A GRÓF KLEBELSBERG KUNÓ MAGYAR TÖRTÉNETKUTATÓ INTÉZET

ÉVKÖNYVE

KÁROLYI ÁRPÁD

KÖZREMŰKÖDÉSÉVEL

SZERKESZTI

ANGYAL DÁVID

IGAZGATÓ

V. ÉVFOLYAM

A

MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA

TÁMOGATÁSÁVAL

BUDAPEST, 1935

creative commons A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából, az ISZT támogatásával készült.

OSZK

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából, az ISZT támogatásával készült.

JAHRBUCH

DES GRAF KLEBELSBERG KUNO INSTITUTS FÜR UNGARISCHE GESCHICHTFORSCHUNG IN WIEN

UNTER MITWIRKUNG

ÁRPÁD VON KÁROLYI

REDIGIERT
VON

DIREKTOR DÁVID ANGYAL

V. JAHRGANG

MIT UNTERSTÜTZUNG
DER UNGARISCHEN AKADEMIE
DER WISSENSCHAFTEN

BUDAPEST, 1935

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából, az ISZT támogatásával készült.

OSZK
Országos Széchényi Könyvtár

creative commons A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából, az ISZT támogatásával készült.

A GRÓF KLEBELSBERG KUNÓ MAGYAR TÖRTÉNETKUTATÓ INTÉZET

ÉVKÖNYVE

KÁROLYI ÁRPÁD

KÖZREMŰKÖDÉSÉVEL

SZERKESZTI

ANGYAL DÁVID

IGAZGATÓ

V. ÉVFOLYAM

A

MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA

TÁMOGATÁSÁVAL

BUDAPEST, 1935

OSZK Országos Széchényi Könyvtár

creative commons A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából, az ISZT támogatásával készült.

M 10.769/5:2
A9.441
ORSZ. SZÉCHÉNYI-KÖNYVTÁR
Növedéknapló
1952. év D 1513 sz.

Sylvester Irodalmi és Nyomdai Részvénytársaság, Budapest XIV., Hermina-út 37. Telefon: 166—48.

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából, az ISZT támogatásával készült.

TARTALOM:

lap

Andreas Fischer: Über die Entstehung des Jus Papirianum — — 1
Kring Miklós: Az állam Tacitus történetszemléletében — — — — 13
Székely Ottokár: Az egyházi nemesség — — — — — — — — 28
Belitzky János: A magyar törzsek és nemzetségek vándorlása — — 53
Waldapfel Eszter: Szent István első törvénykönyve és a nyugati törvényhozás — — — — — — — — — — — — 84
Ember Győző: Mária Terézia úrbérrendezése és az államtanács — — 103
Csóka J. Lajos: Kollár Ádám Ferenc hatása az államtanács magyar kamerális tárgyalásaira — — — — — — — — 150
Mérei Gyula: A bécsi kormány gyáriparpolitikájának alapelvei Magyarországon 1790 és 1815 között — — — — — — 174
Haraszti Emil: Bihari a bécsi kongresszuson és a Rákóczi induló Bécsben — — — — — — — — — — — — 192
Hermann Egyed: Az 1822-i erdélyi egyházmegyei zsinat — — — — 243
Reinhold Backmann: Ein Schulbeispiel für die Deutung Grillparzerscher Epigramme — — — — — — — — — 270
M. Császár Edit: Színház és közönség a XIX. század derekán — — 279
Meszlényi Antal: Horváth Mihály menekülése s bekapcsolódása a párizsi emigrációba — — — — — — — — — 294
Fleischer Gyula: Gróf Széchenyi István és a budai Várhegy kiépítésének terve — — — — — — — — — — — 322

creative commons A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából, az ISZT támogatásával készült.

creative commons A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából, az ISZT támogatásával készült.

INHALT:

Seite

Andreas Fischer: Über die Entstehung des Jus Papirianum — — 1
Nikolaus Kring: Der Staat in der Geschichtsanschauung des Tacitus 13
Ottokar Székely: Die Praedialisten — — — — — — — — — 28
Johann Belitzky: Die Wanderung der ungarischen Stämme und Sippschaften — — — — — — — — — — — — 53
Ester Waldapfel: Das erste Gesetzbuch Stephans des Heiligen und die Gesetzgebung des Westens — — — — — — — — — 84
Viktor Ember: Die Urbarialverordnung Maria Theresias und der Staatsrat — — — — — — — — — — — — — 103
Ludwig J. Csóka: Mitwirkung Franz Adam Kollars an den ungarischen Verhandlungen des Staatsrats — — — — — 150
Julius Mérei: Die Fabriksindustrie-Politik der Wiener Regierung in Ungarn (1790—1815) — — — — — — — — — — 174
Emil Haraszti: Johann Bihari auf dem Wiener Kongress und der Rákóczy-Marsch in Wien — — — — — — — — — 192
Egydius Hermann: Die Synode der siebenbürgischen Diözese im Jahre 1822 — — — — — — — — — — — — 243
Reinhold Backmann: Ein Schulbeispiel für die Deutung Grillparzerscher Epigramme — — — — — — — — — — 270
M. Edith Császár: Theater und Publikum in der Mitte des XIX. Jahrhunderts — — — — — — — — — — — — 279
Anton Meszlényi: Die Flucht Michael Horváths und seine Einliederung in die Emigration in Paris — — — — — — 294
Julius Fleischer: Graf Stefan Széchenyi's Plan zum Ausbau des Ofner Schlossberges — — — — — — — — — — — 322

creative commons A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából, az ISZT támogatásával készült.

creative commons A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából, az ISZT támogatásával készült.

ÜBER DIE ENTSTEHUNG DES IUS PAPIRIANUM.*

Die leges regiae und das zuweilen als Sammlung derselben betrachtete sogenannte ius Papirianum,[1] werden heutzutage im allgemeinen für ungeeignet gehalten, als Ausgangspunkt einer Geschichtbetrachtung zu dienen. Seit Dirksen, der ihre historische Glaubwürdigkeit bezweifelte,[2] fand sich ausser Voigt[3] kein ernster Forscher, der ihre Autentizität anerkannt hätte. Die meisten Historiker und Juristen, die sich mit denselben beschäftigten, wurden durch das Urteil Mommsens stark beeinflusst, der das sogenannte ius Papirianum als eine literarische Fälschung aus der Zeit Cäsars, oder Augustus' stigmatisierte,[4] obwohl sich in neuerer Zeit dagegen auch Bedenken regten[5] und der sonst meist zur Hyperkritik geneigte derzeitige Nestor der Forscher altrömischer Geschichte, Ettore Pais, die abfällige Beurteilung des genannten Dokumentes durch Mommsen für übertrieben haltend in demselben eher das Werk eines Papirius genannten Pontifex des 3-ten oder 2-ten vorchristlichen Jahrhundert zu erblicken wähnte,[6] was, wie ich dies im Folgenden näher ausführen möchte, auch der Wirklichkeit mehr zu entsprechen scheint.

•

Mommsens verwerfendes Urteil beruht hauptsächlich auf einem Argument ex silentio, nämlich auf der Bemerkung, dass weder Cicero noch

* Meinem verehrten Lehrer, Universitätsprofessor STEFAN HEINLEIN dankbarst gewidmet.

[1] Die Fragmente Bruns—Gradenwitz: Fontes iuris romani[7]. Tubingae. 1909. S. 1—15.

[2] Versuche zur Kritik und Auslegung der Quellen des römischen Rechts. Leipzig. 1823, S. 334 ff. (Übersicht der bisherigen Versuche zur Kritik und Herstellung des Textes der Überbleibsel von den Gesetzen der römischen Könige).

[3] Über die leges regiae. Abhandlungen d. phil.-hist. Cl. d. kgl. sächs. Gesellschaft der Wissenschaften. Bd. VII. Leipzig (1879). S. 557 ff.

[4] Römisches Staatsrecht. II.[3] S. 41.

[5] Die Anführung der Literatur: Schanz-Hosius: Geschichte der römischen Literatur. I.[4] München. 1927. S. 35.

[6] A proposito dell' „Jus Papirianum". Ricerche sulla storia e sul diritto pubblico di Roma. 1915. I. S. 243. ff.

creative commons A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából, az ISZT támogatásával készült.

Varro in ihren auf uns gekommenen Schriften oder Fragmenten das ius Papirianum erwähnen, so dass dasselbe in der auf uns gekommenen Literatur zuerst bei Granius Flaccus[7] in der Zeit Caesars dann bei Dionys aus Halikarnass[8] in Augustus' Zeit erwähnt wird. Daneben wird das Hauptgewicht darauf gelegt, dass Cicero in der Ep. ad fam. IX. 21, wo er über die Vorfahren der damaligen Papirii berichtet, das ius Papirianum unerwähnt lässt, was auch als Beleg dafür gelten konnte, dass auch bei dem grossen zeitgenössischen reatinischen Altertumsforscher Varro, dessen Schriften Cicero nachweislich kannte und benützte, das ius Papirianum nicht erwähnt war.[9]

Nun kann aber diese Beweisführung nichts weniger als zwingend gelten. Selbst bei der Annahme, dass Cicero an der betreffenden Stelle seines Briefes das ius Papirianum unbedingt erwähnt haben müsste, wenn er es gekannt hätte, kann aus Ciceros Brief nichts bezüglich Varro gefolgert werden, da der Brief aus dem Jahr 46 stammt, die Benützung der Antiquitates aber, in denen sich unter Varros Werken allein eine ausführliche Ausbreitung über das ius Papirianum vermuten liesse, durch Cicero erst in den im Jahre 45 verfassten Academica nachweisbar ist. Es liesse sich also daraus höchstens folgern, dass dem Cicero das ius Papirianum vor der Benützung der Antiquitates des Varro unbekannt war, später aber als er von Varro schon über dasselbe unterrichtet wurde, er in seinen auf uns gekommenen Schriften sich nicht mehr veranlasst fühlte von der ihm zuteil gewordenen neuen Erkenntnis Gebrauch zu machen, wobei vielleicht auch noch die Möglichkeit bestünde, dass die Angaben Varros über das ius Papirianum infolge oberflächlicher Benützung der Antiquitates seiner Aufmerksamkeit entgingen.

Also darf auf Grund von Ciceros Brief höchstens angenommen werden, dass die ius Papirianum genannte Sammlung vor dem Erscheinen der Antiquitates des Varro nicht allgemein bekannt war, und ihre Kenntnis vielleicht eben erst durch das Werk des reatinischen Polyhistors zum Gemeingut der römischen Wissenschaft wurde.

Dagegen liesse sich nur dann ein begründeter Einwand erheben,

[7] D. 50, 16, 144.

[8] III. 36.

[9] Die Besprechung und Beurteilung solcher Auffassungen bei Kipp: Geschichte der Quellen des römischen Rechts.[3] Leipzig 1909. S. 27. ff. Pais: Ricerche I. S. 243 ff. Vgl. P. Bonfante: Storia del diritto romano. Milano. 1923. I. S. 213., P. De Francisci: Storia del diritto romano. Roma 1931. I. S. 340., P. F. Girard—F. Senn: Manuel élémentaire de droit romain. Paris. 1929. S. 17., R. Monier: Manuel élémentaire de droit romain. Paris I. S. 39., die zeigen, dass die heutigen wissenschaftlichen Auffassungen über das ius Papirianum grösstenteils noch immer auf dem Boden dieser Ansicht stehen.

creative commons A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából, az ISZT támogatásával készült.

wenn es sich auf andere Art nachweisen liesse, dass Varro das ius Papirianum nicht erwähnte. Aber die Nichterwähnung in seinen auf uns gekommenen Werken und Zitaten aus verloren gegangenen Werken genügt nicht zu dieser Annahme, da die Antiquitates in denen unter seinen Werken, wie bemerkt, allein eine ausführlichere Notiz über das ius Papirianum, wenn er es kannte, vorauszusetzen ist, bis auf geringe Zitate dem Untergang anheim fielen. Wir haben also trotz des Fehlens von Zitaten aus Varro und trotz des Cicero Briefes gar keine Stütze für die Annahme, dass Varro das ius Papirianum unerwähnt liess.[10]

So tritt von selbst die Frage in den Vordergrund, woher Dionys von Halikarnass seine Angabe über das ius Papirianum hernahm. Dass diese Angabe das Resultat eigener archivalischer Forschungen oder einer Spezialuntersuchung entnommen war, scheint bei ihm ausgeschlossen.[11] Ich versuchte in meiner in ungarischer Sprache erschienenen Inaugural-Dissertation zur Erlangung der Doktorwürde darzutun, dass selbst die verschiedenen Zitate und Berufungen aus bzw. auf namentlich bezeichnete und namentlich nicht bezeichnete Schriftsteller bei Dionys von Halikarnass, selbst wenn besonders bei den ersteren ein Nachlesen der betreffenden Stellen der Originalquellen nicht geradezu ausgeschlossen ist, im grossen, ganzen nicht auf direkte Benützung der betreffenden Schriftsteller, sondern zumeist auf zusammenfassende Mittelquellen, so ins besondere was die Urgeschichte und die Angaben über die ältesten Institutionen betrifft, hauptsächlich auf die Antiquitates Varros zurückgehen, selbst in Fällen in denen Dionys bezüglich der Beurteilung der dem Varro entnommenen Quellenangaben bzw. den aus den letzteren gezogenen Konsequenzen von Varro abweicht.[12] Und wenn schon dies im Allgemeinen wahrscheinlich erscheinen liess, dass auch die Angabe Dionys' über das ius Papirianum aus Varro stammt, so schien ein Vergleich der Stellen Dion. Hal. III. 36. mit Plin. N. H. XIII. 69. mir auch speziell eben die Entnahme der Angabe über das ius Papirianum bei

[10] Sanio: Varroniana in den Schriften der römischen Juristen, Leipzig 1867, S. 138; vermutet sogar, dass Varro in seinem Werke „De iure civili" das ius Papirianum erwähnte, welche Vermutung aber schon seinerzeit keinen Anklang fand. Vgl. Hirschfeld: Sitzungsberichte der kgl. preussischen Akademie der Wissenschaften. Berlin 1903. I. S. 9.

[11] Auf die Schwächen des Dionys von Halikarnass als Geschichtsschreibers weisen hin Norden: Die antike Kunstprosa, I. Leipzig 1898. S. 79. ff. Egger: Denys d'Halicarnasse. Paris 1902. S. 254 ff., Fr. Halbfas: Theorie und Praxis in der Geschichtsschreibung bei Dionys von Halicarnass. Diss. Münster 1910. Eine selbständige Studie, die die Lösung sämtlicher mit Dionys verbundenen Probleme enthielt, besitzt die Wissenschaft noch immer nicht. Vgl. C. Barbagallo: Il problema delle origini di Roma. Milano. 1926. S. 87.

[12] Dionysius Halicarnassensis és M. Terentius Varro. Diss. Budapest. 1934.

creative commons A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából, az ISZT támogatásával készült.

ersterem aus Varro zu bestätigen.[13] Ist dies nun richtig, so wäre bewiesen, dass Varro in seinen Antiquitates über das ius Papirianum gehandelt hat.[14] Und dass dies in der Tat der Fall war, wird auch dadurch gestützt, dass auch der das ius Papirianum anführende Macrobius, Pomponius und Servius aus Varro schöpfte, was eine von der bisherigen Forschung ausgehende auf breiter Grundlage durchgeführte Quellenuntersuchung bestätigen wird.[15]

Auch von dem soeben Erwähnten abgesehen spricht vieles für die Bekanntmachung des ius Papirianum in der Zeit um 47., u. bzw. von Varro in den Antiquitates. Eben im ersten vorchristlichen Jahrhundert scheint eine gründliche Durchforschung der staatlichen und priesterlichen Archiven zu wissenschaftlichen und publizistischen Zwecken stattgefunden zu haben. Die jüngeren Annalisten nahmen daran ebenso Anteil,[16] wie Andere.[17] An dieser wie es scheint immer leichter gewordenen Durchforschung der staatlichen und priesterlichen Archive, hat der gelehrte Antiquar Varro gewiss teilgenommen. Nun aber fällt es auf, dass die jüngeren Annalisten und ihnen folgend Livius das ius Papirianum nicht erwähnen. Da nun Livius der Varro nicht benützte,[18] über die Geschichte der Papirier (aus annalistischen Quellen) ausführlich berichtete und daher genug Anlass gehabt hätte, des ius Papirianum zu gedenken, müssen wir annehmen, dass es ihm unbekannt war. Es muss daher seinen Quellen, den besonders die Ansichten der Populares zum Ausdruck bringenden jüngeren Annalisten unbekannt gewesen sein. Dies ist umso auffälliger,

[13] Vgl. Meine Diss. S. 22.

[14] Die Argumente auf deren Grund ich von Varros Werken nur die Antiquitates für die Quelle des Dionys hielt, s. a. a. O. S. 19.

[15] Vgl. Sanio: Varroniana in den Schriften der römischen Juristen. Leipzig. 1867. Münzer: Beiträge zur Quellenkritik der Naturgeschichte des Plinius. Berlin 1897; Fraccaro: Studi Varroniani. Padova 1907. Die Schwierigkeit, die im Verhältnis dieser Schriftsteller zu Varro durch die Verschiedenheit des Pränomens des als Verfasser des ius Papirianum erwähnten Papirius pontifex bei Dionys und Pomponius verursacht wird (vgl. Hirschfeld cit. Werk. S. 6.), nach den Vorstellungen Pais' (Ricerche I. S. 244) keine grössere Bedeutung beizumessen.

[16] Vgl. Die Benützung der libri lintei durch Licinius Macer und Aelius Tubero bei Livius IV. 20, 8; 7, 12; 23, 2; 13, 7; über die libri magistratuum vgl. Liv. IV. 7, 10; XXXIX. 52. Vgl. Kornemann: Der Priesterkodex in der Regia und die Entstehung der altrömischen Pseudogeschichte, Tübingen 1912, S. 18., Beloch: Römische Geschichte. Leipzig—Berlin 1926. S. 1. ff.

[17] Wahrscheinliche intensive Ausbeutung der priesterlichen Archive durch den Konsul d. J. 90 L. Caesar in seinen Augurales oder Auspiciorum libri, durch Veranius Flaccus und Granius Flaccus (vgl. Schanz—Hosius I. S. 600) wie auch das Aufblühen der disciplina auguralis (Schanz—Hosius I. a. a. O. S. 598) zur Ausbeutung des im Archive der Auguren befindlichen Materials führen musste.

[18] E. Pais: Storia di Roma. Roma 1926. I. S. 147.

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából, az ISZT támogatásával készült.

als Livius und die jüngeren Annalisten, die leges regiae erwähnen,[19] ja solche sogar von den älteren Annalisten erwähnt werden,[20] und Pomponius im Enchiridion die leges regiae mit dem ius Papirianum identifiziert.[21] Man könnte daher auf die Vermutung verfallen, die jüngeren Annalisten hätten die Sammlung gekannt aber nicht einem Papirius zugeschrieben, sondern sie einfach leges regiae genannt. Demgegenüber aber muss zuerst bemerkt werden, dass Pomponius mit grösster Vorsicht zu benutzen ist,[22] dann dass Dionys von Halikarnass das ius Papirianum nur im Zusammenhang mit Numas Opfergesetzen erwähnt,[23] während Granius Flaccus, Servius und Macrobius im Zusammenhang mit dem ius Papirianum der leges regiae überhaupt nicht gedenken. Es scheint also, dass beide voneinander zu unterscheiden sind und dass das ius Papirianum einfach eine Sammlung ist, die vor allem mehr oder weniger dem Numa zugeschriebene Satzungen de ritu sacrorum enthielt,[24] was dann bei Pomponius eine Verwechslung mit den leges regiae zur Folge hatte, von denen ja einzelne, auf die Opfergesetze bezügliche auch im ius Papirianum angeführt gewesen sein mögen, wobei die Ursache der Identifizierung bei Pomponius auch der Umstand gewesen sein mag, dass für den Verfasser des ius Papirianum der Pontifex von 509 gehalten wurde, so dass unter dieser Voraussetzung alle in demselben angeführte Satzungen, als von den Königen herrührend galten. Da nun aber den Königen auch Satzungen ganz anderer Natur zugeschrieben wurden, ist eine Identifizierung kaum gestattet und kann wenigstens die direkte Unkenntnis der ius Papirianum genannten Sammlung bei den Annalisten vor Dionys von Halikarnass kaum geleugnet werden. Dem Dionys ward aber die Kenntnis desselben und auch der in demselben enthaltenen dem Numa zugeschriebenen Opfergesetze wahrscheinlich eben durch Varro zuteil.[25]

[19] Vgl. Bruns—Gradenwitz: Fontes[7] S. 8 ff.

[20] Vgl. Cassius Hemina bei Plinius N. H. XXXII. 2, 20. (Bruns—Gradenwitz Fontes. S. 9.)

[21] D. 1, 2, 2, 2; 1, 2, 2, 36.

[22] Vgl. Ebrard: Die Lehre von Rechtsschulen und Rechtsliteratur römischer Juristen im Licht eines vorjustinianischen Digestentitels. Zeitschrift der Savigny-Stiftung. Bd. 45. R. A. 1925, S. 117. ff.

[23] III. 36.

[24] Vgl. Serv. in Aen. XII. 836.

[25] Mit dem scharfen Unterschied zwischen leges regiae und ius Papirianum fallen die Einwürfe Bonfantes weg: Storia del diritto romano. I. S. 214, die infolge der Angliederung des Gerichtsgesetzes des Servius Tullius (über die Trennung des „in iure" Prozesses vor dem Magistrat von den „apud iudicem" Prozesse vor einem Privatrichter) an das ius Papirianum traten: „una notizia, che certo ha carattere più fantastico del ius Papirianum". Vgl. Kübler: Geschichte des römischen Rechts. Leipzig 1925. S. 10.

creative commons A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából, az ISZT támogatásával készült.

Dann aber war die ius Papirianum genannte Sammlung sowohl den älteren, als auch den jüngeren Annalisten unbekannt. Ihre Bekanntmachung erfolgte also erst nach der Beendigung der jüngeren Annalistik, die dem Livius als Quelle diente.[26] Nun scheint auch Cicero als er frühestens um 50 sein Werk de legibus verfasste,[27] schon die jüngere Annalistik gekannt und benutzt zu haben,[28] während er das ius Papirianum den letzteren gleich nicht erwähnte. Die Bekanntmachung des ius Papirianum erfolgte also frühestens erst nach 50. War also darüber schon in dem 47 erschienenen Antiquitates des Varro berichtet, so scheint es kaum zweifelhaft, dass eben dies Werk das ius Papirianum bekannt machte. Ausgeschlossen wäre es eben nicht, dass dem Zeitgenossen Varros Granius Flaccus die Ehre gebührt, das Werk entdeckt und darüber zuerst in einer eigenen Studie Bericht erstattet zu haben, mir scheint es aber wahrscheinlicher, dass seine Spezialuntersuchung erst nach Varro erschien. Gemeingut der Wissenschaft ist das damals entdeckte Dokument wahrscheinlich auch in diesem Falle durch Varro geworden.

So tritt im Zusammenhang mit dem ius Papirianum die Forschungstätigkeit Varros immer mehr in den Vordergrund. Und da darf vielleicht schon auf Grund des bisher vornehmlich über den Cicero Brief und Dionys von Halikarnass gesagte, mit Rücksicht auf das grosse Ansehen, das Varro als Altertumsforscher genoss, angenommen werden, dass die ius Papirianum genannte Sammlung eben in seiner Zeit vielleicht sogar mit seiner Mitwirkung im Archiv der Pontifices hervorgestöbert, publiziert bzw. durch seine Besprechung in den a. 47. erschienenen Antiquitates alsbald zum Gemeingut römischer Rechtswissenschaft wurde.

Dann aber gewinnt das ius Papirianum eine ganz andere Bedeutung als wenn es zuerst nur von Granius Flaccus und dann von Dionys aus Halikarnass erwähnt wäre. Varro war einer der grössten Gelehrten seiner Zeit.[29] Obwohl sein Interesse sich auf viele Forschungsgebiete erstreckte, so stand im Mittelpunkt desselben doch die Vergangenheit, Sprache und Kultur seines Volkes.[30] Als Gelehrter war er unermüdlich im Aufsuchen von Dokumenten, die ihm darüber Aufschluss zu bieten vermochten.[31]

[26] Vgl. Soltau: Livius' Geschichtswerk, seine Komposition und seine Quellen, Leipzig, 1897.

[27] Vgl. Schanz—Hosius I.[4] S. 498.

[28] In dieser Hinsicht vgl. die Argumente Münzers (Hermes XXXII. 1897. S. 469. ff., Rivista di storia antica IV. 1899. S. 229. ff.) gegen Holzapfel (Rivista di storia antica IV. 1899. S. 51. ff.)

[29] Vgl. Cic. Brut. 15. 60., 56. 205., Acad. post. 1. 3, 9.

[30] Vgl. Schanz—Hosius: Geschichte der römischen Literatur. München 1927. I.[4] S. 564.

[31] Die Bücher der Auguren bei Varro: l. L. V. 21., 58., VII. 51.; Macr. Sat. I. 16, 19.; über die Bücher der Pontifices vgl. Serv. in Verg. Georg, I. 21., IV. 98.; Varro l. L.

creative commons A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából, az ISZT támogatásával készült.

Zu diesem Zwecke durchstöberte er die alten Archive, wie er auch die Monumente in seine Untersuchungen einbezog.[32] Auch unterwarf er die von ihm verwerteten Dokumente sowohl einer inneren, als äusseren formellen Kritik,[33] und wenn er auch in der Kritik infolge der Vielseitigkeit seiner wissenschaftlichen Tätigkeit seinen übrigen gelehrten Zeitgenossen nicht immer überlegen sein mochte[34] und so auch vielleicht nicht immer imstande war, die Entstehungszeit einer Urkunde auch nur annähernd genau zu bestimmen, so scheint es doch ausgeschlossen, dass er eine zeitgenössische Fälschung als ein mehr als 400 Jahre früher entstandenes echtes Dokument behandelt hätte. Auch war er gewiss Parteimann und als solcher der für das Aufrechthalten der Traditionen kämpfenden Senatspartei zugeneigt,[35] aber die Anerkennung des Alters der im ius Papirianum zusammengefassten Regeln hatte dazumal schon so geringe praktische Bedeutung, dass es sich kaum lohnte eine solche Fälschung herzustellen, noch weniger einem Varro es zukam durch Verteidigung der Ursprünglichkeit derselben sich eine Blösse zu geben.

•

Varro setzte die Entstehung der Sammlung in die Zeit des Beginns der Republik. Dies hängt damit zusammen, dass die Sammlung einem Papirius zugeschrieben von Varro für uralt gehalten wurde und dass nach den Fasten ein Papirius im ersten Jahr der Republik Pontifex maximus war.[36] Schon die Angabe über die damalige Existenz eines Papirius genannten Pontifex ist recht zweifelhaft,[37] noch zweifelhafter, ob die Verfertigung der Sammlung eben diesem Papirius zugeschrieben werden muss. Dass Varro und die spätere Überlieferung sie diesem angeblichen Papirius zuschrieb, kann für uns nicht bindend sein, da die Kritik damals noch nicht so weit vorgeschritten war um das Alter eines Schriftstückes genau bestimmen zu können und man eher geneigt war einem

V. 21., 98., VI. 29.; Serv. in Verg. Georg. II. 57., 351., III, 607., VIII, 363., 552.; Vgl, Varro l. L. VI. 14: in libris Saliorum; VI. 86.: tabulae publicae; l. L. VI. 90.: commentarius vetus des Quaestor Sergius. Über Varro und die libri augurum vgl. Wissowa: R. E. II. Art. augures S. 2324.

[32] Vgl. G. De Sanctis: Journal des Savants. 1909. N. S. 8. S. 316.

[33] Vgl. l. L. V. 21.: Tera in augurum libris scripta cum R. uno; VII. 5.: libri augurum pro tempestate tempestutem dicunt.

[34] G. Goetz: Zur Würdigung der grammatischen Arbeiten Varros. Abhandlungen d. sächs. Ges. d. Wiss. XXVII. 1909, S. 67—89.; Fr. Müller: De veterum, imprimis Romanorum studiis etymologicis. Traiecti ad Rhenum. 1910. S. 115 ff.

[35] Vgl. Meine Diss. 18 f.

[36] Vgl. Bardt: Die Priester der vier grossen Kollegien. Berlin 1871. S. 3.

[37] Vgl. Pais: Ricerche I. S. 248. ff.

creative commons A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából, az ISZT támogatásával készült.

Schriftstück ein grösseres Alter als ihm wirklich zukam, zuzuschreiben. Wenn wir also auch einen Papirius als Verfasser annehmen, so haben wir keinen Anlass an den im Anfang der Republik angeblich wirkenden Oberpontifex Papirius festzuhalten, ja es muss überhaupt nicht notwendig ein Papirius genannter Oberpontifex, sondern mag auch ein einfacher Pontifex gewesen sein, der die Sammlung verfertigte. Der Papirier gab es ja sehr viele — Livius, Diodor u. a. führen eine ganze Reihe an, die im politischen und religiösen Leben Roms eine Rolle spielten.[38] Derjenige Papirius, dem wir die Sammlung wirklich verdanken, kann also sehr wohl Jahrhunderte später gelebt haben, und erst von den Späteren mit dem im Anfang der Republik angeblich gewirkten Oberpontifex identifiziert worden sein. Wir müssen also die Entstehungszeit des Schriftstückes ganz unabhängig von dieser Angabe zu bestimmen versuchen.

Leider ist aus dem ius Papirianum nur wenig erhalten, auch das erhaltene ist zweifelhaft und auch sonst sind wir über dasselbe ganz ungenügend unterrichtet.[39] Sicher scheint nur so viel, dass es über die Satzungen der ritus sacrorum handelte,[40] die mit grosser Wahrscheinlichkeit schon in dem dritten vorchristlichen Jahrhundert wohl den Hauptteil des ius pontificale bildeten. Da scheint es aber kaum wahrscheinlich, dass eine solche Zusammenstellung noch damals erfolgte, als das Amt der Pontifices nur den Patriziern zugänglich war. Die Patrizier mussten im Gegenteil bestrebt gewesen sein an der oralen Tradition des ius pontificale festzuhalten, da eben sie sie zur alleinigen Bekleidigung dieser priesterlichen Aemter zu befähigen schien.[41] Schon darum scheint es unwahrscheinlich, dass das ius Papirianum aus der Zeit vor dem 3-ten Jahrhundert stammt.

Also werden wir, da die Sammlung noch aus alter Zeit stammen musste, wenn ihre Entstehung von Varro und den späteren in die Zeit der Gründung der Republik gesetzt wurde, als eben im 3. Jh. entstanden denken, seitdem unter den Pontifices sich auch Plebejer befanden, besonders seitdem seit der Mitte des Jahrhunderts Plebejer zuweilen auch

[38] Vgl. Kornemann: Der Priesterkodex S. 61; vgl. Pais: Ricerche II. 110; 134. III. 153—154. Münzer: Römische Adelsparteien. Stuttgart 1920. SS. 110. u. ff.

[39] Zu den von Kübler gesammelten Bruchstücken (Römisches Recht. Leipzig 1925. S. 10.) von deren mehreren es strittig ist, ob sie zum ius Papirianum gehören, vgl. noch: Serv. in Verg. Aen. I. 498, II. 51., 351., III. 607., IV. 50. Vgl. VIII. 363., Serv in Georg I 21. Für die Textüberlieferung ist eine gute Analogie was Piganiol: Essai sur les origines de Rome. Paris 1917. S. 274. über das Zwölftafelgesetz feststellt.

[40] Serv in Verg. Aen. XII. 836.

[41] Vgl. Bonfante: Storia del diritto romano. I. S. 254.

creative commons A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából, az ISZT támogatásával készült.

die Würde des Oberpontifex bekleideten. Diese plebejischen Pontifices des 3. Jh. v. Ch. so auch der erste plebejische Pontifex maximus, Ti. Coruncanius[42] waren nun Parteimänner, die das Amt erst nach längerer politischer Tätigkeit,[43] besonders seit dem das Amt, wie Pais meint, vielleicht schon durch Wahl besetzt wurde,[44] mit Hülfe ihrer politischen Gesinnungsgenossen erreichten, mit denen sie auch dann im Kontakt bleiben wollten, um später wieder am politischen Leben teilnehmen zu können.[45] Sie mussten also gerade im Anfang, besonders, wenn auch der Pontifex maximus ihnen angehörte, bestrebt gewesen sein, ihre Amtzeit im Interesse ihrer Partei auszunützen. Vor allem mussten sie trachten es zu verhindern, dass das noch nicht so lange schwer erworbene Recht der Bekleidung dieser Aemter ihnen unter dem Vorwande, das ius pontificale sei ihnen terra incognita, wieder entrissen werde.[46] Schon darum halte ich eben diesen Zeitpunkt für den geeignetesten, das ius Papirianum, damals entstehen sein zu lassen. Ja ich möchte in dem Papirius dem die Sammlung ursprünglich zugeschrieben wurde, ehestens einen Mitpontifex des plebejischen Oberpontifex Ti. Coruncanius erblicken, mit dessen Einwilligung ja auf dessen Geheiss diese Sammlung zustande kam.[47]

Demgegenüber könnte nur eingewendet werden, dass wie aus dem relativ späten Auftauchen von Privaturkunden[48] zu folgen scheint, die Schriftlichkeit damals im Rom noch kaum so verbreitet war, dass man an eine damalige schriftliche Verbreitung des ius pontificale denken könne. Eine solche Bestrebung hätte übrigens auch den Widerspruch des Senats und Prätors, der damals schon grossen Einfluss hatte, heraus-

[42] Vgl. Bardt: Diss. cit. S. 4. Pomp. D. I. 2, 2, 35: ex omnibus qui scientiam nacti sunt, ante Ti. Coruncanium publice professum, neminem traditur. 38: Ti. Coruncanius . . . qui primus profiteri coepit. Vgl. Liv. ep. XVIII.

[43] Vgl. Enmann: Rheinisches Museum 57. (1902) S. 531.

[44] Vgl. Pais. Ricerche I. S. 339. ff., Rotondi: Leges publicae populi Romani. Milano 1912, S. 236.

[45] Vgl. Münzer Römische Adelsparteien S. 72.

[46] Die Religion als Waffe der Patricier gegen die Magistrate der Populares, bei Münzer S. 74., 147., 221., 241.

[47] Jene nützlichen Dienste, die die Papirii um die Zeit der lex Ogulnia (300 v. Chr.) den Populares leisteten (vgl. Rotondi: a. a. O. S. 228., 230., 234.) erklären genügend, warum Priesterämter zur Belohnung ihrer Verdienste eröffnet wurden. Übrigens ist zu bemerken, dass es damals schon seit alter Zeit auch plebejische Papirier gegeben zu haben scheint (vgl.: Fest. p. 344. M., Liv. IX. 46, 7, Cicero, pro domo 49, 127.) so dass vielleicht die Stellung der Papirier einer näheren Untersuchung bedürfte (vgl. Münzer: Römische Adelsparteien S. 110.).

[48] Vgl. H. Steinacker: Die antiken Grundlagen der frühmittelalterlichen Privaturkunden. Grundriss der Geschichtswissenschaft. Ergänzungsband 1. Leipzig. 1927. S. 70. Vgl. Mitteis: Röm. Privatrecht. 1908. S. 306.

creative commons A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából, az ISZT támogatásával készült.

gefordert.[40] Aber eine solche ist auch sonst nicht anzunehmen, denn dann wäre es unverständlich, dass die Sammlung so lange dem Publikum eigentlich verborgen blieb. Es ist daher vielleicht nur an ein hauptsächlich pro domo verfertigtes und im Archiv der pontifices bewahrtes Handbuch zu denken, wie ja die erste Abfassung einer zusammenhängenden und in der Regia aufbewahrten Priesterchronik vielleicht eben in diese Zeit fallen mag.[50]

Dann aber enthielt die Sammlung natürlich nur die damals, d. h. im 6-ten Jh. noch zu Recht bestehenden Satzungen. Eine Aufzeichnung damals schon veralteter Satzungen aus der Zeit, als das Kollegium der Pontifices nur aus Patriziern bestand, wird einem Plebejer ferngestanden haben. Hingegen mögen in demselben sehr wohl auch solche alte Satzungen inbegriffen gewesen sein, die auch fernerhin beobachtet wurden, obwohl sie schon aus Numas Zeit stammen sollten. Ja auch Satzungen zweifellos späteren Ursprungs mögen ihm zugeschrieben geworden sein, so dass vielleicht die ganze Sammlung später für eine von einem Papirius verfertigte Zusammenfassung der Sakralvorschriften dieses Königs gelten konnte, ja vielleicht der ganze Abschnitt über Numas sakrale Gesetzgebung bei Dionys von Hal. (II. 64—77), wenn er, wie es wahrscheinlich scheint, aus Varro stammt, von dem letzteren dem ius Papirianum entlehnt, oder auf Grund desselben verfertigt den Antiquitates einverleibt wurde und als ein kurzer Auszug aus dem ius Papirianum einen Teil der Antiquitates bildete. Die Systematisierung mag dann schon dem ius Papirianum eigen gewesen sein, oder von Varro herrühren, der eben darin Meister war.

Dies würde dann auch erklären, dass der Sammlung auch von den patrizischen Mitgliedern des Kollegiums kein Hindernis in den Weg gelegt wurde und dass dieselbe auch fernerhin erhalten, aber sozusagen verborgen blieb, bis sie von Varro der Öffentlichkeit bekanntgegeben wurde. Seitdem die Patrizier die Magistrate nicht mehr allein occupierten, musste das Bewusstsein der Existenz eines solchen Handbuches jedem römischen Magistrat willkommen sein, da er ansonst leicht Gefahr lief, willkürlich den Satzungen widrigen Gebahrens bezichtigt zu werden,[51] was ihm, wie eben mit Bezug auf das ius Papirianum bemerkt wird, allenfalls das Leben kosten mochte.[52] So mochte die Aufzeichnung,

[49] Vgl. Plin. N. H. XIII. 86. ff.

[50] Vgl. Enmann: Rh. M. 57. (1902) 517. ff. Vgl. Kornemann: L. C.

[51] Vgl. Münzer: S. 416. Kroll: Die Kultur de ciceronischen Zeit. 1933. II. S. 3. ff.

[52] Serv. in Verg. Aen. I. 498 . . . nam verum nomen eius numinis, quod urbi Romae praeest, sciri sacrorum lege prohibetur: quod ausus quidam tribunus plebis enuntiare in crucem levatus est.

creative commons A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából, az ISZT támogatásával készült.

so lange sie nicht allgemein zugänglich war, sowohl der patrizischen als auch der plebejischen Nobilität vorteilhaft erscheinen. Anderseits verlor das ius pontificale, infolge der Verbreitung der Kenntnisse bezüglich des Verfahrens in der der Entstehungszeit des ius Papirianum folgenden Zeit, später jede besondere Bedeutung. Die Iurisdiction des Praetors wurde immer mehr stabilisiert, besonders als er seit der lex Aebutia (149—126) imstande war, ein Rechtsverfahren anstatt den legis actiones auf dem Wege der formulae zu führen, demzufolge er sich von dem Einflusse der Pontifices zum grossen Teil losmachte.[53] Die Entwicklung der immer mehr zu Kräften kommenden Jurisprudenz anderseits beschleunigte den Untergang des Sakralrechtes. Unter solchen Umständen ist leicht erklärlich, dass man dem ius pontificale damals keine Bedeutung mehr zumass und es eines Studiums nicht mehr würdigte.[54]

Wie schon bemerkt, halte ich es aus den oben angegebenen Gründen für wahrscheinlich, dass der Verfasser der Sammlung ein Papirius genannter Mitpontifex des Pontifex maximus Ti. Coruncanius war. Der Terminus post quem wäre dann für die Herstellung 253, als Coruncanius das Amt des Oberpontifex erwarb, während als Terminus ante quem vielleicht das Jahr 213 gelten mag, in dem ein C. Papirius genannter Pontifex verschied,[55] was darum erwähnt zu werden verdient, da derjenige Pontifex maximus, der im Jahre 509 v. Chr. das ius Papirianum verfasst haben soll, an der einen Stelle bei Dion. v. Hal. Gaius Papirius genannt wird,[56] so dass es den Anschein hat, als sei eben der Verfasser des ius Papirianum in die Liste der Pontifices maximi zum Jahre 509 interpoliert worden, da die Sammlung ihrer Altertümlichkeit wegen für aus der Zeit des Anfangs der Republik stammend gehalten wurde, ferner da nach 213 nach längerer Zeit wieder Patrizier zum geistlichen Oberhaupt gewählt wurden.[57] An anderer Stelle wird bei dem Rhetor aus Halikarnass der Opferkönig von 509 M'. Papirius genannt,[58] entweder weil Dionys hier

[53] Vgl. Jörs: Römische Rechtswissenschaft. Berlin 1888. S. 157., 159., 197.; De Francisci: Storia del diritto romano I. S. 276. ff. 299., Rotondi: Leges. S. 304.

[54] Über den Gang der Entwicklung. Vgl. E. Pais. Ricerche I. S. 274 ff: Rotondi: Scritti giuridici, I. S. 20 ff. Im allgemeinen s. die schon zitierten Werke Bonfantes und De Franciscis. Daneben vgl. das ungarisch erschienene Römisches Recht. (Római jog. Nyiregyháza, 1932. I—II.) des Privatdozenten K. Személyi, dem ich hier für seine Unterstützung danke.

[55] Liv. XXV. 2.

[56] III 36. Über die Quelle dieses Ortes vgl. Meine Diss. S. 22.

[57] Münzer: Römische Adelsparteien. S. 186.

[58] V. 1.

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából, az ISZT támogatásával készült.

aus anderer Quelle schöpfte,[59] oder weil vielleicht Varro seiner Art gemäss verschiedene Versionen über das Praenomen des Oberpontifex von 509 angab.[60] Die Unsicherheit des Praenomens des Verfassers und der Entstehungszeit des ius Papirianum mag auch den Anlass zur Dissertation des Granius Flaccus über das Letztere geboten haben.

Andreas Fischer.

[59] Über seine Quelle vgl. Virck: Die Quellen des Livius und Dionysius für die ältere Geschichte der römischen Republik. Diss. Strassburg. 1877.

[60] Über die Art auf welche Varro über eine Sache verschiedene Versionen angeführt hat, vgl. Samter: Quaestiones Varronianae. Diss. Berolini. 1891. S. 60. Geffcken: Timaios' Geographie des Westens. 1892. S. 75. (Kiessling—Willamowitz: Philologische Untersuchungen. Bd. XIII.)

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából, az ISZT támogatásával készült.

AZ ÁLLAM TACITUS TÖRTÉNETSZEMLÉLETÉBEN.

A forráskritikának, ha igazságosan óhajt ítélkezni, vizsgálódása tárgyához nem szabad kizárólag más téren tett, a vizsgált forráson kívül eső megállapításokból kiindulva közelednie. Magából a forrásból merített, belső szempontok alkalmazása gyakran finomabb kritikai eszközöket szolgáltat számunkra, mint a legfrissebb, fejlett kutatómódszerek alapján elért ténymegállapítások. Az utóbbi eljárás sokszorosan igazságtalanná válhatik, ha a történetírás régi mestereivel szemben kerül alkalmazásra. De nemcsak egy-egy történetíró helytelen megítélését eredményezheti az ilyen methodus, hanem egyszersmind megfoszthat bennünket azoktól a szempontoktól is, melyeknek a tőlünk már igen távol eső korok közvetlenebb szemléletéből fakadt, históriai ábrázolás — mondhatnánk — önfeledt elemzése juttat birtokába. Az alábbi sorok megkísérlik kifejteni a legnagyobb római történetíró munkáiból a centrális magot, melynek ismerete esetleg valamivel közelebb hozza korunkhoz Tacitus világát.

*

Azok, akik Tacitus nyelvi stílusát, történeti és államjogi felfogását vizsgálták, gyakran éltek a „sajátosan, igazán tacitusi" („echt Taciteisch") kifejezéssel.[1] Legtöbbnyire azokat a sententiákat jelölték így, melyekben

[1] Dolgozatomhoz a következő munkákat használtam többé-kevésbbé: Reitzenstein: Tacitus und sein Werk. Neue Wege zur Antike. IV. Leipzig—Berlin, 1926. Willrich: Augustus bei Tacitus. Hermes 62. (1927.) Leo: Die staatsrechtlichen Excurse in Tacitus' Annalen. (Nachrichten der königlichen Gesellschaft für Wissenschaften zu Göttingen, 1896.) Gudemann: Germania-kiadásának bevezetése, 1-48. l. Berlin, 1916. Drexler: Tacitus für die Jahre 1913-1927. (Jahresbericht über die Fortschritte der klassischen Altertumswissenschaft. Bursian-Münscher. Band 224.) Leipzig, 1929. Hornyánszky: Hippokratestől Tacitusig. EPhK. LII. (1928.) Ellinger: Die antiken Quellen der Staatslehre Machiavellis. (Zeitschrift für die gesamten Staatswissenschaften XLIV. 1—58. l.) Kaerst: Studien zur Entwickelung und theoretischen Begründung der Monarchie im Altertum. 1898. és Boissier: Tacite. Paris, 1903. E speciális tanulmányokon, Schanz (II. 2. Berlin, 1913.) és Teuffel—Kroll—Skutsch (III. Leipzig—Berlin, 1913.) irodalomtörténetein kívül hivatkozom még az alábbi munkákra: Peter: Die geschichtliche Literatur über die römische Kaiserzeit bis Theodosius I. und ihre Quellen I—II. Leipzig, 1897. Ritter: Die Entwicklung der Geschichtwissenschaft an den führenden Werken

creative commons A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából, az ISZT támogatásával készült.

bizonyos, erősebb morális színezet tör elő. Meinecke szerint Machiavelli követőinek sajátszerű ideológiája az antik írók közül Tacitus műveiből is táplálkozott és — bár maga részletesebben nem vizsgálja — azt állítja, hogy a nagy római históriikus élete munkája teljesen át van itatva az államraison gondolatától.[2] Minthogy a morális színezet főkép az államelmélettel kapcsolatos sentenciáiban jelentkezik, felmerülhet az a gondolat, vajon a morálisnak ez az állandó kiütközése és a „Denken nach Staatsräson" (Meinecke kifejezése) közt nincs-e összefüggés s mindkét jelenség nem a „sajátosan tacitusi" gondolkodás kifolyása-e? E problémának megoldását Tacitus történetszemléletének vizsgálata útján kíséreljük meg, igyekezvén egységes képbe foglalni azokat a gondolatokat, melyeket az államról, embereknek, eseményeknek a római államhoz való viszonyáról olvasunk munkáiban. E rekonstruáló törekvések egyszersmind talán adalékokat is szolgáltatnak, közelebb visznek megértéséhez.

Új szempontokkal közeledtek Tacitushoz Reitzenstein és az ő munkásságának ismertetése kapcsán Drexler: lelki élete fejlődésének fonalán láttatják meg történetírói felfogásának alakulását. Reitzenstein kiemeli Tacitus senátori eredetét; többen hangsúlyozzák, hogy ami kitüntetés és megbecsülés abban az időben rómait érhetett, Tacitusnak mindabban része volt. Nemesi származása és annak ellenére, hogy éppen irodalmi munkásságának idejére esett életének fényben leggazdagabb része, azt látjuk, hogy érzésvilága mind komorabbá válik, mind elhagyatottabb, mind vigasztalanabbá lesz. Ezt a változást — mint Reitzenstein mondja — életének külső körülményeiből semmiképen sem, csupán lelki életének titkos rúgóiból vagyunk képesek megmagyarázni.[3]

A korábbi elgondolásoknak, hogy Tacitus meggyőződéses republikánus volt s hogy e felfogását a Domitianus alatti rémuralom szilárdította meg, már az is ellene mond, hogy ép Domitianus után mutatkozik monarchistának.

Reitzenstein és Drexler Tacitus történetszemléletének kiformálódásában három stádiumot különböztet meg. A Dialogustól és Agricolától, melyeknek gondolatvilága egyazon időre utal, a Historiaen át, melyben a vegyes államformát tartotta a római államideálnak, Annalesének írásakor

betrachtet. München—Berlin, 1919. Meinecke: Die Idee der Staatsräson. München—Berlin, 1925. Jellinek: Allgemeine Staatslehre. Berlin, 1922. Sternberg: Die politischen Theorien in ihrer geschichtlichen Entwicklung vom Altertum bis zur Gegenwart. Berlin, 1922. Hoffmeister, Kirschbaum, Scharpff stb. régebbi munkáit nem használhattam.

[2] Meinecke i. m. 32. l.: „Ganz durchtränkt von der Idee der Staatsräson sind die grossen Geschichtswerke des Tacitus."

[3] Ezekre olv. Reitzenstein i. m. kivált 6—8. lapját, Schanz II. 2. 283. l. és Boissier i. m. 166. l.

creative commons A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából, az ISZT támogatásával készült.

jutott el addig a felismerésig, hogy az államban a császár hatalma az egyetlen erő. A nép elfajult, a nemesség méltatlan hízelgéssel tengeti életét és csak a hadseregben mutatkozik némi rómaiság. A köztársaság helyreállítását nem remélhette többé; „mit voller Klarheit erkennt er bis zuletzt: das Staatsgefühl ist aus dem Volke entschwunden und kann nicht wiedererstehen".[4] „Die Erbitterung erwächst also aus der Einsicht in die historische Notwendigkeit".[5]

Ez a magyarázat igen valószínű. El tudjuk hinni, hogy az amúgyis kissé pesszimisztikus hajlamú Tacitus,[6] öregkorára nézetei szilárddá sűrűsödvén, átható világossággal látta Róma fátumát s ez a bizonyosság elkomorult kedélyvilágán keresztül nemcsak stílusának komor és homályos voltában, hanem ítéleteinek és jellemrajzainak keserű szigorúságában is jelentkezett.

Azonban egy ponton kétségünk támad. Vajon a negyvenedik életévét jóval túlhaladott Tacitus gondolat- és érzésvilága gyökeresen átalakulhatott-e tíz, tizenöt év lefolyása alatt? Lelke mélyén nem élt-e egy eszme, mely őt férfikorának kezdetétől végigkísérte öregségéig? Feltehető-e, hogy negyven év fejlődéseképen lelkének alapszövedéke olyanná ne színeződött volna, mely csak fakulni, vagy mélyebbé válni tud, de átszíneződni képtelen? Kizárólag merő teoretikus belátás a fény és elismerés éveiben indokolttá teszi-e az Annales sötétenlátását? Reitzenstein a megállapodott férfikor, húsz esztendejét hosszmetszetben vizsgálta. Talán a férfikor, e „grande mortalis aevi spatium" (Agr. 3.) megállapodottabb gondolkozása némileg indokolttá teszi, ha e húsz évet egységnek fogva fel, Tacitus történetszemléletét, lelkivilágát irodalmi termékein át keresztmetszetben tekintjük meg. Igy talán felismerhetővé válik az az alapszövedék, mely állam- és történetszemléletének némi teoretikus változása mellett magyarázatul szolgálhat az Annales sajátos világának megítélésénél.

Célunk elérésére a munkáiból kiszemelt, politikai vonatkozású részleteket fűzzük egymásba.

Tacitus az államot, mint sok minden mást, organikus szervezetnek képzeli.[7] Az állam testből és fejből áll: az államtest (corpus) irányítója

[4] Reitzenstein i. m. 10. l.

[5] Bursiannal Drexler XXIV. 430. l.

[6] Peter i. m. II. 53. l. V. ö. még Drexler i. h. 434. l.

[7] Igy a beszédet, mely csak akkor szép, „sicut corpus hominis", ha erei nem állanak ki és csontjait nem lehet megszámlálni. (Dialogus 21.) Szerinte a magistratusoknak Tiberius uralma kezdetén nem változott meg „sua species"-e. (Annales IV. 6.) Hasonlóan „redit urbi sua forma". (Historiae IV. 64. „Non esse unum eloquentiae vultum." (Dialogus 18. stb.) Talán vizuális lelki alkatával magyarázhatjuk e megfigyelési módját. V. ö. Hornyánszky id. cikkét, 12. l.

creative commons A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából, az ISZT támogatásával készült.

a caput, a regimen.[8] Az államtest a következő részekből tevődik össze: 1. a terület („quanto sit angustius imperitatum"), 2. a senatus (patres), 3. a magistratusok, 4. a hadsereg („Romana copia in armis"), 5. a leges, 6. az állami jövedelmek („frumenta et pecuniae vectigales, cetera publicorum fructuum"), 7. a külviszonyok („socii reges"), 8. a principatus korában a császár magánvagyona („...res suas Caesar").[9] A mindenben problémát látó Tacitus számára ez az államelképzelés is, mely ugyan nem tekinthető következetesen szem előtt tartott rendszernek, problémát rejtett magában. Hogyan viszonylik az államtest az állam fejéhez? Melyek azok a formák, melyekben e viszony létrejön? Vagyis melyek a lehetséges államformák a római adottságok szemmeltartása mellett? Az események előadása és megítélése közben gyakran kénytelen felvetni magának e kérdéseket. Kételyei közepette keresve a megoldást. Alkalomszerűen felvetett gondolatai, melyekben problémáira a választ igyekezett megformulázni, megszilárdult nézet részeinek látszanak.

Az emberi lélekbe ősidőktől hatalomvágy van oltva („iam pridem insita mortalibus potentiae cupido"), amely szűntelen kielégülés után keres. Ez a hatalomvágy azonban természetesen nem találhat levezetésre minden ember számára egy időben egyenlő módon. Amint ez a lehetőség nagyobb, vagy kisebb körre, vagy éppen egyesekre van korlátozva, akkép változik annak a hatalomnak színezete, mely az államot kormányozza. (Hist. II. 38.) A hatalmi formák változását tehát az emberi lélekbe oltott hatalomvágyból magyarázza. Az imperium majd az egész nép, majd az előkelők, majd csak egyesek kezében van s a város-államok és nemzetállamok (urbes, nationes) kormányformája ehhez képest vagy monarchikus (singuli), vagy arisztokratikus (primores), vagy demokratikus (populus).[10] Az ókori filozófiát az ismeretes herodotosi fejtegetések óta[11] állandóan foglalkoztatta a kormányformák váltakozásának kérdése. Az állam virágzásának kulcsát a regimen minéműségében keresték. Majd a demokratikus, majd az arisztokratikus, majd a monarchikus formák mellett döntöttek, majd pedig e három forma egyesítésében látták a polgárok jólétének legfőbb biztosítékát.[12] Aristotelesnél jelentkezik először a gondolat, hogy az

[8] Annales I. 12.: Amikor Tiberiustól megkérdezik, vállalja-e a res publica egy részét, a regimen egységes, vagy több részre bontott voltáról van szó, vagyis a szorosabb értelemben vett res publica és principatus problémája merült fel. Ugyanígy Annales I. 13.: „non adesse caput rei publicae" és Historiae IV. 64., Annales IV. 9.

[9] Annales IV. 4—6. alapján összeállítva.

[10] Annales IV. 33.: „...cunctas nationes et urbes populus aut primores aut singuli regunt."

[11] III. 80—84. V. ö. még Roscher: Politik (Stuttgart, 1892.) 1. l.

[12] Roscher i. m. 37., 118., 304. és 323. l.

creative commons A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából, az ISZT támogatásával készült.

államforma jósága a közhatalomnak a szociális rétegekhez való viszonyától függ.[13]

Tacitus elveti a három tiszta államforma egyesítésének lehetőségét. Bármilyen lehet a regimen, csak az államtesthez való viszonya legyen kiegyensúlyozott. E viszony szerint változik az az állapot, melyben a polgárok élnek. Legideálisabb a libertas állapota. A libertas alatt tehát Tacitus nem szükségképen a szabad köztársaság korát érti, sőt a római állam virágkorának sem e kort tartja.[14] A szabadság nem feltétlenül függ attól, hogy a hatalom (caput) hány ember kezében van. A monarcha (dominus) nélküliség nem jelenti egyszersmind a szabadságot.[15] Legfeljebb arról lehet szó, hogy a regimen és államcorpus ideális viszonyának, a libertasnak megvalósítására melyik államforma a legalkalmasabb. Kétségtelen, hogy a demokratikus forma az, amely leginkább nyujt módot a szabadság fenntartására („populi imperium iuxta libertatem"), míg a kevesebb kézben összpontosított hatalom könnyebben vezet önkényuralomra („paucorum dominatio regiae libidini propior est". Ann. VI. 42.). De az államformák közül a leghelyesebbet, esetleg ezek legjobb csoportosítását (úgy, hogy az egyik a másik hibáját megfelelően ellensúlyozza), egyszersmindenkorra megállapítani lehetetlen. Számtalan kitétel utal arra, hogy Tacitus ismerte az idők változásának formáló hatalmát: „converso statu" (Ann. IV. 33.), „temporibus rei publicae postulantibus" (Ann. III. 34.). E posztulátumokat felismervén, időnkint újra meg újra kell kialakítani a megfelelő, helyes államformát. A történeti fejlődés nem hagyja érintetlenül az államcorpust, de a regiment sem: a fejlődés egy bizonyos szakában legideálisabbnak bizonyult államforma idővel a legrosszabb lehet. Azt a helyzetet, amely végül is az államforma szükségszerű megváltoztatására vezet, Tacitus „necessitudo rei publicae"-nek nevezi (Ann. I. 9.).

Írónk a consociált államforma életképtelensége mellett nyilatkozott. Az adott viszonyok felismerése biztosíthatja csupán az éppen leghelyesebb államforma kialakítását. „Callidi temporum"-ra van szükség, akik biztosan tudják, hogy a jelen viszonyok közt az államra nézve mi a hasznos („utilia ab noxiis discernunt" Ann. IV. 33.), mit kíván az állam érdeke, az „utilitas rei publicae" (több helyütt „utilitas publica"), vagy modern szóval a ratio status. Közérdek (utilitas publica, bonum publicum), államérdek (utilitas rei publicae, usus rei publicae — talán ez utóbbi közelíti meg legjobban a ratio status fogalmát) kifejezések gyakran előfor-

[13] Sternberg i. m. kivált 28—29. l. és Ritter i. m. 29—37. l.

[14] Szerinte Arminius „florentissimum imperium lacessierit". (Annales II. 88.)

[15] „magis sine domino, quam libertate." (Ann. II. 4.) Vagy: „falso libertatis vocabulum obtendi ab iis, qui privatim degeneres, in publicum exitiosi, nihil spei, nisi per discordias habeant." (Ann. XI. 17.)

creative commons A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából, az ISZT támogatásával készült.

dulnak Tacitus műveiben.[16] A ratio statushoz hasonló kifejezésekkel is találkozunk, amikor „ratio belli"-ről beszél (Hist. IV. 7.). Csaknem minden megfigyelésének és ítéletének végén ott találjuk az értékelésnél irányadó szempontot: vajon a leírt esemény, vagy egyesek viselkedése „ad usum rei publicae" szolgált-e? E szempontnak állandó alkalmazása arra utal, hogy megvizsgáljuk: munkái létrejöttében, a bennük esetleg megnyilatkozó alapgondolatban, tehát írónk történetszemléletében mekkora szerepet játszik az államraison ideája.

*

Többféleképen magyarázzák Tacitus Germaniájának létrejöttét. Legelfogadhatóbbnak látszik az a magyarázat, mely szerint a Historiaejéhez e tárgykörben gyüjtött anyag oly nagy volt, hogy az kiszorult egy általános történet keretei közül.[17] Ennyi minden esetre elég a Germania, mint önálló munka közzétételének magyarázatára. De vajon Tacitusnak a tárgy iránt való érdeklődését, s a művészetet, mellyel e remekét megalkotta, nem kötelességünk-e gondolatvilágával, történetszemléletével szorosabb kapcsolatba hoznunk?

Agricolájának egyik célzásából nyilvánvaló, hogy írásakor a közelmult történetének problémái foglakoztatták. Leküzdötte a rettenetes időkben mindenkit elfogó desidiát s hozzáfogott a Historiae megírásához.[18] Első caputjában általános kijelentéseket tesz. Szerinte a történetírónak mindenekfelett, a respublicát, az államot kell ismernie: „inscitia rei publicae, ut alienae" akadályozott másokat abban, hogy e kor történetét megírják.[19] Mielőtt az események előadására térne, jónak látja megtekinteni a „status urbis"-t, a „mens exercituum"-ot, a „habitus provinciarum"-ot s hogy „quid in toto terrarum orbe validum, quid aegrum fuerit", tehát általában a római állam helyzetét, hogy ne csak az események lefolyása, „sed ratio etiam causaeque noscantur". (Hist. I. 4.) *Az államélet ismerete a történeti megértés főfeltétele.* Ez az a főprincipium, melyből nemcsak fakadt a Historiae, hanem amely teljesen át is hatotta.

[16] Dial. 9., Ann. VI. 16., XIV. 38., XV. 20. (bonum publicum); Ann. I. 10. Ann. IV. 38., Ann. XV. 44. (utilitas publica); Ann. VI. 16., XII. 53. (usus publicus); usus rei publicae (Agr. 42.). Az ókorban Cicero és Florus használják először az államraison fogalmát fedő kifejezéseket. Előbbinél (ad Plancum): ratio rei publicae, utóbbinál ratio et utilitas rei publicae (I. 8.). Különben e gondolatkör alapjai felismerhetők már Thukydidesnél, Euripidesnél és Aristotelesnél. L. Meinecke i. m. 31—33. l.

[17] Gudemann i. m. 2. l.

[18] „Non tamen pigebit vel incondita ac rudi voce memoriam prioris servitutis ac testimonium praesentium bonorum composuisse." Agr. 3.

[19] Hist. I. 1. Ezek az idők messze estek attól a boldog korszaktól, „ubi sentire quae velis et quae sentias dicere licet".

creative commons A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából, az ISZT támogatásával készült.

A római birodalom helyzetének megismerését szolgáló kérdések közül különös hangsúllyal emelkedik ki: „Quid in toto terrarum orbe validum, ... fuerit?" Ha összevetjük a császárkor római imperiumának emez életkérdését a Germania következő — lehet mondani — fohászszerű szavaival: „Maneat, quaeso, duretque gentibus, si non amor nostri at certe odium sui, quando urgentibus imperii fatis nihil iam praestare fortuna maius potest, quam hostium discordiam". (Germ. 33.) — az összevetés nyomán előtűnnek azok a szálak, amelyek finoman illesztik Tacitus Germaniáját történetírói programmjába. A történeti megértés főfeltételének az állam helyzetének, viszonyainak megismerését tartotta. A helyzet tisztánlátásának problémái között ott szerepelt, mint láttuk, különös hangsúllyal, a külpolitikai is. Az ő történetszemléletének, melynek alapját és struktúráját államszemlélete alkotta, volt posztulátuma a germán veszedelem megismerése. Nem kedves játék, a lélek felüdítése volt célja e remekműnek. Annalesének szavai: „...situs gentium... retinent ac redintegrant legentium animum", a régmult történetírói célkitűzéseit akarják jellemezni és nem a Germániára vonatkoznak. (Ann. IV. 33.) Az összegyüjtött anyag terjedelmessége kiszorította a Germániát a Historiae kereteiből, de a szellem, amelyből fakadt és amely áthatja, oda utalja vissza.

*

Két nagy munkájában az események előadását itt-ott elvi kérdések megvitatása szakítja meg. Ezek az excursusok adják azt a szellemi hátteret, amely nevelés, életkörülmények, tanulmány és multismeret essenciájaként Tacitus élet- és történetszemléletét meghatározta. Láttuk már, hogy történetszemlélete mily erősen egybefonódott államszemléletével. Elvi kitéréseinek vizsgálata is arról fog meggyőzni bennünket, hogy az állam sorsa, érdeke az egyetlen mérték, melyet — ha ítélkezik — alkalmaz. De nemcsak ítéleteinek megalkotásában, hanem a megtörtént dolgok kiszemelésében, tehát előadása anyagának megválasztásában is a római állam szempontjai vezették.[20] A részletes tárgyalás hátterében, ítéletmondások alapjaként egységes képbe foglalva bontakozik ki előttünk a római történet rövidre fogott, magasabb nézőpontú vázlata.

[20] Tacitus figyelmét első sorban hivatali működéséből kifolyólag, nagy mértékben kötötte le az a veszedelem, amely a mindjobban előre törő barbárság részéről fenyegette a római államot. Korábban a belső viszonyok és szükségletek felismerése volt a legfőbb feladata a történetírásnak; Tacitus szavaiból: „noscenda vulgi natura et quibus modis temperanter haberetur senatusque et optimatium ingenia, qui maxime perdidicerant, callidi temporum et sapientes credebantur" (Ann. IV. 33.) jól kiérezhető, hogy mindig számolt azokkal a beállítás-változásokkal, melyeket a római állam helyzetének időnkénti megváltozása tett szükségessé. Államközpontú történetszemlélete az anyagkiszemelés szempontjait is determinálta.

creative commons A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából, az ISZT támogatásával készült.

Amikor kijelentette, hogy a vegyes államforma nem lehet tartós („haud diuturna"), akkor az államformák magasabb rendűségét, ideális voltát éppen diuturnitásukban látta. Tacitus korában a principatus már tartósnak bizonyult. Szükségképpen fontosnak tartja tehát ennek természetét (natura), viselőinek, a létrejöttekor és alatta élőknek gondolkozásmódját (ingenia) vizsgálat tárgyává tenni (Ann. IV. 33.) és mivel e gondolkodásra tehertételként szállt a mult szemlélete, enemű vizsgálódásaiban a legrégibb korig visszamenni. Kiindulási pontul, mint láttuk, a lélekbe oltott hatalomvágyat választja.[21] E „potentiae cupido" idők folyamán a kívánságok elfojtása (pudor) és az egyén háttérbeállása (modestia) gondolatának eltüntével, az életben mint a vágyak erőszakos kielégítésére irányuló akarat (vis) és egyéni érvényesülni vágyás (ambitio) jelentkezett (Hist. II. 38.). A modestia és a pudor aequalitast biztosítottak az ősidőkben. A vis és az ambitio éppen az aequalitásnak vetettek véget. Egyes népeknél (quidam) az egyenlőséget kényszerítő eszközökkel igyekeztek biztosítani (leges). Rómában erre csak Servius Tullius korában került sor, addig „nobis Romulus, ut libitum imperitaverat". Azonban a leges ereje is problématikus volt. Az aequalitas egyensúlyát csak addig tudta fenntartani, amíg erre a res modicae (szerény viszonyok) kellő alapot adtak. A tizenkéttáblás törvényig alkotott törvények elegendők voltak „tuendae libertatis et firmandae concordiae". De ezzel „finis aequi iuris". A birodalom növekedésével („cum imperii magnitudine") eltűntek az egyszerűbb, szerény viszonyok, a hatalomvágy megnövekedett és nagyobb erővel tört ki („adolevit erupitque"). Eleinte nagyobb közösségeket ragadott magával, osztályharc („dissensio ordinum") támadt. Idővel azután ezen osztályok, a rendek keretén belül is (váltakozva hol egyikben, hol másikban), egy-egy kiválóbb egyéniség ragadta kezébe a vezetést (Marius, Sulla), kik végül is „libertatem in dominationem verterunt". Az önkényuralom — lehet mondani — az exlex állapotába sülyesztette a római államot („non mos, non ius"). E viszonyok kényszerhelyzetet teremtettek („necessitudo rei publicae"), amelyből nem volt más kivezető út az imperium számára, „quam ut ab uno regeretur".[22]

Körülbelül efféle rendszerbe foglalta Tacitus a római államról alkotott felfogását. Végigtekintve Róma fejlődésén meggyőződéssel mondta ki, hogy az állam érdeke követelte, a széthúzó hazának nem volt más mentsége, mint hogy egy ember vigye kormányát. Ismerve gondolatait az államstruktura kettősségéről (corpus és regimen) és a libertas sajátos értelme-

[21] Igen hasonló ehhez Herodotos felfogása: ... " phthonos de archethen emphyetai anthropo..." (III. 80.)

[22] A fentebbi áttekintés Ann. III. 26—27. és I. 9. alapján összeállítva.

creative commons A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából, az ISZT támogatásával készült.

zéséről (az államcorpus és kormány helyes viszonya), természetesnek fogjuk találni, hogy a császárság történetének előadásánál különös érdeklődéssel vizsgálja a regiment kezében tartó császárt, a corpus lelkes részét alkotó polgárságot és a kettőnek egymáshoz való viszonyát.

Ami a császárt illeti: egyeduralom esetében az „insita mortalibus potentiae cupido"-t csak jó uralkodó tudja korlátozni. Rossz uralkodó alatt tág tér nyílik ennek érvényesítésére.[23] Jó, vagy rossz uralkodó, „modus libertatis", „sine fine dominatio" a két határpont, mely között a principatus mozoghat (Hist. IV. 8.). Az események előadása folyamán állandóan él lelkében egy ideális „princeps vir" alakja, melyhez viszonyítja az összes uralkodókat. Így Germanicus és Nagy Sándor összevetésénél szinte önkénytelenül merül fel a végső konkluzió: „quod si solus arbiter rerum, si iure et nomine regio fuisset...", vagy Mucianus és Vespasianus jellemzésénél „egregium principiatus temperamentum, si demptis utriusque vitiis solae virtutes miscerentur".[24]

Ismeri azokat a nehézségeket, amelyeket a hatalom legfelső fokán állóknak le kell küzdeniök („arduum sit eodem loci potentiam et concordiam esse" Ann. IV. 4.) A császár cselekedeteiben középutat alig-alig találhat, „nihil medium inter summa et praecipita", míg az egyszerű emberek „prout velint, plus minusve sumi ex fortuna" (Hist. II. 74.). Élénken érezte a hatalomvágynak ösztönös, megnyilvánulásaiban elementáris voltát,[25] valamint azt, hogy az állam jóléte, érdeke megkívánja a hatalmi növekedést, terjeszkedést. Rosszalóan emlékezik meg az „immota pax"-ról és a „princeps proferendi imperii incuriosus"-ról (Ann. IV. 32.). Felfokozott erényekre van szüksége a császárnak. Hadi dicsőség (gloria militiae, Ann. II. 73.), hadi erények oly mértékben, hogy „antiquis ducibus par" legyen (Hist. II. 5.). Nem szabad hiányoznia a római férfi másik nagy erősségének, a forumon szereplés kiválóságának sem: „aptior sermone, dispositu provisuque civilium rerum peritus", „summis oratoribus aemulus".[26] Erkölcsi komolyság és önmegtartóztatás („gravitas morum... voluptatum parcimonia"), sokakkal ellentétben, „qui summum imperium non restrictum nec perseverum volunt" (Ann. XV. 48.). De a legfőbb hatalom gyakorlására s a „summum rerum iudicium"-ra csak akkor képes a fejedelem, ha mindezekhez „addita modestiae forma, quae neque summis mortalium spernenda est" (Ann. XV. 2.). A modestia az, amely meg tudja vonatni a határt a fejedelemmel saját és az állam érdeke közt („discretam domum

[23] Agrippina „cunctis malae dominationis cupidinibus flagrans" Ann. XIII. 2.

[24] Az ideális princeps-alakra és a princeps-temperamentumra olv. Ann. IV. 15. és Hist. II. 5.

[25] Hist. II. 38. és Ann. XV. 1.: „id in summa fortuna aequius, quod validius."

[26] Hist. II. 5. és Ann. XIII. 3. U. o.: „prompta ac profluens eloquentia".

creative commons A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából, az ISZT támogatásával készült.

et rem publicam" Ann. XIII. 4.), amely így megóv a „sine fine dominatio"-tól.[27]

Amint ekkép megrajzolta a maga számára a princeps alakját, akkép a polgárok legjobbjainak, a magni virinek is. Az állam kettősségéből (corpus és regimen) folyik, hogy a szabadságot legjobban biztosító államforma elérésére nem elég a jó princeps, vagy ha rossz a princeps, a szabadságnak sem kell veszendőbe mennie: „sciant, quibus moris est inlicita mirari, *posse etiam sub malis principibus magnos viros esse*" (Agr. 42.). A rossz fejedelem alatt nem állhat fenn a „modus libertatis" sem, de az már a polgárokon múlik, hogy a libertas helyébe szertelen önkény („sine fine dominatio") és szolgaiság ne lépjen. Szüntelenül lehet érezni azon képek komor voltát,[28] melyekben a senatus szolgaiságát vette behatóbb tárgyalás alá. Némileg tendenciózus e beállítás: az állam érdekét veszélyeztető[29] jelenségeket kívánta hangsúlyozottan bemutatni. Megértjük e tendenciózusnak látszó eljárást, ha szem előtt tartjuk a senatusról alkotott felfogását. A senatus Tacitusnál központi helyet foglal el.[30] *Az állam örök* („principes mortales, *rem publicam aeternam esse*" Ann. III. 6.), amelynek lényege a senatus.[31] Ez biztosítja a váltakozó kormányformákkal szemben az állandóságot (continuum), ez a mulandóval szemben a halhatatlan (immortalem) „a regibus usque ad principes". A senatus volt az összekötő kapocs a principatus korában az államtest és a regimen között: „... ut ex vobis senatores, ita ex senatoribus principes nascuntur". (Hist. I. 84.)

E felfogás mellett nem vethetjük szemére, hogy túlságos részletességgel tárgyalja a senatus szerepét.[32] Kétségtelen, hogy a senatusszal szemben elfogult volt. Többet várt tőle, éppen mivel olyan központi helyet foglalt el történetszemléletében. Világosan látta, hogy a senatus „cura rei publicae"-je a császárkorban jóformán teljesen eltűnt,[33] mégsem tudott le-

[27] Már Thukydidesnél is fontos szerepet játszik a „metriazein" a hatalmi vágy erőszakos kitörései megfékezésénél. Ritter i. m. 19. l.

[28] Maga Tacitus is érezte ezt: „nobis in arto et inglorius labor" (Ann. IV. 32.). „Nos saeva iussa, continuas accusationes, fallaces amicitias perniciem innocentium et easdem exitii causas coniungimus, obvia rerum similitudine et satietate". Ann. IV. 33.

[29] Ezek egyszersmind a fejedelem érdekeivel is ellenétben álnak: H. II. 1.

[30] Ez az államcorpus leglényegesebb része, mivel „magnitudine nimia communium curarum expers" a nép. (Hist. I. 89.)

[31] Otho mondja katonáihoz intézett beszédében: „*senatus nobiscum est*. Sic fit, ut *hinc res publica*, inde hostes rei publicae ..." Hist. I. 84.

[32] Mint Mommsen teszi; ezzel szemben l. Reitzenstein i. m. 3—4. l.

[33] Drexler (i. helyen 433. l.) éppen ezért mondja: „Es ist eine Tragik der Geschichtsauffassung des Tacitus, dass es zwar den Mangel an cura rei publicae beim Senat deutlich zu sehen vermag, nicht aber dass das Recht des Senats auf den Staat dahin ist. Seine Idee der res publica ist historisch überholt." Ez különben az ő, senatusszal szemben elfoglalt álláspont-

creative commons A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából, az ISZT támogatásával készült.

mondani a reményről, hogy az a néhány magni viri, ki ott helyet foglalt, képes lesz a libertas egyensúlyát állandóan fenntartani.

A magni viri-nek a libertas fenntartása, tehát az államraison szempontjából kívánatos alakját mesterien rajzolta meg Agricolájában.[34] Éppen az a tapasztalata, hogy akinek belátásán leginkább múlott az állam ideális állapotának fenntartása, a császár a principatus első szakában jóformán sohasem volt alkalmas erre, vezette Tacitust abban, hogy a magni viri alakját és az állam fenntartásában vitt szerepüket — talán kissé szokatlanul is — éles világításba helyezze. Nem üres moralizálás volt ez nála, hanem az a tendenciája, hogy államideája szolgálatában a császárkori polgár feladatát bemutassa. E célja érdekében tárgyalja behatóan a senatus szolgalelkűségét, a kegyetlen parancsokat, a szakadatlan vádaskodást, a hűtlen barátságot. Érdeke a fejedelemnek, de érdeke az államnak is, hogy hízelgéssel félre ne vezettessék a princeps. Önkényuralmat (dominatio) még nem jelent a rossz fejedelem, csak akkor, ha a polgárok szolgalelkűek.[35] Úgy alakult a császárkorban a római állam,[36] hogy a polgároknak legfőbb kötelessége „bonos imperatores voto expetere, qualescunque tolerare" (Hist. IV. 8.) és szorgalmukkal, életerejükkel az állam javára válni. A Paetus Thraseák kérkedő halála („ambitiosa mors") *„in nullum rei publicae usum"* sem volt. Az „obitas pro re publica mortes"-t fájdalmasnak tartja ugyan, de a „segniter pereuntes" végső óráinak elbeszélése szinte kimeríti lelkét.[37]

„In nullum rei publicae usum": munkájának, egész életfelfogásának középpontjában a római állam állt. *„Mérlegelnie kell mindenkinek, aki nagy dolgok tervével foglalkozik, hogy az, amibe kezd, az állam szempontjából haszonnal jár-e?"*[38] Amikor nagy történeti műveinek megírása foglalkoztatta, ezeknek koncepcióját, az előadás folyamán hozandó ítéletmon-

jából folyik. Igen jellemzőek e tekintetben Curtius Montanusnak szavai: „Elanguimus, patres conscripti, nec iam ille senatus sumus, qui occiso Nerone delatores et ministros more maiorum puniendos flagitabat." (Hist. IV. 42.)

[34] Hogy valóban ilyen célzattal írta meg e művét, világosan mutatják Agricolájának már idézett szavai: „sciant, quibus moris est inlicita mirari ... etc." (42.)

[35] Ann. IV. 33., Hist. II. 1., IV. 73. alapján. V. ö. még: „Addidit praecepta ..., ut non dominationem et servos, sed rectorem et cives cogitaret". (Ann. XII. 11.) Rómáról Galba: „Neque enim hic ut gentibus, quae regnantur, certa dominorum domus et ceteri servi ..." (Hist. I. 16.)

[36] „... forma civitatis" (Ann. XII. 11.). Hasonlóan „forma principatus" (Ann. XIII. 4.). Az efféle kitételek mind Tacitus vizuális lelki alkatából magyarázhatók. Ld. fentebb 7. jegyzetet.

[37] Agr. 42., Ann. II. 83. és XVI. 16.

[38] „Omnes, qui magnarum rerum consilia suscipiunt, aestimare debent an quod inchoatur rei publicae utile ... sit" (Hist. II. 76.).

creative commons A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából, az ISZT támogatásával készült.

dásait eleve meghatározta egy hosszú és magasra ívelt *közpályának* tapasztalása. Mucianus beszédében az a Tacitus szólalt meg, aki még az erényt sem tartja dícséretreméltónak, ha az állam szempontjából értéktelen.[39] E tekintetben is áll az, amit Gallus Asinius szájába adott: „... cuncta ad rem publicam referri" szükséges. (Ann. II. 33.) A római történetírónál az erkölcsi hatás, példaadás áll az előtérben; de amíg Liviusnak ez a legkiemelkedőbb vonása, addig Tacitus már közelebb áll a görög historikusokhoz, amikor a jövőre is irányadó szempontokat kíván adni.[40] Nagyon is tudatában van azoknak a különbségeknek, melyek az ő történetírását elődjeiétől elválasztották. Léleküdítő előadás, nagy háborúk leírása helyett sötét képek sorát rajzolja meg, súlyos ítéleteket kénytelen kimondani[41] s e dicstelen, komor feladatra „... converso statu ... in rem fuerit" vállalkoznia. A tacitusi sentenciákban a legnemesebb értelemben vett publicisztika ítélkezik, melynek legfőbb erkölcsi törvénye a római állam érdeke volt.

Tacitus életének legszebb kora Domitianus rémuralmának idejére esett.[42] Az ő és Nero dominatioja a potentiae cupido-nak teljes kitörését jelentette: a modus libertatis helyét a sine fine dominatio foglalta el; az erőszak (vis) elnyomta az erkölcsöt (pudor et modestia).

A kratikus és etikus cselekvések között — mint Meinecke mondja — a hidat éppen az államraison alkotja, mely a szellem és természet kettőssége.[43] Tiberius, Nero és Domitianus kora az elementáris, szinte állati erők uralmát jelentette; nem véletlen tehát, hogy Tacitusnál a szellemi oldal, az etikum, a fejedelem és polgárok kötelességei a közösséggel, a res publicával szemben vannak kiemelve. Gondolatvilágára leginkább jellemző, az államraison kratikus és etikus oldalát legjobban megvilágító sentencia: „Habet aliquid ex iniquo omne magnum exemplum, quod contra singulos utilitate publica rependitur." (Ann. XIV. 44.)

Az államraison fogalmát az újabb tudomány így határozta meg: „Die Vernunft des Staates besteht ... darin, sich selbst und seine Umwelt zu erkennen und aus dieser Erkenntnis die Maximen des Handelns zu schöpfen."[44] Tacitus a különböző korok római historikusának feladatát az államforma (a principatus korában a principatus) s a benne működők

[39] Nála az erény mindig valamely, magasabb, egyénfeletti eszmekör posztulátumaihoz viszonyítva jelenik meg. A magasabb fogalom, a centralis pont a római állam. Erény az, ami a római állam érdeke szempontjából erény. Ennek öncéllá tevését iactationak tartja. E relativitás folytán nála az erény bizonyos utilitarisztikus mellékízt kap.

[40] V. ö. Ritter i. m. 52. l.

[41] Peter i. m. II. 45. l. Hist. II. 50. „... conquirere fabulosa et fictis oblectare legentium animos procul gravitate coepti operis crediderim ..." V. ö. Boissier id. m. 94. l.

[42] Reitzenstein i. m. 6. l.

[43] Meinecke i. m. kivált 6. l.

[44] Meinecke i. m. 1. l.

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából, az ISZT támogatásával készült.

természetének (natura, ingenia) megvizsgálásában (sich selbst) s a birodalomnak a barbárok részéről fenyegető veszély felismertetésében (seine Umwelt) látta. Célját pedig a nyiltan bevallott tendenciában, a jövő alakulására a mult példái által való befolyásban (die Maximen des Handelns zu schöpfen) jelölte meg, „quia pauci prudentia honesta ab deterioribus, utilia ab noxiis discernunt, plures aliorum eventis docentur". (Ann. IV. 33.)

•

Megkíséreltük összefoglalni Tacitus nézeteit az államról. Munkáiból vett idézetek azt mutatják, hogy ítéletei megalkotásakor nem csatlakozott szorosan egy filozófiai iskolához sem; ennél ő sokkal inkább római volt és sokkal inkább senator.[45] Kétségtelen filozófiai iskolázottságának nyomai legfőképen kialakult fogalmak felhasználásában és ismert tanítások rekapitulálásában nyilatkozott meg „retinuitque quod est difficillimum ex sapientia modum". (Agr. 48.)[46] Apósát jellemezte e szavakkal, de a hangsúly amint ezt kiemelte, bizonyossá teszi, hogy a filozófia tanulmányozásának rá nézve is legfontosabb — talán egyetlen? — eredménye, leszűrődése mindennemű állásfoglalásának természetét megszabó „modus" volt. Ezzel vizsgálta meg saját maga és kortársai helyzetét, legfőkép azonban a letünt korok eseményeit és szereplőit. „Modus"-ának tartalmat a római állam adott. Akár személyeket, akár eseményeket kellett megítélnie, értékmérőként az államérdeket állította fel. A „sajátosan tacitusi" sentenciák

[45] Reitzenstein i. m. 26. l.: „Tacitus viel zu sehr Römer um wirklich Philosoph zu sein". Mesterien állapítja meg apósa filozófiai studiumainak mérlegét: „Memoria teneo solitum ipsum narrare se prima in iuventa studium philosophiae acrius, ultra quam concessum Romano ac senatori, hausisse... sublime et erectum ingenium pulchritudinem ac speciem magnae excelsaeque gloriae vehementius, quam caute adpetebat; mox mitigavit ratio et aetas..." (Agr. 4.)

[46] Tacitus jogi és bölcsészeti forrásait illetőleg exakt ismereteink nincsenek. F. Leo mutatott rá arra, hogy államjogi exkurzusai szakszerüek, de hogy kinek a munkájára mennek vissza, mely forrásból merített, pontosan megállapítani nem tudjuk. Valószínűleg Ateius Capito iskolájának Augustus constitutioját elfogadó rendszere az alapjuk. (Leo i. m.) — Az államformák fejlődéséről szóló tanításában a leges szerepének megvilágítása mutat némi összefüggést az V. és IV. századbeli görög filozófia ezirányú tanításaival (Kaerst i. m. 13—16. l.), noha Tacitusban éppen az aequalitas fogalma az elsődleges, a leges fogalma a másodlagos. A stoikus filozófia hatása érezhető a princeps képének megrajzolásán (Peter i. m. II. 48. l.). Nézete a szociális rétegek eltolódásának az álamformára gyakorolt befolyásáról emlékeztet Aristoteles gondolataira, bár ebben távolról sem szabad közvetlenül a nagy filozófushoz való csatlakozást látnunk. Az Aristoteles utáni elméletek meglehetősen primitív módon fogták fel az államformák változását. Tacitus előadása, mely mindössze az általánosan ismert államformamegjelölések átvételében követi a megelőző elméleteket, nem filozófiai studium, elméleti meggondolások, hanem az események összefüggésének kevesek számára adatott tisztánlátásán alapszik. (V. ö. Drexler i. m. 440. lapján a Marchesi tanulmánya alapján mondottakat.)

creative commons A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából, az ISZT támogatásával készült.

csaknem kivétel nélkül politikummal teltek. A minden római historikust jellemző moralitast Tacitusnál annyira áthatotta *államközpontú történetszemlélete,* hogy róla valóban mint a politikai história, a modern történetírás első — bár sokáig követőre nem talált — képviselőjéről lehet beszélnünk. Az ntilitas rei publicae, az államraison ideológiájának sajátos alapjait a renaissance jórészt az ő műveiből is kiindulva rakta le.[47]

Germániájának legújabb vizsgálata megállapította, hogy etnográfiai adattudását „mint a maga alkotta világ részeit vetíti ki írói egyéniségéből".[48] Ez az „interpretatio Romana" nem más, mint az államraison gondolatvilágának következetes érvényesítése nemcsak egyes események elmondásakor, hanem munkái koncepciójában is. Ez a gondolat ott van első művei mögött, férfikorának kezdetén, írói munkálkodásának megindulásakor. Politikai felfogásában — főleg elméleti síkon — állhatott be időközben némi változás. Az utolsó húsz esztendőt azonban széttagolhatatlan egységnek mutatja az államraison gondolata, mely élete delén a közfunkcióktól visszavonuló Tacitust változatlanul végigkísérte történetírói pályáján.

A historikusoknak gyakran éppen legnagyobbjai túlhaladnak azon a ponton, ameddig rájuk a történetíró neve alkalmazható. Amikor vizsgálódásuk tárgyával egybeforrottan, annak mindenkori legfőbb érdekét tartva szemük előtt, már nem az abszolut igazság, hanem egy életelvvé vált eszme szolgál ténymegállapításaiknál szelektor-, ítéletmondásaiknál értékmérőként. Sokan úgy látták, hogy Tacitus nem egy esetben hűtlen lett a sine ira et studio célkitűzéséhez. A minuciózus kritika megállapította róla, hogy a tényeket gyakran elrajzolta, ítéleteiben csaknem igazságtalanul szigorú volt. Ez a megállapítás azonban csupán akkor áll meg, ha a legmodernebb történeti kritika lehető legobjektívebb eredményeivel vetjük össze előadását. Tacitus tolla gyakran már nem a történetíróé, hanem a prófétáé, aki a római állam multjában nem lezárt folyamatot lát. A római államon az idő és mulandóság mértékével csak formaváltozásokat tud kimutatni, a res publicát az örökkévalóság szempontjából vizsgálja és számára az örök római állam a maga időfelettiségében több, mint történeti

[47] Meinecke i. m. 32. l. és Boissier i. m. 182—183. l. Justus Lipsius munkáját (Politicorum sive civilis doctrinae libri sex, Antwerpiae, 1596.) ókori írók sententiáiból állította össze: „Inter eos eminet Cornelius Tacitus extra ordinem dicendus: qui plus unus ille nobis contulit, quam ceteri omnes" (Auctorum Syllabus). Külön tanulmányt kívánna annak a kérdésnek a vizsgálata, hogy a tacitisták mit láttak Tacitusban, illetőleg mennyire kívüleső szempontok szerint emelték ki műveiből az őket érdeklő részleteket s hogy a nagy historikusról alkotott felfogás is mennyire módosult az ő szemléletük nyomán. Alig kapcsolta más egymáshoz Tacitust és interpretátorait, mint az államnak központba helyezése.

[48] Nagy F.: Északi nyelvrokonaink Tacitusnál. EPhK. LVI. (1932.) 157. l.

creative commons A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából, az ISZT támogatásával készült.

előadás tárgya: a római férfi minden cselekvését, megnyilatkozását meghatározó legfőbb értékek megtestesülése.

•

Tacitus és talán valamennyi nagy történetíró szubjektivizmusának forrását megtalálhatjuk abban a körülményben, hogy az igazságra való minden őszinte törekvésük mellett mondanivalóikat előadásuk tárgyának sub specie aeternitatis szemlélése erősen befolyásolja. Cselekedetek, történések, intézmények jelentőségét, kihatását és értékét az határozza meg előttük, hogy milyen mértékben szolgálták a vizsgált históriai képződmény örökkévalóságát. Ezzel önkénytelenül is a jövő szempontja válik dominánssá műveikben; a historikus lassan moralistává, emelkedettebb horizonttal prófétává lesz.

Kring Miklós.

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából, az ISZT támogatásával készült.

AZ EGYHÁZI NEMESSÉG.

Az egyházi nemesség eredete és fejlődése.

Egyházi nemeseknek, másképen praedialistáknak azokat a hűbéri szolgáltatmányokra kötelezett, katonáskodó szabadokat nevezték, kik az egyháziaktól életfogytig nyert s egyenes ágon öröklődő földbirtok (praedium) mellett az országos nemesekkel sokban megegyező kiváltságokat élveztek.[1] Megszűnésük is összekapcsolódik a nemesi jogoknak és kiváltságoknak eltörlésével az abszolutizmus idejében.

Keletkezésük idejéül és alkalmául nem jelölhetünk meg határozott dátumot vagy intézkedést. Az ősiség eltörlését elrendelő patens 2. §-a kivette egyelőre a praediális birtokot a patens rendelkezései alól, de ugyanarról a napról (1852. nov. 29.) kelt felségi kézirat megbízza Br. Krauss Károly igazságügyminisztert, hogy kutassa ki a főpapok praediális birtokaikra vonatkozó, háramlási jogának eredetét és tulajdonképeni mibenlétét s ennek alapján tegyen előterjesztést megfelelő intézkedésekre.[2] Hosszas vizsgálat és kutatás követte e rendeletet, ismételten szóba került a miniszteri konferenciákon, jogtudósok könyveit tanulmányozták át, véleményadásra szólították fel az illetékes magyar főpapokat s végeredményben kénytelenek voltak megállapítani, hogy a praediumok eredete elvész a mult idők homályában.[3] Az igazságügyminiszter 1854. nov. 7-i előterjesztésében[4] ismerteti az érdekelt magyar főpapok erre vonatkozó vizsgálatának eredményét. A pannon-

[1] A praedialisták nevével másutt is találkozunk, de a praedialisták általánosan ismert jogi fogalmán kívül esnek azok a praedialisták, kik egyes várak körül birtok (praedium) fejében gondoskodtak a várak fenntartásáról, őrzéséről s pénzbeli szolgáltatmánnyal is tartoztak, mint pl. Medvevár körül 1517-ben (Monum. Hist. Nob. Commun. Turopolje, II. 377—380. l.). A magánserviensek gyakran szerepelnek e néven. Ugyancsak más fogalom alá tartoznak az erdőirtásra toborzott telepesek kiváltságos vezetői (Erdélyi L.: Árpádkor, 195. és 246. l.).

[2] St. A.-Min. Conf. Kanzlei, M. C. Z. 3832/1852. nov. 29.

[3] Orsz. ltár. Osztrák kultuszminisztériumból átvett akták, Ungarn, 27. Fasc. 86. IV. 2344/639 és 2552/695 1855. (Bach előterjesztése.) Eredetiben.

[4] u. o. Másolat.

creative commons A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából, az ISZT támogatásával készült.

halmi főapát szerint a praediumokul kiosztott területet a rend tagjainak és a betegeknek eltartására kapta eredetileg s a praedialisták szabályzata későbbi eredetű. A győri püspök nyiltan megmondja, hogy nem képes már a praediumok eredetét megállapítani. Egyéni véleményeként keletkezésüket azzal magyarázza, hogy a magyar főpapok a németek mintájára a harcosok megbízhatóságának fokozása végett *feuda perpetua*-t adományoztak s ebből fejlődött ki a XII. században a praedialista intézmény. A praediumok — írja — minden valószínűség szerint az eredeti egyházi alapítvány egy részét alkották s ezért az egyházi javak komplexumába tartoznak. Az esztergomi érsek sem tud okmányokra hivatkozni, melyek a praediumok eredetét és jellegét pontosan megállapítanák. Lehetségesnek látja, hogy a praediumokat az egyházi javak komplexumából hasították ki, vagy pedig magánadományozásból, esetleg az érsek magánvagyonából keletkeztek. Az érsek e bizonytalansága az érseki praedialisták nagy autonómiájából érthető: a praedialisták élete egészen a székek keretein belül folyt le, mélyebb levéltári tanulmányozás nélkül az érseki udvarban semmi biztosat nem tudhattak. A zágrábi érsek kétséget sem lát fennforogni arra nézve, hogy a praediumok az alapítványi javak tartozékai s — a helyzet teljes nem ismerésével — végleges kifejlődésük idejéül a török időket emlegeti. A győri püspök kivételével mindannyian megegyeznek abban, hogy a praediumokhoz fűződő hadkötelezettség nem tartozott a praediumok eredeti rendeltetéséhez. A győri káptalan a főpapok praedium-adományozásában csak a király példájának követését látja.

A praedialisták kérdésével legérdemlegesebben Ozorai József foglalkozott.[5] A praedialisták jogainak keletkezését általánosságban az Árpádok idejére teszi,[6] másutt egyenesen Szent Istvántól vezeti le.[7] A praedialista rendszer alapjául Szent Istvánnak azt az intézkedését tartja, mellyel a pécsváradi apátságnak 1015-ben[8] a vidéken támadó esetleges zavargásokban a monostor megvédésére és a királyság megerősítésére 200 katonát rendel — valamennyi szabad ember, — ha pedig az apát a királyhoz utazik, közülük 12 lovas kísérje, védje.

[5] Uj Magyar Sion, XVII. évf. 1886.: Az egyházi vagy praedialis nemesek és birtokuk. Ugyancsak: Magyar Sion, I. évf. 1887.: Az esztergomi érsek praedialis nemesei. U. o.: Az egyháznemesi vagy praedialis birtok.

[6] Ozorai, M. S., 1887. 196. — Azt a megjegyzést teszi itt: keletkezésük történetét még a hagyomány sem őrizte meg.

[7] u. o. 270. és 365. l. — Az az állítása, hogy a praedialisták Szent Istvántól személyi szabadságot és adómentességet kaptak (Uj M. S., 1886. 671 l.), merő feltevés.

[8] Fejér: Cod. Dipl. I. 297. l.

creative commons A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából, az ISZT támogatásával készült.

Ezzel szemben Hóman[9] a praedialisták eredetét a földesúri nagyhatalmak kialakulásához fűzi. A nagybirtok árnyékában elszegényedő köznemesnek és a földesúr részben szabad, részben szolga-eredetű harcos jobbágyának egyesüléséből egy új osztály formálódott: a magánserviensek (familiárisok) hűbéres rétege. Ezek egyik csoportjának tartja Hóman az egyházi birtokon élő, annak védelmét élvező egyházi nemest, praedialistát. Társadalmi osztállyá alakulásukat eszerint nem tehetnők a XIII. sz. második fele előtti időre.

Határozott választ okleveleinkben sem találunk a praedialisták eredetére. Legrégibb emlékünk, ahol a főpapok nemes szabadjairól szó esik, III. Béla 1190-ből kelt oklevele, melyben a pécsi püspök nemes jobbágyainak adómentességet biztosít.[10] Pár évtizeddel későbbi keletű II. Endre egyik oklevele (1234-ből), melyben megengedi néhány királyi nemes jobbágynak, hogy a garamszentbenedeki apátság szolgálatába álljanak s ott ugyanolyan szabadságot élvezzenek, mint „a többi jobbágy, kiket kegyes *elődeink* az egyházak szolgálatára rendeltek".[11] Ezek az oklevelek határozottan a XIII. sz. előtti időre utalnak. A későbbi oklevelek egyenesen Szent Istvánnak tulajdonítják alapításukat.[12] Ez a felfogás élt a hagyományban is a praedialisták között.[13]

Egybevetve a fent említett két szerző felfogását az idézett oklevelekkel, a praedialista rendszer kiinduló pontjául jóval korábbi időt kell feltételeznünk a XIII. sz. végénél.[14] Nem a királyi servienseknek az aranybullában mintegy emelkedésében ponthoz érő fejlődése után indul meg erőteljesebben ennek fejlődése, hanem a magán familiárisokat meg-

[9] Hóman—Szekfű: Magyar történet, II. 200 sk. l.

[10] Ozorai, Uj M. S., 1886. 499. és 672. l., Fejér, Cod. Dipl. II. 252.

[11] Közli Knauz, Monum. Eccl. Strig. I. 305.

[12] IV. Bélát kéri 1255-ben az esztergomi érsek, hogy kényszerítse praedialistáit „ad officia eis *a Sancto Rege* ordinata" (Knauz, i. m. I. 422.); 1272-ben Fülöp esztergomi érsek fordul hasonló ügyben V. Istvánhoz, miután a praedialisták „a tempore Sancti Stephani et suorum successorum semper Ecclesiam Strigoniensem servierunt" (Esztergomi prim. lt. F. IV. 1581/1824. sz.-hoz másolatban). Hasonlóképen Zsigmond 1409-ben megerősíti a kalocsai praedialistáknak *Szent Istvántól* nyert jogait (Fejér, Cod. Dipl. X. 4. 753.). Ezeket az okleveleket idézi Ozorai is (Uj M. S. 507. és 449. l.), Zsigmondét téves helyjelöléssel.

[13] Eszt. prim. lt. F. IV. 1557/1821. sz. A verebélyi szék írja, hogy az ő iurisdictiójuk a vármegyéhez viszonyítva „peraeque constitutionalis: a primis incunabulis S. Regni Nostri Apostolici originem trahens". (Mindig az esztergomi prímási levéltár *világi* részét idézzük.)

[14] Ezzel nem állítjuk, hogy később nem alakulhatott praedialis szervezet ott, ahol az előtt nem volt. Ekkor csak átvették a kialakult szervezetet. Így pl. a topuskói apátság 1260-ban megkapta IV. Bélától Krala földet, de kötelezte a király az apátságot ennek fejében a Szent László-sziget védelmére. (Lakatos D.: A topuskói ciszt. apáts. tört., 56. l.). A messze fekvő sziget és birtok védelme szinte kényszerítette az apátságot a praedialis rendszer átvételére.

creative commons A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából, az ISZT támogatásával készült.

előzve, a királyi serviensekkel párhuzamosan, ha nem előbb,[15] kezdődik a kialakulás. Még ha nem vennők is szószerint a Szent Istvánra való utalásokat — hiszen a várjobbágyok, királyi serviensek épúgy szerették jogaikat a szent királyra való hivatkozással alátámasztani,[16] mikor szokásjog alapján szerzett joggyarapodásuk megindulása már elhomályosult az emlékezetben, — a praedialisták jogainak idő tekintetében való fejlődési elsőbbsége és a familiárisoktól elütő jellege, valamint a királyi serviensekével való megegyezése arra enged következtetnünk, hogy a praedialista rendszer fejlődése az utóbbiakkal nagyobb időbeli különbség nélkül és hasonló módon történt. A kir. serviens nemesi szabadságot élvez, személyes hadkötelezettség terheli, birtoka csak egyenes ágon öröklődött, fiörökös hiányában visszaszállt a királyra.[17] Ugyanezt látjuk a praedialistáknál.[18]

Szt. István az egyházakat közvetlen védelme alá vette. Ez a közvetlen védelem juttathatott a főpapok mellé kir. hűbéres katonaságot. Elfogadhatjuk a rendszer magvául a pécsváradi apátság liberi militeseihez hasonló, szükségkívántan sok helyen megtalálható egyházi védősereget,[19] de intézményes alakulása, társadalmi osztállyá különülése később történt. Nem királyi intézkedés, hanem lassú fejlődés alapján, melyet a magánjogi helyzetbe jutottság eltérített a kir. serviensekével való teljes azonosságtól. Hűbéri jellegének kialakulását bizonyára nem hagyta erős befolyás nélkül a nyugati hűbériség sem.[20] Lényegben is sok azonos vonást mutatnak, mégsem tekinthetjük azonban a nyugati rendszer egyszerű átvételének, lemásolásának. Több az eltérés, semhogy ezt megtehetnők. Inkább a helyzetazonosság hatott közre alapvonásaik megegyező voltában. Az elnevezéseket is — sokszor nem is ugyanabban az értelemben, — nyugatról vették, szervezet, jogok

[15] Szekfű Gy.: Serviensek és familiárisok, 15. l. — Szekfű jogaik és terheik pontos meghatározását a XII. sz.-ra teszi (i. m. 11. l.), renddétömörülésüket pedig a XIII. sz. közepére helyezi (u. o. 9. l.).

[16] Erdélyi L.: Árpádkor, 228. l.

[17] Hóman—Szekfű: Magyar történet, I. 401. sk. l. Holub: Zala m. I. 45. skk.

[18] Hogy a praedialisták is már a XIII. sz. vége előtt birtokában voltak e jogoknak, bizonyítják a kir. serviensek átlépései a praedialisták közé (Knauz i. m. I. 208. l. 1215-ben, I. 305. l. 1234-ben, I. 327. l. 1239-ben és II. 334. l. 1292-ben; Tkalcic, Monum. Hist. Lib. Reg. Civit. Zagrabiae, I. 75. l. 1295-ben).

[19] Kerchelich jogi felfogását követve a kancellária is elfogadja e véleményt 1835-ben (Orsz. lt. Kanc. 16260/1835. sz.). A fejlődés megindítását Szekfű is Szent István intézkedéseiben látja (Serviensek és famil. 9. l.), de nem-szabad eredetű szolgáktól származtatja őket (u. o. 12. l.), kiket csak lovas szolgálatuk előkelőbb volta emelt a többi szolga fölé (u. o. 10. l.). Szerinte nyugati mintára alakult familiákból szakadt ki az egyházi nemesség osztálya.

[20] A magyar társadalmi osztályok kialakulásának a nyugatihoz való kapcsolatát ugyancsak Szekfű fejtegeti (i. m. 7. skk. l.).

creative commons A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából, az ISZT támogatásával készült.

szintén a nyugatival rokon vonásokat mutatnak, de, bár intézményes volt, társadalom-átalakító tényezővé nálunk nem lett. Kisebb méretű volt, semhogy azzá lehetett volna, meg jobban helyi jelentőségű is maradt. Általánosan elfogadott részletszabályzata nem is volt, noha a jogszerzés terén szívesen és eredménnyel általánosítottak. A partiális megállapodás a kötelességek terén meglehetős különbségeket engedett meg; azonos csak egy mindenütt: a hadkötelezettség,[21] a többi megegyezés csak általános jogi alapelvek érvényesülése, erős kiegyenlítődési törekvéssel. A praedialisták már korán igyekeztek az országos nemesek jogaira szert tenni. Ez látszik IV. Béla egy 1255-i okleveléből, mikoris az esztergomi érsek panaszként hozza fel, hogy nemesei menekülvén a szolgálatoktól, az ország szabad nemesei mintájára akarnak átalakulni, — hasonlóképen V. István 1272-i okleveléből, hol Fülöp érsek panaszolja, hogy néhány nobiles exercituantes az ország nemesei közé szeretnének olvadni.[22]

Az aranybulla nem szól az egyházi nemesekről.[23] Ennek oka az lehet, hogy jogi helyzetüket az aranybulla közvetlenül nem érintette, jogaik, mint az országos nemeseké is, nem szorultak újabb megerősítésre, biztosította ezeket az egyházi nagybirtok hatalma, tekintélye épen akkor, amikor a király és a nagybirtok szokásjogot megbontó ereje ellen a jogigénylők (kir. serviensek) oltalmat kerestek. Később azonban ismételten kérték a praedialisták királyainktól jogaik megerősítését.[24]

Praedialistákat találunk püspökségek, káptalanok[25] és apátságok birtokain.[26] Nem volt mindegyiknek, bár később a banderiális rendszer jelentékenyen előmozdította terjedésüket, viszont annak hanyatlásával ezek száma

[21] Az összes oklevelek, a praedialisták közfelfogása és levéltáruk emlékei igazolják ezt (Eszt. prim. lt. F. IV. 1229. sz.), ugyanígy a kancellária (Orsz. lt. Kanc. i. sz.)

[22] Eszt. prim. lt. F. IV. 158/1824-hez másolatban.

[23] Ozorai (Uj M. S., 1886. 407. és 506. l.) az aranybulla III. cikkelyét az egyházi nemesekre vonatkoztatja. Fejtegetése szerint csakis a katonáskodásért lehetett adómentességet kapni, azért a populi ecclesiarum alatt csakis katonákat lehet érteni. Ez azonban téves. Az egyházi birtokok szolganépeit az egyházak tulajdonának tekintették; megadóztatásuk egyértelmű lett volna az egyházak megadóztatásával (V. ö. Ferdinándy: Az aranybulla, 39. l.). Éppen ezért olyan egyházak népei is kaptak adómentességet, melyeknek sohasem voltak praedialistái.

[24] A már említett Zsigmond-féle oklevél (Fejér, X. 4. 753.) és 1567: 14. tc., 1563: 59. tc., 1741:63. tc. (Ozorai, u. o. 921. l.), továbbá I. Ferdinánd oklevele, mely 1550-ben a füssi praedialisták kiváltságát erősíti meg kérésükre (A pannonh. főap. tört. IV. 700. l.).

[25] Így pl. a székesfehérvári társas- és a győri s zágrábi székeskáptalanoknál. Ozorai (U. o. 504. l.) szerint kivétel, hogy a győri káptalannak voltak. A fehérvári egyházat tévesen püspökségnek veszi (u. o. 500. l.).

[26] Említ néhány megszünt helyet Miklósy: A Pálffy cs. okl. (Levélt. Közl. I. 350.).

creative commons A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából, az ISZT támogatásával készült.

is csakhamar megcsappant.[27] A XIX. században már csak az esztergomi érseknek, a győri püspöknek, a győri káptalannak, a pannonhalmi főapátságnak, valamint a zágrábi püspöknek, ill. érseknek (mint topuszkói apátnak) maradtak praedialistái.

A főpapok háramlási jogának eltörlésével kapcsolatban hosszas tárgyalások középpontja volt: micsoda birtokból szakították ki a praediumokat? A kárpótlás szempontjából döntő fontosságúnak látták, vajon az alapítványi-, vagyis törzs-vagyonból (mensalis javak) osztottak-e szét a főpapok praediumokat, vagy külön e célra kaptak a királytól birtokot? Az utóbbi esetben, a főpapok katonaállítási kötelezettsége megszűnvén, a praediumok természetszerűen a szentkoronára szállnak vissza. Az illetékes főpapok, mint említettük, egyöntetűen amellett nyilatkoztak, hogy e javak a mensalis javak egy részét alkotják.[28] Ténylegesen mindenkor egyházi javaknak tekintették őket[29] és sehol semmi adatunk nincs, hogy királyaink olyan célból és megkötéssel adtak volna birtokot egyházaknak, hogy azokat praediális telkekként kiosszák.[30] Országszerte voltak praediális nemesi telkek s mégsem ismerünk sehol erre emléket. Sőt, ahol közben alakul át országos nemesi birtok praedialissá, a király nem azt köti ki, hogy a telek praedialis telek maradjon, hanem hogy *egyházi* birtokká legyen.[31]

A praediumok eloszlása, adományozása és visszaháramlása.

A praediumok terjedelme tekintetében nagy különbséget látunk. Mottkó Antal verebélyi praedialista telke 81 hold, Nagy Gábor vecsei

[27] A pannonh. főap. tört. III. 294. — Hogy a XIX. sz.-ra már csak öt egyháznak maradt praedialistája, Ozorai (M. S., 1887. 368. sk.) azzal magyarázza, hogy a főpapok szabad rendelkezésüknél fogva visszavették őket. Ez oly általánosan felindulás nélkül alig történhetett volna, ennek pedig nyoma nincs. Valószínűbb az adás-vétel.

[28] Orsz. lt. Az osztrák kultuszminisztériumból átvett akták, Ungarn, 27. Fasc. 86. IV. 2344/639. 1855.

[29] Ozorai, i. m. 374.

[30] Várfenntartásra kaptak birtokot, pl. a bélakúti cisterciek Péterváradot. Ozorai szerint IV. Béla 8 várjobbágytelket ad az esztergomi egyháznak azzal a kikötéssel, hogy ugyanolyan szolgálatokat végezzenek, mint eddig (Uj M. S. 1886. 666.). Ez látszólag ellene szól a fentebbieknek, de ez legfeljebb egy meglévő szervezetre való egyszerű átültetés lenne, szervezeti változás nélkül. Itt azonban nem is várjobbágyokról van szó, hanem a földhöz kötött várnépekről. A király ugyanis két várföldet ad „cum octo mansionibus castrensium" (Knauz, i. m. I. 327.).

[31] Tkalcic, i. m. I. 75. Később már nem engedték meg, hogy mensalis javakat praediumokká alakítsanak át. 1835-ben a király megbízza Alagovich zágrábi püspököt, hogy két birtokot szerezzen vissza, mert elődje illetéktelenül adományozta őket. (Orsz. lt., Kanz 1217/157. 1835.).

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából, az ISZT támogatásával készült.

praedialistáé alig másfél.[32] A felaprózódás következtében, mint a győri káptalan említi, a XIX. században már akadt olyan praedialista is, aki alig negyed holdon nyomorgott.[33]

A praediumok helye a főpaptól függött. Etekintetben rendszerességet nem találunk. Néha a várak körül találjuk nagyobb számban a praedialista telkeket, mint Drégely környékén,[34] máskor épen a veszélyeztetett területről telepítik máshova őket, amint a hadügy alakulása magával hozta. Igy történt ez 1801-ben, mikor a kincstár a zágrábi püspök kulpántúli praediumait elcseréli torontálmegyei földekkel. Valószínűnek látszik, hogy a főpapok birtokaik védelmének megfelelően jelölték ki praediumaik helyét, főképen a püspökség székhelyétől messzebb fekvő birtokokat szánták praediumoknak.

Amióta adatszerűen végigkísérhetjük a praedialista telkek fekvését, terjedelmét, alig találunk változást. Ritka lehetett az olyan gyarapodás, mint aminőt a zágrábi káptalan praediális földjeinél látunk 1295-ben. Mladucevec István III. Endre beleegyezésével Casna (Császna) nevű birtokon lévő részét kis fiával együtt megvédésre a káptalanra bízza olyképen, hogy fia majd a birtokot a káptalan praedialistáinak szokása szerint birtokolja; ha pedig fiatalon meghalna, a föld a káptalané legyen.[35]

A főpap az adományozásnál nem volt kötve az adományt élvező személye és társadalmi osztálya tekintetében sem.[36] Lehetett országos nemes — ezek száma mindinkább gyarapszik, — de lehetett nem nemes jobbágy is. Ezek egyúttal nemesi kiváltságokat is kaptak, de nem az adománylevél, hanem a birtokba-iktatás által.[37] A birtok és a praediálisok jogi helyzetének kapcsolatát világosan megmagyarázzák a verebélyi praedialisták: a praedialisták kötelezettsége személyi; nem a vagyont ter-

[32] Miklósy, Levélt. Közl. I. 351.

[33] Orsz. lt., Ungarn, i. h. Krauss idézi előterjesztésében.

[34] Ozorai, M. S. 1887. 108. l. — Az esztergomi praedialisták közt csak kivételesen találunk más nemzetiségűt, amiből Ozorai a magyar nemzetiség tervszerű védelmét látja. Nemzetiségi kiéleződésről, tudatos nemzetiségi érvényesülésről ekkor kora lenne beszélnünk.

[35] Tkalcic, i. m. I. 75.

[36] Draskovith György zágrábi püspök visszaháramlott birtokot a *nagyprépostnak* és unokaöccsének adott. (Orsz. lt. Kanc. 12721/1835.). A szabad személyválasztást hagyatja jóvá a kancellária 1836. febr. 9-én, u. o. 2318/1836.

[37] A pannonh. főap. tört., IV. 242. — Ozorai szerint (Uj M. S., 1886. 935.) a praedialis nemesi minőség nem volt a telekhez kötve, kiváltságait a telek elvesztése esetén is megtartotta. A jogok megszerzési aktusa (beiktatás) azonban a telekhezkötöttségre mutat, erre utal az is, hogy csakis a beiktatott *férfi* élvezett nemesi jogokat. Ezért a füssi praedialistáknál a nemesi címnek a női ágra való kiterjesztését és a birtoktól függetlenül praedialis nemesként való szereplést visszaélésnek bélyegezték meg. (A pannonh. főap. tört. V. 168.).

creative commons A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából, az ISZT támogatásával készült.

heli, de abból ered.[38] Régebben a személyt illetőleg a főpapok a praedialisták közgyűlésének több befolyást engedtek,[39] később inkább egyéni döntésüknek tartották fenn.

Hűtlenség esetén a praedialista elvesztette birtokát, sőt — ha nem volt országos nemes, — szolgaságba esett vissza.[40] Elveszthette akkor is a praediumot, ha a köteles szolgáltatmányokat elmulasztotta vagy a birtok megművelését elhanyagolta.[41] Ugyancsak visszakerült a birtok a főpap szabad adományozására, ha a család férfiágon kihalt.[42] Egy adott esettel kapcsolatban régi jogszokást foglal törvénybe az 1830: 13. t.-c., mikor a pannonhalmi főapátot kötelezi a visszaháramlott telkeknek újra való adományozására.[43] A praediális telkek tehát idővel megkötött birtokok lettek az adományozóval szemben is.

Az adományozásért csak a füssi praedialistáknak kellett némi pénzösszeget fizetniök.[44]

A praedialisták szervezete.

A praedialisták szervezetét már kialakultságában mutatjuk be. Történeti fejlődéséhez csak annyit fűzünk, hogy ez szoros kapcsolatban állt a nemesi jogok fejlődésével, annak mintegy állandóan a nyomában haladt.

[38] Eszt. prim. lt. F. IV. 1229/1822. sz. — Így érthető Pázmány urbariumának megjegyzése: a praedialisták nemesi birtokuk területére eső szőlleik után nem fizetnek tizedet, de ha itt idegennek van szőlleje, vagy a praedialistáknak praediumaikon kívül, az után kell fizetniök (Eszt. prim. lt. Urb. Archiep. Strig. 14. l.). A birtok és a familiarisok érdekes kapcsolatáról szól Szekfű (Serviensek . . ., 63. sk. l.).

[39] A pannonh. főap. i. h. és 246. Knauz, II. 334. „Voluntate et permissione Jobagionum Ecclesiae nostrae".

[40] Ozorai, i. m. 936. l. idéz erre esetet 1271-ből Egerben.

[41] Tkalcic közöl esetet 1427. aug 1-ről, 1334-ben pedig a zágrábi káptalan mondja ki, hogy amelyik praedialista 5 éven át nem műveli meg szőllejét, elveszti (i. m. 144. l.).

[42] Szorosabb megkötésről nem tudunk. 1839-ben a zágrábi püspökkel szemben praedialistái arra hivatkoznak, hogy nincs törvény, mely az oldalági örökösödést tiltaná, viszont a természetes igazság és méltányosság megkívánja (Orsz. lt. Kanc. 1230/70. 1840.). A helytartótanács a szigorú jog álláspontjára helyezkedve nem ismeri el a collateralis örökösödést (u. o. 240/1840.), de a kancellária szerint (7146/1840.) a gyakorlat jogszokássá tette (Orsz. lt. Ungarn, 27. Fasc. 86. 2344/639. sz.). L. még alább a kiváltságoknál.

[43] Ozorai (M. S. 1887. 457. és 513.) tagadja e kötelezettséget s csak a füssi praediumokra szorítja a törvény kötelező voltát. Említ is eltérő esetet régebbről is (i. m. 109. l.), meg 1830. utánról is. Eme kivételes esetekkel szemben hivatkozunk a kancelláriának 1828-i 6259/786. sz. felterjesztésére, mely elismeri ugyan tényleges törvény nem létét, de hivatkozik az állandó és meg nem szakított gyakorlatra (Orsz. lt. Ungarn, i. h. 2344/639. sz.).

[44] A pannonh. főap. tört. IV. 242. — A főapát elismerte, hogy csak újabban történt az adományozás néha illeték kikötésével. (Orsz. lt. Ungarn, i. h.).

creative commons A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából, az ISZT támogatásával készült.

A praedialisták közigazgatásilag zárt autonóm testületet alkottak; a közigazgatás teljesen a vármegye mintájára történt.[45]

Nekik is van vármegyéjük — mint Lippay Gáspár nádori ítélőmester írja 1641-ben — s ez a szék.[46] Míg a többi praedialistáknak egy-egy szék-ük van (a győri püspöké: *Vecse*, a győri káptalané: *Bácsa*, a zágrábi püspöké: *Bóka*, a pannonhalmi főapáté: *Füss*), addig az esztergomi érsek praedialistái négy nemesi székben csoportosultak: *Vajka* (Pozsony m.), *Érseklél* (Komárom és Pozsony m.), *Verebély* (Bars és Nyitra m.), továbbá *Garamszentgyörgy* (Esztergom-, Nógrád- és Hont m.) székhellyel.[47] A székek határai nem igazodtak a politikai megye határaihoz. A nemesi szék élén áll a főispán, az esztergomi praedialistáknál a két palatinus,[48] a két első és a két utóbbi széknél egy-egy. A vecsei szék főispánja maga a győri püspök, a győri káptalan praedialistáié a győri nagyprépost, a füssieké a főapát. A zágrábi püspök comes curialis-át, valamint az esztergomi érsek palatinusait az illető főpapok nevezik ki.[49] Ők a főpap megbizottjai, ők képviselik a széknél a főpapot. A palatinusok kinevezésükkor instructiót kaptak, mely jogkörüket, teendőiket pontosan körülírta.[50] Szépen írja le a palatinusok kötelességeit Pázmány urbariuma 1622-ben.[51] Eszerint mindketten teljes egyetértésben szolgálnak az érseknek. Mindegyikök tartson 4—4 lovast, hogy ha az érseknek szüksége lenne azokra, rögtön küldhessék. Adjanak nekik havonként 1—1 ló után 2 frt-ot. A palatinusok megvédik a nemeseket a megyénél és a kir. táblán. A praedialisták birtokait is ők oltalmazzák a szomszédos nemesek túlkapásai ellen. Ha az újvári provisor hozzájuk fordulna határkiigazítás stb. ügyé-

[45] Az 1827-ben kiküldött regnicolaris bizottság szerint a szék hivatalai több megyében nem voltak teljesen függetlenek a megyei hatóságoktól. A zágrábit említi, hol a fellebbezés a báni és hétszemélyes táblához történt (Orsz. lt. Ungarn, i. h. Bach referátuma).

[46] A pannonh. főap. tört. IV. 241. l.

[47] Miklósy, i. m. Levélt. Közl. I. 350.

[48] Már IV. Béla egy oklevele palatinust említ (Eszt. prim. lt. F. IV. 33/1834-hez másolat téves évszámmal), de rendszeressé — úgy látszik — csak V. István alatt lett. A király 1272-ben ugyanis, hivatkozással, hogy az esztergomi az ország valamennyi egyházának anyja, engedélyezi a palatinatus méltóságát (u. o. 61/1830-hoz másolat).

[49] A füssieknél csak külsőség volt, hogy minden főapátot közfelkiáltással külön főispánná választottak s nagy ünnepélyességgel beiktattak (A pannonh. főap. tört. IV. 242.). Képviselőjéül a főapát néha palatinust nevezett ki. Ennek illetékessége és tevékenysége ellen a praedialisták erős ellenállást fejtettek ki, de 1623-ban kénytelenek belenyugodni ellenőrző tisztébe (i. m. 244. sk. és 762. l.).

[50] Ozorai, M. S., 1887. 263. l.

[51] Urbarium Archiepiscopatus Strigoniensis, 15. sk. l. (Eszt. prim. lt.). Pázmány különböző forrásokból állítja össze az urbariumot s betűkkel mindig megjelöli a forrást. Utalásokat találunk Oláh érsek könyvére, Kubini László és Bakycz Gál 1587-ben összeállított urbariumára, továbbá a Liber S. Adalbertire 1571-ből s a Liber S. Adalbertire 1558-ból.

creative commons A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából, az ISZT támogatásával készült.

ben, legyenek segítségére. Hivatali teendőik költségeire a praedialisták hadiváltságdíjából kapnak. Bírságpénzt is vethetnek ki, de csak egy forinton alul. Ezen felüli birságok s egyéb büntetések az érsek hatáskörébe tartoznak. Az ítélkezésben már fellebbviteli fórumot alkotnak, a tőlük való fellebbezés az érsekhez történik.[52] Az érseki nemesek vallási életének felügyelete is az ő feladatuk volt.[53]

A székek választott tisztviselői voltak: az alispán, a szolgabírák, az esküdt ülnökök, jegyzők, ügyészek. A megyék alsóbbrendű tisztviselőit is megtaláljuk náluk. A választást a közgyűléseken végezték a palatinusok, ill. a főispánok elnöklése mellett.[54] A tisztújítás idejét 1723. óta törvény szabályozta, melynek 56. cikke elrendeli, hogy minden három évben tisztújítást kell végezni. Ezt a főpapok nem nagyon tartották meg,[55] mert az ott lejátszódó heves jeleneteket, nyugtalanságot szívesebben elkerülték. A szék ügyeinek aktív intézője az alispán.

A tisztségek viseléséért fizetés régente nem járt. Nobile officiumnak tekintették. Hivatali kiadásaikat azonban a szék viselte. Idővel a birságpénzekből is rész illette meg a tisztviselőket,[56] ami igen tekintélyes jövedelmet jelentett s keresettek lettek a praedialista tisztségek.[56a] A XVIII. sz.-ban pedig az esztergomiaknál már rendes fizetésük is van. 1728-ban a vajkai széknél a palatinus 100 forintot kapott, az alispán 50-et, a jegyző, közügyész és szolgabíró 25—25-öt, az esküdtek 10—10-et, a pénzbeszedő fizetését 10-ről 15 forintra emelik, a két albíróét pedig 12-ről 6-ra szállítják le. A költségek fedezéséül szolgált a birságpénz és a hadiváltságdíj (ezen a címen 1728-ban ennél a széknél 1 frt. 25 krt. fizetett minden nemes), míg előzőleg 1702-ben a dunai halászat jövedelmét fordították e célra. A szék kiadásainak fedezésére külön is megadóztathatta magát.[57]

[52] u. o. 20. l.

[53] u. o. 18. l.

[54] A füssi tisztújító gyűlésen a főapát elfoglaltsága esetén az ő felkérésére a komárommegyei alispán vagy szolgabíró elnökölt, más gyűléseken a praedialis alispán is helyettesíthette (A pannonh. főap. IV. 243.).

[55] Eszt. prim. lt. F. IV. 104/1841. sz. A vajkai szék 1840. febr. 24-i jegyzőkönyve említi panaszként.

[56] Ozorai, Uj M. S. 1886. 929. l. — Egy füssi praedialistát széksértésért 100 forintra ítéltek, ebből $^2/_3$ rész az alispáné, $^1/_3$ az esküdteké lett (A pannonh. főap. IV. 243. l.).

[56a] A XVI. sz. végén és a XVII. sz. elején a patinus jövedelme oly nagy volt, hogy még Kaplonynemből való Nagymihályi Ferenc udv. kanc. titkár is érdemesnek tartotta pályázni rá, „jövedelme pótlásául" (Magy. Orszgy. Eml. XII. 201. l. Károlyi Árpád közlése). Szemére vetik Fröbling nádornak, hogy mindent az alispánnal végeztet, pedig az aktiv ügyvitel az alispánhoz tartozott.

[57] Eszt. prim. lt. F. IV. 104/1841. sz. — A nem nemes személyekre is vetettek ki sze-

creative commons A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából, az ISZT támogatásával készült.

Kiváltságok — kötelességek.

A praedialistákat — állapítja meg I. Ferdinánd — mindenkor az ország igazi nemeseinek tartották, ugyanazokkal a jogokkal, szabadságokkal, kiváltságokkal és mentességekkel, amelyek az ország többi nemeseit megilletik.[58] Ugyanezt mondja Esterházy Miklós nádor is: „Szintúgy élnek az nemességnek praerogativájával az egész országban, mint akármely nemesek".[59] Hasonló felfogást nyilvánít a kancellária 1828. január 26-án, mikoris kimondja: amelyik törvény a nemesek szabadságára vonatkozik, az az általános törvényerejű szokás alapján minden egyházi praedialistára is érvényes.[60]

A praedialisták jogai általánosságban a következők:

Mentek minden adózástól (1567: 14. t.-c.: praediales quarumcunque ecclesiarum non dicentur; ugyanígy 1741: 63. t.-c.), vámtól (1563: 59. t.-c. mint régi jogot említi), katonai beszállásolástól (1567: 14 t.-c.).[61] Esküjük súlya egyenlő az országos nemesekével (1567: 14. t.-c.: homagia et iuramenta aequaliter semper cum aliis nobilibus fuerunt aestimata).[62] Praedialis telkeik szűkebb korlátozás nélkül fiágon öröklődnek.[63] Hűtlenség

mély és birtok szerint taksát. A pénz azonban még így sem futotta a fizetésekre, ezért a községekre külön is vetettek még ki 1740-ben pl. 150 frt-ot (u. o.). A vecsei szék területén a XIX. sz. közepén a szék közigazgatására a belső telek után 8, a külsőségek után 4 krajcárt tartozott fizetni a praedialista (Miklósy, Levélt. Közl. I. 351.). A füssieknél a jegyző minden nemestől 15 denárt kap 1618-ban (A pannonh. főap. IV. 243.).

[58] i. m. IV. 700. l. — 1550. márc. 8-ról kelt oklevél.

[59] i. m. IV. 242. l.

[60] Orsz. lt. Kancell. 1147/179. 1828. sz.

[61] Ozorai, Uj M. S. 1886. 921. skk. l. — 1544-ben I. Ferdinánd védi meg a füssiek adómentességét, 1697-ben pedig I. Lipót tiltja meg a vármegyének, hogy katonai elszállásolással és fuvarozással terhelje őket (A pannonh. főap. i. h. és Miklósy, Levélt. Közl. I. 348. sk.). — Mentek a vásárpénzfizetéstől is, amint a kancellária egy 1828. jan. 26-i átiratából kitűnik a katonai parancsnoksághoz (Orsz. lt. Kanc. 1147/179. 1828. sz.). Zágráb megye ugyanis még 1826-ban panasszal fordult a varasd-károlyvárosi parancsnokság ellen, mert a praedialistáktól, arra való hivatkozással, hogy az 1823. nov. 3-i 3494. sz. rescriptum csak a vámtól mentesíti őket, vásárpénzt szedetett. A kancellária pártolja a megye felterjesztését, mire az udv. haditanács B. 585/1828. márc. 5-én értesíti a kancelláriát, hogy a parancsnokságot a nemesi kiváltságok épségbentartására utasította.

[62] Ozorai, i. h. A homagia-t tévesen vérdíjnak magyarázza, hűségeskü volt. — Zsigmond a kalocsai praedialistáknak 1409. okt. 19-én megengedi, hogy „ad instar nobilium regni nostri in iuramento acceptari debeant" (Fejér, Cod. Dipl. X. 4. 755. l.).

[63] Csak a XVIII. sz.-ban van rá esetünk, hogy az özvegy megélhetésének biztosítására kezén hagyták a birtokot a jogokkal és kötelességekkel (katonáskodás már nem volt), de csakis zálogjogon. Ez is csak egy helyen történt, Füssön (A pannonh. főap. V. 167.), míg Zágrábban 1814-ben is az általános statutumok szerint kénytelen távozni az özvegy (Orsz. lt. Kanc. 1230/70. 1840.). Az esztergomi érsek és a győri káptalan szerint a férfiág kihalása

creative commons A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából, az ISZT támogatásával készült.

vétke vagy kötelességeiknek súlyos megszegése nélkül telküktől és nemességüktől meg nem foszthatók.[64] A kamara haszna alól az 1336-i királyi rendelet menti fel őket.[65] Tizedfizetés tekintetében is a nemességhez igazodtak. Van rá adatunk, hogy 1307-ben még az országos nemesekkel együtt kötelesek voltak tizedet fizetni, később mindkettőjük ilynemű kötelezettsége megszűnt (1500: 29. t.-c.),[66] hacsak a praedialistáknál az adománylevél külön ki nem kötötte. Ügyeiket a vármegyei közgyűlések mintájára tartott congregatio generalisokon tárgyalták és intézték. Évenként rendesen négy ilyen gyűlést tartottak. A gyűlések tárgya csakis önkormányzatuk keretébe vágó ügyek lehettek. Itt olvasták fel a főpap leiratait, ugyancsak itt hirdették ki és vették tudomásul a királyi kormányszékek rendeleteit, melyeket a megye átiratilag továbbított nekik.[67]

A gyűlésről jegyzőkönyvet vezettek.[68] Külön levéltáraik voltak, melyeknek anyaga a praedialista rendszer megszűntekor a vármegyei levéltárakba került.[69]

Az országos nemességgel nem biró praedialistákat most ismertetett nemesi jogaik ellenére igen nagy különbség választotta el az országos nemesektől.[70] Jogfejlődésük együtt indult, esetleg azt megelőzve, a kir. serviensekkel, de elhelyezkedésük zárt egysége s szervezetük megszilárdult volta, főképen pedig megkötöttségük magánjogi természete meg-

után az elhúnyt női leszármazottainak vissza kellett téríteniök a felszerelést, beruházásokat. — A férfiágon való öröklési sorrend tekintetében a győri püspök úgy véli, hogy a banderiumok megszüntéig az elsőszülöttség volt érvényben, az esztergomi érsek szerint az első adományozott fiai közt szétoszthatta a birtokot (Orsz. lt. Ungarn, i. h.).

[64] A kancellária (2318/258. 1835. sz.) szerint ez a donatiós rendszernek a praediumokra való kiterjedése által következett be, mindenesetre IV. Béla idejénél nem később (Orsz. lt. Ungarn, i. h. Bach előterjesztésében).

[65] Holub: Zala megye tört. I. 281. sk. l. — 1362-ben mint a veszprémi praedialisták régi kiváltságát említi a király. Ugyanígy a kalocsai praedialis nemeseknél (Fejér, i. m. X. 4. 755. l.).

[66] Holub, i. m. 360. sk. l. — Pázmány urbariuma említi (14. l.), hogy a praedialisták szőlleik után való dézsma-mentessége csak a praedialis területeken levő szőllőkre terjedt ki. — Ozorai szerint (Új M. S., 1886. 928. l.) fizettek tizedet. Ugyanezt állítja az érsek 1853-ban (Orsz. lt. Ungarn, i. h.). A dolog valószínüleg úgy volt, mint a füssieknél. A füssiek hosszas pereskedés után tizedmentességük elismerésére kényszorították 1643-ban a főapátot, habár a régi időben fizették. A főapátok úgy oldják meg a kérdést, hogy a birtokadományozásnál külön kikötötték a tizedet (A pannonh. főap. IV. 247. sk. l.). — A vecsiek nem fizettek tizedet (Miklósy, Levélt. Közl. I. 351.).

[67] Fejér, Cod. Dipl. X. 4. 756. l. 1409-ben és Eszt. prim. lt. F. IV. 1557/1821., a király rendelete Nyitra vármegyéhez.

[68] Ozorai, M. S. 1887. 202. l. — A székek gyakran hivatkoznak jegyzőkönyveikre, mint hiteles forrásokra.

[69] Ozorai, i. m. 205.

[70] Holub, i. m. I. 360.

creative commons A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából, az ISZT támogatásával készült.

akadályozta, hogy kövesse azokat a fejlődésben s a nemességbe olvadjon. Harci foglalkozásukból érthető, hogy a királyi kegy sűrűn érte őket, de ezt sokáig ellensúlyozta, hogy a főpapok nem nemesekkel egészítették ki soraikat. Címerük, előnevük nem volt. Nemességüket, birtokukat a főpaptól kapták, nem a királytól, nemesi birtokot nem szerezhettek, praediumukkal nem rendelkezhettek szabadon,[71] eladniok nem szabad, bérbe adniok, elzálogosítaniok is csak a főpap külön engedélyével lehetett.[72] Követküldő joguk sem volt, bár II. Lipót idejében kísérletet tettek annak megszerzésére. Arra hivatkoztak, hogy nekik jóval régibb és előkelőbb kiváltságaik vannak, mint a jász-kunoknak, akik pedig küldhettek követet.[73]

Címük: nobiles jobagiones ecclesiae, nobiles exercituantes vagy nobiles praediales.[74] Az összes praedialisták (az országos nemesek is) beiktatáskor formális szerződést kötöttek a főpappal[75] s esküvel kötelezték magukat hűségre a főpap iránt. Legfőbb s mindenütt azonos kötelességük volt: a személyes katonáskodás a főpap csapatában, ha a főpap acies-e felkelt. Ezt székenként köztudomásra hozták.[76] A táborbaszállás a főpap zászlaja és színei alatt történt.[77] Béke és fegyverszünet idején hadiadót, pecunia exercitualis-t fizettek.[78] Idővel egyenesen szokás lett, hogy táborbaszállás helyett váltságdíjat fizettek, amiből a főpap zsoldosokat fogadott. A földmívelő praedialisták nem értettek a fegyverforgatás fejlettebb formájához, meg nem is szívesen hagyták ott földjeiket, — viszont a főpap is szívesen látta ezt, mert képzett és könnyen mozgatható seregre tett szert.[79] A praedialisták azért az általános nemesi felkelés idején szin-

[71] Ozorai, Új Magyar Sion, 1886. 937. — Bach az eltörlés előtt folyt tárgyalásoknál elismerte a birtokok megkötöttségét, de felemlíti a győri püspöknek egy hozzá juttatott adománylevelét, melyben a püspök 1754-ben jóváhagyja az engedélye nélkül tett változásokat (Orsz. lt. Ungarn, 27. Fasc. 86. IV. 2344/639.).

[72] Ozorai, Magyar Sion, 1887. 374. l. — A győri káptalan és a zágrábi püspök praedialis birtokait néhány praedialista, kihasználva a háborús zavarokat, eladta s még a megszüntetéskor is idegen kézen voltak (Orsz. lt. Ungarn, i. h. Krauss Vortragja).

[73] Ozorai, M. S. 1886. 262. sk. l.

[74] Ozorai, i. m. 264. és 267. l. — Zsigmond 1409-ben csaknem valamennyi felsorolt címet használja (Fejér, i. m. X. 4. 753. skk. l.).

[75] Széküresedés esetén a főpap adományozási jogát a király gyakorolta a kamara útján (Ozorai, M. S. 1886. 262.), a palatinust is ő nevezi ki (u. o. 264. l.).

[76] Urb. Archiep. Strig. (14. l.) a Liber S. Adalberti-ből idéz 1558-ból.

[77] A pannonh. főap. II. 204.

[78] Urb. Archiep. Strig., az 1587-i urbariumból veszi át. — Ez nem volt sok. A XVI. sz. elején a tizeddel együtt a vajkai szék 69, a léli 18, a verebélyi 44, a szentgyörgyi 12 forintot fizetett (Ozorai, M. S. 106. l.), 1604-ben a vajkai szék már 96 frt-ot (Ozorai, Uj M. S. 1887. 928.), a füssiek 1719-ben 19 frt-ot (A pannonh. főap. V. 167. l.).

[79] i. m. II. 204.

creative commons A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából, az ISZT támogatásával készült.

tén részt vettek a táborozásban.[80] A katonáskodáson, ill. a pecunia exercitualis-on kívül több kisebb szolgáltatmánnyal is tartoztak. Ez helyenként más és más volt, így pl. az esztergomi érseknek tizedet fizettek és személyes szolgálatára egyes alkalmakkor 24 lovast állítottak ki, a győri püspöknek vecsei praedialistái minden újévkor egy szarvast vagy 12 nyulat adtak ajándékba. A győri káptalan évenként 24 forintot kapott bácsai praedialistáitól, a füssiek pedig tiszteletőrséget szolgáltattak a főapátnak, ha közöttük időzött. Legsúlyosabb volt még a zágrábi praedialisták kötelezettsége: in recognitionem domini fizették évenként az u. n. census S. Martini-t, ami csekély készpénz volt, de őrszolgálat, levéltovábbítás stb. is terhelte őket. 1848. után minden szolgáltatmány megszűnt, csak a főpapok installatiójára küldtek a praedialisták díszbandériumot.[81]

Törvénylátás.

A praedialisták legelismertebb privilégiuma a királyi bíróságoktól való mentesség volt..[82] Ez tulajdonképen nem is a praedialisták, hanem az egyházi földesúr kiváltsága s a XI—XII. sz. egyszerűbb, patrimoniális viszonyainak[83] s későbbi exemptióknak a folyománya volt.[84]

A törvénykezés szintén teljesen a vármegyei szokásnak és előírásoknak megfelelően történik.[85] Legalsó fokon *a praediális nemesi szék* ítélt. Ennek tagjai az alispán, jegyző, aljegyző, ügyvéd, szolgabírák és esküdtek. A vajkai szék 1753. nov. 6-i gyűlésének jegyzőkönyve említi az esküdt ülnököket is, kik elfoglaltságuk esetén (közgyűlés idején) a rendes bírákat helyettesítik. A palatinus, vagy ennek tudtával az alispán rendelte ki őket. A tárgyalás nyilvános.[86] A büntetésekre annak a vármegyének a törvényszékei voltak az irányadók, amelynek területén az illető szék feküdt.[87] A kisebb birsággal járó pereknél végérvényesen döntött a nemesi szék (a praediális sedria), súlyosabb esetekben *a főispáni*

[80] i. m. IV. 242., a füssiek átirata Komárom vármegyéhez. Országos nemesi voltuk is erre kötelezte őket.

[81] Orsz. lt. Ungarn, i. h.

[82] IV. Béla oklevele 1270-ből, V. Istváné 1272-ből, ezek megerősítése 1464-ből és 1498-ból, továbbá 1643-ból és 1712-ből (Másolatokban az Eszt. prim. lt. F. IV. 158/1824. és 61/1830. sz.-hoz mellékelve).

[83] Szekfű, Serviensek . . ., 13. l.

[84] u. a. 36. l.

[85] Az ítélkezés a főpapot illette minden ügyben és esetben (Ozorai, M. S. 1887. 208.), később csak mint fellebbviteli forum döntött.

[86] Eszt. prim. lt. F. IV. 104/1841. — A meg nem jelenő vádlottat külön bírsággal sujtották, a füssieknél 12 frt-tal (A pannonh. főap. IV. 243.).

[87] Urb. Archiep. Strig. 14. l.

creative commons A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából, az ISZT támogatásával készült.

székhez lehetett fellebbezni (octavale judicium). Bűnvádi eljárás alá eső ügyekben és hűtlenségi perekben ez volt az elsőfokú bíróság. Elnöke a főispán, tagjai a főpap felkérésére tekintélyes, joghoz értő világi férfiak (vármegyei szolgabírák, esküdtek, jegyzők stb.)[88] Az esztergomi praedialisták fellebbviteli fórumának tagjai a XVIII. sz.-tól a palatinus (néha az érseki jogigazgató) elnöklete alatt kir. tisztségek viselői,[89] rendesen a nagyszombati kerületi tábla bírái. Esztergomban volt még egy fellebbviteli bíróság, a *forum superrevisorium*. Ennek elnöke az érsek, tagjai az érsek felkérésére a legfőbb kir. kormányszékek vagy a hétszemélyes tábla tagjai.[90]

A megkegyelmezés joga a főpapot illette. Az ítélet végrehajtására a karhatalmat a megye adta. Néha a szék katonai karhatalmat is igénybe vett.[91]

A székek féltékenyen őrzik törvénykezési önkormányzatukat. Durva sértésnek tekintették, ha valamelyik praedialista ügyével a vármegyei hatósághoz mert fordulni.[92] Olyankor szokott ez főképen előfordulni, mikor a praedialista egyúttal országos nemes is volt. Ez mind gyakoribb eset, sőt az esztergomi érsek, zágrábi püspök és főapát praedialistái közt alig akadt, aki ne lett volna egyúttal országos nemes is.[93] Nagyon sok

[88] A pannonh. főap. IV. 225. sk. és 243. l.

[89] Eszt. prim. lt. F. IV. 1229/1822. sz.

[90] Ozorai, M. S. 210. l. Az esztergomi érsek bírói hatalmát korlátozta az 1791:43. tc., mely fenyítő ügyekben a fellebbezés fórumául a kir. kúriát rendeli. — Az 1827-i regnicolaris bizottság megállapítása szerint a zágrábi praedialisták ügyeit a báni és a hétszemélyes táblához, a győri káptalannál pedig a királyi és hétszemélyes táblához vihették (Orsz. lt. Ungarn, i. h.).

[91] Orsz. lt. Kanc. 3951/1844. sz. — Egy végrehajtást a megyei hatóság Nagykér praedialis birtokon a szék tiltakozása ellenére is karhatalommal végez el, miután a király ehhez 1828. febr. 22-én hozzájárult (u. o. 2764/1828. sz.).

[92] Mikor ilyen eset megtorlására tartott főispáni székre a megidézettek nem jelentek meg, csak a meg nem jelenésért 100 frt-ra ítélték őket fejenként (A pannonh. főap. IV. 244.). Mint hiteles helyhez, bántódás nélkül fordulhattak a pozsonyi káptalanhoz azok az esztergomi praedialisták, kik 1339-ben birtokperüket ott intézték el békésen (Fejér, i. m. VIII. 4. 403.)

[93] Miklósy, Levélt. Közl. I. 350. sk., Orsz. lt. Ungarn, i. h. — Régebben élesen megtartották a különbséget országos nemességgel biró és nem nemes származású praedialista között. Legalább is erre kell következtetnünk az Oláh Miklós összeírásában talalható megkülönböztetésekből. Mikor ugyanis felsorolja megyénként a praedialista telkeket, a praedialis sessiok közt külön említ „libertini seu domus nobilitares"-t, máskor „curia nobilitaris"-t, vagy „libertinus seu nobilis"-t, néha egyszerűen „nobilis"-t. Tudjuk, hogy libertinusnak nemcsak a szabadosokat hívták, hanem később általában más szolgálatába állott, katonai szolgálattal tartozó nemest. Ozorai (M. S. 1887. 102. skk.) nem tudja mire magyarázni, hogy 437 praedialis telek mellett Oláh külön felsorol 53 nemesi kuriát is. A későbbi kiegyenlítődést bizonyára az életmód, szervezet egysége hozta létre (Oláh összeírása az eszt. prim. lt.-ban).

creative commons A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából, az ISZT támogatásával készült.

összeütközés származott ebből, mert az országos nemes nemesi kiváltságaira hivatkozva, nem akart eleget tenni praedialista kötelezettségeinek, máskor pedig igyekezett peres ügyét a praediális szék kikerülésével a többi nemes mintájára a vármegyei törvényszék útján elintézni. A viszály nem egyszer évtizedekig tartott s többször a királyi trónig feljutott. A kormányhatóságok a döntést szemmelláthatólag húzni-halasztani igyekeztek, mert sem a fundamentális törvényen alapuló nemesi jogokat, sem a főpapok királyi privilégiumait nem akarták megsérteni. Ritka a határozott világos döntés, mint amilyent Albert herceg adott ki 1771-ben. Az eset a következő volt: Apponyi György gróf a vajkai szék praedialistái közé tartozott, de mint „kétségtelen országos birtokos nemes" nemességére való hivatkozással megtagadta a szék kiadásaihoz való hozzájárulást. A helytartóság azonban 2118. sz. (Albert hg. kézírása) alatt elrendelte: „Qua simul praedialista seu in persona seu relate ad possessa bona sua praedialia semet ab aliis consimilibus praedialistis compossessoribus nulla ratione distinguere et a communibus domesticis oneribus eximere potest".[94]

Leírunk egy csekélységből kiinduló nagy harcot is, mely végre tisztázta a praediális törvényszékek illetékességét.

A verebélyi szék esküdtje elhajtatta özv. Balogh Jánosné teheneit, mert a tilosban legeltek. Az özvegy két fia, Balogh Zsigmond és István országos nemesek, de egyúttal az esztergomi érsek praedialistái is voltak. Az esküdt eljárásán felháborodva nagy verekedést rögtönöztek és súlyosan bántalmazták az esküdt megbizottját. A praediális szék 1821. július 18-ra megidézte a két rendbontót. Ezek országos nemesi voltukra hivatkozva vonakodtak megjelenni s a királyhoz fordultak. A király a kancellária útján 1821. szept. 3-án elrendelte, hogy az ügyet vegyék el a praedialista széktől és Nyitra megye tárgyalja. A megye ezt szept. 7-i közgyűlésén tudomásul vette s erről minden szokás ellenére, nem litterae correspondentiales útján, hanem szolgabírája által értesítette a praediális széket. A szék ebben saját sérelmét, lebecsülését látta, noha — önérzettel hivatkozik rá — az ő jurisdictiója époly alkotmányos és az apostoli királyság bölcsőjéből eredő, mint a megyéé.

Az érseki praedialisták egyeteme kényes helyzetbe került: egyrészről a királyi tekintély szentsége, másrészről ősi jogainak épsége forgott kockán. Ehhez még: ha teljesítik a király parancsát, törvénylátási ténykedésük véget is ért, mert hisz kebelükben csaknem kizárólag országos nemességgel biró praedialisták vannak s engedékenységük a rendbontások

[94] Eszt. prim. lt. F. IV. 104/1841. sz.

creative commons A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából, az ISZT támogatásával készült.

asyluma lesz. Ezért 1821. nov. 12-i gyűlésükön az érsekhez fordulnak s tőle kérnek oltalmat a megye ellenében.[95]

Ezalatt a vétkesek is meggondolták magukat s mentegetve tettüket az érsek előtt, megígérték, hogy ezentúl békességben és egyetértésben élnek, mire az érsek 1823. márc. 11-én relaxálta ügyüket.[96] Közben azonban az érsek a megye ellen már a királyhoz fordult orvoslásért a megye eljárásának úgy módja, mint általában ténye tekintetében. A király részben teljesíti az érsek kérését és 1822. október 18-án Nyitra megyének megparancsolja, hogy a királyi rendeleteket ezentúl correspondentiális úton közölje az érseki praediális székkel. E rendelkezést másolatban az érseknek is megküldi.[97]

A királyi intézkedés az érseket nem elégíti ki, hisz a leglényegesebb pontban, az országos nemességgel biró praedialisták törvényszéki hovatartozása ügyében a megyének s a vétkeseknek ad igazat. Ezért utasítja a verebélyi széket, állítsa össze a bizonyítékokat és tényleges eseteket, melyek a szék illetékességét igazolják országos nemesekkel szemben is.[98]

A szék 1822. szept. 9-i gyűlésén tárgyalja az érsek felszólítását. Hivatkozik válaszában arra, hogy a szék levéltárában egyetlen esetről sincs emlék, hogy akár széksértési (fiscalis), akár bűnügyi perben az ítéletet bárki nemessége címén meg merte volna támadni, ha egyszer bona feudalia-t is bírt; de arra sincs adat, hogy felsőbb törvényszék, akár a trón is, a fellebbezés útján eléje kerülő ítélet ellen kifogást emelt volna. Felsorolja III. Béla, Zsigmond, II. Ulászló, I. Ferdinánd idevágó privilégiumait. Ezeket mindig gyakorolták és az országgyűlések soha sem tiltakoztak ellene. Rámutat a szék, hogy az érseki adománylevél világos kikötéseinek elfogadásával az országos nemes függő viszonyba jut az érsekkel s annak megbizottaival szemben.[99]

A verebélyi szék emez okfejtését és bizonyítékait a prímás ezután sűrűn felhasználja. A kancellária ugyanis komolyan foglalkozni kezd az ügy liquidálásával. Ezért Koháry Ferenc hg. a prímáshoz fordul (10413/1823. aug. 8.) s felvilágosítást kér az eddigi gyakorlatról, mire Rudnay prímás 1824. július 9-én felterjesztette levéltári bizonyítékait a kancelláriához. Álmélkodva vette ezért kézhez a kancellária 8342. sz. rendeletét (1824. jún. 25-ről), mely — mielőtt bizonyítékait figyelembe vették volna, — tudta nélkül úgy döntött, hogy a hűbéri birtokokat biró

[95] u. o. F. IV. 1557/1821. sz. Eredeti.

[96] u. o. fogalmazvány.

[97] u. o.

[98] u. o. 263. sz.

[99] u. o. 1229. sz. — 158/1824. sz. alatt egész sor esetet sorol fel, mikor a szék országos nemességgel biró praedialisták felett ítélkezett.

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából, az ISZT támogatásával készült.

nemesek személyi ügyekben nincsenek alárendelve a praediális székek joghatóságának.[100]

Nemsokára választ kap 1824. júl. 9-i felterjesztésére is. Almásy Ignác gr. kancellár elnöki rendeletet közöl a hercegprímással (10.011. sz.), mely szerint a kérdés a 8342. sz. irattal eldöntetett; amennyiben nem nyugszik bele, terjessze bizonyítékait eredetiben a király elé.[101]

Ezt a prímás 1824. szept. 17-én meg is tette.[102] Néhány évig most nyugosznak az akták. Mikor azonban Zichy Károly gr., a kir. kamara elnöke — széküresedés esetén a kamara kötelességének tartván a püspökség jogainak megvédését, — a prímáshoz fordult útbaigazításért, mivel egyes zágrábi praedialisták a comes curialis ítélete ellen a királyi táblához vitték ügyüket, Rudnay 1828. június 19-én nemcsak Zichynek ad jogi meggyőződése szerint választ,[103] hanem június 30-án újabb felterjesztést is intéz a királyhoz.[104] Elpanaszolja ebben, hogy bár összes bizonyítékait felterjesztette s ő is, Nyitra megye is világos döntést kértek az országos nemes praedialisták ügyében, ez ideig még nem volt képes azt megkapni. Sőt a sérelmek azóta is szaporodtak. Mikor ugyanis egy sommás visszahelyezési (birtokháborítási) perben néhány kiskéri praedialista ellen hozott ítéletet nem volt hajlandó azok kérésére megsemmisíteni, a kancellária 937. sz. alatt 1827. január 26-án oly értelmű elnöki rendeletet juttatott hozzá, mely joghatóságát e téren kétségbe vonja.[105] Ő erre már 1827. május 16-án kelt válasziratában[106] hangsúlyozta jogait praedialista nemeseinek minden fajta és rendű ügyében, de választ nem is kapott rá. Kéri tehát bizonyítékai alapján a király döntését.

Válasz azonban még erre a felségfolyamodványra sem érkezett. Ezért 1829. március 16-án egyenesen Reviczky Ádám kancellárnak írt, kéri felségfolyamodványának elintézését s egyúttal amaz eredeti okmányok visszaküldését, melyeket még 1824-ben terjesztett fel.[107] Nov. 25-én és dec. 17-én megismétli sürgetését, mire a kancellár 1830. január 8-án 114/18. sz. alatt végre válaszol a prímásnak. A bizonyítékok mérlegelése alapján elismeri az érsek jogát a sommás visszahelyezési perekben s a végrehajtás

[100] u. o. 323/1828. fogalm.

[101] u. o. 218/1824-hez. Eredeti.

[102] u. o. 551/1824. sz. Fogalm.

[103] u. o. 304/1828. sz. Fogalm.

[104] u. o. 323/1828. sz. Fogalm.

[105] u. o. 397/1827-hez csatolva eredetiben. Reviczky Ádám ebben az 1802:22. tc. és 1807:13. tc.-re hivatkozik. A törekvés arra irányult, hogy a magánjogi viszonylatból eredő ügyeket a kancelláriába összpontosítsák s így a fellebbezés útja a kancellária lenne (u. o. 33/1834. sz.)

[106] u. o. fogalm.

[107] u. o. 86/1829. fogalm.

creative commons A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából, az ISZT támogatásával készült.

foganatosítására a megyei karhatalmat is kilátásba helyezi.[108] Közben Nyitra vármegye is remonstratiót terjeszt fel (1829. dec. 17.) ez ügyben, de a kancellár ugyancsak 1830. január 8-án a fenti szám alatt értesíti a megyét, hogy a törvények és a szokás alapján a sommás visszahelyezési perekben a praediális alispánokat az általuk folytatott peres eljárástól eltiltani, kizárni nem lehet. Utasítja a megyét, hogy karhatalmat is bocsásson azok rendelkezésére.[109] A megye ennek ellenére 1830. aug. 19-én megtagadja a karhatalmat a praediális széktől, amíg az országgyűlés ebben az ügyben nem dönt.[110] A prímás látván az egyházellenes hangulatot a követek közt, maga is fél, hogy az országgyűlés kedvezőtlen határozatot hoz. Ezért 1834. január 9-én kéri a kir. kamarát: tekintettel arra, hogy a praediális nemesek ügyében az országgyűlésen valami készülőben van, védje meg az érseki jogokat. Ugyanakkor az esztergomi káptalant is felszólítja, hogy követe útján ilyen irányban működjék.[111] Az érsek aggodalma alaptalannak bizonyult. Az országgyűlés erősen liberális iránya kemény támadásokat intézett az egyháziakat érintő anyagi ügyek ellen, de éppen ez a kérdés nem került a támadás vonalába. A döntés így ismét a kancelláriára maradt s az alkalom erre csakhamar elérkezett.

A zágrábi püspök praedialistái a Torontál megyében fekvő Ólécen birtokaikat feldarabolták, bérbeadták, italt mértek a püspök engedélye, sőt tudta nélkül. Az eset az országos nemesi jogok érvényesülésének kérdésévé forrta ki magát. A megye a királyhoz fordul, ki vizsgálatra utasította a helytartótanácsot. A helytartótanács 1839. okt. 9-i (30.367. sz.) felterjesztésében helyes jogi utat vág, mikor a megoldás kiinduló pontjául a praediumok természetének, a contractus feudalisnak és az adománylevélnek figyelembevételét jelöli meg s ennek alapján levonja a következtetést, hogy „in natura dominii directi" van, hogy minden praedialista a comes curialis (a zágrábi püspök főispánja) joghatósága alá tartozzék.[112] A szerződést a rendi jog fölé helyezi. Ezzel szemben a kancellária a személyi ügyekre és az ingó vagyonra a nemesi jogok érvényesülése mellett foglal állást.[113] A kancellária egy 1801-i felségi resolutióra hivatkozik, pedig épen 1801-ben mondta ki a király, hogy a zágrábi püspök a torontálmegyei praediumok területén[114] mint a kulpántúli területen,

[108] u. o. 62/1841-hez csatolva eredetiben.

[109] u. o. 33/1834-hez csatolva másolatban.

[110] u. o. 61/1830-hoz másolat.

[111] u. o. 33/1834-hez csatolva fogalm.

[112] Orsz. lt. Kanc. 240/1840. sz.

[113] u. o. 1230/70. 1840.

[114] 1801. márc. 12-én felségi adománylevéllel a kincstár a katonai határőrvidék miatt elcserélte a kulpántúli praediumokat torontálmegyei birtokokkal (i. h.).

creative commons A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából, az ISZT támogatásával készült.

a jus gladii-t és a jus fori privilegialis comitis curialis-t is élvezi, habár ekkor már a praedialisták csaknem kivétel nélkül országos nemesek voltak. Ugyanekkor állást foglal a kancellária az országos nemes praedialisták és ezek jobbágyai közt felmerülő ügyek elintézési fórumával kapcsolatban is. Ezeket a püspök saját úriszéke elé kívánta utaltatni, míg praedialistái a többi nemes mintájára akarták elintézni. A kancellária szerint ezek az ügyek „coram sede praedialium dominali et legali comitatus testimonio, citra interventum curialis comitis episcopi determinandae sint", tehát az országos nemességgel biró praedialisták felfogását teszi magáévá.

Az 1842. márc. 8-án kelt kir. resolutio elfogadja a kancellária álláspontját, mire ennek referense, Platthy udv. tanácsos a jurisdictio ügyében tapintatosan az illetékesek megegyezésével hét pontból álló szabályzatot dolgozott ki, melyek szerint a püspöki joghatóság csak a praediális javakra s a közös javaknál a felügyeletre terjed ki. A személyek és az ingó vagyon az országos nemes praedialistáknál a vármegye joghatósága alá rendeltettek, a nem nemes származású praedialisták minden tekintetben a püspök joghatósága alatt maradnak. Az országos nemes praedialisták jobbágyai polgári ügyekben a praediális székek, bűnügyekben a megyei hatóságok alá tartoznak. Platthy e rendelkezéseit 1843. május 9-én a király is jóváhagyta.[115]

Még a királyi döntés sem tudott azonban végleges nyugalmat hozni. A kancellária maga is, mintha csak különálló akciónak tekintette volna Platthy megbízatását és megállapodásait, a régi bizonytalanságban tapogatózik. 1841-ben Mailáth Antal gr. kancellár a praediális fellebbviteli törvényszék eljárása s a karhatalom nyujtása iránt érdeklődik az esztergomi érseknél,[116] 1844-ben pedig 2876/236. sz. alatt egy, a kancellária útján fellebbező érseki nemes ügyének elintézésére vonatkozólag kér felvilágosítást. Az érsek mindkét esetben a 114/18—1830. jan. 8-i rendeletre és az adománylevél kikötéseire hivatkozik.[117]

Még egy fontos rendelkezéssel találkozunk ezidőtájt az országos nemes praedialisták ügyében. Újabb esetből kifolyólag a hercegprímás 1846. július 28-án 169. sz. alatt ismét felterjeszti bizonyítékait, hogy sommás visszahelyezési perekben is mindíg az érsek döntött. Erre Apponyi György kancellár 1847. febr. 25-én 3057/157. sz. alatt értesíti a prímást, hogy a fennálló törvények szerint a rövid úton való visszahelyezések esetén a bírói ítéletet kizárólag a király változtathatja meg, de a prímás által

[115] St. A. Min. Conf. Kanz. 1255/1853.
[116] Eszt. prim. lt. 62/1841. sz.
[117] u. o. 33/1834-hez mellékelve fogalm.

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából, az ISZT támogatásával készült.

igazolt joggyakorlat alapján a király elfogadja, hogy a praedialista országos nemesek úgy tiszti ügyészi, mint bűnvádi keresetekben is a székek törvénylátása alá tartoznak s így a király az 1824. jún. 25-i 8342. sz. „felvilágosítás hiányában kelt" rendeletét módosítja, míg törvényes szabályozás nem történik.[118]

A nagy országos események idején a praedialisták ügye nagyon kis mellékeseménnyé törpült, de függvénye maradt nagyobb ügyeknek. Ezért kerül az abszolutizmus alatt ismét szőnyegre.

A praedialista rendszer megszűnése.

Az ősiségi patens előtt folyt tárgyalásokban a praediumok ügye is szóba került, de a körülöttük lévő bizonytalanság megszüntetésüket későbbi időpontra halasztotta. Az ősiségi patens kiadásakor Br. Krauss igazságügyminiszterhez intézett felségi kézirat ugyanis 1852. nov. 28-án megbízza a minisztert, hogy a patens 2. §-ában említett főpapi háramlási jog eredetét és mibenlétét vizsgálja meg s az eredményt megfelelő javaslattal terjessze elő.[119]

Br. Krauss már másnap jelentést tesz megbizatásáról a minisztertanácson,[120] de érdemlegesen csak 1853. ápr. 14-én vették tárgyalás alá. Az indító ok erre Haulik zágrábi érsek újabb panasza volt. Az érsek elmondja, hogy a kötelék közte és praedialistái közt a 48-as időkben teljesen felbomlott. Kéri ennek helyreállítását. Krauss szerint az érsek e kívánságának a kormányzat nem tehet eleget, mert ellenkezésbe jönnének az újabb rendeletekkel és a Magyarországon divó szokásjoggal is. E viszony csakis az ősiségi patens szerint bírálható el. A praedialisták pénzbeli szolgáltatmányát az érsek rendezze a törvényes úton.[121] A miniszter emez állásfoglalását hosszas tárgyalás előzte meg. Elrendelte a magyar udvari kancellária ide vonatkozó aktáinak kikeresését s a legfőbb császári törvényszék magyar és horvát tagjaival több tanácskozást tartott.[122]

Az igazságügyminiszter 1853. ápr. 14-én újabb előterjesztést tesz. Összefoglalja az eddigieket s kéri a királyt, hogy az 1852. nov. 29-i ősiségi

[118] u. o. 168/1846. sz.-hoz eredetiben.

[119] St. A. Min. Conf. Kanzlei, Z. 3832/1852. Másolat.

[120] u. o. Min. Conf. Protoc. 1852. nov. 30. M. C. Z. 3877/1852.

[121] u. o. M. C. Z. 1255/1853. — Az 1842-i felségi döntés előírja, hogy a zágrábi praedialisták mindenfajta fizetségük megváltására 800 forintot fizessenek. A viszály már 1845-ben is kiújult a püspök és praedialistái közt, de ezt Gyertyánfy torontáli adminisztrátor formális tárgyalás nélkül kiegyenlítette (i. h.). — Bach Gyertyánfy küldetését 1846-ra teszi (Orsz. lt. Ungarn, 27. Fasc. 86. IV. 2344/639. 1855.).

[122] Orsz. lt. Ungarn, i. h.

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából, az ISZT támogatásával készült.

patens 2. §-a alapján jelentse ki a főpapok háramlási jogának megszüntét, ami alatt az egész praedialista rendszer eltörlését értette. Az 1853. ápr. 23-i minisztertanács tárgyalás alá veszi az előterjesztést, de Thun kultuszminiszter közelebbi betekintést akar az aktákba,[123] s így a miniszterek érdemleges észrevételeiket csak az 1853. ápr. 26-i konferencián teszik meg. Thun szerint az ősiség megszűnte és a polgári törvénykönyv bevezetése után Magyarországon már csak arról lehet szó, hogy a jövőben a háramlási jog az egyházfőket illeti-e, vagy a kincstárt? Elismeri, hogy ez nem praktikus kérdés, mert a praedialisták jelenleg már szabadon rendelkezhetnek birtokaikkal, úgyhogy visszaháramlás kivételesen ritka eset lenne. Mivel azonban a konferencia tagjai mind az igazságügyminiszter felfogását teszik magukévá mindenféle különleges jogviszony megszüntetésére, ő is belenyugszik, de jobban szeretné, ha kijelentenék, hogy a háramlási jog a kincstáré.[124]

A királyt, úgy látszik, vallásos érzése is ösztönözte, nem akart jogtalanságot elkövetni az egyháziakkal szemben. Az igazságügyminiszter javaslata és bizonyítékai nem elégítették ki. A végleges döntés előtt tudni akarta az illető egyházfők véleményét s a kultusz- és belügyminisztert is külön előterjesztésre utasította.[125]

Az egyházfők csakhamar beterjesztették a kívánt adatokat, melyek alapján a belügy- és az igazságügyminiszterek elkészítették előterjesztéseiket.[126] A főpapok válasziratai nélkülözik az alaposabb vizsgálatot, sokszor csak egyéni véleményüknek adnak kifejezést. Az igazságügyminiszter már felhasználta előterjesztésének készítésekor Bach vizsgálatának eredményeit is,[127] egybevetve e kettőt mégis el kell ismernünk, Bach világosabban látta a kérdés lényegét, megállapításaiban a történeti háttér körvonalai élesebbek, konkluziójukat azonban mindketten előzetes felfogásuk igazolásául vonják le, hogy t. i. az ősiségi patens a praediumokra is kiterjesztendő.

A praediumok eredetéről Bach megállapítja, hogy bár lehet, hogy a mensalis javakból szakították ki őket, de évszázadok óta olyan kötelezettség kapcsolódik hozzájuk, mely a mensalis javakhoz nem fűződik. A

[123] St. A. M. C. Z. 1256/1853.

[124] U. o. 1358/1853.

[125] A felségi döntés rávezetve M. C. Z. 1256/1853-ra.

[126] Orsz. lt. Ungarn, i. h.-hez. Eredeti iktatási számuk 1 D 2159/686. A belügyminiszteré 1854. febr. 1-ről, az igazságügyminiszteré 1854. nov. 7-ről kelt. Bach az 1853. ápr. 14-én előterjesztett Vortragból ismerte lényegében az igazságügyminiszter felfogását.

[127] Thun kivonatban közölte 1854. júl. 19-én 2159/686. sz. alatt a pénzügyminiszterrel is (u. o.).

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából, az ISZT támogatásával készült.

birtokjog tekintetében elismeri a praediumok lekötöttségét, bár a gyakorlat enyhített a szabály ridegségén. Ugyanígy más a gyakorlat az örökösödésnek csak egyenes ágon, férfileszármazottakra való szűkítése terén. Az újraadományozást a főpap kötelességének tartja, még pedig díjmentesen. Felfogása szerint négy szempontból kell mérlegelni az ügyet: 1. a különleges administratio és bírói szervezet szempontjából, 2. figyelembe kell venni a praedialista szolgáltatmányait, 3. az örökösödés szabályát és 4. a visszaháramlást és az újraadományozást. Lényegbe vágó körülménynek látja, hogy az adományozó és praedialistája között alattvalói viszony volt. Ez a kérdést tulajdonképen eldönti, mert ez földesúri hatóságot jelent, ez pedig az 1853. márc. 2-i patens értelmében megszűnt. Helyesli Krauss felfogását, hogy a különleges administratio és bírói szervezet az 1851. dec. 31-i felségi szabványok értelmében eltöröltettek. A szolgáltatmányok a collatornak teljesítendő katonai szolgálat kivételével azonban ma sem szűntek meg, de ezeket meg lehet váltani. Itt azok az elvek irányadók, melyeket az 1853-i patens a nem úrbéri természetű szolgáltatmányokról mond. Nem vonható a praedium — folytatja Bach, — a patensben említett megosztott tulajdon fogalma alá, mert a birtok tulajdonjoga az adományozástól a visszaháramlásig a praedialistáé. Az ősiségi patensben nincs szó efajta szolgáltatmányok megszűntéről, de a hasonlóság az ott említettekhez, valamint a behajtás nehézségei kívánatossá teszik, hogy megválthatóknak jelentessenek ki. Erre a mód nem lehet más, mint amit az ősiségi patens 11—15. §§. és a horvát tehermentesítési patens 11—12. és 50 §§. előírnak. Az örökösödésről is helyesli az igazságügyminiszter véleményét, hogy t. i. az 1853. máj. 1. óta érvényes általános törvénykönyv intézkedései alá tartozik, az ősiségi patens csak annyiban veszi ki a praediumokat, amennyiben az ált. törvénykönyv 760. §-ával összeegyeztethető, vagyis visszaháramlásról csak akkor lehet szó, ha sem végrendeleti, sem törvényes örökös nincs. Kivételre Bach nem lát okot. Ezt ajánlja a politikai és a gazdasági szempont. Ha megmaradna az örökösödési rendszer, az ősiség sok vonatkozásban életben maradna. Kivételes helyzetbe kerülnének a praedialisták, szabad rendelkező jogukat korlátozná, helyzetük csak rosszabbodnék. Partikuláris privátjog fenntartását jelentené, amitől az összbirodalmi jognak óvakodnia kell. A 4-ik pont tekintetében kifejti Bach: nem lehet megengedni a visszaháramlást az újraadományozás kötelezettsége nélkül. Az ingyenes újraadományozást a régi szabályok előírták, Őfelsége nem akarhat eddig nem létező jogot adni e téren. Sőt az egész jog fenntartása politikai szempontból megfontolandó. Mindenki elvesztette kiváltságait, Őfelsége is feladta adományozási jogát, itt meg kivételesen a főpapoknak megmaradna. Nem fogadja el Bach, hogy a praediumok egyházi birtokok, a kancellária és az egyházi referensek ismétel-

SZÉCHÉNYI KÖNYVTÁR

creative commons A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából, az ISZT támogatásával készült.

ten a mensalis javakhoz való sorolásuk ellen nyilatkoztak. Csak mint mágnások adományozták a főpapok e birtokokat.

Krauss igazságügyminiszter összefoglalja a különböző beadványokat. Következtetéseiben teljesen önkényes. A magyar főpapok hadi szolgálatát csak banderiális kötelezettségükben ismeri. Időbeli tévedéssel ebből származtatja a praediumok eredetét. Eredetükben precaria jellegűeknek tartja őket, öröklődők csak később lettek. A praedialis és mensalis javak közt törvényszerinti különbséget lát, az előbbieket még visszaháramlás esetén sem lehet az utóbbiak közé olvasztani. Megengedi, hogy az adományozásért a füssiek fizettek, de ebből nem vonható le vagyonjogi következmény, mert hisz a nemesek sem kapták tulajdonképen ingyen adományaikat, hanem ob fidelia servitia, az ősiségi patens mégis megszüntette jogaikat. Az örökösödés is az ősiség szabályai szerint történt, az ősiség megszűntével ezt is megszűntnek kell tekinteni. A birtok megterhelése stb. is épúgy történt, mint a nemesi birtoknál. A zágrábi praedialisták bért is fizettek, de ez magával a háramlási jog megszűntével nincs összefüggésben, miként a fölbirtokosoknál sem volt a jog megszünte összekötve a kárpótlással. A törvénylátás terén a különleges törvényszékek Magyarországon 1850-ben úgyis megszűntek. Egyetért a pénzügy-, belügy- és kultuszminiszterekkel, hogy bárminemű kiváltság meghagyása, ill. visszaállítása csak zavart keltene s nincs ok az egységes eljárásban való változtatásra. Hozzáfűzi még a pénzügyminiszter megjegyzését: mivel a praediális birtokok több négyzetkilométer területet foglalnak el, az állam pénzügye szempontjából is túl drága emléke lenne a megszűnt donationális rendszernek, ha az állam kárpótlás nélkül a püspöki mensalis javakat gyarapítaná. Kéri tehát Krauss br. az uralkodót, jelentse ki a praedialista kötelezettségek megválthatóságát, a háramlási jogot pedig vonja az 1852. nov. 29-i patens rendelkezései alá.

Az uralkodó 1855. február 3-án elfogadja Krauss előterjesztését,[128] s az napról kelt patensével kimondta az egyháziak visszaháramlási jogának megszűntét.[129] A tényleges szolgáltatmányokat megválthatóknak jelenti ki, a módra és mértékre az 1853. márc. 2-i patens[130] alapelveit állítja oda szabályul, melyek általában az úrbéri szolgáltatmányok megváltásáról intézkednek.

A kártalanításra vonatkozólag a belügyminiszter 1855. márc. 6-án

[128] Rávezetve Br. Krauss Vortragjára. A kultuszminiszter már 1855. febr. 2-án értesíti a pénzügyminisztert (2552/695. sz.) a felségi hozzájárulásról (u. o. fogalm.). A patens másolata u. o.

[129] Megjelent Reichs-G. Bl. 1855. IX. 291. Tulajdonképen az ősiségi patens érvényesülését mondja ki a praediumokon.

[130] Reichs-G. Bl. 1853. 39. 201.

creative commons A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából, az ISZT támogatásával készült.

1367. sz. alatt értesíti a kultuszminisztériumot, hogy a praedialisták szolgáltatmányainak váltságtőkéi az egyházi birtokok kártalanító tőkéinek elvei szerint állapíttatnak meg.[131]

Amikor az abszolutizmus felfüggesztésekor a jogszolgáltatásnak nemzeti alapon való ideiglenes szervezése céljából a király 1860. okt. 20-i rendeletére az országbírónak, Apponyi György grófnak vezetése alatt 1861. január 23-án összeült az u. n. országbírói értekezlet, az ideiglenes törvénykezési szabályok 20. §-ában felvették az ősiségi patenst s így az 1855-ikit is elfogadottnak ismerték el.[132] A beköszöntő alkotmányos korszak is helybenhagyta a kir. kúria egy döntése által már jogszokássá lett gyakorlatot.

Az 1855. febr. 3-i patens nemcsak az egyházfők jogait szüntette meg az alkotmányos formák mellőzésével, hanem tényleges egyházi birtokokat szakított ki az egyházi birtokok komplexumából. Nem ismerték el a szóbanforgó birtokok egyházi jellegét. A király jóakarata és jóhiszeműsége kétségen felül áll, de az abszolutizmus minisztereinek bizonyítása csak feltevésekre támaszkodott. Tagadhatatlan, hogy az egész praediális rendszer időszerűtlenné vált, a demokratikus haladás egyenesen feleslegessé tette, az általános egyenlőség pedig nem ismerhette el létét. Szükségszerűen a történelemé lett. Történeti jelentősége nemcsak abban a szociális hatásában keresendő, hogy egyes családok megélhetésének színvonalát emelte, hanem nemzeti szempontból is kiemelkedően fontos volt, mert a magyarság egyedei közül sokakat olyan helyzetbe segített, mely a maguk korában egyedül jelentette a nemzeti életben való részesedést.

Székely Ottokár.

[131] Orsz. lt. Ungarn. — A főpapok a praedialisták részéről kárpótlásra nem is tarthattak számot. Mint már említettük, a győri káptalan szerint egyik-másik praedialista birtoka alig pár hold, a győri püspök is úgy látja, hogy kárpótlásra képtelenek (U. o. Krauss előterjesztése). Az 1853-i patens az úrbéri kárpótlásra 8 osztályt állított fel. A praediumokat minőség szerint az I., III. és IV. osztályba sorozták (Világosi: Az ősiség, Religio, 1855. ápr. 15-i sz. V. ö. Berzeviczy: Az absolutizmus kora, II. 64.).

[132] Ozorai, Magy. Sion, 1887. 454. l. — Csak az öröklésre vonatkozó rendelkezéseket módosították az 1848:XV. tc.-nek megfelelően.

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából, az ISZT támogatásával készült.

A MAGYAR TÖRZSEK ÉS NEMZETSÉGEK VÁNDORLÁSA.

Honfoglaló őseink sátorlakó, pásztorgazdálkodást űző, de már földművelést is ismerő, törökös szervezetű katona nép voltak és ez a körülmény törzsi és nemzetségi elhelyezkedésükre is rányomta bélyegét. Etelközi hazájuknak kényszerű elhagyása után a besszarábiai és moldvai folyók észak-északnyugatra kanyarodó futását követve eljutottak az orosz-lengyel erdővidék déli peremére. Útjukat északnak és északnyugatnak az erdők és a Pripjety mocsarainak vidékére — pusztai legeltető gazdálkodásuk miatt — nem folytathatták. Keletről és délről a besenyő szomszédság vészes közelsége fenyegetett, a Bug, a Dnyeszter és a Prut felsőfolyásának dombos, mély folyóvölgyes vidéke pedig alkalmatlan volt egy sátoros gazdálkodást űző nép letelepedésére. Nem maradt más hátra, mint a nyugatra vezető utat választani és átkelve a Mármarosi-havasok zúgó rengetegein, birtokukba venni a Tisza-Duna síkját.

Egy népnek új hazába költözése egy olyan fegyelmezett, törökös hadrendbe osztott és törzsszövetség kötelékében élő népnél, mint a magyar, nem történhetett minden rend és törvényszerűség nélkül. Gondoskodni kellett a megélhetésről (halászat, vadászat, gabona szerzés), a marhaállomány eltartásáról (legeltetés) és a védelemről. Ezért a törzsek nem egyszerre, hanem egy-két esztendő leforgása alatt bizonyos sorrendben keltek át a Kárpátok hegyláncán és vették birtokukba lépésről-lépésre a sík és folyóvölgyi vidéket.

Az átkelés időtartamát pontosan nem tudjuk, de következtetéseket vonhatunk abból, hogy a magyarok a Duna vonalát csak a 900. év elején lépték át, hogy az attól nyugatra elterülő vidékeket is egész a Rábai-őrgrófság széléig, a Rábáig birtokukba vegyék. Röviddel ezután a Kis-Alföld Vág és Nyitra vidéki részének a megszállása következett és ez a vidék is már 902-ben a magyarokat uralta. A X. század Magyarországából megszállatlanul maradt még tehát a Rábától nyugatra eső vidék és a Bécsi-medence területe, amely részeken a frank és később német uralom alatt élő avar töredékek éltek honfoglalóinkhoz hasonló életet. Ennek a Rába-menti őrgrófságnak eleste 907-ben következett be és ekkor tolták őseink szállástelepeik nyugati határát a Bécsi-erdőig és tették országválasztó közzé a Bécsi-erdőtől az Enns-ig terjedő vidéket.[1]

Magyarország földjét tehát három periódusban vették birtokukba őseink. Az *első időszak* 896-tól 900-ig tartott. 896-ban valószínűleg csak

creative commons A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából, az ISZT támogatásával készült.

két-három törzs, az utána következő évben talán ismét ugyanannyi kelt át a Vereckei-hágón, úgy hogy 898-ban már mind a nyolc törzs a Dunától keletre eső síkságon tanyázhatott. Ennek a Dunáig való haladásnak a tanujele az, hogy 898 nyarán már egy kalandozó — talán jobb hazát kémlelő — magyar csapat jelent meg Észak-Olaszországban. 899-ben pedig már egy nagyobb seregünk száguldott át Lombardia városi kultúrát hordó, népünk számára ezért nehezen birtokbavehető földjén. Ez a sereg levonva a tapasztalt tényekből a következtetéseket, hazajövet a Dunántúl földjét pusztította, hogy annak végleges birtokbavételét a Duna-Tisza síkján szorosan élő nyolc törzs egyrészének lehetővé tegye.[2] Ekkor köszöntött be a *második* foglalási *időszak*, — 900-tól 907-ig — amely a Dunántúl és a Kis-Alföld nagyrészének birtokbavételét eredményezte. Pontot tett az ország kikerekítésére a 907. évi bajor támadás és magyar győzelem. Ezzel vette kezdetét a megszállás *harmadik időszaka*, amely Solt fejedelemségének első idejében játszódott le.

Annak a megállapítására, hogy a magyar törzsek milyen sorrendben keltek át a Kárpátok hegyláncán, legbiztosabbnak az az eljárás látszik, ha *nyugatról keletre* haladva sorba vesszük a törzsek zömének szállásait. Valószínű ugyanis, hogy a később átkelő törzsek az előbb átkelt törzseket maguk előtt szorították és hogy ennek következtében az előbb átkelt törzsek túlnyomóan az utóbb érkezett törzsektől nyugatra helyezkedtek el.

A magyar törzsek ősi szállásainak elhelyezkedését azonban eddig teljes biztonsággal még nem lehetett tisztázni. Ennek az az oka, hogy a magyar törzsrendszert akkor, amely korból hazai írott emlékeink vannak, már meglehetősen a feledés homálya borította. Nagyon jellemző erre, hogy krónikásaink csak törzseink számát tudják, neveiket pedig fel sem említik. A magyar törzsek nevét a X. század derekán valószínűleg árpádházi Tormás és Bulcsu harka, esetleg az erdélyi Gyula szóbeli közlései — tehát kétségtelenül hiteles források — alapján, Konstantinos Porphyrogennetos írta le és hagyta az utókorra. A bíborbanszületett bizánci császár adatai, a magyar helynevekkel egybevetve, kétségtelenné teszik a magyar törzsek neveinek ismeretét, de nem oldják meg a törzsi elhelyezkedés kérdését, mert ugyanazok a nevek az ország legkülönbözőbb vidékein is szép számmal vannak képviselve.[3]

[1] Az ország megszállására vonatkozó adatokat megtaláljuk *Pauler Gyula:* A magyar nemzet története Szent Istvánig, Budapest, 1900. c. művében, valamint a legtöbb ezzel a korral foglalkozó tanulmányban. A megszállás hármas időszakát ezek alapján dolgoztuk ki.

[2] V. ö. *Gombos Albin:* A honfoglaló magyarok itáliai kalandozása. Hadtört. Közl. 1927.

[3] *Konstantinos Porphyrogennetos:* De administrando imperio 40. fejezete. V. ö. *Németh Gyula:* A honfoglaló magyarság kialakulása. Budapest, 1930. 221—223. és 227—233. ll.

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából, az ISZT támogatásával készült.

Ennek igazolására Konstantinos császár előadásának sorrendjében felsoroljuk a nyolc, illetve kilenc honfoglaló törzs nevét és azokat a *mai* megyéket, amelyek területén az illető törzsnevek előfordulnak. Itt jegyezzük meg, hogy ezek a nevek csak azoknak az oklevélileg és helynévileg igazolható szállásoknak a nevei, amelyek községekké fejlődtek, tehát amelyeknek lakossága népesebb volt. Nem szerepelnek tehát a nevek között az egyes megyékben esetleg előforduló dülőnevek törzsi nevei. Ez azonban az eddigi eredmények mérlegelésénél lényegileg nem változtat a helyzeten, mert ezeket a neveket eddig nem vették figyelembe és ezután is csak a részletek kidolgozásánál lesz fontos szerepük.[4]

Kabar.	Nyék.	Megyer	Kürt.	Gyarmat.	Tarján.	Jenő.	Kér.	Keszi.
							Abauj	
	Arad	Arad		Arad		Arad	Arad	Arad
	Bács	Bács	Bács	Bács	Bács	Bács	Bács	Bács
Baranya		Baranya			Baranya	Baranya		Baranya
				Bars				Bars
		Békés		Békés				Békés
	Bihar	Bihar			Bihar	Bihar	Bihar	Bihar
	Borsod		Borsod		Borsod			Borsod
						Csanád	Csanád	
						Csik		
					Csongrád			
				Esztergom				Esztergom
Fejér	Fejér					Fejér	Fejér	Fejér
							Gömör	Gömör
		Győr		Győr	Győr			
			Heves		Heves		Heves	
Hont	Hont			Hont			Hont	Hont
			Jász-N.-K.-Szol.					
	Komárom	Komárom	Komárom		Komárom			Komárom
	Krassó					Krassó		
Nógrád		Nógrád	Nógrád	Nógrád	Nógrád	Nógrád	Nógrád	Nógrád
Nyitra		Nyitra	Nyitra	Nyitra			Nyitra	Nyitra
	Pest	Pest		Pest		Pest	Pest	Pest
	Pozsony		Pozsony			Pozsony		
								Sáros
		Somogy		Somogy			Somogy	Somogy
	Sopron	Sopron					Sopron	Sopron
		Szabolcs						
Szatmár				Szatmár			Szatmár	
	Szerém							
	Szilágy							Szilágy
Szolnok-Doboka						Szolnok-Doboka		
		Temes	Temes(v.Torontál)	Temes		Temes	Temes	Temes
	Tolna						Tolna	Tolna
					Torontál			
Valkó								
Vas				Vas				Vas
	Veszprém					Veszprém	Veszprém	Veszprém
Zala		Zala		Zala		Zala		Zala
		Zemplén						

[4] Az itt felsorolt törzsneveket megtaláljuk *Németh Gyula* i. m. 235—236., 238., 241., 245., 250., 253., 256., 261., 265. és 268. l., valamint Csánki Dezső történeti földrajzában az illető megyék községeinek sorában.

creative commons A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából, az ISZT támogatásával készült.

Látjuk tehát, hogy a legjobban szétszóródott Keszi törzsnév 24, a Kér 18, a Megyer 16, a Jenő, a Gyarmat és a Nyék nevek mindegyike 15, a Tarján és a Kabar 10—10 és végül a Kürt 9 megyében fordul elő. A törzsnevek tehát elárulják az országnak azt a területét, amelyet a magyarság a törzsszervezet bomlása, tehát a X. század vége előtt vett birtokába. Áll ez valószínűleg Csik megyére nézve is, bár tudjuk, hogy a székely ágak egyike szintén a Jenő nevet viselte volt. Valószínű azonban, hogy ez a székely Jenő ág eredetileg a magyar Jenő törzsnek egyik töredéke volt.[5]

Vizsgálat alá véve azt, hogy egy-egy megyében hány törzsnév fordul elő, a következő eredményre jutunk. A legtöbb törzsnév Bács-Bodrog és Nógrád megyékben — mind a két helyen nyolc — fordul elő. Hat törzs nevét találjuk meg Arad, Bihar, Pest és Temes, ötét Baranya, Fejér, Hont, Komárom, Zala, négyét Borsod, Somogy, Sopron, Veszprém, háromét Békés, Győr, Heves, Pozsony, Szatmár, Tolna, Vas, kettőét Bars, Csanád, Esztergom, Gömör, Krassó, Szilágy, Szolnok-Doboka, egy törzs nevét pedig Abauj, Csik, Csongrád, Jász-Nagykun-Szolnok, Sáros, Szabolcs, Torontál, a régi Valkó és a mai Zemplén vármegyékben.

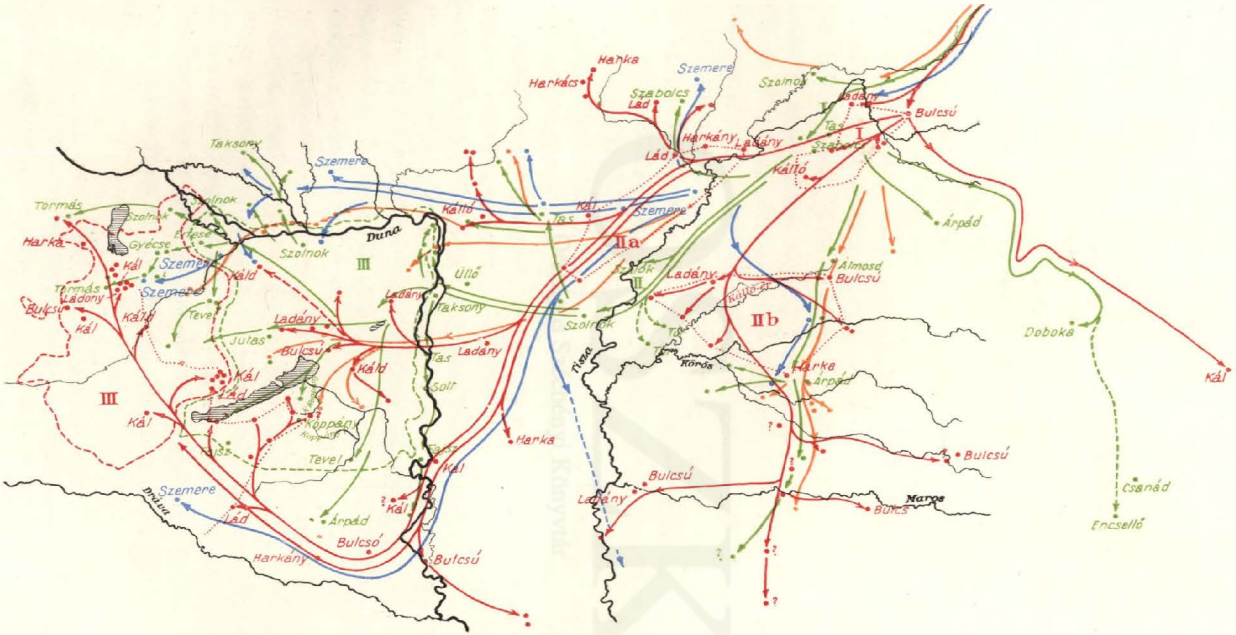
Térképre vázolva a fenti elhelyezkedést, kitűnik, hogy a Duna vonalától keletre eső megyékben lényegesen több törzsnév fordul elő, mint a Dunántúlon. A törzsnevek sűrűségi eloszlása bizonyos gócokat hoz létre. A Tiszántúlon Bihar, Arad és Temes megyék egy olyan összefüggő területet alkotnak, amelyen 6 törzsnév fordul elő. Környezetükből szinte szigetként emelkednek ki. Ugyanilyen összefüggő szigetet alkot a Duna-Tisza köze is. Itt a két, átjáróul szolgáló perem területén Nógrád és Bács-Bodrog megyékben kulminál a nevek sűrűsége. A nógrádi területnek nyugat felé Hontmegye területe, Bács-Bodrognak pedig Baranya megye területe szolgál kiegészítőül, mindegyik 5—5 törzsnévvel. Összefüggő terület ilyen szempontból Fehér és Komárom megye és önálló sziget Zala megye ugyancsak 5—5 névvel. A Dunántúlon, mint egy-egy megyében legtöbb 5 törzsnév, a Tiszántúlon 6, a Duna-Tisza közén 6, illetve a peremén 8 törzsnév fordul elő. Világos tehát, hogy lesznek olyan összefüggő nagyobb területek, amelyekben egy-egy bizonyos törzs neve nem fog szerepelni.

Így nem szerepel az egész Tiszántúlon — az egy Szatmár megyét kivéve, — a Kabar (Kazár) név és nincs meg továbbá Pest, Bács-Bodrog, továbbá a régi Szerém megyékben sem. Az ország jelentős, összefüggő területén tehát nem szerepel a Kabar-törzs neve, ami arra mutat, hogy ezen a területen ez a törzs és töredékei nem voltak szállásbirtokosok. Karácsonyi János helyes megállapítása szerint a törzsek nevei, mint helyne-

[5] *Nagy Géza:* A magyar nemzetségek. Turul, 1910. 57. l.

creative commons A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából, az ISZT támogatásával készült.

Térképvázlat a magyar törzsek vándorlásához

A *zöld szín* a Megyer törzsnek és töredékeinek vonulási irányát jelzi. A zölddel határolt dunántúli terület a Megyer törzs által kialakított nyelvjárásterület *mai* határait jelzi. A zöld római számok a törzs időbeli egymásutánban következő főszállásterületeit jelzi.

A *piros szín* a Kér törzsnek és töredékeinek vonulási irányát jelzi. A pirossal határolt dunántúli terület a Kér törzs által kialakított nyelvjárásterület *mai* határát jelzi. A római számokkal és piros pontozással jelzett területek a törzs időbeli egymásutánban következő főszállásterületeit jelzi.

A *lila szín* a Tarján törzsnek és töredékeinek vonulási irányát jelzi.

A *narancssárga* szín a Keszi törzs töredékeinek vonulási irányát jelzi.

© creative commons
A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából az OSZT támogatásával készült.

OSZK
Országos Széchényi Könyvtár

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából, az ISZT támogatásával készült.

vek, nem szerepelnek a törzs szállásterületén, hanem csak annak peremén, vagy más törzs szállásai közé ékelt elvetődött birtokain.[6] Ilyen nagy terület azonban nem lehetett egy törzs szállásterülete és ezért mondhatjuk ki, hogy a fenti részeken a Kabar-törzs, mint szállásbirtokos, nem szerepelt.

Nem ilyen azonban a helyzet az ország többi részében, mert ott — még a Dunántúlt sem véve ki — keverten mind a kilenc törzs neve előfordul. Ezért ezeken a területeken tisztán a törzsnevek alapján nem lehet kinyomozni a törzsi szállásokat. Ennek következtében a törzsek vezető nemzetségei, a Megyernél a fejedelmi Árpád, a Kérnél a törzsfői Lád vagy Vérbulcsu, a Tarjánnál a Lél és Szemere helynevek, illetve a nemzetségi szállás és személynevek adtak útbaigazítást és ennek köszönhető, hogy Karácsonyi János és Hóman Bálint több-kevesebb sikerrel fel tudták vázolni a törzsi elhelyezkedést. Karácsonyi a törzsi és nemzetségi nevek, Hóman pedig főleg a nemzetségi szállásbirtokok elhelyezkedéséből indult ki és lefektették az alapot a további kutatásra.[7] A Karácsonyi és Hóman által összegezett kutatások eredményei azonban nem tisztázták az ország különböző területein előforduló törzsnevek eredetének és odakerülésének kérdését és így végeredményképpen nem adtak kielégítő választ a honfoglaló törzsek elhelyezkedéséről és nemzetségeik birtokviszonyairól. Ezért kíséreljük meg a továbbiakban eredményeik alátámasztását és helyesbítését. Kutatásainknál a következő módszert használtuk: figyelembe vettük az ország három időszakban való megszállását és az ebből következő törzsi előnyomulást, továbbá vizsgáltuk a törzsfői nemzetségek tagjainak és a törzseknek neveit megőrző helyneveink egymáshoz való viszonyát. A törzsek zömének elhelyezkedését pedig az egyes magyar nyelvjárások földrajzi kiterjedésével igyekeztünk igazolni.

Nem akarjuk itt az olvasók figyelmét a Hóman és Karácsonyi által közölt, jólismert térképvázlatok részletes ismertetésével terhelni és ezért csak a főbb és a jelen kutatások szempontjából is fontos eredményekre akarjuk a figyelmet felhívni.

A honfoglaló magyarság népességének súlypontja az ország teljes elfoglalása, vagyis 907 után a Dunántúlra esett, ahol — Hóman megállapításai szerint — csaknem teljes egészében négy törzs helyezkedett el. Ehhez a négy törzshöz azután még kisebb magyar és egyéb rokon törzstöredékek és az itt talált pannonszlávok szállásai csatlakoztak.

A Közép-Duna két partján az egész nemzetnek nevet adó Megyer

[6] *Karácsonyi János:* A magyar nemzet honalapítása 896—997. Nagyvárad, 1925. 17. l.

[7] *Hóman Bálint:* Magyar történet, I. 144. lapnál levő térképe és *Karácsonyi János* i. művéhez csatolt térképe.

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából, az ISZT támogatásával készült.

vagy Magyar törzs telepedett meg. A törzs kötelékébe tartozó fejedelmi nemzetség Árpád vezérletével a solti részeket, a Csepel szigetet, a Pilis-, a Vértes-, és a Bakony-hegységektől övezett dunántúli földet és az ezzel határos tolnai, somogyi és veszprémi vidékeket ülte meg. A törzs többi nemzetségei — közöttük a Szabolcs vezértől származó Csák-nem — a fejedelmi nemzetséget gyűrűként övezve, a későbbi Pest, Fehér, Veszprém, Tolna, Somogy és Bodrog megyék területére települt. A törzs egyrésze azonban továbbra is Közép-Szolnok tiszaparti és krasznamenti részein maradt birtokos. Ezek a tiszántúli törzsi és nemzetségi birtokok annak az időnek az emlékét őrizték meg, amikor a Dunántúl megszállása előtt a magyar törzsek zöme a tiszai részeken helyezkedett el. Az akkor ott bírt nemzetségi szálláshelyek egyrésze továbbra is a hatalmasabb nemzetségi tagok birtokában maradt, jóllehet a törzs és a nemzetségek zöme az ország felosztása alkalmával a dunántúli részeken lett szállásbirtokos. Vagyis nem a Dunántúlról húzódtak át ezek a nemzetségek a Tiszántúlra, — mint Hóman írja és amint az ő megállapításai alapján általában hiszik, — hanem éppen ellenkezőleg, a Tiszántúlról a Dunántúlra.

A fejedelmi törzstől délre, a későbbi Bodrog, Bács, Baranya és Valkó megyék területén egy másik törzs szállt meg. Ennek legelőkelőbb nemzetségei — Hóman megállapításai szerint, — a Bodrogvár vidékén, az Al-Duna két partján és később a Szerémségben is birtokos Botond nemzetség és a Baranya és Valkó megyék Dráva-kétparti részein megszállt Kán-nemzetség voltak.[8]

Karácsonyi János ezt a törzset kabarnak veszi. Szerinte „az akkori magyarok bölcs előrelátással a velük egyesült, de nyelvileg még be nem olvadt khazirok (= kazár kabarok) Kóor (Kovir) törzsökének a későbbi Baranya és Somogy megyék területét adták. E törzsök tagjait tehát ezentúl nem csupán a Tisza, hanem a Duna is elválasztotta nyelvi rokonaitól, a szintén uguz török nyelvet beszélő besenyőktől. Ekként keletről, északról és nyugatról is magyaroktól lévén körülvéve, továbbá a táborozások, hadgyakorlatok idején is folytonosan magyarokkal érintkezvén, gyorsan megtanulták a magyar nyelvet. 950-ben már dicsekszenek, hogy tudják a magyarok másik, azaz nem török nyelvét is. Csak egyet őriztek meg állandóan, részben mai napig egykori nyelvünkből: a sziszegő (sz, c) hangokat".[9]

Ez az előadás úgy tünteti fel a Hóman által Botond törzsének nevezett Duna-Dráva-Tisza menti törzset, mintha az egészében véve kabar eredetű lett volna. Ez tévedés. A kabarok három törzse, mint nyolcadik

[8] *Hóman Bálint:* i. m. I. 122. l.
[9] *Karácsonyi János:* i. m. 18. l.

creative commons A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából, az ISZT támogatásával készült.

törzs csatlakozott a magyarsághoz. Németh Gyula megállapította, hogy a csatlakozott kabarok a már előbb csatlakozott nyékekkel együtt a magyar törzsek előcsapatait alkották és mint ilyenek — a török hadrendszerhez alkalmazkodva — a magyarok sorai előtt harcoltak.[10] A helynevek alapján az kétségtelen, hogy Botond vezér törzsének területein is voltak kabarkazár telepek. Ez azonban csak azt mutatja, hogy ennek a déli határszélre telepített törzsnek ezek a kazár-kabar hadak elővédjei voltak. Ugyanúgy elővédjei, mint a kabarok mátraalji zöme elővédje volt a fejedelmi Megyer törzsnek és a többi felső tiszai törzseknek.

A fejedelmi törzstől északnyugatra, a későbbi Pozsony, Nyitra, Moson, Győr, Komárom, Esztergom, Hont és részben Nógrád megyék területét, továbbá a Morvaországgal határos vidékeket a Tarján-törzs szállta meg. A törzs honfoglaló vezérének, Hubának nemzetsége, a Szemere-nem volt, amely a Zsitvavölgyi Huba és a győrmegyei Szemere községek körül szállt meg. Ebből a törzsből sarjadt a X. században nagy szerepet játszó Szoárd és Lél vezérek nemzetsége — a Szoárd vagy Zovárd-nem. A nemzetség eredetileg a csallóközi Lél község körül és a közeli Duna két partján volt birtokos. A törzshöz tartozó Alap és Pok nemzetségek őseinek nevét pedig az Alap és a Pok nevű falvak őrizték meg hosszú századokon keresztül.[11] A Tarján-törzs azonban — már itt jelezzük — a Kürt-Gyarmat törzs egy tekintélyes részével együtt szállta meg a kisalföldi részeket, úgy, hogy a két törzs szállásterületei keresztezték egymást.

A Tarján törzstől délre, a Megyer törzstől és Botond vezér törzsétől pedig nyugatra, Zala, Vas, Sopron megyék területén és részben talán Somogy és Veszprém határos részein is a Kér törzs helyezkedett el. Ez a törzs a magyarság harmadik fejedelmének, a harkának a népe volt. A Kér törzs, Sopron megye ősi magyar megszállója azonban maga előtt még egy Nyék törzsből származó törzstöredéket is sodort, amely azután a Kértörzs nyugati peremén helyezkedett el.[12]

Az itt vázolt törzsi elhelyezkedés igazolásához, egy eddigelé eléggé nem méltatott tényezőre, a magyar nyelvjárásoknak földrajzi elhelyezkedésére hivatkozhatunk.

Magyarország földjén az egyes nyelvjárások mai területi elhelyezkedése meglehetősen zavaros képet mutat. Nem szabad azonban föladnunk azt a reményt, hogy az egyes nyelvjárástömbök és nyelvjárásszigetek egykor egy-egy magyar, illetve egy-egy a magyarral rokon néptörzs nyelvjárásának vagy nyelvének feleltek meg és így eredetileg a megfelelő törzs

[10] *Németh Gyula* i. m. 244. l.

[11] *Hóman Bálint* i. m. I. 122. l.

[12] *Belitzky János:* Nyugatmagyarország védelmi rendszere és határőrnépei a középkorban. A gróf Klebelsberg Kunó magyar történetkutató intézet Évkönyve, 1934. 59—61. ll.

creative commons A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából, az ISZT támogatásával készült.

szállásterületének vidékén voltak uralkodók. Ezt az eredeti nyelvjárási és törzsi elrendeződést a XVI. és XVII. században a török hódítás zavarta meg és ezért találjuk ma olyannak a helyzetet, hogy legkevésbbé a Nagy-Alföldön tudjuk felismerni a nyelvjárások és az ősi törzsi elhelyezkedések között a kapcsolatot.

A mai magyar nyelvjárások keletkezésére nézve sokáig igen téves tétel alapján indultak el kutatóink. Abból következtettek, hogy a honfoglaló magyarság mint egységes nyelvjárást beszélő nép indult hódító útjára. A vándorlás és honfoglalás forrongó és küzdelmes korszakában azonban — írták — nagyszámú idegen néppel gyarapodott és ez a beolvadás és az egyes törzsek földrajzi elhelyezkedése hozta létre az első nyelvjárási különbözőségeket. Ezekből a különbségekből fejlődött azután ki, részben az egyes nyelvi sajátságok továbbfejlődése, részben pedig a lakosság vándorlása és további keveredése következtében, a mai nyolc magyar nyelvjárás.

Ez a tétel, amelynek a mult század kilencvenes éveiben főleg Balassa József volt a hirdetője, nemcsak hogy nagyon kétes, hanem nem is valószínű. Egészen biztosnak vehető, hogy a honfoglaló magyarság nyelve nem volt egységes. Nem is lehetett az, hiszen tudjuk, hogy különböző erősségű török nyelvi hatásokon ment át, sőt egyes törzsei vagy törzstöredékei még a X. század derekán is kétnyelvűek voltak.[13]

A nyelvtudomány mai fejlettsége mellett már azt is ki tudják mutatni, hogy egyes ó-magyar nyelvjárások között minő eltérések voltak. Melich János kimutatta például azt, hogy az eredeti *i* hangból az egyik ó-magyar nyelvjárásban *ë* fejlődött, a másikban pedig *ü*. Gombocz Zoltán pedig a szókezdő *s*, az *s*-ből fejlődött *cs* és az *sz* hangokra nézve mutatott ki ó-magyar nyelvjárási különbségekre visszavezethető megfeleléseket.[14]

A nyelvjárások keletkezését két nyelvtörténeti tény magyarázza meg. Kétségtelen ugyanis először, hogy a nyelv az idők folyamán *folyton változik*, de kétségtelen továbbá másodszor az is, hogy *nem egyformán változik* az egész nyelvterület minden egyes pontján. A változás nagyjában legalább egyformán csak ott megy végbe, ahol nagyobb számú embercsoportoknak alkalmuk van sűrűn érintkezni egymással, vagyis ahol az egyéni nyelvsajátságok kölcsönösen kiegyenlítődhetnek. Ott azonban, ahol a földrajzi akadályok, nagy hegyvonulatok, széles folyamok, rengeteg erdőségek, mocsarak és lakatlan pusztaságok és esetleg politikai határok ugyanazon népnek egyes csoportjait választják el egymástól, ott az érint-

[13] *Horger Antal:* A magyar nyelvjárások. Budapest, 1934. 11. l. — A kétnyelvűségre; A Magyar Honfoglalás Kútfői, Budapest, 1900. 124. l.

[14] *Magyar Nyelv.* XX. évf. 62—63. és XXI. évf. 51—52. ll.

creative commons A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából, az ISZT támogatásával készült.

kezési akadályokon innen és túl, más és más irányt vesz a nyelvfejlődés. A nyelvfejlődés egyöntetűsége tehát elsősorban az egynyelvűek nyelvbeli érintkezésének gyakoriságától függ, de ennek egyúttal az is a következménye, hogy a szomszédos, eredetileg különböző nyelvjárásterületek között mindig lassú és fokozatos átmenetek vannak és hogy az egyes nyelvjárásokat nem lehet egymástól pontosan elhatárolni.[15]

Ebből azután az következik, hogy egységes nyelvjárások leginkább egyes törzsek keretén belül alakulhattak ki. Ezeken belül ugyanis a törzshöz tartozó ágak és nemzetségek birtokviszonyai a gyakori és sűrű érintkezést tették lehetővé és így az egyéni nyelvek sajátságai egységes fejlődési alapot nyertek. Érthető továbbá az is, hogy az eredetileg lakatlan törzsközi választókerületek birtokbavétele a népesség szaporodtával, mind a két szomszédos törzs részéről megindult és így az egymásbanyúló és olvadó nyelvjárás szigetek és félszigetek, a két törzs eredetileg határozottabban felismerhető nyelvsajátságai között — földrajzilag egy többékevésbbé széles határsávként rögzíthető — fokozatos átmenetet létesítettek.

Látjuk tehát, hogy ezért pontos földrajzi határokat egyes nyelv- és hangalakulatok esetében nem lehet fölállítani, de ez nem is fontos. A különböző nyelvjárások főbb sajátságai ugyanis meglehetősen különböznek és így volt lehetséges nyolc magyar nyelvjárásterületet megkülönböztetni. Ezek a nyugati, a dunántúli, az alföldi, a duna-tiszai, az északnyugati, az északkeleti, a királyhágóntúli, és a székely nyelvjárások területei. Ezeken a nyelvjárásterületeken belül természetesen kisebb-nagyobb változásokat és közéjük ékelt, idegen nyelvjárásterületről származó nyelvjárás szigeteket találunk. Az ilyen nyelvjárásszigetek mindig települési vagy telepítési mozgalmak következtében keletkeztek.[16]

A fentiek előrebocsátása után vegyük most vizsgálat alá a Dunántúl és a Kis-Alföld nyelvjárásterületeit és keressük ezek kapcsolatát a törzsek szállásterületeivel. A magyar nyelvjárások eddig legsikerültebb térképét Horger Antal készítette el és mi is az ő megállapításai alapján tesszük meg összehasonlításainkat. Horger szerint a Kis-Alföld Dunától északra eső része, — tehát a Csallóköz, a Mátyus-földje és a Garam vidék — az északnyugati, a Dunántúl pedig a nyugati-, a dunántúli- és az ide is átnyúló duna-tiszai-nyelvjárásterülethez tartozik.[17]

A nyelvjárások és a törzsi szállások közötti kapcsolatot leginkább a nyugati nyelvjárásterületen érzékelhetjük, amelynek zöme Moson, Sopron, Vas és Zalamegyék magyar lakosságú részeire terjed ki. Pontosabb ha-

[15] *Horger Antal* i. m. 4. l.
[16] *Horger Antal* i. m. 13—29. ll.
[17] *Horger Antal* i. m. Magyar Nyelvjárási Térkép.

creative commons A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából, az ISZT támogatásával készült.

tárai a következők: Győrmegyéből hozzátartozik a Sokoróalja és a Tóköz, Veszprémmegyéből a pápai és a devecseri járások, körülbelül a Bakonytamási-Ugod-Tapolcafő-Devecser vonalig, viszont Zalamegyéből annak legkeletibb csücske, a Badacsony, Köveskál, Kapolcs és Alsóörs közötti vidék már a dunántúli nyelvjárásterülethez tartozik.[18]

Ennek a területnek a nyelvjárása meglehetősen egységes, ámbár legészakibb és legdélibb szélei között természetesen már eltérés észlelhető. Feltűnőbb módon azonban csak a felső Őrvidék és Göcsej nyelve emelkedik ki belőle, néhány egyebütt merőben szokatlan nyelvjárási sajátsággal.[19] Nem tévedünk, ha úgy a Göcsej, mint a felső Őrvidék nyelvi sajátságait az ezeken a vidékeken letelepített és a magyar megszállás első századaitól ottlakó határőrnépek (székelyek) eltérő nyelvéből, illetve nyelvi sajátságaiból magyarázzuk. A nyelvjárásterület északi, moson-soproni vidékén mutatkozó nyelvjárási különbségek pedig az ezeken a vidékeken nagytömegben letelepített besenyők nyelvi sajátságainak magyarbaolvadásával, illetve a besenyő nyelvet beszélők hangalakítási sajátságával magyarázhatók. Az a magyar törzs pedig, amelynek magyar nyelve egységbe forrasztotta ezeknek a területeknek a nyelvi sajátságait a Kér törzs volt, amelynek szállásterülete — kevés eltéréssel — egybeesik a nyugati nyelvjárásterülettel.

A törzs szállásterülete és a törzsi nyelvsajátságok közötti kapcsolatot a Dunántúlon legszebben mégis az úgynevezett dunántúli nyelvjárásterület igazolja.

A terület nyugati határai azonosak a nyugati nyelvjárásterület előbb vázolt keleti határaival, délfelé pedig a Marcali-Kaposvár-Szekszárd vonal határolja. Nyelvsajátságok szempontjából ez a terület jóval egységesebb, mint a nyugati nyelvjárás területe. Feltűnőbb módon, csak a komárommegyei Kocs község nyelvsajátságai emelkednek ki, mint ö-ző nyelvsziget. Ennek azonban az az oka, hogy ennek a falunak a lakossága a Kiskúnságról származik. Ugyanilyen telepítési akciók eredményeként az Alföldön is keletkeztek dunántúli nyelvjárás szigetek. Ilyenek az aradmegyei Újfazekasvarsánd (a veszprémi Lovászpatonáról), a békésmegyei Orosháza és környéke (a tolnamegyei Zombáról) és a torontálmegyei Magyarittebe (egy közelebbről meg nem határozható dunántúli vidékről).[20]

[18] *Horger Antal* i. m. 13—14. ll. — A nyelvjárások kérdésére vonatkozó irodalmat összefoglalva ugyancsak ebben a műben találjuk meg. — A nyelvjárás határa a mellékelt térképen szaggatott *piros* vonallal van jelölve.

[19] V. ö. *Jakab Elek:* Székely telepek Magyarországon. Századok, 1896. 591—599., 699. ll.

[20] *Horger Antal* i. m. 14—15. l. — A nyelvjárás határa a mellékelt térképen szaggatott *zöld* vonallal van jelölve

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából, az ISZT támogatásával készült.

Nem tévedünk, ha a dunántúli nyelvjárásterület nyelvsajátsági egységét annak tulajdonítjuk, hogy ezen a területen nagyobb tömegű besenyő vagy székely (avar) szállások nem voltak és így az ezt a területet birtokába vevő Megyer törzs nyelvsajátságait, beolvadó népek nyelvsajátságai nem zavarták meg. A nyelvjárásterület és a törzsi szállásterület határainak egybeesését különösen a keleti határon, a Duna partján látjuk, ahol a folyam keleti partján mind Árpád-nemzetségi vagy megyertörzsi birtokokat találunk. Évszázadok folyamán természetesen kis — tíz-húsz kilométeres — eltolódások itt-ott történtek, főleg déli és északi, valamint kelet-nyugati irányban, ami a török hódítás szomorú néppusztításának és a lakosság menekülésének a következménye.

A fentiekről leszűrt tapasztalatok alapján állíthatjuk, hogy a harmadik dunántúli nyelvjárásterület, amelyet Horger, mint az alföldi nyelvjárásterület egyik, a Dunántúlra átnyúló részét fogta fel, a szerémségi, nagyrészben kipusztult magyarság nyelvszigeteivel együtt valószínűleg a Hóman által Botond törzsének jelzett honfoglaló törzsünk szállásterületeivel esik eredetileg egybe.

A Dunántúl megszállásában szereplő negyedik törzsnek Hóman Lél és Huba törzsét — a Tarján törzset — tartotta. Kutatásaink szerint ez a törzs sokkal kisebb mértékben volt birtokos a Dunántúlon, mint sem az Hóman vázlata után következnék és főleg csak a mai Győrmegyét szállta meg nagyobb rajokban. Ezt látszik igazolni, hogy a Tarján törzs nyelvjárásául tekinthető kis-alföldi nyelvjárásterület — az északnyugati nyelvjárásterület itteni része — ma a Dunától északra terül el.[21]

A nyelvjárásterületek ősi törzsi megszállás-területekkel való ilyen egyezése kimutatható még hazánk azon részeiben is, ahol a török uralom aránylag kevésbbé módosította a népességi viszonyokat. Így körülbelül fedik a nyelvjárások a törzsi szállásterületeket a kabarok három törzsének cserháti és mátrai, a kende törzsének pedig szabolcs-szatmár-felsőtiszai településeinél. A többi törzs és törzstöredék eredeti települési és nyelvjárási helyzetét az ország évezredes történelmének sorsfolyamai sodorták el, zavarták meg.

A nyelvjárások és a törzsi megszállások területének ilyen összefüggése — amit természetesen az idők múlása némileg módosított, — lehetővé teszi azt, hogy az egyes nyelvjárásterületek határain belül mutatkozó nyelvi különbözőségek eredetét is törzsi alapon kutassuk. Láttuk ugyanis, hogy a török világ elmúlása után, a XVII. század végétől keletkezett kisebb települések ma is egy-egy nyelvjárásszigetet képezve külö-

[21] V. ö. a mellékelt és Hóman-féle térképpel.

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából, az ISZT támogatásával készült.

nülnek el más törzsi és nyelvjárásterületek lakosságának nyelvétől. Kétséget kizáróan feltehető tehát, hogy ezek a fenti törökelőtti állapotokra visszavezethető nyelvjárásszigetek szintén egyes más törzsnek vagy rokon népnek keretéből elszármazott lakosságra viszik vissza eredetüket.

A kérdést, a törzsek és a törzstöredékek eredeti elhelyezkedésének tisztázását, azonban még a törzsi vándorlások is jobban megvilágítják és feleletet adnak arra is, hogy a különböző törzsek területére beékelt és visszamaradt más magyar törzstöredékek révén hogyan vált egységessé a főbb magyar nyelvi és népi sajátságok fejlődése.[22]

A magyar törzsek vándorlásának térképre vázolásánál abból a feltevésből indulunk ki, hogy legnyugatibb országrészeinken elhelyezkedett törzseink — a Megyer, a Kér és a Tarján — keltek át a legelsők között a Kárpátok hágóin és jutottak — a többi törzstől szoríttatva — végleges lakóhelyeikre.

A Dunántúl nagyrészének magyarok általi elfoglalása és törzsi megszállása 900-ban vette kezdetét és 907-ig, a nagy bajor vereség idejéig főbb vonásaiban már végbe is ment. Nem volt azonban ezen hét esztendő leforgása alatt a magyarok birtokában a Rábától nyugatra és északra eső terület. A Szigetköz, a mosoni síkság, a Tóköz, a Fertő és a Hanság vidéke, a Rábaköz és a Répce-mente ekkor még a rábamenti bajor őrgrófság területéhez tartozott. Ez a terület azonban már csak névleg volt bajor föld, mert, bár a magyarok még nem szállták meg, állandó hadfelvonulási területül szolgálván, hovatartozandósága igen kétséges volt és legjobban a török népek országválasztó közeire, a magyarok gyepüelvéjére emlékeztet helyzete. A terület tényleges birtokbavétele 907 után indult meg és csak természetes, hogy a németországi kalandokban legjobban érdekelt három törzs, a Megyer, a Tarján és a Kér birtokába került. A három szomszédos nagy törzs emlékén kívül, ezen, az utólagosan kirajzó rajok által megszállt területen még a Nyék törzs egyik töredékének és egy elvetődött Keszi hadnak az emlékét is megtaláljuk a helynevekben. Ez a két utóbbi töredék egyike azonban csak a törzsi vándorlás következtében taktikai okokból előretolt elővédnek, a másika pedig egy erősen szétforgá-

[22] A kérdés tisztázása természetesen csak úgy válik majd lehetővé, ha az egyes vidékek helyneveivel kapcsolatban az azoknak nevet adó nemzetségek és nemzetségi tagok törzsi hovatartozását tisztázzuk. Az ilyen tanulmányok folytatására értékes útbaigazítást nyujtanak *Pais Dezső* értekezései: Régi személynevek jelentéstana. Magyar Nyelv. XVII—XVIII. — Anonymus adatainak ilyen szempontból való megbízhatóságára l. u. o. XXIV. évf. — Igen fontosak a Szatmár megyében szereplő Kék-kend határvédő törzsre vonatkozó megállapításai a Körösi Csoma Archivum I. kötetében.

creative commons A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából, az ISZT támogatásával készült.

csolódó törzsünk idesodort falunyi népének fogható fel, úgy, hogy ezen a területen csak másodlagos fontossággal bírnak a településben.[23]

A fejedelmi Megyer törzs 900—907-ig a Dunától a Rábáig vette birtokába a területet. Elhelyezkedését, — mint láttuk — Hóman Bálint vázolta a legsikeresebben és adatai egybeesnek Horger Antal nyelvjárási adataival. Azonban a Hóman által Megyer-törzsűnek feltüntetett területen kívül is találunk Megyer törzsi nemzetségek birtokainak tekinthető kisebb-nagyobb területeket, amelyek Szolnok Dobokától—Mosonig, az ország keletétől annak nyugatáig összefüggő láncot alkottak és elválasztó falat vertek az attól délre és északra települt egyéb törzsek szállásai közé.

Ha elfogadjuk Anonymus előadását, hogy őseink a Vereckei-hágón, illetve az itt elterülő hágórendszeren keltek át mai hazánkba — és ebben kételkedni nincs okunk — igen szépen megmagyarázható a Megyer törzsi nemzetségek birtokainak ilyetén elhelyezkedése és a törzs népének vándorlása.

A Felső-Tisza vidékén szállt meg először a Megyer törzs és főleg a mai Szabolcsi részeket vehette birtokába. Itt volt birtokos a Megyer törzsből származó Szabolcs vezér, akitől a Csák nemzetség származik. De megtaláljuk a Szolnok és a Tas helyneveket is magának a Megyer helynévnek a szomszédságában. A törzs ezen első szállásterülete a Tisza északi partjaira is, a mai Dél-Zempléni részekre is kiterjedt, amit a Latorcamenti Szolnok helynév is igazol.[24]

A Megyer törzs ezen első szállásterületének emlékét, amint látjuk, a nagy, vezető nemzetségek később is ittmaradt egyes birtokai, illetve azok nevei őrizték meg számunkra.

Erről az első szállásterületről már igen korán, minden valószínűség szerint még a Duna vonalának átlépése, tehát 900 előtt kirajzások történtek. Ezek emlékét az Árpád, Álmosd, Ákos, Doboka helynevek őrzik, amelyek alapján kitűnik a terjeszkedés kettős iránya.

Az egyik útvonalon az Alföld keleti peremét követve az Ér, a Sebes-, a Fekete- és a Fehér-Kőrös partjaira jutott a fejedelmi Árpád nemzetség, amit a Bagamér és Nagyléta közötti Álmosd, a Nagyszalonta és Erdőgyarak közelében lévő Árpád és az ezekkel vándorlási összefüggésbe

[23] V. ö. *Belitzky János:* Nyugatmagyarország védelmi rendszere és határőrnépei a középkorban. i. m. 56—73. ll.

[24] Szabolcs hn.: *Csánki* I. 525., Szolnok hn.: *Csánki* I. 363. (Zemplén vm.), 399. (Ung. vm.), 527. (Szabolcs vm.), Tas hn.: *Csánki* I. 527. (Szabolcs vm.) — Szabolcsra, mint a Csák nemzetség ősére l. *M. Florianus.* Hist. Hung. Fontes Domestici. *Anonymus.* II. 7., 44. ll. — *Karácsonyi János:* A magyar nemzetségek a XIV. század közepéig. I. k. Budapest, 1900. 291. l. — A törzs egymásután következő szállásainak helyeit *zöld* római számok jelzik a mellékelt térképen.

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából, az ISZT támogatásával készült.

hozható Megyer helynevek igazolnak. Ennek az útvonalnak legutolsó elvetődött megyer telepét, a középkorban létezett, Temesvár közelében állott, Megyer helységünk neve őrizte meg.[25]

A Kraszna-Szamos menti terjeszkedések krasznamenti megyer telepeinek az emlékét az Árpád és a közelében lévő Ákos helynév őrizte meg. A szamosmenti terjeszkedését pedig Szolnok Doboka megye nevén kívül a Szamos egyik mellékvize mentén fekvő Doboka falvunk neve őrzi.[26]

Igen érdekes és figyelemre méltó, hogy Erdélyben a Megyer törzs X. századi nemzetségei vezető egyéniségeinek a nevét megtaláljuk. Ebből arra következtethetünk, hogy Erdély egyes részeit — amit krónikás adataink szintén alátámasztanak — már a X. század legelején magyar nemzetségek és törzstöredékek szállták meg. Ezt a feltevésünket igazolja Árpád egyik fiának, Encsellőnek helynév alakban előforduló neve. Ez a Szeben megyében, Szerdahely és Nagyapold közelében fekvő község, igen távolesik a Szamos vidékén előforduló megyer telepektől, de neve után ítélve mégis azokkal egyidőben, a X. század elején keletkezhetett, nem úgy, mint az erdélyi részeken előforduló Csanád nevű telepek, amelyek valószínűleg Csanád vezér győzelmének és akkori birtokszerzéseinek az emlékét őrzik.[27]

A Megyer törzs első szállásterületéről való kirajzásnak kell tekintenünk a Sajó völgyében fekvő Megyer és a Hernád völgyében fekvő Szolnok helynevünket.[28]

Talán ezzel a kirajzással egyidőben történhetett, hogy a Megyer törzs zöme, szoríttatva az újabban átkelt törzsektől, felszedte sátorfáit és a Közép-Tisza és a mai Nagykunság részein szállt meg. Ennek a második szállásbirtoknak az emlékét őrzik a Szolnok, a Szalók és a Zagyva parti Megyer helynevek és kérdés, hogy Túrkeve és Mezőtúr nevében rejlő Túr szavunk nem-e a fejedelmi Árpádok Turul nemzetségének nevével áll-e összefüggésben. Ez a második megszállás a 898—900. években történhetett.[29]

Az itt megszálló megyerek most ismét újabb rajokat bocsájtottak ki. Ennek a terjeszkedésnek az irányát a Zagyva partjához közel fekvő Megyertől követhetjük és részben a Zagyva, részben a Gyöngyös és részben

[25] Almosd, Árpád hn.: *Csánki* I. 602. (Bihar m.); Megyer hn.: *Csánki* I. 616. (Bihar m.), 652. (Békés m.), 740. (Zaránd.), II. 50. (Temes m.).

[26] V. ö. az 1877. évi *Helységnévtárral* és a 75.000 térképpel.

[27] Árpád fiainak nevére nézve l. *Hóman—Szekfű:* Magyar Történet. I. 144. l. — Ecsellő hn. 1877. *Helységnévtár* és a térképek.

[28] Megyer hn.: *Csánki* I. 356. (Zemplén m.), Szolnok hn.: *Csánki* I. 218. (Abauj m.).

[29] Szolnok hn.: *Csánki* I. 666. (Külső-Szolnok m.), Megyer hn. *Csánki* I. 31. (Pest m.) és a térképek.

creative commons A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából, az ISZT támogatásával készült.

a Galga vize mentén találjuk meg nyomait. Ennek őrzik emlékét a Gyöngyös város melletti Tas, a Galgamácsa közeli Megyer és a Zagyva és az Ipoly közötti területen, a Karancs hegység déli lábainál fekvő Nógrád-Megyer.[30]

A törzs további előrehaladása 900-ban, a Dunántúl meghódításával vette kezdetét, amikoris a Megyer törzs zöme birtokába vette azt a területet, amelyet Hóman Bálint leírt és amelynek nyelvjárását hosszú századok folyamán át a megyertörzsi nyelvsajátságok határozták meg.

A Megyer törzs további, nyugatra való terjeszkedése 907 után, a bajor Rábai-őrgrófság összeomlásával következett be. Ekkor vette a Megyer törzs birtokába a Rábától nyugatra eső területek egyrészét. A győrmegyei Szolnok és Enese, továbbá a mosonmegyei Szolnok őrzik ennek a terjeszkedésnek a nyomait. Talán ezt megelőzően lépték át egyes ágak a Duna vonalát és vehették birtokukba 902 után, a morvák összeomlása következtében, a Vág-mentén a megyerek az ottani Taksony és Megyer nevű szállásföldeket, ma falvakat. Ennek a terjeszkedésnek köszönhetik eredetüket a csallóközi Megyer falvak is.[31]

Igen érdekes kapcsolatokra mutatnak rá a sopronmegyei hely és dülőnevek. Bizánci forrásból tudjuk, hogy Bulcsu harka, — amint alább látjuk a kér törzs vezére, — Árpádházi Tormás kíséretében járt a görög császári udvarban. Bulcsu és Tormás között úgylátszik szorosabb viszony és meleg barátság fejlődhetett ki és ez a barátság a birtokviszonyokban is megnyilvánult, mert Sopron megyében Bulcsu nemzetségi birtokai közelében ott találjuk a Tormás nevét őrző szállásterületeket.[32]

A Megyer törzs zömének végleges szállásterületéről délfelé is történt egy kisebb kirajzás. Pécs közelében ugyanis Árpád és Megyer helyneveket találunk, amelyek, ha következtetünk, még Árpád fejedelem életében, a 900-tól—907-ig terjedő időszakban, keletkezhettek.[33]

A törzsi vándorlásnak fenti folyamatát talán még szebben látjuk a Kér törzzsel kapcsolatban.

Kér helynevek vannak Abauj, Arad, Bács, Bihar, a régi Csanád, Fehér, Gömör, Heves, Hont, Nógrád, Nyitra, Pest, Somogy, Sopron, Szatmár,

[30] Tas hn.: *Csánki* I. 73. (Heves m.), Megyer hn. I. 31. (Pest m.) I. 103. (Nógrád m.) — A törzsekhez tartozó nemzetségek és a nevesebb ősök nevét őrző helyneveket jelen dolgozatunk keretében nem soroljuk fel mind, mert ez, térszűke miatt lehetetlen. Szabolcs helynevünk pl. Heves megyében is volt.

[31] Szolnok hn.: *Csánki* III. 514. (Komárom vm.), 560. (Győr vm.), 687. (Moson vm.). Megyer hn. u. o. III. 490., 507. (Komárom vm.), 552. (Győr vm.), Taksonyra l. *Helységnévtár* és térképek.

[32] Bulcsu és Tormás követségére l. *Hóman—Szekfű:* Magyar Történet I. 146.

[33] Megyer hn. *Csánki* II. 506., Árpád hn. u. o. 469. l.

creative commons A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából, az ISZT támogatásával készült.

Temes, Tolna és Veszprém megyékben, tehát a legkülönbözőbb fekvésű helyeken. Valószínű tehát, hogy a Kér törzs nevének ezen nagyszámú és különböző vidékeken való előfordulása éppen úgy vándorlásnak az eredménye, mint a Megyer törzsnél. A vonulás irányának meghatározásánál itt is döntő fontosság fog jutni a törzsfői nemzetség birtokainak, amelyek szokásos neveit — amint majd látjuk — leginkább a törzs legutolsó szálláshelyén a Balatontól és a Bakonytól nyugatra, a Fertő és Hanság részeitől délre fogjuk megtalálni.

Mindenekelőtt meg kell tudnunk tehát, hogy melyik volt az a nemzetség, amely őseit a Kér-törzs vezérei, a harkák sorában tisztelhette. Kézai Simon mester krónikája szerint Vérbulcsu honfoglaló vezér, Kál harka fia, a Balatonnál telepedett le. Eltekintve Kézai azon tévedésétől, hogy a X. század derekán élt, a honfoglalóknál későbbi nemzedékből származó Vérbulcsut, az Európa nyugatán attilai koncepciójú hadjáratairól ismert Bulcsu vezért, teszi meg a honfoglaló vezérek társává, minden kétséget kizáróan megállapítható, hogy a Kér törzs vezéri nemzetségének törzsbirtokai a Balaton mellett feküdtek. Ez azért állítható teljes biztonsággal, mert később is, a híres őséről elnevezett Vérbulcsu nemzetség birtokai is, a Kér törzs szállásterületén, a Balaton zalai partjain feküdtek. A Vérbulcsu nemzetség különben azonos a Lád nemzetséggel, mert egyik tagját, Amadé fiát, Pált 1318-ban Vérbulcsu-nembelinek, 1340-ben pedig Lád-nembelinek mondják és írják. A Lád-nem oklevélileg ismert első tagja a Bulcsu nevet viselte és 1222—1229-ig győri prépost, királyi kancellár, 1229—1241-ig pedig csanádi püspök volt.[34]

A Lád vagy más néven Vérbulcsu nemzetség volt tehát a Kér-törzs vezéri, törzsfői nemzetsége. A nemzetség Balaton környéki birtokainak nevét egybevetve a nemzetség tagjainak sorában szereplő személyek neveivel, figyelemre méltó egyezéseket találunk. Azt ugyanis tudjuk, hogy a magyarság körében elterjedt szokás volt a birtokokat a megszálló úr nevével jelölni. Ebben az esetben is megtaláljuk a nemzetségnek névadó Lád után nevezett Ládot, amely falu a Badacsony nyugati oldalán feküdt és közelében, a zalai részeken, a középkorban létezett Kál nevű falvakat, amelyek Bulcsu vezér apjának, Kálnak nevét őrizték meg. A nemzetség ősi, első foglalásból származó birtokainak kinyomozásánál tehát a Kér törzs településének nyugatdunántúli területén elsősorban a nemzetség X. században szereplő tagjainak Ládnak, Kálnak és Bulcsunak nevét kell helynevek alakjában keresnünk, amely nevekhez még a Kér törzs vezérének méltóságát jelző, esetleg személynévnek is használt Harka nevet, il-

[34] *Karácsonyi János:* A magyar nemzetségek a XIV. század közepéig. Budapest, 1901. II. k. 343—345. ll.

creative commons A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából, az ISZT támogatásával készült.

letve ezek kicsinyített formáit, a Harkányt és esetleg a Harkácsot, továbbá a Ládonyt és a Ladányt is hozzá kell vennünk.[35]

Ezen az alapon elindulva a középkorban a Balaton és Zala menti Kálokon és Ládon kívül Vasmegyében, a Rohonci-patak és a Gyöngyös mentén, ott találjuk Bulcsut és Kált, Sopronmegyében pedig a Répce mellett több Ládonyt, egy Kált és északabbra, a Soproni-hegység délkeleti lábánál, Harkát és esetleg ideszámíthatjuk a mosoni Kálnokot is.[36] Figyelembe véve a földrajzi elhelyezkedést, kitűnik, hogy ezen a területen a nemzetség ősi birtokai a Balaton délnyugati szögletétől a soproni országkapukig vezető útvonal közelében terülnek el, ami mindenesetre érdekes tény, ha egybevetjük vele, hogy a X. században éppen a Kér törzs vezéri nemzetsége volt leginkbb érdekelve a nyugati harci kalandokban, amelyek felvonulási irányvonala délkeletről kétségtelenül a soproni- és lajtai-kapukon át haladt nyugatra, Bécs felé.[37]

A törzs elhelyezkedéséhez támpontul szolgáló helyneveket térképre vázolva, feltehetjük, hogy a Kárpátokon való átkelés után a Kér törzs a Megyer törzstől délre a bereg-szatmári, déli-szabolcsi, esetleg észak-bihari részeken szállott meg. A bereg-szatmár-szabolcsi részeken megtaláljuk a Ladány, a Bulcsu, a Kálló és a Kér helyneveket. A Megyer és a Kér törzs érintkezése itt igen szoros volt. Törzsválasztó közökről, törzsközi gyepükről szó sem lehetett és ennek tulajdonítható, hogy amikor a Megyer törzs Doboka-nemzetsége a Szamos völgyén délkelet felé haladt, egy kis kér töredék is vele nyomulhatott. Ennek az emlékét őrizheti a Nyárád és a Maros vize közötti dombságon elterülő erdélyi Kál helynevünk.[38]

A Megyer törzs vándorlása úgylátszik két részre szakította a Kér törzset. A kisebbik rész a Megyer törzs vonulásától délre haladt tovább és a mai Püspök-Ladány, Körös-Ladány, az érmelléki Bulcsu, a Nagyszalonta melletti Harkány és a Derecske melletti Kálló ér közelében telepedett le és bocsátott ki kisebb-nagyobb rajokat. Ennek a településnek az emlékét a Kenderes, Túrkeve, Kisjenő és Nagyvárad közelében fekvő Kér nevű középkori falvak őrizték meg, amelyek valószínűleg a törzstöredék szállásterületének a peremén helyezkedtek el.[39]

[35] V. ö. *Virágh Rózsa:* Magyar helységnevek eredete. Szeged. 1931. 43. l., az 57. lapon a Ladány és Ládony névről mondottak tévedésen alapulnak.

[36] *Csánki:* II. 739., 761.; III. 66., 76., 591., 617., 681.

[37] V. ö.: *Belitzky János* i. m. 58., 66. ll.

[38] *Helységnévtár* és térképek.

[39] Több nemzetség elhelyezkedése mellett szól az is, hogy itt a Derecske helynevet is megtaláljuk, amely nevet a hasonló nevű nemzetség birtokai és hasonló dunántúli helynevek fekvése alapján kértörzsinek kell tartanunk. — *Csánki:* I. 519., 605, 612. — A mellékelt térképvázlaton *piros* római számok jelzik a törzs egymásután következő szállásait. A *pontozott* piros vonalak a törzs eredeti szállásterületeinek a határait mutatják.

creative commons A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából, az ISZT támogatásával készült.

A törzstöredék népi kirajzásának nyomait a Fekete-Körös völgyi Bulcsu és Kér, továbbá a Lippától keletre fekvő, marosvölgyi Bulcsu, a Makó közelében lévő Ladány és Bulcsu, valamint az Aranka melletti Kér és végül a temesmegyei Kér nevű falvak őrizték meg.[40]

A Kér törzs nagyobbik fele a Megyer törzstől északra szorult és részben a megyerek elhagyott szabolcsi szállásait, részben a Tokaj-Hegyaljától a Zagyváig terjedő vidéket vette birtokába. Erre az elhelyezkedésre mutat rá Tisza-Ladány, Takta-Harkány, Sajó-Lád, Kál és Jász-Ladány és a közelében fekvő középkori Kér neve. Az itt elhelyezkedett törzsi zöm a Hernád, a Bódva és a Sajó völgyein felhatolva terjeszkedett és ennek eredményeként ma, Abauj-Szántó mellett a Hernád völgyében, ott találjuk Kér, a Bódva völgyében Lád-Besnyő, a Sajó völgyében pedig Kér, Harka és Harkács falvakat. A terjeszkedés másik irányát a Vanyarc patak partján, Versegtől északra fekvő Kálló, a Galgamácsa közelében fekvő Kér és az Ipoly völgyében fekvő szintén Kér nevű falvak őrizték meg. Nincs kizárva, hogy már ekkor, a 900. év előtt vette birtokába a törzs a mai Lajosmizse határában fekvő Ladány és a Kiskunmajsa határában fekvő Harka nevű birtokokat.[41]

A Dunántúl 900-ban történő birtokbavételével indult meg a törzs további vándorlása. A törzs egyrésze most a Megyer-törzszsel együtt átkelt a Dunán, birtokba vette a Sárvíz mentének egyes részeit, a Bulcsu, a Ladány, a Káld és a Kér nevű szállásokat. A nagyobb, másik rész a Megyer törzstől délre, valahol Baja vidékén kelt át a Dunán és a Mecsek hegységet északra hagyva nyomult a somogyi és zalai részekre. A vonulás közben egyes területeket a törzs, főleg pedig annak vezéri nemzetsége jónak látott birtokbavenni és ennek emlékét őrizték és őrzik ma a középkorban Hajós melletti Kál, a Bezdán melletti Bulcsu, a Szenttamás és Ujvidék közelében fekvő két Kér, továbbá Dunántúl a valószínűleg Báttaszék közelében feküdt Kál, a baranyai Bulcsó és Harkány.[42]

A törzs zöme végleges szállásul a somogyi, zalai és vasi részeket, majd pedig 907 után a Rábától északra elterülő Fertő-vidéket vette birtokába.

Az ország nyugati részeinek benépesítésében szereplő harmadik törzsünk a Tarján törzs volt. Ennek első 900 előtti szállásai a Kér és a Megyer törzstől nyugatra, a Hernád-Sajó torkolatának vidékétől a Zagyváig terülhettek el. Ezt az ezen a vidéken előforduló Tisza-Tarján, a Füzes-Abony közelében fekvő Szemere és a nyugatibb Gyöngyös-Tarján nevei-

[40] *Csánki:* I. 695., 698., 699., 735., 768., 773., II. 45. ll. v. ö.

[41] *Csánki:* I. 30., 64., 100., 136., 175., 210., 355., 519. — 1877. évi *Helységnévtár* és a mellékelt térkép.

[42] *Csánki:* II. 153., 158., 195., 476., 493., 619., 624., 739., III. 66., 237., 321., 333., 334., 434., stb. — V. ö. a mellékelt térképpel.

creative commons A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából, az ISZT támogatásával készült.

ből következtethetjük. Az itt megszállt Tarján törzs a Hernád völgyén fölhatoló egyes töredékeinek nyomát a Hidasnémetitől kissé délnyugatra fekvő Szemere, a Zagyva völgyén felhatoló töredékekét pedig Salgó-Tarján őrizte meg. Délkelet felé, mintegy kikerülve a Kér törzs megyerektől elszakított ágának területét, Nagyvárad és Sarkad vidékére került egy-egy kis Tarján töredék.[43] A Tisza folyását követve pedig a mai Csongrád és Bács megyébe jutott el egy-egy töredék.[44]

A Tarján törzs mátraalji helyét már 900 előtt főleg a Kér törzs foglalhatta el. A Tarján törzs a háta mögött egyre csoportosuló törzsektől nyugatra szoríttatva, 900-ig a Vágig hatolhatott és valószínűleg főrésze volt abban, hogy a morvákat 902-ben a Vágtól nyugatra is összetörjék. A törzs szállásbirtoklásában tehát itt nem három, mint a Megyer és Kér törzsnél, hanem csak két periodust különböztethetünk meg. Megtaláljuk azonban a 907 utáni kirajzást, amikor a Tarján törzs is bocsát ki rajokat a Rába vidékre. Répce-Szemere, Győr-Szemere, a soproni és győri Tarján dűlők őrzik ennek az emlékét. A somogyi Szemere valószínűleg nem ennek a kirajzásnak, hanem még a Tiszavidéken a Kér törzshöz csatlakozott kisebb Tarján töredék vándorlásának az emlékét őrzi.[45]

Legjobban szétszóródott törzsünk — legalább is a helynevek alapján ezt állíthatjuk — a Keszi törzs lehetett. A Keszi törzsnév a Dunántúlon is meglehetős sűrűn fordul elő és ezért szükséges, hogy azok odakerülését tisztázzuk. Vizsgálódásaink ezzel a törzzsel szemben még nem jutottak el arra a fokra, hogy a törzshöz tartozó főbb nemzetségek X. századi őseinek nevét tisztázhattuk volna és ezért a törzs végleges szállásterületét, ahol nyelvjárása alakítólag hatott, még meg nem határozhattuk. A törzs első szállása valószínűleg a Kér, a Megyer és a Tarján törzs szomszédságában lehetett, amire abból következtethetünk, hogy a Keszi helynevek a fenti három törzs vándorlásainak irányát, mint láncszemek követik. Különösen jól látjuk ezt a Tarján törzzsel kapcsolatban.

A Tisza-Tarján közelében fekvő Tisza-Keszitől kiindulva Duna-Kesziig és Karancs-Kesziig nem találunk Keszi helynevet. De ez a három Keszi a Tarján vonulásának irányában van és hihető, hogy egy keszi töredék a tarjánokkal együtt hatolt nyugatra, mert Bátor-Keszi, a Marcelháza melletti Keszi, a Komárom és Gönyü közelében levő három Keszi, továbbá a Rába melletti Vár-Kesző mai helyükre kerülése csak egy ilyen vándorlással magyarázható meg.[46]

[43] Tarján hn.: *Csánki* I. 56., 109., 180., II. 165., Szemere hn.: *Csánki* I. 34., 179., 218.

[44] V. ö. *Németh Gyula:* A honfoglaló magyarság kialakulása. 256. l.

[45] *Csánki:* II. 642., III. 104., 513., 515., 558., 561. — 1877. évi *Helységnévtár* és a térkép.

[46] *Csánki* I. 13., 30., 101., 138., 174., 299., III. 503., 587.

creative commons A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából, az ISZT támogatásával készült.

Ugyanez áll a Megyer törzs területén előforduló Keszi helynevekre nézve is. Ezek vagy a Megyer törzzsel, vagy a Kér törzs idekerült ágával kerültek Fehér, Veszprém, Tolna és Somogy területére. Továbbá ugyancsak ilyen más törzsekkel való együtthaladást állapíthatunk meg az Alföld keleti peremén is, ahol azonban a felsorakozó Keszi helynevek azt a látszatot keltik, hogy ott a törzs egyik nagyobb zöme helyezkedhetett el.[47] Valószínűleg a Kér törzs útvonalát követve került Pozsega és Bács megyékbe is a Keszi törzs egyik töredéke.[48]

A fent röviden elmondottakat figyelembe véve, látjuk, hogy a magyar honfoglalás három időszaka legnyugatabbra került törzseinél a Megyernél és a Kérnél három megszállási, a Tarjánnál pedig két megszállási területet eredményezett. A foglalás utolsó szakának kezdetét pedig a 907. év jelenti, amikor is ez a három törzs, továbbá a Nyék elővédek és a betelepített besenyők jutnak szerephez.

*

Annak igazolására, hogy a törzsek vándorlása főleg a nemzetségi birtokok osztódásával és a nemzetségi tagok neveinek helynévi alakban való előfordulásával igazolható, két példát fogunk felhozni. Az egyiket a besenyő eredetű Szák nemzetség, a másikat pedig a szintén besenyő eredetű, de valószínűleg nyékkel is kevert Gut-Keled nemzetség birtokviszonyaiból és személyneveiből szűrtük le.[49] Ez a két példa a X. században magyar földre került besenyők vezető nemzetségeinek és népeiknek elhelyezkedésére fog némi fényt deríteni.

A Fertővidék besenyőinek vezető nemzetsége a XII. századi végétől fennmaradt okleveles adatok bizonysága szerint az Osl-nem volt. Besenyő eredetéhez az újabb kutatások óta kétség sem fér. A nemzetségi tagok neveinek sorában különösen az Osl és a Beliüd, azaz Beled nevek őrizték meg az ősi besenyő eredet emlékét.[50] Ez utóbbi név szintén besenyő eredetű. Feltehető tehát, hogy azok a XII. és XIII. századi nemzetségek, amelyeknek férfi tagjai ezeket a pogánykori eredetű neveket viselték, — ha más adatok is alátámasztják ezt a feltevést — szintén besenyő eredetűek lesznek.

A XIII. és XIV. században szereplő nemzetségeink sorában Osl ne-

[47] *Csánki:* II. 619., III. 238., 335., 434.

[48] *Csánki:* II. 154., 414.

[49] A Gut-Keledek német eredetét, amit Kézai és a Képes Krónika szövege állít, már *Karácsonyi János* is kétségbe vonta: A magyar nemzetségek a XIV. század közepéig. Budapest, 1901. II. k. 19. és 20. ll.

[50] *Gombocz Zoltán:* Magyar Nyelv, 1924. 23—24. ll. — V. ö. *Melich János:* A honfoglaláskori Magyarország, Budapest, 1925—1929. 37., 40. l.

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából, az ISZT támogatásával készült.

vet, az Osl nemzetségen kívül, egyedül még csak az okleveleink szerint Zaah, Zah, Zach, Zachn és Zack névvel illetett, Karácsonyi János és Erdélyi László szerint Záh-nak ejtendő, nógrád és gömörmegyei nemzetségünk kebelében találunk. A Záh-nem Karancs-Keszi ága egyik 1227-ben szereplő Vata nevű tagjának az apját Osl-nak, 1244-ben szereplő fiát pedig Zah-nak írják.[51] A Zah nemzetség neve tehát szintén személynévi eredetű, ami természetes is. Ezen az alapon tovább nyomozhatunk és besenyő eredetet tételezhetünk fel tehát a továbbiakban az olyan nemzetségnél is, amelynek tagjai sorában a Beled és Osl neveken kívül a Zah nevet is megtaláljuk.

Következtetéseink helyességét igazolja, hogy a XII. és XIII. századi nemzetségeink sorában a Zah személynevet a nógrádi Zah nemzetségen kívül okleveleink szerint egyedül csak a Sopronmegyének rábaközi részeiben ősi birtokos Veszkény-nemzetség kebelében találjuk meg.[52] A Veszkény nemzetség birtokainak elhelyezkedéséből a nem besenyő eredete biztos, az Osl-nemzetséggel való közeli rokonsága pedig nagyon valószínű. Leszűrve az eredményeket, arra a következtetésre jutunk, hogy a nógrádmegyei Zah nemzetség besenyő eredete a rábaközi Osl-nem Osl és a szintén rábaközi Veszkény-nem Zah személynevei alapján, mivel ezek a nevek más nemzetségek kebelében használatosak nem voltak, biztosra vehető. A nógrádi, besenyőnek feltételezett adat tehát visszamutat a kiindulásul szolgáló fertővidéki besenyő eredetű adatokra.[53]

Vizsgálódásainkat folytatva, a XII. és XIII. századi nemzetségeink sorában találunk azonban még egy nemzetséget, amely a nemzetség kétségtelenül személynévi eredetű nevét Zaak, Zak, Zack, Saak, Sach és Chaak alakban írja, amely írásmód nagyon hasonlít a besenyő Veszkénynembeli Zah személynév és a Zah-nemzetségnév írásához. Meg kell még azt is jegyeznünk, hogy okleveleinkben hétszer Zaaknak, négyszer Zaknak, egyszer Saak-nak, ugyancsak egyszer Zach-nak és Sach-nak és a két késői, 1363. és 1423. évi átiratban fennmaradt 1295. évi oklevél szövegében Chaak-nak írják a nevet.

Karácsonyi János szerint a nemzetség nevét Szák-nak kell ejtenünk. Megállapításának helyességét azzal is igazolta, hogy egy Szák nevű falu volt hajdan a tolnamegyei Döbrököz vidékén és egy mai is van Komárommegyében Kisbértől keletre. Szerinte ez a nagyon régi nemzetség

[51] *Karácsonyi János:* A magyar nemzetségek... III. k. 141—144. ll. — *Erdélyi László:* A magyar lovagkor nemzetségei 1200—1408. Budapest, 1932. 62. l.

[52] *Karácsonyi János:* A magyar nemzetségek... III. k. 134. l.

[53] A fertővidéki besenyőkre l. *Belitzky János* i. c. 69—72. ll. Az Osliak és a Veszkények birtokai egymásmellett, szinte egymásba kapcsolódva terültek el a Rábaközben.

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából, az ISZT támogatásával készült.

a tolnai birtokokról ágazott szét és nem azonos a nógrádi Záh nemzetséggel.[54]

A nógrádi Záh nemzetség nevét azonban az oklevelek éppen úgy írják, mint a Szák nemzetség nevét. Tíz esetben Zaah-nak, hatban Zah-nak, egyben Zach-nak és szintén egyben Zachu-nak írták a nevet. Csak a külföldi Pontecorvoi János írta Zack-nak, Karácsonyi szerint azért, mert az olasz a h hangot nem tudja kimondani.[55] Valószínű azonban, — véleményünk szerint — hogy Pontecorvoi János úgy írta a nevet, ahogy hallotta, vagyis Zák-nak, amelynek mai ejtése Szák. Arra pedig nem egy példát lehet felsorolni, hogy okleveleink a g és a k hangot h-val jelölték. Az sincs azonban kizárva, hogy a kiállított oklevelekben a királyi kancellária — a birtokviszonyok tisztázása céljából — tudatosan írta k-val a sopron-fehéri Szák nem nevét és h-val az ugyanúgy ejtendő nógrádi Szákok nemzetségnevét.

Véleményünk szerint — amit alább még jobban igazolunk — a dunántúli és a nógrád-gömöri Szákok közös tőről erednek, az Osliakkal és a Veszkényekkel és együtt, a X. század derekán kerültek a fejedelmi törzs birtokainak nyugati, déli és északi peremére. Ekkor lazulhattak meg a Szák nem két ága között a szorosabb kapcsolatok. A nógrád-gömöri ág nem bocsátott ki a fejedelmi törzs szállásaitól délre rajokat és nem szerzett birtokokat a dunántúli részeken. Viszont a tolna-fehéri Szákok Komárommegyében és valószínűleg még a fertővidéki besenyőtelepítéssel egyidőben Sopronmegyében vertek gyökeret. A Felvidéken tehát ezek a dunántúli ágak nem szereztek birtokokat. A közös származás tudata azonban még a szorosabb kapcsolatok hiányának ellenére is nagyon sokáig fennállott. Amikor a nógrádi Szák Felicián 1330. évben elkövetett merénylete után nemzetségét hetedíziglen kiirtották, a dunántúli Szákok egyik tagja, a Somogyban birtokos Pál fia Miklós is abba a gyanúba keveredett, hogy kiirtandó. Ezért 1341-ben egy hamis oklevél is készült és a gyanú érthető elterelésével magyarázható, hogy a dunántúli Szákok a Felicián merénylete utáni időkből fennmaradt okleveleinkben Chaak-nak írták a nemzetségi nevet.[56]

Az oklevelekben előforduló személy és nemzetségnevekből leszűrt, illetve föltételezett kapcsolatok igazolására a két nemzetség, illetve a nemzetségcsoportok szállásterületein előforduló helyneveket vegyük most vizsgálat alá. Nógrád és a szomszédos Gömör, valamint Sopron és részben a szomszédos Győr (vagyis a részben besenyő Tóköz) helyneveit

[54] *Karácsonyi János:* A magyar nemzetségek ... III. k. 38. l.

[55] U. o. 38. és 141. ll.

[56] *Erdélyi László:* m. 50. l. és *Karácsonyi János:* A magyar nemzetségek ... III. k. 43—44. ll.

creative commons A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából, az ISZT támogatásával készült.

vizsgálva a következő meglepő és másutt ilymódon elő nem forduló egyezésekre találunk.[57]

Nógrád	Gömör	Sopron	Győr
—	Ablonca (2)	Ablánc	—
—	Ablonc	—	—
—	—	Abolgán-Bászt	—
Ó-Bást	—	Bászt	—
Egyházas-Bást	—	Egyházas-Bászt	—
—	—	Gógán-Bászt	—
Csama	—	Csamasz	—
Szirák	—	(Szirák) Cirák, Cirákfölde	—
Herencsény	Herény	Herény	—
Horpács	—	Horpács	—
Lóc	Lóc	Lócs	—
Szákfalva (Zahfalva, Zahtelek)	—	Száka Szakony	
Szécsény	—	Szécsény	Csécsény

A helynevek egyezését érdekesen egészíti ki a középkori családnevek egyezése.[58]

Gömör	Nógrád	Sopron
—	kotrocói Abolgán család	Abolgán család
—	Básti család	Bászti család
—	básti Csamasz család	zsidányi Csamasz család
Herényi család	—	—
Szécsényi	Szécsényi	—
rimaszécsi Szécsi	—	rimaszécsi Szécsi

Ezekből az egyezésekből az itt és ott szereplő nemzetségek közös törzsből való eredetére vonhatunk következtetéseket, mert a pogánykori személynevek általában csak egy-egy ősi nemzetség, illetve rokon nemzetségcsoportok körében szálltak nemzedékről nemzedékre. Ez érthető is, mert hiszen egyes nemzetségek birtokaikat később is a nemzetség, illetve a nemzetség tagjainak szokásos ősi nevével jelezték, mert ezzel más nem-

[57] Nógrád vármegyére l. *Csánki* I. 93., 96., 99., 100., 103., 108., 111., 131. ll.; Gömör vm.: 129., 136., 140. ll. és Ablonca-ra az 1877. évi *Helységnévtár*; Sopron vm.: *Csánki* III. k. 731. l. és III. 600., 604., 610., 611., 618., 629., 630., 637. ll. Győr vm. *Csánki* III. 547. l. A megyéknél a mai határokat vettük alapul.

[58] Gömör vármegyére l. *Csánki:* I. 154., 158. ll.; Nógrád vm. u. o. 112., 118., 150., 152. ll.; Sopron vm. *Csánki* III. k. 637., 638., 662. ll. A Csamasz családra l. 637. l. Zsidány helység alatt. Ezeknek a családoknak legnagyobb része az ősi szállásbirtokosok közül került ki és családnevük ezért bír a törzsi elhelyezkedés szempontjából fontossággal.

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából, az ISZT támogatásával készült.

zetségek birtokbeolvasztó törekvéseivel szemben már eleve is gátat emeltek.

A kétségtelenül besenyő eredetű és besenyő származású soproni nemzetségek és családok birtokai alapján besenyőnek kell tartanunk az Abolgán, a Bászt, vagy a Bást, a Csamasz vagy Csama személy és helyneveket. Ezek a helynevek, amelyek a fenti megyékben az említett családok neveiben fordulnak elő, szintén fényt vetnek az esetleges ősi törzsi és nemzetségi kapcsolatokra.

Igen érdekesek a fenti családok birtokviszonyai. A soproni Abolgán és Bászti családok Abolgánbászton és Bászton — a mai Egyházasfaluban és Dasztifalván, — a Csamasz család tagjai pedig Csamasz-Zsidányban — a mai Németzsidányban — voltak birtokosok. Volt azonban Nógrád megyében egy Abolgán család is, amely a kotrocói előnevet viselte. Ez a Kotrocó a nógrádi Szécsénytől északkeletfelé Ettes falu közelében feküdt. Tehát szintén a Karancs vidékén, ahol a besenyő eredetű Záh, azaz Szák nemzetség nógrádi-ága is birtokos volt.[59]

Nógrádban és a vele határos Gömörben, a Karancs vidékén birtokos Szák nemzetség szállásainak közelében megtaláljuk a családok és a birtokok nevében a Bást, a Csamasz és az Abolgán neveket, tehát ugyanazokat a neveket, amelyek a soproni részeken is egymásmellett fekszenek. Nógrádban Szákfalva, Sopronban Szakony, — azaz a Szák névnek kicsinyítő képzős alakjából képzett falunév — illeszkedik be szervesen ezeknek a birtokoknak a fűzérébe. Ezekből a tényekből azt a következtetést szűrhetjük le, hogy a tárgyalt hely- és család-, végeredményben tehát személynevek, közös törzsről erednek. Kétségtelennek tarthatjuk, hogy ezek a nevek a Szák, illetve a vele rokon nemzetségekkel jutottak el úgy Sopronba, mint Nógrádba és hogy eredetileg a nemzetség egyes tagjainak vagy a nemzetséggel szorosabb kapcsolatban álló besenyő szabadoknak a neveivel voltak azonosak.

A nógrád-gömöri és soproni besenyő eredetű szállásbirtokosok kapcsolataira azonban még az is rávilágít, hogy az Osli, Veszkény és Szák nemzetségek birtokain és az azokat környező egykori besenyő szállások határában lévő dűlőnevek és a gömör-nógrádi hely és birtokos nevek között is kapcsolatokat és azonosságokat ismerhetünk fel.

A középkori soproni Csamasz-Zsidánytól délre a vasmegyei határon egy Ablánc falu létezett, amelynek emlékét ma egy erdő, egy puszta és egy patak őrzi. Volt azonban Gömörben is, Kalosa mellett, egy Ablonc (Ablánc) nevű falu, amely ma már szintén csak puszta. Ugyancsak Gömör-

[59] *Csánki:* I. 101. — *Karácsonyi János:* A magyar nemzetségek... III. 141. sk. ll. A helyzetet legjobban megvilágítja, ha térképre vázoljuk a birtokok helyzetét.

creative commons A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából, az ISZT támogatásával készült.

megyében, két, ma is létező, Ablonca nevű falu van, amelyek kétségtelenül az Ablonc-Ablánc névvel állanak származástani összefüggésben. A soproni Ablánc-Ablonc nevet inkább besenyő, mint nyék vagy kér eredetűnek tartjuk, bár ez utóbbit sem zárja ki teljesen a gömöri Kalosa (= Kalocsa) név esetleges kér volta.

Ugyancsak besenyő eredetűnek tarthatjuk a soproni Acsalag és a nógrádi, később Pestmegyéhez tartozó Acsa és egyéb hasonló nevű falvak nevében rejlő Acsa személynevet. Ilyen besenyő eredetre mutat rá még a soproni Rábapordány határában lévő Imolás dűlő és a gömöri Sajógömörtől keletre fekvő Imola falu neve. Besenyő eredetű lehet a soproni, oklevélileg is besenyő Cseke falu, a mai Vimpác és a Csepreg határában lévő Csekéd dülő neve és ennek nógrádi megfelelője a Palotáshatvan közelében létezett Cseke falu, ma puszta. Besenyő eredetű lehet a nógrádgömöri határon, Óbást és Egyházasbást közelében fekvő Cered falu neve is, amelynek megfelelőjét a Fertőszentmiklós határában lévő Szered dülőben találjuk meg. A soproni Sziráknak is írt Cirák neve pedig a nógrádi Szirákéval azonos.

Legfényesebben azonban a Csornától északkeletre fekvő Barbacs határában lévő, személynévi eredetű Gömör dülőnév és Gömör megye szintén személynévi eredetű, valószínűleg első besenyő eredetű ispánja után kapott neve mutat rá a soproni és gömör-nógrádi besenyők közös törzsről való eredetére. Megerősíti ezt a feltevésünket még az is, hogy a Gömör-Nógrádban birtokos Szákok egyik 1284-ben szereplő tagját Göncölnek hívják, ugyanúgy mint a rábaközi Sobor határának egyik dülőjét, a Köncölt. Hogy ez a Göncöl-Köncöl név a nyugati végeken letelepített besenyőink sorában használatos volt, Anonymus sorai is bizonyítják, aki szerint a Göncöl hídja közelébe oroszokat telepítettek. Ez a Göncöl hídja a mai Pozsony és Ligetfalu vidékén volt, mert a letelepített oroszok a mai Oroszvár helyén szálltak meg. A Göncöl név a soproniakkal azonos tőről odaszakadt mosoni besenyőktől származott, akiknek vezetői ezekszerint a fejedelmeinkhez és királyainkhoz hű Szákok, Osliak és Veszkények nemzetségeiből kerültek ki.[60]

A Szák nemzetség soproni és nógrádi ágainak egy tőről való származását a neveken kívül a nemzetségi birtokviszonyok is igazolják. A Nógrádmegyében birtokos Kacsics nem az ottani Szécsényben és a Karancs vidékén volt birtokos. 1274 előtt a nemzetség egyik Farkas nevű

[60] A Sopron és Nógrád-Gömör vármegyékre vonatkozó dülőneveket az 1850-es években készült *kataszteri térképekről* gyüjtöttem össze a *Nemzeti Múzeum* levéltárában. Itt mondok köszönetet dr. Glaser Lajos kedves barátomnak, aki ezen munka elvégzése közben a legmesszebbmenően támogatott. — Göncölre l. *Karácsonyi János:* A magyar nemzetségek ... III. 142. l. és *Anonymus:* 57. fejezetét.

creative commons A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából, az ISZT támogatásával készült.

tagja királyától a Sopronmegyében fekvő mai Kis- és Nagy-Barom egy részét nyerte jutalmul. Farkas azután ezt a soproni birtokot 1274-ben elcserélte a Sopronban birtokos Szák nembeli Pósával, akitől cserébe a nógrádi Szécsény, Rimóc, Géc és Almás falvakat kapta. Ezek a nógrádi falvak 1229-ig már egyszer a Kacsics nemzetségé voltak, de akkor a Kacsics nembeli Simon bán vétke miatt elkobozták és ekkor kaphatták meg a Szákok.[61] Figyelemreméltó azonban — nógrádi és soproni Szák kapcsolatokon kívül, — hogy a birtokok között a Szécsény név is előfordul. A Szécsény név a személynévi eredetű Szécs névnek képzős alakja. A XIII. században szerepel is egy Szécs nemzetség, amely 1244-ben a gömörmegyei Somkut mellett volt birtokos. Somkut közelében későbbi okleveles adataink szerint a Szák nemzetség gömöri ágának ősi birtokai terültek el. A Szécs nemzetség, a ránkmaradt adatok szerint, a XIII. század második felében Nyitra és Komárom megyékben — szétszórt besenyő birtokok vidékén — volt birtokos.[62] Ez azonban nem csökkenti a jelentőségét annak, hogy a Szécs és Szécsény birtokok mindenütt a Szák nemzetség birtokainak közelében feküdtek. Nyilvánvaló tehát, hogy a névadó Szécs nevű ős a Szák nem ősével egy törzsi tőről sarjadt. Megerősíti ezt a felfogást még az a körülmény is, hogy a Szécsény közelében fekvő Horpács név is előfordul úgy Sopron, mint Nógrád megyében és az, hogy a rimaszécsi család a XIV. században úgy Sopronban, mint Nógrádban birtokos volt.[63]

Az egymással rokonságban álló Oslik, Vèszkények és Szákok Solt fejedelemségének elején a valószínűleg Szamos és Maros mellé került nagyhatalmú besenyő Beliüd népéhez tartoztak. Solt idejében azonban a török népek törzsszervezetének ősi szokásaihoz alkalmazkodva a Maros-menti besenyők zömét Beliüd vezetésével a nyugati törzsek előharcos csapatává rendelték ki és hadi elrendezésüket is valószínűleg ekkor bízták rá a Szamos- és Maros-menti Gyulák nemzetségének egyik, talán valamivel előbb, de semmiesetre sem Solt idejénél később, nyugati végekre rendelt ágára. Lehetséges, hogy Beliüd besenyői az etelközi besenyő törzsszövetség Csur, azaz Súr törzséből származtak. Erre mutat talán rá az, hogy az Osl nemzetségben a Súr mint személynév, a lajtamenti Röjtőköri határában pedig mint dűlőnév is előfordul. Ennek a súr-törzsi származásnak az emlékeit őrzik a pozsonmegyei Súr helynevek is. Nincs kizárva, hogy

[61] *Karácsonyi János:* A magyar nemzetségek II. 267. l. A Sopronban birtokos Szákok legkimagaslóbb tagja az 1217-ben Szentföldön is hadakozó Barc fia Miklós volt. l. u. o. III. 40. l.

[62] *Karácsonyi János:* i. m. III. 56—57. ll.

[63] Ezek a helységek természetesen egymás közelében — nehány kilométernyire — fekszenek az illető megyékben. Ezért merjük azt állítani, hogy közös törzsi — ebben az esetben besenyő — eredetűek.

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából, az ISZT támogatásával készült.

czek a pozsonyi sürtörzsi besenyők Beliüd népének a mai Mosonba és Sopronba való letelepítése után, lassan, egy évszázad leforgása alatt kerültek északibb lakóhelyeikre.[64]

A Magyarországba özönlő besenyők egy másik, a Tisza mentén, az Abádi rév körül, a mai Heves és Jász-Nagykun-Szolnok megyék határán letelepedett ágából származott a X. századi magyarországi besenyők másik része. Ennek a tiszaparti besenyő telepedésnek írásos emlékét Anonymus őrizte meg és az okleveles és régészeti adatok bizonyították be. „Taksony vezér alatt — írja a királyi jegyző — a besenyők földjéről egy fejedelmi származású vitéz jött, akinek Thonuzoba volt a neve, ő Urkund atyja, akitől a Tomaj nem származik. Taksony vezér lakóföldet adott neki a kemeji részeken, ahol most az Abád rév vagyon." A Thonuzoba népeiből és nemzetségéből szakadt besenyőink szállásainak kutatásával kapcsolatban ismét a nemzetség körében szokásos személy-, illetve személynévi eredetű birtoknevekből kell kiindulnunk. Ez a nemzetség — látjuk a krónikából — főleg a Tomaj és az Urkund, valamint a Thonuzoba neveket használhatta.[65]

Sopron vármegyében a középkorban Csér falu mellett, közel Cirákhoz egy Tomaj nevű falu állott, amelynek emlékét ma a Répceszemere határában lévő Tomaj dűlő neve őrzi. Volt azonban egy Urkund nevű falu is, amely a Pomogy, Sarród és Süttör vidékén lévő eszterük közelében feküdt. Ennek emlékét ma a Süttör határában lévő Urkony dűlők őrzik. A Tomaj nemzetség birtokai közé tartozott még a répcementi, kázméri birtokrész is, amit 1255-ben eladtak a Csák nemzetség Kisfaludy ágának. A Tomaj nemzetségnek Karácsonyi János által közölt leszármazási tábláit tekintve feltűnik, hogy a nemzetség Lesence-Tomaji-ágában a Tyák név is szokásos volt. Valószínűleg szintén egy Tomaj-nembeli birtokos emlékét őrzi tehát a sopron-rábaközi Szill és Páli közelében létezett középkori Tyáktelke falu vagy puszta.[66]

A Tomaj nemzetség egykori sopronmegyei birtokainak és ősi szállásainak elhelyezkedésére a Váradi-Regestrum egyik bejegyzéséből is vonhatunk fontos következtetéseket. A Regesztrum szerint 1219-ben Majád

[64] Annak az emlékét, hogy a X. század közepén szereplő Beliüd = Beled besenyő volt, *Thuróczi* krónikája őrizte meg. Ennek a *Képes Krónika* és a *Dubnici Krónika* szövege sem mond ellent, a név határozottan török eredete, valamint besenyő lakta vidékeken helynévi és a besenyő Osli nemzetség körében személynévi alakban való előfordulása *Thuróczi* adatát igazolják. A kérdés részletesebb igazolását Sopron vármegye története c. készülő művem I. kötetében hozom.

[65] *Anonymus:* 57. fejezet. — *Karácsonyi János:* A magyar nemzetségek... III. 104. s k. ll.

[66] *Csánki* III. 633., 634. ll. — *Kataszteri térképek.* — *Karácsonyi János:* A magyar nemzetségek... I. 306. és 313. ll. III. 112. l.

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából, az ISZT támogatásával készült.

comes fiaival megosztozván, a Bogdán helységgel határos Hene földet Dénes comes fiának Urkund növendékpapnak engedte át. Ezen osztozkodást Majád comes, Fiad nevű udvarbírája, Urkund clericus és a Csama (Shama) falubeli Márton királyi poroszló által jelentette be a váradi káptalanak.

A felosztott Hene föld a szabolcsmegyei Bogdánytól északra terült el és ma puszta, annak határában. Dénes comes és fia Urkund pedig a Tomaj nemzetség Henei-ágának voltak tagjai. Világosan látjuk tehát, hogy a nemzetségnek ez a szabolcsi ága is használta az ősi Urkund nevet.[67]

Bonyodalmakra adott azonban okot Majád comes neve és a Regesztrum „provincia de Suprutus" kitétele. Suprutus provincia, vagyis megye, egyetlen középkori oklevelünkben sem fordul elő. Valószínű tehát, hogy itt elírásról van szó. A Váradi Regesztrum kérdéses szakaszát Bél Mátyás nyomán Fehér György is közölte és ő, a szerinte hibásan írt Suprutus szót Suprunusra, azaz Sopron-ra javította. Javításának helyességét igazolva láthatta, mert a Regesztrumban említett Majád comes leszármazottjai 1300-ban több sopronmegyei birtokon osztozkodtak meg.[68]

A Suprutus elírás azonban annak idején egy ilyen nevű megye vagy kerület feltételezésére adott okot. Ma már kétségtelen, hogy a Suprutus provincia, mint ilyen, a Váradi Regesztrum nem nagyon sokat részletező szövege alapján született meg. Hőke Lajos szerint Suprutus provinciának 1219-ben főispánja: Fiad; alispánja: Moyad; ismert falvai Henye, Sama, Tófő, Veiszló és területét az Ormánysághoz helyezte.[69] Balássy Ferenc a kérdéses provinciát először teljes egészében Sopronmegyével azonosította és főleg az 1300. évi osztálylevélre támaszkodott.[70] Pauler Gyula, árpádkori történetünk egyik legkiválóbb ismerője mutatott rá, hogy Balássy nem teljesen meggyőző okok alapján magyarázta meg a Soprunus-Suprutus azonosságát.[71] Eredményeivel Balássy maga sem volt megelégedve és ezért behatóbb vizsgálat alá vette a kérdést és arra az eredményre jutott, hogy a Regesztrumban Hene határaiul megjelölt helységek — Bogdány, Tófő és Veiszló — Szabolcsnak Biharral határos részein feküdtek, vagyis Suprutus provincia szintén ott terült el és magábafoglalta volna a mai Kővár vidéket és Szatmár kis részét. A Suprutus

[67] *Váradi Regesztrum* 1. sz. bejegyzése. — *Karácsonyi János:* A magyar nemzetségek... III. 113—114. a Tomaj nemzetséggel kapcsolatban.

[68] *Fejér:* Codex Diplomaticus. VII.. l., 199. l. és VII. 3., 120. l.

[69] *Hőke Lajos:* Fő- és alispánok a Váradi Regestrumból. Századok, 1874. 508. l. és Hon, 1881. 31. sz.

[70] *Hon*, 1881. 199. sz.

[71] *Pauler Gyula:* Megye? Várispánság? Századok, 1882, 215. l.

creative commons A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából, az ISZT támogatásával készült.

nevet Balássy az Érmellékén levő Alsó- és Felső-Szopor helységek nevéből magyarázta. Ez a Szopor név, — amely Sopronmegyében is megvan, okleveleinkben Supur alakban is előfordul. Román neve Szupuru, amely szerinte megközelíti a Supurtus vagy rövidített Suprutus alakot. Hogy azután mit jelent és honnét származott ez a Szopor-Suprutus, azt Balássy sem tudja és elismeri, hogy a két helység neve igen gyenge tájékozásul szolgál a kérdéses provincia hollétére.[72] Ebből a semmiesetre sem sikerült szófejtésből csak az tűnik ki, hogy a Suprutus kifejezésnek semmi köze sincs az érmelléki Szopor helynévhez. Érveink tüzetesebb vizsgálata azonban más megállapításokra is vezet és ezekből az egykori szatmár-szilágy- és sopronmegyei besenyő telepekre is fény derül.

Tényként állapíthatjuk meg, hogy a Regesztrumban említett Moyád azaz Majád comes nevével azonos nevű falu a régi Közép-Szolnok hadadi járásában máig megvan. Balássy helyesen következtetett, hogy ez Majád comes nemzetségének volt a birtoka. Márton királyi poroszló birtoka vagy lakóhelye Sama falva (villa Shama) volt. Ezt Balássy az úgynevezett ottlévő mai Somfalvában, azaz a középkori Samafalvában találta meg. Ezen a vidéken még a XVI. században is élt ősi eredetű Majády család volt a birtokos.[73]

Magukból a soproni és érmelléki helynevekből is látjuk, hogy itt ismét a Szák nemzetséghez hasonló kapcsolatokról van szó. Ezeket a kapcsolatokat az okleveles adatok szintén ismét alátámasztják, éppen úgy, mint a Szák nemzetség esetében.

Sopron vármegyében megtaláljuk az azonos Majád, Szopor, Csama(sz) = Sama helyneveket. Majád a mai Szentmargitbánya ősi neve és Balássy még nem tudta, hogy Sopronmegyében melyik helységet illették a középkorban ezzel a névvel és részben ezzel is magyarázható a helyes kapcsolatok fel nem ismerése. Megtaláljuk továbbá az Urkund nevével egyező birtokot is és tudjuk, hogy 1300-ban a soproni Majád, Oszlop (Zaszlop), Szent-György és Meggyes helységeken osztozkodtak Majádi László és János nemesek, Miklós bánnak a fiai.

Figyelembe véve, hogy a soproni Majádot a szilágy-szatmár-szabolcsi birtokrészekkel együtt találjuk a hatalmas Gut-Keled nemzetség kezében, szintén arra következtethetünk, hogy ezek a birtokok már régebbtől fogva is valaminő kapcsolatban voltak egymással.[74]

Valószínű tehát, hogy Majád comes nemzetségének Sopronban és

[72] *Balássy Ferenc:* Suprutus provincia vagy megye további nyomozás. Századok, 1882. 570—579. ll.

[73] *Balássy Ferenc* i. c. 573—574. ll. Etimológiai magyarázatai ma már nem fogadhatók el.

[74] V. ö. *Karácsonyi János:* A magyar nemzetségek ... II. 19—91. ll.

creative commons A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából, az ISZT támogatásával készült.

Külső-Szolnokban is voltak szállásföldjei. Erre mutat mindkét helyen a Majád név. Majád comes nemzetsége pedig a besenyő eredetű Tomaj nemzetséggel volt azonos vagy annak egy igen közeli hajtása lehetett. Ezt bizonyítja az Urkunddal nemzetségi alapokon való osztozkodás. A nemzetség eredetét igazolja, hogy a Külső-Szolnokban, Szabolcsban, Szatmárban levő határos részeken besenyő eredetű falvak, Szopor, Majád, Csama szomszédságában volt birtokos és az, hogy ott, Kővár vidékén, szintén egy bizonyos rokon népi eredetre mutató, önkormányzattal rendelkező közigazgatási kerület alakult ki, amelynek szervezete élénken emlékeztet a soproni Rábaköz besenyő hagyományokban gyökerező szervezetére. Ez a terület azonban nem a Suprutus nevet viselte.[75]

A Váradi Regesztrumban szereplő Suprutus név ugyanis tényleg a Suprunus (Suprunis) = Sopron elírása. Majád comes és nemzetsége tényleg Sopron vármegyében lakott, illetve ott is volt birtokos. Voltak azonban Külső-Szolnok és Szabolcs területén is birtokai és így történt meg, hogy ezeket az ország keleti részében fekvő birtokokat felosztván, a váradi káptalan előtt tettek arról bizonyságot. Valószínű, hogy ennek a felosztásnak előzményei is voltak és talán ezek elintézése végett ment a távoli Sopronból a bihari részekre Majád comes megbízottja. Nem tévedett tehát a Regesztrum egykori vezetője, amikor a Majád comes udvarispánjával együtt Váradra érkező Márton poroszlót a sopronmegyei Csama faluból jövőnek írta és ezzel Majád comest és nemzetségét soproni birtokosnak tüntette fel, mert köztudomásúnak vélte, hogy a Majád állandó lakóhelyétől távoleső középszolnok-szabolcsi örökölt nemzetségi birtokait az egykorúak közül senki sem fogja a Fertővidékén keresni.

Majád comes nemzetségének birtokviszonyai azonban — mint már jeleztük — élénk kapcsolatot tételeznek fel a Tomaj és a németeredetűnek tartott Gut-Keled nemzetség között. Ezek a kapcsolatok — mint látjuk — a két nemzetség közös tőről való eredetét engedik feltételezni.

A Tomaj nemzetség, amelynek tagjai sorába ezek szerint Majád comes is tartozott, hasonlóképpen az Osli, Veszkény és méginkább a Szák nemzetséghez, szintén különböző vidékeken volt birtokos. Thonuzoba (Tanisz) ősi, tiszamenti szállásain a XIII. században az Abádi ág volt birtokos. Innen telepítették királyaink, valószínűleg a többi besenyők

[75] *Váradi Regesztrum* I. sz. bejegyzése. — *Karácsonyi János* A magyar nemzetségek ... III. 113—114. ll. — Itt jegyezzük meg, hogy Nyugatmagyarország védelmi rendszeréről írt tanulmányunkba a rábaközi kerületnek, az újkori iratok alapján, Vecse nevet tulajdonítottunk. Újabb kutatásaink ennek a rábaközi Vecse megyének, Vecse széknek a létezését szintén igazolták, de kitűnt, hogy ezen a néven a győri püspök Rábaközben és Veszprém megyében lakó praediális nemesei nevezték kerületüket. Ez a tény azonban semmit sem von le a Rábaköz besenyő alapokon felépült önálló szervezetének valóságából.

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából, az ISZT támogatásával készült.

megyeszervezetbe való elhelyezésével egyidőben, Nógrádba a nemzetség Losonci-ágát, a Dunántúlra pedig a Lesence-Tomaji-ágát. Innen a Tisza mellől, Külső-Szolnok és Szabolcs részeiről került a Fertővidékre és a távolabbi szilágy-középszolnoki részekre a Majádi-ág. Kelet felé Szabolcs és Szatmár határos részeire a Henei- és a Sárvár-monostori-ág terjeszkedett. A Majádi ág és a Sárvármonostori ág csakhamar nagy önállóságra tett szert és mint önálló Gut-Keled nemzetség kezdett szerepelni.

A Sopronmegyében birtokos Gut-Keledek, Majád (Szentmargita), Dorog (Darázsfalva), Oszlop, Meggyes, Kismarton és Kőhidpordány (Vulkapordány) tulajdonosai voltak. Ott volt tehát birtokuk, ahol a helynevek után ítélve Majád comesnek és nemzetségének is a birtokai voltak. Ez a terület pedig eredetileg besenyő és nyéktörzsi lakosságú föld volt.

Érdekes, hogy a Gut-Keled besenyő kapcsolatain kívül a nyéki kapcsolatra is van adatunk. Úgy a soproni, mint a szilágysági Majád ág birtokai a nyéki eredetű Gyula-Zombor nemzetség birtokai közelében terültek el. A házasság révén való keveredés tehát lehetséges volt és ha a Sopron személynév tényleg eredetileg nyéki használatú és származású, úgy akkor ilyenféle kapcsolatokra mutat rá, hogy 1337-ben egyik oklevelünk egy Sopron nevű Gut-Keledet említ.[76]

A fentiekben láttuk tehát, hogy a XIII. és XIV. században szereplő magyar nemzetségek között a törzsi kapcsolatok felismerésének alapján, nemzetségi csoportok alakíthatók ki, amelyek birtokviszonyainak térképre vázolása a magyar törzsek és a beléjük olvadt rokon népek elhelyezkedésére, a magyarság népi összetételére nagymértékben új fényt fog deríteni.

Belitzky János.

[76] *Anjoukori Okmánytár:* III. 374—376. ll.

creative commons A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából, az ISZT támogatásával készült.

SZENT ISTVÁN ELSŐ TÖRVÉNYKÖNYVE ÉS A NYUGATI TÖRVÉNYHOZÁS.

A keresztény középkor jogéletét két hatalmas jogforrás: a római jog és az egyházjog irányították. A római birodalom hajdani területén megtelepedő s a századok folyamán itt gyökeret vert, a keresztény egyházhoz való csatlakozásában közös életformára berendezkedő népelemeknek, a VI—VII. századtól kezdve Nyugateurópában kialakulóban lévő új társadalmi elhelyezkedés uralkodó elemeinek egységes irányát csupán a római egyház universalizmusa, maga a minden hozzáfordulót szeretettel magához vonó keresztény egyház adhatta meg. A római jog a maga teoretikus mozdulatlanságában csak jóval később, soha nem az intézmények megalakulása pillanatában, hanem a már megalakult intézmény fejlődése, differenciálódásakor éreztette átalakító, átformáló hatását. Bár a római jognak a római birodalom bukásával az eleven élettel való kontinuitása teljesen megszakadt s az azt kialakító fórum megszűnésével a továbbfejlődés, az élethez való alakulás lehetősége is el volt vágva[1] s így tartalmát a fejlődő jogszükséglet meg sem szabhatta, mégis mint másodlagos, kialakító tényezőnek az egész középkor jogi életében jelentős szerepe van. E másodlagos s különösen a keresztény középkor első századaiban csak másod-, sőt harmadrangú szerepével szemben az egyházi törvényhozás az új berendezkedés kereteit adja meg. Mindenkor az élő, eleven szükségletből fakadó, maga is eleven élő valóság, a római jog merevségével szemben mindig a kívánalmakhoz, fejlődő szükségletekhez alkalmazkodó hajlékony rugalmasságával egyedül alkalmas arra, hogy az egész keresztény világot egyetemesen átalakító új tartalommal töltse meg. A merev római jog természetszerűleg nem szolgálhatott arra, hogy az új világ universitásába belekapcsolódó új alakulatok friss vérkeringését megindítsa. A zsinati határozatokban kifejezésre jutó, a keresztény életeszmék világának szükségleteiből fakadó, a világi és egyházi élet

[1] V. ö. Maassen, Friedrich: Beiträge zur Geschichte der juristischen Literatur des Mittelalters. Wien. 1857. 4. l.

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából, az ISZT támogatásával készült.

egymásba fonódó szálaiból egységessé szőtt kánonjog volt hivatva az új világ új jogrendszerének megteremtésére. Feladata volt az új keretek közt elhelyezkedő, abba mindig újabban és újabban belekapcsolódó elemek életének egységes irányítása. Mint alább még részletesebben is látni fogjuk, e kánonjog képezte a középkor világi törvényhozásának is leglényegesebb alkotóját.[2] Az egyes nemzetek jogrendszerében a fejlődés bizonyos fokán már elég hamar megnyilvánuló specifikumok legtöbbször az ősi pogány szellemnek a keresztény szellemmel ellentétbe nem kerülő és éppen ezért fennmaradható maradványai, vagy ennek a szellemnek bizonyos irányban speciális beállítottsága következtében a fejlődés folyamán az egységes adottságokból kitermelt önálló sarjadzásai, melyeknek írásba foglalt, a világi hatalomtól kodifikált, közben azonban az ősi eredeti szokásjogon kívül mindenféle idegen elemekkel is bővült, legtöbbször mesterségesen is bővített, írásba foglalt emlékeit a csaknem minden germán néprétegnél megtalálható Volksrechtekben kell látnunk.[3] A kánonjog minden fölött uralkodó érvényesülését az mutatja azonban legjobban, hogy ez ősi jogszokás kodifikálására csak a kánonjog legfontosabb és általános érvényű határozatainak a világi hatalom részéről való szankcionálása után kerülhetett a sor. E frank kapitulárékat, melyek nagyjában az egyházjog világi szankciójának eredményei csupán, minden jelentőségük mellett is önálló jogforrásnak nem tekinthetjük. Keletkezésüket az egyházi és világi hatalomnak avval a nagy egymásra utaltságával magyarázhatjuk,[4] mely a VIII. század végének s a IX. század első felének oly tipikus jellemzője: a világi hatalomnak, Nagy Károly hatalmas birodalmának a támaszára éppen olyan szüksége volt az egyházi hatalom képviselőjének, a pápának, mint ahogy a világi hatalom, még a mindent hatalma alá kényszerítő Nagy Károly személyében sem vonhatta ki magát kora egységes vallásos szellemének s az azt megtestesítő pápai akaratnak a hatása alól.

Kezdetben az egyházi jogrendszert alakító fórumok az egyetemes zsinatok voltak. Lassanként azonban, amint az egyház hatalma mind szélesebb rétegekben terjed s amint az egyház egyetemes érdekei mellett mind erősebben szóhoz jutnak az egyes kereszténnyé lett tartományok provinciális érdekei is, melyek az egyetemesség adta kereteket, az egyetemes érvényű határozatok mellett, a maguk egyéni szükségleteik szabta tartalommal töltik meg, természetszerűleg alakulnak ki a nemzeti, illetőleg tartományi zsinatok, annál is könnyebben, mert a területileg oly ha-

[2] V. ö. Koeniger, A. M.: Grundriss einer Geschichte d. katolischen Kirchenrechts. Köln. 1919. 25. kk. ll.

[3] V. ö. Brunner, Heinrich: Deutsche Rechtsgeschichte. 2. Aufl. 1. Bd. 417. kk. ll.

[4] V. ö. Koeniger i. m. 20. l.

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából, az ISZT támogatásával készült.

talmasan kiterjedt keresztény univerzitás minden egyes tartományának minden kis ügyre vonatkozó, egy centrumból történő igazgatása amúgyis lehetetlenné válik. Az egyetemes zsinatokon keresztül ez időtől kezdve a pápai centrum már csak a direktívákat, az elveket adja meg, a részletek kidolgozása, az egyetemes elvek érvényesítésének feladata az egyes tartományok főpapjaira hárul. Midőn azonban a VIII. század végén a középkor leghatalmasabb világi ura az erőviszonyok egyelőre még csak befelé folyó, nyílt ellentétben ki nem robbanó küzdelméből mint egyenrangú fél kerül ki s hatalomban sokszor a pápaság fölé is emelkedik, az egyházi és világi érdekeknek e kort úgy jellemző kapcsolata folytán maga is részt kér e zsinatok törvényalkotó munkájából. Így jönnek létre az ú. n. concilia mixta-k, melyek a IX. sz. folyamán az egész keresztény nyugat jogéletét szabályozzák. E zsinatok természetesen erősen megőrzik egyházi jellegüket. Az egységes kereteket, melyeket az egyidőben tartott zsinatok határozatain pontosan kimutathatjuk, bizonyára egységes pápai direktívák adták, az iniciatíva és tartalom is bizonyára, eleinte legalább, a pápaság exponenseitől, a püspöki kartól származik, a tanácskozásokon azonban már világi nagyok is részt vesznek s a világi hatalom emelkedése kapcsán, mely mind erősebben követeli magának birodalmában az egyeduralmat, a világi és egyházi életnek már említett egymásra utaltsága alapján nemsokára e határozatok törvényerőre emelkedéséhez a világi hatalom szankciója is szükségessé válik.[5] A kánonjog e vegyes zsinatokon keresztül lesz az egész keresztény univerzitás világi törvényhozásának is alapjává: a frank kapitulárék keretét az e zsinatokon hozott legfontosabb intézkedések adják. E sűrűn összehívott zsinatok a fejlődés szabta követelményekhez, a mindenkor felmerülő szükségletekhez és hiányokhoz való rugalmas alkalmazkodásukkal a jólét, a boldogulás, a keresztény élet tisztasága felé törekvés lehetőségének eleven orgánumává válnak.

E zsinatok fénykorából, a IX. sz. elejéről van néhány ily zsinati határozat birtokunkban, melyek élénk fényt vetnek nem csupán e zsinatok mibenlétére, de céljukra, lefolyásukra és egész jelentőségükre is. A Chronicon Moissiacense[6] a 813. esztendőnél megemlékezik arról, hogy Nagy Károly ez évben négy(!) helyen zsinatot rendel el: ...mandavitque ut quidquid in unamquamque synodum definissent, ad placitum constituti imperatori renunciassent, quod et factum est. Et in ipso anno mense Septembri iam dictus Karolus fecit conventum magnum populi apud Aquis palatium de

[5] V. ö. Koeniger: i. m. 33. l.; Barion, Hans: Das fränkisch-deutsche Synodalrecht des Frühmittelalters. Bonn—Köln. 1931. 268. kk. ll.

[6] M. G. Scriptores. I. 310. l.

creative commons A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából, az ISZT támogatásával készült.

omni regno vel imperio suo..... ibidem constituit capitula numero XLVI. de causis quae erant ecclesiae Dei et christiano populo.

Talán még többet mond a Vita Bernhardi tudósítása:[7] „per idem tempus Carolus augustus praefatis sacerdotibus et ceteris Galliarum praesulibus direxit capitula admonens ut *ea quae sparsim erant* in *diversis conciliis* a sacris patribus edita *de fidei unitate ac statu ecclesiae* et *de administratione Rei Publicae excerptim colligere* studerent." Mind az öt itt, valamint a többi forrásokban is említett zsinatnak (a mainzi, toursi, arlesi, rheimsi és Chalons s. S.-i zsinatok) határozatai,[8] valamint a még ez év szeptemberében tartott aacheni gyűlés hozta kapitulárék[9] ismeretesek. A zsinat tárgyalásmenetéről, az azokon résztvevőkről a legkimerítőbben a mainzi bevezető sorok értesítenek.[10] „...quia venimus secundum iussionem vestram in civitatem Mogontiam ibique..... incipientes igitur in nomine Domini communi consensu et voluntate tractare pariter de statu verae religionis ac de utilitate et profectu Christianae plebis, convenit in nobis de nostro communi collegio tres facere turmas sicut et facimus. In prima autem turma consederunt episcopi cum quibusdam notariis, legentes et tractantes *sanctum evangelium necnon epistulas et actus apostolorum, canones* quoque ac *diversa sanctorum patrum opuscula pastoralemque librum Gregorii*..... In alia vero turma sederunt abbates ac probati monachi regulam sancti Benedicti legentes atque tractantes diligenter, qualiter monachorum vitam in meliorem statum atque augmentum cum Dei gratia perducere potuissent. In tertia denique turma sederunt comites et iudices in mundanis legibus detractantes, vulgi iusticias perquirentes omniumque advenientium causas diligenter examinantes, modis quibus poterant iusticias terminantes.

Az előszó említette „canones"-ben kétségtelenül az egyetemes zsinatok régebbi vagy újabb határozatait kell keresnünk. Ezek adták meg az egységes keretet, képezték nagyjában a zsinat tárgyalásainak anyagát. Nem tévedhetünk azonban nagyon, úgy hiszem, ha ugyancsak e prefatio alapján feltételezzük, hogy a zsinatnak másik feladata a kánonoknak a Szentírás s az egyházatyák tanításaiból vett példázatokkal való mind erősebb alátámasztása lehetett. A harmadik csoportot alkotó világi nagyok a császári hatalom érdekeit képviselték s biztosították a zsinati határozatoknak az élettel való közvetlen kapcsolatát, „in mundanis legibus detractantes" a világi törvényhozásba való azonnali belekapcsolódást.

Szent István az ezredik év végén, a chiliazmus mindent betöltő esz-

[7] Mabillon: Acta SS. PP. IV., 2., 574. l.
[8] M. G. Concilia. II. 1., 248—293. ll.
[9] M. G. Capitularia. I. 170. kk. ll.
[10] M. G. Concilia. II., 1., 259. l.

creative commons A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából, az ISZT támogatásával készült.

meáramlatának hatása alatt határozza el, hogy a már részben korábban is megtért népével egyetemben teljesen a keresztény római egyház univerzális szervezetéhez csatlakozik. Koronáért fordul a pápához és ezzel in spiritu országára nézve a pápa hűbéruraságát fogadja el. E messzemenő koncepciójának egyik mozzanataképen országa belső berendezésén is változtatnia kell. Nem elég, hogy egész népét, még azokat is, kik a századdal későbbi Albericus szavaival élve [11] csak „tudatlan és erőszakkal való keresztények" s kik tiltakoztak a „szent vallás intő ösztökéje ellen", a keresztény hitre kényszeríti. Országa egész berendezkedésével az új, megváltozott viszonyokhoz kell alkalmazkodnia, meg kell teremetenie azokat a kereteket, melyek a keresztény szellem terjedését előmozdítják és az igaz keresztény vallásos élet lehetőségeit adják.

Vajjon valószínűnek látszik-e, hogy ő, ki koronáért a pápához fordul, új szervezetéhez a mintát a világi birodalomból vegye, akkor, amikor kora egyházi törvényhozásának kereteiben a legtermészetesebb megoldás kínálkozott. Mielőtt még e kérdésben határozott álláspontot foglalnánk el, vizsgáljuk felül a problémakör eddigi állását s lássuk azután, mit mondanak forrásaink.

A kérdés vizsgálata már csaknem két évszázadra megy vissza. [12] Ez idő óta kutatóink mind egyetértenek abban, hogy Szent István törvényei a frank kapitulárékkal mutatnak erős rokonságot, többen ismételten rámutattak már törvényeink egy-egy §-ának egyik-másik zsinati határozat egyes pontjával való rokonságára is, mely hasonlóság sokszor szószerinti átvételeket mutat. Madzsar Imre megállapításai óta a Lex Bajuvariorummal mutatkozó erős kapcsolatokat sem vonhatja kétségbe senki. Annak ellenére azonban, hogy oly sokan foglalkoztak már e kérdéssel s számos igen értékes tanulmány rendkívül érdekes megfigyelésekkel, eredményekkel gyarapította irodalmunkat, a kérdés eldöntve még ma sincs. Törvényeinknek közvetlen forrásait a maguk teljes egészükben ma sem ismerjük még. Az eddigi kutatások csaknem kivétel nélkül az egyes paragrafusoknak gondolati vagy pontos szövegkritikai összehasonlítására szorítkoztak csupán. A forrásokul megjelölt anyag keletkezésének törté-

[11] V. ö. Prefatio Colomanni regis decretorum libri primi. Corpus Juris Hungarici. I. 95. l.

[12] Legfontosabbak: Péterffy Károly: Sacra Concilia regno Hungariae habita. Budapest, 1742., Endlicher István: Die Gesetze des heil. Stefans. Wien, 1849., Krajner Imre: Die ursprüngliche Staatsverfassung Ungarns. Wien. 1877. Szlemenits Pál: Törvényhozásunk története az Árpádok alatt. Akadémiai Értesítő. VI. k., Karácson Imre: A XI—XII. századi egyházi zsinatok határozatainak külföldi vonatkozásai. Győr. 1888., Závodszky Levente: A Szent László, és Kálmán-korabeli törvények és zsinati határozatok forrásai. Budapest, 1905., Schiller Bódog: Das erste ungarische Gesetzbuch und das deutsche Recht. (Brunner Festschrift. Weimar. 1910. 379. kk. ll.) (Klny.-ban is.) Madzsar Imre: Szent István törvényei és a Lex Bajuvariorum. Történeti Szemle. 1921. 48. kk. ll.

creative commons A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából, az ISZT támogatásával készült.

netét, valamint e források belső szerkezetének vizsgálatát mindezideig figyelmen kívül hagyták.

Madzsar Imre az egyetlen tudósaink közül, ki éppen a szerkezeti egyezésekből kiindulva veszi törvényeinket boncoló kése alá.[13] Ő azonban annyira egy szemszögből vizsgálja anyagát, más mint a Lex Bajuvariorummal való kapcsolatok annyira nem érdeklik vizsgálódásaiban, hogy bármennyire helyesek és értékesek is megállapításai, ezek a kérdés addigi állásához új adatokat szolgáltattak csupán, de a legfontosabb kérdést, Szent István törvényalkotó munkájának megvilágítását nem vitték érdemlegesen tovább. Feltűnő a kérdés mai állásában mindenekelőtt az, hogy a kimutatott egyezések szerint egyik paragrafusának gondolatát az egyik, a másikat a másik zsinati határozatból vagy kapituláréból vette a szerkesztő, jóllehet lényegtelen eltéréssel ugyanazt az intézkedést más pontokhoz felhasznált forrásában is megtalálhatta volna. Nem vették figyelembe e kutatások a kéziratokat sem, melyekben az általuk megjelölt források fennmaradtak s így történt, hogy például Závodszky, aki bár nem a legújabban s nem is a legpontosabban, de legteljesebben s a legegységesebb szempontok szerint vette törvényeinket forráskritikai szempontból vizsgálat alá, ezeknek forrásait 49 különböző, nem sokkal kevesebb kéziratra visszavezethető eredetiben látja. Ennyi kézirat használata hazánkban a XI. század elején eleve is aligha feltételezhető. Legkevésbbé pedig akkor, amikor e korból igen elterjedt oly kéziratokat is bírunk, melyek a középkori jogéletet minden vonatkozásában egységesen irányították s melyeknek az újonnan alakult keresztény államközösségbe való átplántálását e kornak univerzálizmusa, egységes szelleme is parancsolta.

Fentebb, midőn a középkor jogéletét szabályozó zsinatokról, azoknak határozatairól s jelentőségéről röviden szóltunk, szándékosan nem tértünk ki az e határozatokat megőrző források tárgyalására. Nem vizsgáltuk eddig, hogy mily formában terjedtek el e határozatok s mily formában váltak az egész egyetemességet egységesen irányító egységes kánonjoggá. Ily szempontból vizsgálva a kérdést, két egymástól lényegesen eltérő korszakot különböztethetünk meg. Az első nagyjában e zsinatok virágkorával esik egybe. E korszak a zsinatok lázas tevékenységének kora. Évente szabály szerint kétszer, valójában azonban mindenkor a szükségszabta követelményeknek megfelelően, általában sokkal ritkábban, ha azonban a szükség úgy kívánta, mint láttuk, sokkal gyakrabban, egy időben egyszerre több helyen is tartottak ilyen zsinatokat. Az egyes zsinatok határozatait egyenként a zsinat székhelyéről elnevezve foglalták írásba. Az újabb és újabb zsinatokon az előbbinek legfontosabb határo-

[13] V. ö.: Madzsar Imre: i. m.

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából, az ISZT támogatásával készült.

zatait sokszor szószerint is, máskor a kívánalmaknak megfelelően kisebb-nagyobb változtatásokkal átvéve, megújították s ezek az újonnan hozott határozatokkal együtt most már az új zsinatról elnevezve éltek tovább, anélkül azonban, hogy valamely új zsinat az előbbinek határozatait bármiben is érvénytelenítette volna. E zsinati határozatok, mint azt éppen a 813-as zsinatok alapján láttuk, a IX. századtól kezdve mindenesetre, némiképen mint az egyetemes egyház irányította világi törvénytervezetek szerepelnek. A X. századtól kezdve, midőn a németországi zsinatok jelentősége mindjobban csökken, új határozatokat nem hoznak többé s minden jelentős mozzanat, különösen a császárság megalakulása óta, az olaszországi, római zsinatokon történik.[14] A németországi zsinatok tevékenysége most már kizárólag az előbb említett szerepre korlátozódik. A zsinatok jelentőségének, az új határozatok hozatalának fokozatos ellanyhulásával egyidőben megindul a meglévő s most már a szó szoros értelmében véve valóban kánonul szolgáló anyag rendszerezése, melynek írott eredményeit a XII. századtól kezdve nagy számban fennmaradt s többé-kevésbbé hivatalosan is elfogadott dekretálék őrzik.[15] A közbülső ürt kitöltő stádiumot, melynek emlékét számos kéziratban fennmaradt gyüjtemény őrzi, mindezideig még a kérdéssel legrészletesebben foglalkozó német szakirodalom sem méltatta sok figyelemre,[16] melynek pedig a rendszerezés előkészítésében, valamint a X—XII. század egyházi és világi életének irányításában s a mind újabban és újabban kereszténnyé lett tartományok bevonásával, a keresztény tanoknak és keresztény szellemnek mind szélesebb rétegekben történő elterjesztésében nem kis szerep jutott. E kéziratok, mint látni fogjuk, a mi szempontunkból is igen nagy jelentőségűek.

Mint említettük, a IX. századdal lezárul a zsinatok tevékeny, új szellemet, új határozatokat teremtő korszaka. A legfontosabb keresztény irányelvek már lefektetve, a keresztény egyház jogelvei már teljesen kialakultak. Az egyházjog nagyjában, bár még rendezetlenül, de elveiben azon az alapon áll, melyből a nagy rendszerezés után az a kánonjog fejlődhetett ki, mely nem csupán az egész középkor folyamán, de egészen a XX. század elejéig minden tisztán egyházi vonatkozású kérdés alapjává válik.

Annál bajosabb volt azonban a rendszerezés előtt e kaotikus zürzavarban eligazodni, különösen ha figyelembe vesszük, hogy azok, kik e határozatokat használták, nem jogilag képzett tudósok, hanem egyszerű

[14] V. ö. Barion: i. m. 309. l.

[15] A legismertebbek: Gratianus, Anselmus, Deusdedit és IX. Gergely decretaleja.

[16] V. ö. Maassen, Fr.: Geschichte d. Quellen u. der Literatur d. canonischen Rechts.

creative commons A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából, az ISZT támogatásával készült.

szerzetesek vagy világi papok voltak. Ezért, mielőtt még a hivatalos rendszerezésre sor kerülhetett volna, egymásután keletkeznek bizonyára csak provinciális érvényű, soha ebben a formában hivatalosan el nem ismert kánongyüjtemények, melyek azonban a való életet de facto irányították.[17] Ugyanazon szükséglet teremtette ezeket a csupán kéziratokban fennmaradt s a kutatók által mindezideig nem sok figyelemre méltatott szerkesztéseket, mint amely a csaknem két évszázaddal későbbről fennmaradt s hivatalosan szankcionált dekretálékat létrehozta. Sőt, tovább menve, véleményünk szerint nem csupán a szellem és szükséglet azonossága az, ami ezeket összekapcsolja. Ha a hivatalosan elfogadott gyüjteményeket, mindenekelőtt a legfontosabbat, a decretale Gratiani-t egyik-másik kéziratos gyüjteményünkkel öszehasonlítjuk, úgy ezeknek forráskritikai ősét is e kéziratokban kell látnunk. Véleményünk szerint e késői szerkesztések nem mesterségesen létrehívott szövegezések, hanem a mindennapi szükség teremtette s hallgatólag, bár még nem hivatalosan, korábban is elismert, a keresztény egyház különböző provinciáiban elterjedt s a természetszabta szükséglet megteremtette, önmaguktól létrejött szerkesztések egyeztetése és hivatalos elismerése voltak. Azonban már e kéziratos gyüjtemények is csupán azokat a határozatokat őrzik, melyek jelentőségüknél fogva az újabb és újabb zsinatok határozataiba átmentek s így a való élet kormányzásában már igen korán valóban kánonul szolgálhattak. Azok a határozatok, melyek a való életbe át nem mentek, természetesen igen korán lekoptak s feledésbe mentek.

A kéziratos gyüjtemények egymással mindenekelőtt tartalmilag igen erős rokonságban vannak, amennyiben mindegyikük több-kevesebb eltéréssel a zsinati határozatok eleven élő joggá vált paragrafusait hozza. Egyike-másika meg is okolja létrejöttének körülményeit: „Excerptiones ecclesiasticarum regularum partim exemplis Romanorum pontificum, partim ex gestis conciliorum chatolicorum episcoporum ex tractatibus ortodoxorum, partim ex instructionibus chatolicorum regum non ullo labore in uno corpore adunare curavi. Ut qui scripta illa ex quibus excerpta sunt ad manum habere non potuerit hic saltem accipiat quod ad commodum causae suae valere prospexerit. A fundamento namque christianae religionis idem fidei incochantis sic ea quae, ad sacramenta ecclesiastica sic ea quae, ad istruendos mores vel corrigendos, sic ea quae ad queque negotia dissentienda vel diffinienda pertinet... Sub generalibus titulis distincta congessimus ut non sit necesse querenti totum volumen

[17] Ilyeneket találtam: Bécsben a National Bibl. kézirattárában. (Cod. Vindobonensis: 2198., 2171., 2147., 2141., 2232. és 751.); Admontban a bencés kolostor könyvtárában. (Cod. Adm. 162., 257., 764.); Klosterneuburgban az augusztinus kolostor könyvtárában. (Cod. Claustroneuburgensis. 40. és 1045.)

creative commons A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából, az ISZT támogatásával készült.

evolvere sed tantum titulum generalem suae questioni congruentem notare et ei subiecta capitula sine interpolatione et interruptione transcurrere."[18]

A mi szempontunkból az általam ismertek közül a legfontosabb a bécsi National Bibliothek 751. kézirata, mely azonban csupán az öt 813-ban tartott s fentebb ismertetett zsinat határozatainak kompilációját adja. E kéziratban, mint alább majd látni fogjuk, tárgyalandó törvénykönyvünk közvetlen forrása nem kereshető ugyan, de ennek segítségével a keresett ősforrást is megközelíthetjük s az ezzel való összehasonlítás is azt hiszem közelebbi bepillantást enged Szent István törvényalkotó műhelyébe.

Kéziratunknak, helyesebben valamely azzal ascendentális vagy descendentális, mindenesetre közeli rokonságban álló kéziratnak használatát számos stiláris és gondolati egyezésen kívül, törvénykönyvünkkel egész felépítésében mutatkozó egyezése — mint alább majd látni fogjuk — bizonyítja. Mielőtt még azonban ennek bizonyítására rátérnénk, legyen szabad egy másik egyezésre felhívni a figyelmet, mely ugyan jól tudjuk, egyesek véleménye szerint semmi összefüggésben sincs tárgyunkkal, mely azonban véleményünk szerint az Intelmeknek az első törvénykönyvvel való közös származását éppen a legfényesebben bizonyítja. Látni fogjuk azt, mennyire helyes Madzsar Imrének a törvénykönyv és az Intelmek meglepően sok egyezésére rámutató megállapítása, de ismét csak a Lex Bajuvariorum szövegét tartja szem előtt Madzsar, amikor a következőket mondja: „.....azon feltevést, hogy a törvények kimutatható forrásai az Intelmek szövegére is hatással voltak, inkább általános benyomás és tartalmi okok, mint szoros értelemben vett szövegegyezések alapján tudjuk igazolni."[19] Ha már most az Intelmeket mint kerek egészet nézzük, azt látjuk, hogy ezek nagy vonásokban magának az első törvénykönyvnek mintegy foglalatját, tartalmi bevezetését adják. Szólnak az Intelmek a hit megtartásáról, az egyházi rend, a papok tiszteletéről, a világi nagyokról s végül azon uralkodói erényekről, melyek tulajdonképpen a legfőbb keresztény erényeket tartalmazzák. Az Intelmeken végigvonuló gondolatokra az első törvénykönyvben találunk intézkedéseket s e gondolatok egy-két teljesen hazai talajból fakadó, hazai speciális viszonyokkal magyarázható, tisztán világi jellegű intézkedést mellőzve, tárgyalandó kéziratunkon is végigvonulnak. Sajnos, helyszűke miatt nem adhatjuk mindazon kisebb jelentőségű stiláris egyezéseket, melyek a kéziratunkkal közeli rokonságban álló forrás használata mellett szólnak. Legyen szabad itt csupán arra a néhány legfontosabb stiláris egyezésre rámutatnunk,

[18] Cod. Adm. 257. Hasonlóan a Cod. Adm. 162. is.

[19] V. ö. Madzsar i. m. 71—72. l.

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából, az ISZT támogatásával készült.

melyek nézetünk szerint az ősforrás használatát, a már fentebb vázolt és a törvényeknél részletesebben is bizonyítandó tárgyi szempontok mellett, az Intelmekre vonatkozólag is bebizonyítják. Mindjárt az Intelmek első pontja, kéziratunknak — a mainzi 813-as zsinatból vett — első intézkedésével feltűnő párhuzamot mutat.

De fide catholica.

Initium enim actionis nostrae de fide esse decrevimus, quae bonorum est omnium fundamentum, et quia sine fide, ut dicit *apostolus,* impossibile est placere Deo. *Fides tamen indiget opere, quia fides sine operibus mortua est.* Ideo beatus apostolus Gregorius: Ille inquit vere credit, qui exercet operando quod credit. *Quapropter de fide vera omnes omnino Christianos inter se alterutrum iugiter ammonere et docere oportet. Maxime tamen domini sacerdotes in eo certamine laborare decet, ut firmiter ab omnibus teneatur.*

(Cod. Vind. 751. 1.)

De observanda catholica fide.

Quoniam ad regalis dignitatis ordinem non oportet nisi fideles et catholica fide imbutos accedere, *idcirco sancte fidei mandatis primum damus locum.* Inprimis precipio .... ut fidem catholicam et *apostolicam tali diligencia et custodia conserves ut omnibus, tibi Deo subjectis exemplum prebeas* cunctique ecclesiastici filii merito verum christianum nominent virum, sine qua pro certo scias, christianus non diceris vel ecclesie filius. *Qui enim falso credunt vel fidem bonis non implent et ornant operibus, quia fides sine operibus moritur,* nec hic honeste regnant.....

(Intelmek. 1.)

Kéziratunknak az e pontot megelőző prefációjának számos gondolata vonul az egész Intelmek szövegezésén stiláris megegyezésekkel végig. Álljanak itt csupán a legfontosabbak.

In his itaque omnibus primo decrevimus *unicuique personae congruum honorem inpendere... seniores* ne increpaveris sed obsecra *ut patres, juvenes ut fratres....*

.... Insuper etiam congruum nobis esse videbatur ut sacerdotes et ecclesiae Dei jure legitimo et inconvulso honorarentur.... *ipsi*

De impedendo honore pontificum.... de honore principum et militum.... pontifices enim *sint tibi seniores... illi* enim mi fili *sunt tibi fratres et patres...*

creative commons A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából, az ISZT támogatásával készült.

enim *pervigilant quasi rationem redituri pro animabus (!) vestris.*

(Cod. Vind. 751. Bevezetés.)

s végül

Ut domini erga subditos pie et misericorditer agent ... *admonendi sunt domini subditorum ut circa suos pie et misericorditer agent.*

Quia ergo constat *in ecclesia diversarum conditionum homines esse ut sint nobiles et ignobiles, servi coloni inquilini et ceteri huiuscemodi nomine opportet ut quicunque eis prelati sunt ... misericorditer eos agent.*

(Cod. Vind. 751. 45.)

... *illos* enim deus divini generis *constituit custodes fecitque speculatores animarum.*

(Intelmek. 3., 4.)

De *pietate et misericordia* ceterisque virtutibus.

... *Oportet regem esse pium, misericordem* ... Ob hoc ergo ... jubeo ut *per omnia et in omnibus in pietate suffultus non solum parentele* et *cognacioni vel principibus sive ducibus sive divitibus seu vicinis et incolis sis propicius verum etiam extraneis et cunctis, ad te venientibus.* Nam pietas ad summum te ducit beatitudinem. Sis misericors omnibus vim pacientibus.

(Intelmek. 10.)

Rátérve ezekután vizsgálódásaink tulajdonképeni tárgyára, Szent István első törvénykönyve és az említett feltételezett kézirat közötti rokonság bizonyítására, lássuk mindenekelőtt, hogy melyek azok az egyházi jellegű intézkedések, melyek vizsgálódásunkban számba jöhetnek. Törvénykönyvünk első kisebb fele 1—13. a 6. és 7. paragrafusok kivételével tisztán egyházi jellegű, ezen intézkedéseknek csaknem valamennyiét részben szószerinti, másutt csak gondolati párhuzamban megtaláljuk kéziratunkban. Ami azonban még sokkal jelentősebb: törvénykönyvünk paragrafusainak egymásutánja, tehát az egésznek szerkezeti felépítése a kéziratunkban kimutatható párhuzamok sorrendjével vág egybe. A forrásainkban kimutatható sorrendbeli egyezések bizonyítékaképen álljanak itt a párhuzamos paragrafusok címei:

Cod. Vind. 751. 6—7. paragrafus: De potestate episcoporum super res ecclesiasticas (6.) eorumque convenientia cum laicis (7.)." — Szt. Istv. I. tvk. 2. „de potestate episcoporum super res ecclesiasticas eorumque convenientia cum laicis."

Cod. Vind. 751. 8. „De falsis testimoniis non admittendis. Szt. Istv. I. tvk. 3—4. „Quales debent esse testes et accusatores clericorum." Cod. Vind. 751—23—24.: „De indicto ieiunio" — Szt. Istv. I. tvk. 10—11.[20] De obser-

[20] V. ö. Závodszky i. m. 15. l.

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából, az ISZT támogatásával készült.

vacione IIII. temporum“ és „De observacione sexte ferie.“ Cod. Vind. 751. 25—26. „De dominicis diebus“ — Szt. Istv. I. tvk. 8—9.: „De observacione dominici diei“ [21] s végül: Cod. Vind. 34: „Qui mortui in ecclesia sepeliantur“ — Szt. Istv. I. tvk. 12. paragrafusa. „De his qui sine confessione moriuntur.“

E párhuzam törvénykönyvünk 13. paragrafusáig halad. (A kézirat 34. p.) Maga a 13. pont pedig, mintegy lezárva az egyházi intézkedések sorát, az egyházi parancsok megszegőiről intézkedik. Ezentúl törvénykönyvünk csaknem kizárólag világi intézkedéseket tartalmaz s kéziratunkban is megszakad a tisztán egyházi intézkedések sora. Azon közbeeső paragrafusok, melyeket az első 34-ből nem vett át törvényünk, kivétel nélkül a világi papok és szerzetesek életével, apácakolostorokkal, ezeknek egymással való viszonyával foglalkoznak. Ezeknek átültetése hazánkba a kereszténység kezdeteikor teljesen anakronisztikus lett volna. Nyílt kérdés marad azonban, — hogyha elfogadjuk e kéziratnak, illetőleg ennek egyik közeli rokonának a használatát — hogyan kerültek bele törvénykönyvünkbe a forrásunkban fel nem talált 1., 5., 6. és 7. §-ok s meg kell még magyaráznunk a törvénykönyv második felének létrejöttét is. Nehézséget csupán az első paragrafus okozhat. E paragrafus, mely az egyházi javakról szól, szószerint megtalálható a 847-i mainzi zsinat határozatai közt. Az, hogy valamiképpen ebből került át törvényeinkbe, kétségtelen, hogy azonban már vajjon az ősforrásban is benne volt-e, vagy csupán törvényszerkesztőnk tartotta-e helyesnek mintegy bevezetésképen az egyházi javakról, az egyház megvédelmezéséről szólni, teljes határozottsággal nem tudjuk megállapítani. Sokkal könnyebben magyarázhatjuk meg az 5. pontnak a származását. Törvénykönyvünk 4. pontja, a forrásunkban nem talált pont megelőzője, a tanúkról szól, ennek megfelelőjét Cod. Vind. 751. 8. paragrafusa őrzi. A 9—22. paragrafusok mind a világi papok és szerzetesek életéről, kötelességéről, az apácakolostorokról szólnak. Ez intézkedéseknek átültetése, e kötelességeknek ily részletekbe menő tisztázása, hazánkban akkor, amikor szerzetesrendek még egyáltalán nincsenek s a papság is még in statu nascendi van, mint már említettük, időszerűtlen lett volna. Ha figyelembe vesszük, hogy a 23—24. §-októl kezdve (törvénykönyvünk 8—9. §-ai) a sorrend ismét folytatódik, hogy aztán megint néhány ily tisztán a papságra vonatkozó megszakítással a 34. ponttal (törvénykönyvünk 12. §-ával) véget érjen, s figyelembe vesszük azt is, hogy a 6. és 7. paragrafusok, melyeknek provenienciáját s a sorrend-

[21] Annak a körülménynek, hogy a bőjtről és a vasárnapi munkaszünetről szóló intézkedések itt fel vannak cserélve, azt hiszem, miután az egymásután ezen belül megvan, semmi jelentőséget nem tulajdoníthatunk.

creative commons A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából, az ISZT támogatásával készült.

ben elfoglalt helyét is mindjárt megmagyarázzuk, teljesen világi jellegü intézkedések, nem könnyen feltehető-e, hogy a szerkesztő az elhagyott tizenhárom paragrafus okozta hiányt akarta mégis valamiképen egy ily paragrafussal pótolni, mely tartalmilag az elhagyott csoporttal vág egybe. A forrás, melyből szövegét kölcsönözte, korában közkézen forgott, s használatát, még egy helyen, ahol pedig a sorrendi megfelelés kéziratunkkal teljesen egybevág, kimutatni tudjuk. A most tárgyaltuk 5. pontot megelőző paragrafus „Quales debent esse testes et accusatores clericorum" u. i. az, melynek megfelelőjét kéziratunkban a „De falsis testibus non admittendis" című paragrafus őrzi. A szöveg azonban nem ennek, hanem ez is, mint az 5. paragrafus, a Pseudo-Isidori gyüjtemény egy-egy paragrafusának szószerinti átvétele.[22] E változtatás, mint alább még látni fogjuk, szerkesztőnk modorának teljesen megfelel.

Nem természetes-e, hogy az egyházi vagyon tiszteletéről és épségben tartásáról a királyi vagyon tisztelete és épségben tartása jut eszébe törvényünk szerkesztőjének s ha a sorrendet már úgy is megszakította, a királyi vagyon védelméről szóló intézkedéseit e helyen szúrja közbe. (6—7. p.) Hogy vajjon az általunk feltételezett, de közvetlenül nem ismert ősforrásban nem talált-e közelebbi impulzust az egyházi vagyonról szóló intézkedésekben is, azt mindaddig, amíg erre a keresett kéziratra rábukkanni vagy azt a rendelkezésünkre álló források alapján szövegében is rekonstruálni nem tudjuk, eldönteni nem lehet. Lehet, sőt valószínű, hogy ebben az ősforrásban az első paragrafus provenienciájára is közelebbi támpontot nyernénk.

E szerkezeti azonosság, valamint az Intelmeknél kimutatott erős gondolati és stiláris megfelelések az általunk feltételezett ősforrás használatát, úgy véljük, bizonyossá teszik. Azon véleményünket, hogy a felhasznált kézirat még sem a már részletesen ismertetett, hanem csupán egy ezzel igen közeli rokonságban álló kézirat lehetett, az általános benyomáson kívül különösen arra alapítjuk, hogy az egyes paragrafusok stilizálásában olyan momentumokat is találunk, melyek a mi törvényszerkesztőnk önálló művének aligha tekinthetők. Vannak ugyanis oly eltérések a két szöveg között, melyek okvetlenül idegen eredetre mutatnak. Gondolok itt mindenekelőtt azokra az apró stiláris párhuzamokra, melyek az öt határozat egyikében-másikában fellelhetők ugyan, de amelyeket az ismertetett Codex Vind. 751. kompilátora a szerkesztéskor mellőzött s a mi törvényünkben mégis megtalálhatók. Bizonyításképen álljon itt csak a legfontosabb: a De fide catholica megfelelőjében sok gondolati és stilá-

[22] V. ö. Schiller: i. m. 386. és 389. ll.

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából, az ISZT támogatásával készült.

ris egyezésre találtunk [23] ugyan, de vannak ennek még kétségtelenül idegen eredetű gondolatai, melyek a kéziratban megtalált eredetiből nem származnak. Megtaláljuk azonban ezeket a kéziratunkba ugyancsak beledolgozott 813-as arlesi zsinatnak egy a kompilátor által mellőzött paragrafusának gondolataiban. [24]

„Secundum divinas enim scripturas et doctrinam, quam a sanctis patribus accepimus, *patrem et filium et spiritum sanctum unius Deitatis atque substantiae confitemur. In personarum diversitate trinitatem credentes, in divinitate unitatem predicantes, nec personas confundimus nec substantiam separamus.* Patrem a nullo factum vel genitum dicimus; filium a patre non factum sed genitum asserimus; Spiritum vero sanctum nec creatum nec genitum sed procedentem ex patre et filio profitemur. *Ipsum autem dominum Iesum Cristum, Dei filium et creatorem omnium ex substantia patris ante saecula genitum, descendisse* ultimo tempore *pro redemptione mundi a patre, qui nunquam desiit esse cum patre.*

Incarnatus est enim ex Spiritu sancto et sancta gloriosa Dei genitrice virgine Maria et natus ex ipsa solus idem dominus Iesus Christus, unus de sancta trinitate animam et carnem, perfectum sine peccato suscipiens hominem..... *Cuius morte et sanguine mundati*

Fides ergo, de qua loquor, haec est ut *patrem deum omnipotentem, factorem tocius facture et unigenitum eius filium, dominum nostrum Ihesum Christum de sancta Maria virgine angelo annunciante natum ac pro tocius mundi salute in crucis patibulo passum et spiritum sanctum qui per prophetas et apostolos atque evangelistas locutus est, unam deitatem perfectam, indissolubilem, incontaminatam esse firmiter credas et sine omni ambiguitate teneas. Hoc est fides catholica,* quam sicut Athanasius dicit *nisi quisque fideliter firmiterque crediderit, salvus esse non poterit.*

[23] V. ö. jelen munkánk 93. l.

[24] Madzsar Imre (i. m. 72. l. 1. jegyzet) észrevette azt, hogy törvényünk szerkesztője itt a fennebb említett mindkét határozatból kölcsönzött elemeket. Megelégszik azonban e jelenség puszta konstatálásával, anélkül, hogy csak meg is kísérelné közelebbi magyarázatát adni a dolognak.

creative commons A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából, az ISZT támogatásával készült.

remissionem peccatorum consecuti sumus, ressuscitandi ab eo in die novissima.... *Haec est catholicae ecclesiae fides hanc* confessionem servamus atque tenemus. *Quam quisquis firmisse custodierit perpetuam salutem habebit.*

813. arlesi zsinat 1.)[25]

A mondottak alapján a keresett kézirat kétségtelenül a Cod. Vind. 751. egy oly változata, mely az öt 813-as zsinat határozataiból oly elemeket is tartalmaz, melyeket ez ismert kéziratunk mellőzött. Abból a körülményből, hogy az első paragrafus a 847-es mainzi zsinat határozataiból ered s a „Quales debent esse testes et accusatores clericorum" is a 888-as mainzi határozatban megtalálható, a keresett kéziratot talán valamely a mainzi egyházkerületben érvényben lévő gyüjteményben kereshetjük. Az ismert kézirat és törvénykönyvünk között található gondolati párhuzamokat azért nem tartjuk érdemesnek egyenként bemutatni, mert ezek a párhuzamok számos egyéb zsinati határozatban is megvannak, s maguknak a szövegegyezéseknek mindaddig, ameddig az eredeti forrás meg nincsen s ameddig így a közvetlen szövegezés pontos megfelelése alapján a legközelebbi megfeleléseket kimutatni nem tudjuk, semmi jelentősége nincsen. E közös gondolatok gyakori előfordulását a zsinati határozatoknak fentebb vázolt fejlődése megmagyarázza. Van azonban egy pontja törvénykönyvünknek, mely az általunk ismertetett kézirattal oly erős stiláris rokonságot is mutat, hogy ennek közvetlen kapcsolata az összes többi megelőző kutatások kimutatta egyezéseket messze fölülmúlja s kétségtelenül rokon forrásból való szövegezésre is mutat.

Sacerdotes debent fideles admonere ut quando ad ecclesiam conveniunt sine strepitu ac tumultu eam ingrediantur. In qua etiam quamdiu oracionis causa morarentur nequiquam inanes inter se proferent confabulationes, sed *tempore quo missarum solempnia* celebrantur, non *solum ab otiosis* et inutilibus verbis, verum etiam et a *A sacerdotibus vero* et comitibus *commendetur omnibus* villicis, ita ut illorum iussu omnes concurrant die dominica *ad ecclesiam* .....

(Szt. István I. tvk. 9.)

Si quid ad ecclesiam venientes ad audiendum officium et ibidem hora sollempnitatis missarum interse murmurant et ceteros inqie-

[25] M. G. Concilia. II. 1. 249. l.

creative commons A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából, az ISZT támogatásával készült.

pernitiosis cogitationibus funditus abstinendum est
(Cod. Vind. 751. 23—24.)

tant, exponentes fabulas otiosas et *non intendentes divinas lectiones*... (Következik a büntetés felsorolása.)
(Szt. Istv. I. tvk. 19.)[26]

Megtalálva így, legalább elméletben, Szt. Istv. első törvénykönyve tartalmazta egyházi intézkedések forrásait, lássuk most már, hogy mily képet mutatnak a törvénykönyv második felének világi intézkedései. A már tárgyaltuk s kétségtelenül a másoló hibájából mai helyére került 19. §., valamint a „De periuriis" szóló 17. §-t mellőzve, valamennyi tisztán világi természetű. Bármennyire is próbálkozik Závodszky ezekben is nyugati jogból vett párhuzamokat kimutatni, itt csupán egészen halvány, inkább az egységes keresztény szellem, semmint valami közvetlen forrás használata magyarázta gondolati rokonságról van szó. Ha már most ezeket a parancsolatokat szorosabb vizsgálat alá véve hasonlítjuk össze, a fentebb tárgyalt s az egyházi törvényhozás keretébe tartozó intézkedésekkel még egy meglepő különbséget kell meglátnunk. Míg az előbbiek fogalmazásukban személytelenek, amennyiben sehol az intézkedést elrendelő fórum meg nem szólal s legfeljebb egy-egy szerény „ut dictum est", vagy „secundum canones" kifejezésben történik utalás az ősi törvényalkotó jogforrásra, addig világi természetű intézkedéseiben egyetlen jelentéktelen esetet nem tekintve, valamennyiben a következő kitételekkel találkozunk: „Decrevimus nostra regali potentia..." (6.) „Volumus..." (7.) „...secundum nostri senatus decretum..." (14.) „...secundum decretum regalis senatus..." (15.) „...interdiximus omnino..." (16.) „...decrevimus..." (18.) „...secundum decretum regalis concilii penitus interdictum est..." (20.) „...secundum decretum statutum est..." (22.) „...volumus..." (23.) „...decrevimus nostrorum primatum conventu..." (25.) „...volumus..." (26.) „...decrevimus..." (27.) „...volumus illis ponere caucionem..." (28.) „...caucionem imposuimus, que in hoc regali concilio decretum est..." (29.) „...hoc regale decretum statutum est... „...hoc regale decretum statutum est..." (30.) „...secundum regalem senatum decretum est..."

[26] Itt tartjuk szükségesnek megjegyezni, hogy Madzsarnak azon feltevését, mely szerint a 19. pont csupán a másolónak egy tévedése miatt került mai helyére (V. ö. i. m. 54. l.), kéziratunk sorrendje, melyből a vasárnap megszenteléséről szóló 8. paragrafus is kölcsönöz s melynek további párhuzamait a 19. paragrafusban találjuk meg, bizonyítja. Azt a körülményt, hogy e sorrendhiba valamennyi ismert másolat-variánsainkban megtalálható, az újabban feltételezett közös másolat-ős megmagyarázza. (V. ö. Jacob Sawicki: Zur Textkritik und Entstehungsgeschichte der Gesetze König Stephans Ung. Jahrbücher. 1929. 395. kk. 11.)

creative commons A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából, az ISZT támogatásával készült.

(31.) „...decrevimus ut..." (32.) „...Secundum decretum senatus statuimus..." (34.) „...post diffinicionem huius communis concilii..." (35.)

Azt hiszem, a tudatosságban, mellyel törvényünk világi dolgokban ezen zsinatnak, az azon résztvevő nagyoknak, mindenekelőtt és fölött azonban a királynak akaratából származó törvényhozói hatalmat hangsúlyozza, világos a tendencia: a törvénykönyv első fele az egyházi szervezet megteremtésének lehetőségeit adja; gondoskodik az egyház szolgáiról: a papokról, a keresztény hit befogadásáról és terjesztéséről és az egyházi tényked éshez tartozó, e korban még szorosan az egyházzal összefüggő bírói eljárásról. E tisztán egyházi természetű kérdésekben természetszerűleg fordul az egyházi törvényhozás forrásaihoz, veszi onnan, ahol azt a legkényelmesebben összefoglalva kapja. Veszi tehát a dolgozatunk elején vázolt kánongyüjtemények valamelyikéből. Szövegén azonban gyakran változtat önkényesen, változtat mindenekelőtt ott, ahol azt a speciálisan magyar viszonyok megkívánják [27] vagy ahol az egyes intézkedések pontosabb, részletesebb magyarázatát szükségesnek tartja. Általában annyit a néhány bemutatott párhuzam is világosan mutat, hogy szerkesztőnk úgy a törvényekben, valamint az Intelmekben a rendkívül fejlett, teológia-i lag képzett szövegek leegyszerűsítésére törekszik, maga a nyelv is sokkal egyszerűbb, mindennek lehetőleg világos és kevésbbé képzett, a teológia-irodalomban teljesen járatlan elmék számára is befogadhatóbb fogalmazását adja.

Törvénykönyvünk második része azonban már a megtért magyarság világi életének keresztény keretek közé való illesztését adja. A hátteret itt is természetszerűleg korának szelleme, az egyetemes keresztény világnézet eszmevilága alkotja, ez magyarázza meg azokat a „gondolati" egyezéseket, melyek Závodszkyt néhány elődjével egyetemben a világi törvényekben is kimutathatónak vélt közvetlen egyházi jogforrások feltételezésére vezették. Pedig ez egyezések mind az eszmevilág azonossága teremtette halvány reminiszcenciák csupán, mely reminiszcenciákat az egyházi törvényhozás útvesztőjében jártas német papoknak e zsinatokon való jelenléte s minden valószínűség szerint a szerkesztés munkájában való résztvétele könnyen megmagyaráz. A Lex Bajuvariorummal való rokonságot azonban már ily jelentéktelen reminiscenciákkal megmagyarázni semmiképpen sem tudnánk. Bár a közvetítés itt is a törvényszerkesztésben részt vett bajor papok személyén keresztül történik, az itt kimutatható, az egész szerkesztésen, valamint az egyes paragrafusokon megnyilvánuló hatás már bizonyára tudatosabb stilizálás eredménye.

Összegezve már most eddigi eredményeinket, bár a közvetlenül

[27] V. ö. Szt. Istv. 1. tvk. 9.

creative commons A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából, az ISZT támogatásával készült.

törvényünk szerkesztője által használt kéziratot megközelíteni nem tudtuk is, annyi kétségtelen, hogy első törvényünk első felének forrását az általunk ismertetett kézirat egy rokonában, mindenesetre a 813-as zsinatoknak, esetleg néhány idegen elemmel is bővült, de szerkezet dolgában kéziratunkkal teljesen megegyező valamely kompilációjában kell látnunk. Törvényeink második, sokkal önállóbb felének az ősi szokásjog leglényegesebb forrása, mely azonban természetszerűleg a megváltozott viszonyokhoz alkalmazkodik. Ez intézkedésekben itt-ott a Lex Bajuvariorum hatását is felcsillanni látjuk, mely hatás az egész törvénykönyv stiláris felépítésén is végighúzódik. Ez azonban a Gizella királyné kíséretében bejött s az egyházi és világi igazgatásban természetszerűleg rögtön elhelyezkedő egyházi és világi nagyok teremtette természetes hatás, nem pedig mesterséges, még kevésbbé pedig szándékos kölcsönzés folyománya. Eszerint Szent István nem fordul, mint sokáig hittük, birodalma megalapításakor mintáért a szomszédos s Nagy Károly hagyományait őrző birodalom törvényeihez. „Quis Grecus regeret Latinos Grecis moribus, aut quis Latinus Grecos Latinis moribus? Nullus.“[28] A több mint egy századdal korábban virágzott concilia mixtá-k jelentőségét eleveníti fel, midőn a keresztény provinciává lett országában törvénythozó concilium mixtum tartását rendeli el, mely hívatva legyen az új berendezkedés kereteinek megteremtésére. Egyházi intézkedéseit ha némi, a körülmények parancsolta változtatással is, valamely az egyetemes kereszténység diktálta zsinati határozatokat tartalmazó kompilációból veszi. Világi törvényei néhány aktuális kérdésnek egyrészt a keresztény talajba átültetett, keletről hozott, a szokásjogban gyökerező intézkedéseit adják, másrészt azonban a már ekkor szerephez jutott s igen hamar a nemesség lényeges alkotórészévé vált német előkelő idegenek akaratának, az ezeknek hazájukból magukkal hozott ősi szokásjogának emlékét is őrzik. A frank kapitulárékkal azonban párhuzamokat csak ott tudunk kimutatni, ahol ezek a párhuzamok már a közös jogforrásban, a zsinati határozatokban is kimutathatók voltak. A tanulmányunk elején vázolt egyetemes európai fejlődés is igazolja eredményeinket. Az ezredik év mindent átfogó egyetemességének gondolata bűvkörébe vonja Szent István országát is. Így természetesen szellemi téren Magyarország is a keresztény egyetemes világ egyik provinciájává válik, mely egyetemesség törvényei egyházi téren reá is kötelezővé válnak. Korántsem fordul azonban közvetítésért a frank kapitulárékhoz, hanem a tradíciót megőrizve, egyházi és világi nagyjaival zsinatot tart, melyen az egyetemesen kötelező egyházi kérdésekben az egyetemes érvényű egyházi zsinati határozatokból közvetlenül merít. Első

[28] V. ö. Intelmek. 8. p.

creative commons A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából, az ISZT támogatásával készült.

törvényeink tehát a frank kapitulárékkal nem alárendelt, hanem mellérendelt viszonyban vannak. Ismételjük, igen erős egyezéseket találunk ugyan, de csak olyanokat, melyek az ősforrásban, a zsinati határozatokban közvetlenül is megvannak. Szent István államának új berendezésében természetesen sok oly elem van, mely csak a szomszédos birodalom közvetlen hatásával magyarázható. Ez azonban a közvetlen érintkezés adta, tehát — mint ahogy azt már a Lex Bajuvariorummal mutatkozó egyezéseknél is megállapítottuk — a belső adottságok teremtette s szinte észrevétlenül a való életbe átment természetes fejlődés következménye.

Szent István egyenes vonalú, minden világi hatalomtól való teljes függetlenséget kereső, hatalmas koncepciójában a világi birodalom intézkedései oly tudatos átültetésének feltételezése nagy törést jelentett volna.

Waldapfel Eszter.

OSZK
Országos Széchényi Könyvtár

creative commons A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából, az ISZT támogatásával készült.

MÁRIA TERÉZIA ÚRBÉRRENDEZÉSE ÉS AZ ÁLLAMTANÁCS.

Mária Terézia magyarországi úrbérrendezésének történetét a magyar történetírás csak újabban kezdte megvilágítani. Eckhart Ferenc az uralkodónő személyes szerepével foglalkozott, s arra az eredményre jutott, hogy a magyar jobbágykérdés rendezése elsősorban a királynő érdeme, akit intézkedéseiben főleg érzelmi természetű indítékok vezettek, tanácsosainak az értelemben gyökerező javaslatai csak megerősítették és formába öntötték szíve mélyéből fakadó kívánságait és elhatározásait.[1] A tanácsosok jelentőségét Eckhart másodrendűnek ítélte, szerinte Mária Terézia az államtanácsot „nem maga könnyítésére, hanem felelősségérzetének megnyugtatására állította fel".[2] Ebből következett, hogy az államtanács szerepét nem vizsgálta meg, csak egy-két megjegyzésben hivatkozott báró Borié és báró Stupan javaslataira. Szerinte báró Stupan volt az, „kinek épp a magyar úrbéri dolgokban talán legtöbbet nyomott véleménye a királynő előtt".[3] Eckhartnak Mária Teréziára vonatkozó megállapítását elfogadva a következőkben kísérletet teszünk az államtanácsot érintő feltevésének megvizsgálására, s amennyiben szükséges, kiegészítésére. Vállalkozásunkat Szabó Dezsőnek kisebb tanulmánya, valamint részletes bevezetéssel ellátott hatalmas iratkiadása sem teszi feleslegessé, az előbbiben[4] ugyanis — csak az Országos Levéltár iratai alapján — az úrbérrendezéssel kapcsolatos dunántúli parasztmozgalmakra igyekezett fényt deríteni, az utóbbiban[5] pedig az 1764-i országgyűlés előtt történteket figyelmen kívül hagyta, holott — amint látni fogjuk — a magyar jobbágykérdés már korábban foglalkoztatta az udvar vezető

[1] Eckhart Ferenc: Mária Terézia és a magyar parasztkérdés. Klebelsberg-emlékkönyv. Bp. 1925.

[2] I. m. 500. l.

[3] I. m. 505. l.

[4] Szabó Dezső: Mária Terézia és a parasztok. Klebelsberg-emlékkönyv. Bp. 1925.

[5] Szabó Dezső: A magyarországi úrbérrendezés története Mária Terézia korában. I. k. Bp. 1933. Fontes-sorozat.

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából, az ISZT támogatásával készült.

férfiait. Előadásában 1764-től kezdve foglalkozott az államtanáccsal is, az egyes tanácsosok egyéniségének kidomborítását azonban nem tekintette feladatának, munkája e tekintetben is kiegészítésre szorul.

A szegény adózó nép szomorú sorsára nem Mária Terézia korában gondolt először a bécsi udvar. III. Károly intézkedéseiben — a korábbi előzmények még felderítésre várnak — állandó szólam a népvédelem hangoztatása. Az 1723-ban felállított helytartótanácsnak és az ugyanakkor létesített országos biztosi hivatalnak egyik feladata az adóalap — fundus contributionalis — ápolása, vagyis mivel az adó nem a földön, hanem az emberen nyugodott, a jobbágyvédelem volt. E feladatának többkevesebb sikerrel mindkét hivatal eleget tett. Azzal kapcsolatban foglalkozniok kellett az úrbér kérdésével is; minél nagyobb földesúri teher nehezedett ugyanis a jobbágyra, annál nagyobb volt a veszély, hogy az állami terheket viselni nem tudja. Az általános helyzet ugyanis az volt, hogy a jobbágy először földesurával szemben rótta le tartozását, azután a megye hajtotta be követelését, s csak utoljára következett az állam. Az államnak tehát elsőrendű érdeke volt, hogy a földesúri és a megyei szolgáltatások méltányos keretek között maradjanak, ne merítsék ki teljesen a jobbágy erejét. A jobbágy-földesúr viszony alakulására a 16. és 17. században a központi államhatalomnak — országgyűlési végzéseknek és királyi rendeleteknek — még a koronabirtokon sem volt befolyása, ahol pedig maga a király volt a földesúr és ahol a jószágigazgatás a kamara kezén volt,[6] 1608. óta a törvény is úgy rendelkezett, hogy a jobbágykérdést végső fokon a megyék intézzék. A gyakorlat törvényes szentesítésével a jobbágy sorsa tisztán földesúri kézbe került, az úriszéknél és a megyénél egyaránt földesurak döntöttek fölötte.[7] Földesúr és jobbágy viszonyát írásban rögzítő urbárium ahol készült, a megye hagyta jóvá. Változást ezen a téren a központi hatalom fokozatos erősödésével a 18. század hozott. Az abszolut hatalomra törő uralkodó új hivatalaival az adózó nép védelmére indult. A korábban független megyéket ellenőrzés alá vonta, az ellenőrzés körét egyre tágította. Ellenőrző szerve az újonnan szervezett helytartótanács és az országos biztosi hivatal lett. A helytartótanács — egyéb népvédelmi feladatai mellett — átvette a megyéktől az urbáriumok felülvizsgálását. Első fokon továbbra is a megyék nézték át az új urbáriumokat, de jóváhagyásra az uralkodó elé kellett azokat terjeszteniök, az uralkodó pedig a helytartótanács javaslata alapján döntött. Az új urbáriumoknál — különösen az újon-

[6] Amikor Mária Terézia úrbérrendezésére sor került, a jobbágy helyzete a kamarabirtokokon sem volt jobb, mint a magánföldesurak birtokain. Az udvar elsősorban a kamarai jószágokon sürgette a jobbágy sorsának könnyítését.

[7] Hóman—Szekfű: Magyar Történet. V. k.

creative commons A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából, az ISZT támogatásával készült.

nan települt helyeknél — a központi hatalom így utat talált a jobbágy túlterhelésének megakadályozására. Új urbáriumokat azonban aránylag ritkán készítettek, az ország nagy részében vagy nem voltak urbáriumok, vagy a régiek, rendszerint a jobbágy kárára módosultak alapján történtek a szolgáltatások. A helytartótanács működését tehát ezen a téren nem kísérhette általános siker. Egy-két esetlegesen elébe kerülő ügyben döntött — ilyenkor az illető vidék szokását vette irányadónak — egyébként minden maradt a régiben.[8] Gyökeres változást csak az eredményezhetett volna, ha az egész országban átnézik és szabályozzák az urbáriumokat, s készítenek ilyeneket azokon a helyeken is, ahol addig egyedül a szokásjog volt az irányadó. Erre azonban csak Mária Terézia uralkodásának második felében került a sor.

Mária Terézia uralkodásának első fele a magyar ügyekben III. Károly korához viszonyítva lényeges változást nem hozott. Ennek magyarázatát a cseh-osztrák örökös tartományok viszonyaiban leljük meg. 1748-ig az örökösödési háború folyt, ebben a korszakban Magyarországon változtatásra a birodalom létéért hősies harcot vívó uralkodónő nem gondolhatott. A harc biztosította a Habsburg-ház fennmaradását, de éles fényt vetett a csak felületesen összetákolt részek könnyen végzetessé válható gyengéire. 1748. után a cseh-osztrák tartományok belső átszervezése vette igénybe Mária Teréziának töretlen lendületű energiáját. A rendiség hatalmát ezekben a tartományokban ekkor törte meg végleg az abszolut uralkodói hatalom. A közigazgatást a központi és a vidéki szerveknél egyaránt az abszolutizmus új szellemének megfelelően alakította át Haugwitz Frigyes Vilmos gróf, a porosz mintára végrehajtott reformok mozgató lelke. A rendiség kezében úgyszólván csak az adómegajánlás joga maradt, de még az adót sem évenkint, hanem tízévenkint ajánlotta meg. Az ellentét Magyarország és az örökös tartományok között így még szembeszökőbbé vált. Magyarországgal szemben azonban az udvar még ekkor is a quieta non movere álláspontjára helyezkedett. Alig történt meg a birodalom Lajtától nyugatra fekvő részének átszervezése, a hétéves háborúban már igen nehéz próbát kellett az új szervezetnek kiállania. A próba nem sikerült. A harc még folyt, amikor 1760-ban megkezdték a közigazgatás gépezetének javítását. Haugwitz ekkor már bukott ember volt, s a belügyek irányítását az addig csak a külpolitikában szereplő Kaunitz Vencel herceg vette kezébe. Haugwitz rendszerének értékéből nem von le semmit, hogy a hétéves háborúban megbukott. A hétéves háborúnak nem is az volt a nagy tanulsága, hogy a cseh-osztrák tartományok szervezete

[8] A központi hatalom jobbágypolitikájára III. Károly korában l. Ember Győző: A m. k. helytartótanács gazdasági és népvédelmi működése III. Károly korában. Bp. 1933.

creative commons A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából, az ISZT támogatásával készült.

rossz. Ez a szervezet, Haugwitz rendszere nem volt kimondottan rossz. Hibái voltak, s 1760. után Kaunitz megkísérelte a hibák kijavítását, hogy milyen eredménnyel, az nem tartozik ide.[9] A hétéves háború legnagyobb és a monarchia életében döntő fontosságú tanulsága az volt, hogy a Habsburg-birodalom Magyarország nélkül nem nagyhatalom, hogy a Habsburg-ház hatalmi súlya Magyarországon nyugszik. Ez a tétel a hosszú háborúban negatív módon bizonyult be: a birodalom Magyarország nélkül nem tudta reményeit valóra váltani a külpolitikai helyzet lehető legkedvezőbb alakulása mellett sem. Magyarország nélkül: ez nem azt jelentette, hogy Magyarország nem vette ki részét a háború terheiből, hanem jelentette azt, hogy Magyarországon nincsenek kiaknázva azok a lehetőségek, amelyek benne rejlenek, s amelyeknek megvalósulása kiapadhatatlan erőforrást jelentene a monarchia számára. Ezt a véleményt határozottan vallotta Kaunitz herceg, a kor legnagyobb osztrák államférfia, s ez volt a bécsi udvar többi vezető államférfiának is a meggyőződése. A következés pedig, amit a tanulságból levontak, úgy hangzott, hogy Magyarországot hasznossá kell tenni a monarchia számára, ami egyben az ország javát is fogja eredményezni, mert Magyarország mostani helyzete csak egy-két kiváltságos rendnek van javára, a nagy többség sorsa ellenben reménytelenül szomorú. A nagy kérdés az volt, hogyan történjék ez a hasznosítás, hogyan alakítsák át Magyarországot saját és a monarchia érdekének megfelelően. Erre a kérdésre iparkodott az 1761-ben létesített államtanács feleletet adni.

Az államtanács Kaunitz herceg elgondolása alapján kezdte meg működését. Kaunitz herceg az uralkodó tanácsadó szervének szánta az új hivatalt, amelynek tagjai más feladatot nem vállalhattak. Így akarta biztosítani, hogy mindentől és mindenkitől független legyen és működésében egyedül az egész birodalom érdekét tekintse. Az államtanács feladata a birodalom egységes vezetése lett. Felállításakor hangoztatták ugyan, hogy hatásköre Magyarországra nem terjed ki, mert Magyarországot az ország törvényei értelmében az uralkodó csak magyarokkal kormányoztathatta, ez a magyar kívánság azonban csak kívánság maradt. Az államtanács működésének első percétől kezdve foglalkozott a magyar ügyekkel is, köztük még a legjelentéktelenebbek is átmentek kezén. Ezt természetesnek kell találnunk, mert az egész birodalom egységes irányítása hiú kívánság maradt volna, ha éppen a magyar ügyeket vették volna ki, amikor egyik főcél éppen az volt, hogy Magyarországot a birodalom

[9] Ezekre a kérdésekre l. Fr. Walter: Die österreichische Zentralverwaltung 1760—89. Wien. 1934. U. a. Kaunitz' Eintritt in die innere Politik. MÖIG. 1932. U. a. Der letzte grosse Versuch einer Vervaltungsreform unter Maria Theresia. MÖIG. 1933. U. a. Maria Theresia und die österreichische Zentralverwaltung. Historische Blätter. 1934.

creative commons A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából, az ISZT támogatásával készült.

hasznos részévé alakítsák át. A magyarok természetesen azonnal tiltakoztak, de eredménytelenül. Az államtanács ugyanis az eléje kerülő ügyekben formailag nem rendelkezett, bár lényegileg javaslatai alapján döntött az uralkodó.[10]

Amikor az államtanács tagjai 1761. januárjában az első tanácskozásra összeültek és kezükbe vették a magyar kancellária első jelentéseit és javaslatait, amelyekről az uralkodó véleményüket kérte, a magyar kérdésekről nem volt még világos képük. Az új miniszterek és tanácsosok közül korábban egyik sem foglalkozott behatóbban a magyar ügyekkel. Kaunitz herceg a külpolitika embere volt, Haugwitz grófot teljesen lekötötte a cseh-osztrák tartományok szervezése, Daun gróf csak a hadi dolgokhoz értett. Ők hárman államminiszteri címet kaptak, a három államtanácsos közül Blümegen gróf korábban Morvaországban, Borié báró a birodalmi kancelláriánál, Stupan báró pedig a directoriumnál szolgált. Állásfoglalásuk kialakulását a jobbágykérdés terén a következőkben megkíséreljük nyomon követni.

Gondolatok; mit kell és mit lehet tenni?

Abban kezdettől fogva egyetértettek, hogy a baj gyökere az, hogy a minden teher alól mentes nemes az állami és a megyei adókat leróvó jobbágyot földesúri szolgáltatásokkal túlságosan megterheli. Mit kell ez ellen a baj ellen tenni? A választ Borié fogalmazta meg a legtisztábban: a nemes adómentességét korlátozni, a jobbágy túlterhelését megakadályozni, jólétét biztosítani kell.[11] De mindezt hogyan? Borié erre a kérdésre sem maradt adós a válasszal.

A magyar kamara 1761 közepén eladott egy magyar nemesnek egy kincstárra visszaszállott nemesi birtokot, mivel annak kamarai kezelését nem tartotta jövedelmezőnek. Az udvari kamarának nem volt kifogása a szerződés ellen, így ahhoz korábban az uralkodó is minden ellenvetés nélkül hozzájárult volna. Ekkor azonban már működött az államtanács, az udvari kamara jelentése a királynő döntése előtt az államtanácsosok

[10] Az államtanács szerepével a magyar ügyekben részletesen más helyen szándékozom foglalkozni.

[11] Mein Antrag hat zwey Gegenstände:
a) Ob und wie es möglich seye die Steuerfreyheit des ungarischen Adels zu beschräncken; und wann dieses nicht thuenlich seyn solte, wie jedoch
b) behinderet werden möge, das der Adel den Contributionsstand nicht fortan bestricken, sondern vielmehr dieser emporgebracht und sichergestellet werden möge. (Wien, Haus-, Hof- und Staatsarchiv. Staatsratakten=SR. 1903/1761.)

creative commons A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából, az ISZT támogatásával készült.

kezén ment keresztül. Stupannak semmi ellenvetése sem volt. Felmerült ugyan előtte a gondolat, nem lehetne-e a birtokot valamilyen módon megadóztatni, de mivel a multban erre példa nem volt, s mivel így a vételár csökkenésétől lehetett tartani, ezt a gondolatot elvetette. Stupannak már ebből a javaslatából kitűnik, hogy természetének alapvonása az óvatosság, a gondos számítás volt, a merész lépésektől idegenkedett. Lendületes kezdeményezést tőle nem lehetett várni. Egészen más fából faragták Boriét. Felismerte az első pillantásra jelentéktelennek látszó kérdés nagy fontosságát.

A magyar nemesi birtok a birtokos család kihaltával a királyra szállott vissza. Az ilyen birtokot a király újra adományozta. Az új adománnyal a hűséget és a szolgálatot jutalmazta. A szolgálat különböző természetű lehetett. Egyik faja az volt, hogy az uralkodónak kisebb-nagyobb összeget kölcsönöztek vagy előlegeztek, amiket az pénzben megadni nem tudott, hanem tartozását kisebb-nagyobb jószágok adományozásával egyenlítette ki. A hitelező számítását ilyenkor bőségesen megtalálta, s nem egy hatalmas vagyon keletkezett ilyen módon. Az uralkodó számára pedig egyik fő jövedelmi forrássá vált a ius fisci, a fiscus joga a gazdátlan földre. Idővel azután, ha nem is formailag, de lényegében a fiscusra visszaszállott birtok közönséges árúbabocsátásához vezetett a fejlődés, megkapta az, aki a legtöbbet ajánlotta érte. A magyar törvények tiltották a kincstári jószágok árverezését, de ennek a tilalomnak nem lehetett ereje, hiszen a királyt nem lehetett korlátozni abban a jogában, hogy földet annak adományozzon, akinek akar. Az sem volt lényeges megkötés, hogy adományos csak magyar nemes lehet, mivel a nemesség adományozása szintén királyi jog volt. A döntő szempont a kincstár előtt az volt, hogy minél többet kapjon az új adományokért. Borié volt az első, aki a kérdés megítélésében magasabb szempontokat vett figyelembe.

Amióta helyét az államtanácsban elfoglalta, fáradságot nem kímélve, nappalait, éjszakáit a monarchia helyzetének tanulmányozására fordította. Különös figyelmet szentelt Magyarországnak, hiszen meg volt győződve róla, hogy a monarchia érdeke Magyarország újjáalakítását követeli legelsősorban. Ez az újjáalakítás azonban nem lehet erőszakos, csak lassú, céltudatos, rendszeres és következetes munka járhat eredménnyel. A magyarok mindíg az alkotmányra, a törvényekre hivatkoztak, amikor az uralkodó valamilyen intézkedését magukra sérelmesnek találták. Borié kezébe vette a Corpus Juris-t és hihetetlen energiával áttanulmányozta a Bécsben hirhedtté vált magyar törvénykönyvet. Az eredmény, amire jutott, az volt, hogy az uralkodónak nincsen szüksége arra, hogy törvénytelen intézkedésekhez nyúljon. A magyar törvényekben biztosított jogaival kell csak élnie és megvalósíthatja mindazt, amit csak

creative commons A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából, az ISZT támogatásával készült.

a birodalom és az ország javára tenni akar. Törvényes jogaira támaszkodva segíthet az elnyomott jobbágyon is.

A lehetőséget a fiscusra visszaszállott jószágok, a koronajavak nyujtják. Ezeken kell a jobbágykérdést rendezni. Idővel valamennyi magyar birtok a királyra száll vissza, tehát a jobbágykérdést idővel az egész országban meg lehet oldani. Pozitív javaslatokkal sem marad adós. A jobbágy kötelezettségét pontosan és méltányosan meg kell állapítani, ez Borié első javaslata. A jobbágyföldet örökölhetővé kell tenni, ez a második lépés, amit követel. S csak ha mindez megtörtént, szabad a birtokot újra adományozni, de csak azzal a feltétellel, hogy az új birtokos bizonyos kamarai adóra kötelezze magát. Az államnak ilyen módon háromszoros haszna származnék. A nemesi adómentesség lassan megszűnnék, a nemes nem hadiadót (contributio) fizetne, ami alól a törvények mentesítik, hanem kamarait, amiről a törvények nem szólnak, mert ez egészen új adónem lenne. Azután meg lehetne akadályozni a jobbágy kifosztását, a jobbágyvándorlást; az állam jómódú, egy helyhez kötött alattvalókat nyerne. [12]

Borié elgondolása, ha meg lehetett volna valósítani, rendkívüli fontosságú lépést jelentett volna újkori gazdaság- és társadalomtörténetünkben. Elméleti értékét, függetlenül attól, hogy mennyiben valósult meg, igen nagyra kell tartanunk. Olyan elveket hangoztatott, amik Magyarországon részben csak majdnem száz év elteltével jutottak diadalra. A nemesi adózás kívánása nem volt új követelés, ennek a teljesülésére volt a legkisebb remény. A jobbágybirtok örökölhetőségét tudtunkkal ez alkalommal tűzték ki először célul, ez is igen merész kívánság volt, hiszen a jobbágy tulajdonjogának elismerését jelentette a földhöz, holott a magyar törvények szerint a jobbágyot munkájának jutalmán kívül egyéb nem illette meg. Az örökváltságot csak közvetlenül 1848 előtt iktatták törvénybe. Borié három javaslata közül a jobbágyszolgáltatások rendezése valósult meg egyedül, de addig is mennyi tárgyalás folyt le, ezt a törvényekkel nem ellenkező, sőt azokkal alátámasztható kívánságot is milyen nehézségek árán lehetett csak sikerre vezetni.

[12] Die ungarische Güter seynd bekanntlich alle an den Fiscum rückfällig, wenn also die Sache dahin eingeleithet werden könte, das bey deren neuerlicher Begebung eine benannte Kammersteuer von der Possession vorbehalten, und wegen deren Praestationen und Diensten deren Bauern eine billige Maas gesetzet, anbey auch die Bauern Güter denen Bauern selbsten vererbet würden, so würde darmit das Beste des Staats in dreyfacher Art beförderet. Nemblich es würde darmit nach und nach die Steuerfreyheit deren Nobilium behoben, und von diesen eine Ertragnus, obzwar nicht ad Contributionem, doch ad Cameram eingebracht, es würde weiter der contribuable Unterthan im Stand erhalten, und es würden endlich beständige und nahrhafte Unterthanen angezogen. SR. 1350/1761.

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából, az ISZT támogatásával készült.

Ezeket a nehézségeket Borié előre látta. Világosan mutatott rá a magyar törvények egyik igen jellemző vonására, ami annak a különleges helyzetnek volt az eredménye, hogy 1526 óta a magyar trónon idegen uralkodó ült. A magyar törvények Borié szerint megakadályozzák a királyt abban, hogy saját javára cselekedjék. Ez tényleg így volt, a törvények a rendiség álláspontját fejezték ki, magyar rendiségét idegen uralkodóval szemben. Ez nagyon jól volt így egészen addig, ameddig az ország javát a rendiség a királlyal szemben védeni volt hivatott. Megváltozott azonban a helyzet, amikor az ország javát a király akarta szolgálni, mégpedig az ország nagy többségének, a jobbágyságnak a javát, ami természetesen a rendek sérelmével, bár csak anyagi természetű sérelmével járt volna együtt. A rendek ekkor is éppúgy ragaszkodtak törvényes jogaikhoz, mintha nem önző érdekükről, hanem országuk függetlenségéről kellett volna lemondaniok. Ebben a küzdelemben a magasabb felfogást a királyi hatalom képviselte, a rendiséget még az a feltevés sem igazolja, hogy jogai közül egynek a feladása teljes jogfeladást vonhatott volna maga után.

Álláspontjának erkölcsi alapja Borié számára megadta a küzdelemhez szükséges erőt. Az uralkodónak rendeletekkel kell a koronajavakon a jobbágyszolgáltatást szabályoznia, a jobbágyföldet örökölhetővé tennie, hangzott javaslata további része. A rendek ez ellen tiltakozni fognak, de tiltakoztak a kincstári földek árverése ellen is, s még sem tudták megakadályozni. A nehézségektől nem szabad visszariadni, mert Magyarországot csak így lehet az állam számára hasznossá tenni. A kérdés nagyon fontos, hangsúlyozta ismét és ismét. Az egyenes útat egyelőre nem lehet járni, kerülő úton kell a cél felé haladni. Az egész országban lehetetlen a helyzetet egy csapásra megváltoztatni, lassan kell egyik birtokot a másik után átalakítani. A törvények kimondják a nemesek mentességét a hadiadó alól, tehát kamarai adót kell kivetni. A törvények az adót az emberhez kötik, a földet mint nemesi birtokot mentesítik, tehát a földet az emberhez kell kötni, illetve az embert a földhöz, így lényegében az adó is a földön fog nyugodni. Ha a jobbágyföld örökös lesz, a nemes nem csatolhatja birtokához, nem vonhatja ki ilyen módon az adó alól, ahogyan azt tenni szokta. Ha a szolgáltatások pontosan meg lesznek állapítva, a földesúr nem követelhet lehetetlent, a jobbágy erejét nem szipolyozhatja ki, az állam nyugodtan számíthat az immár állandóan egy helyen lakó paraszt teherviselő készségére.[13] Nagyon sok múlik a kivitelen, meg kell a

[13] Nun sehe ich zwar wohl, das die Leges Regni dem König alle Gelegenheit benehmen wollen, für dessen Bestes zu handlen, ich begreife auch weiter, das es nicht so leicht seyn werde, mit einer anderweiten Anordnung auszulangen, für onmöglich aber sehe ich all dieses nicht an, denn es ware anfänglich in denen Legibus Regni auch die Licitatio deren Bonorum

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából, az ISZT támogatásával készült.

dolgot tárgyalni a magyar kamarával. A kamara eddig csak az árat vette figyelembe, arra nem gondolt, hogy minél többet fizet az új birtokos, annál jobban fogja nyúzni a jobbágyot. Legjobb lenne kamarai kezelésben tartani a birtokot és csak a nemesi kúriát adni bérbe, így végzi javaslatát Borié.

Borié javaslatát az egész államtanács helyeselte. Blümegen is hangsúlyozta, hogy minden a kivitelen fog múlni, fontos tehát, hogy az udvari kamara a magyar kamara meghallgatása után véleményét előterjessze. Kaunitz azonban ezt a megoldást nem tartotta ajánlatosnak. Mivel a kérdés szerinte is a legfontosabbak közé tartozott, sőt a legeslegfontosabb volt, nagy óvatosságot ajánlott. Nem szabad, mondotta, az udvar terveibe a magyar hatóságokat beavatni, mert nem lehet megbízni bennük. Teljesen megbízható emberekre lenne szükség, akik tökéletesen ismerik a magyar alkotmányt, s így Borié elgondolását részletesen és alaposan kidolgoznák és megvalósítását előkészítenék. Ilyen embereket megnevezni azonban nem tudott.[14]

Borié javaslata, amit az államügyekkel ebben az időben először foglalkozó fiatal trónörökös is nagy lelkesedéssel fogadott el, határozott célkitűzést jelentett a korábbi határozatlan és céltalan, egyedül panaszokban kimerülő meddő elégedetlenséggel szemben. Mária Terézia is olyan fontosnak ítélte a kérdést, hogy újabb véleményadásra szólította fel az államtanácsot. A bizalmatlan Stupan ezúttal is kételkedett a siker lehetőségében. A cél nagy és jó, mondotta, de ellenkezik a magyar alkotmánnyal, s így csak nagy nehézségek árán lehetne elérni. Ha nemesnek adnak kincstári birtokot, nem lehet adófizetésre kötelezni, jobbágynak viszont nem lehet földet adni. Először véleményt kell kérni valakitől, aki ismeri a magyar törvényeket, s akiben bízni lehet. Nem szabad az ügyet

fiscalium verbotten, und diese ist jedoch nachhin zu Stand gekommen. Und nach meinem geringem Erachten ist dieser Weg der alleinige übrig, umb Ungarn dem Staat nützbar zu machen.

Ich sehe also die hierunter obwaltende Hauptfrage von der grosesten Wichtigkeit an, und da in via recta nicht wohl auszulangen seyn mag, oder doch jetzo noch nicht an der Zeit seyn dörffte, so glaube ich, das per indirectum darzu in der Not zu gelangen seyn dörffte, wenn anstatt deren Taxalisten liberae migrationis bestandige und sesshafte Unterthanen gemachet, somit diesen Taxalisten oder anderen die Sessiones verkaufet, anbey ihre Praestationes und Servitia auf ein Billiges gesetzet, und darmit dem sodann die Curiam ankaufenden Edelmann die Gelegenheit die Bauern Güter an sich zu kaufen und den contribuablen Unterthanen zu entkräften benohmen würde. U. o.

[14] Der Vorschlag des B. Borié ist allerdings von der grösten Wichtigkeit, und verdient gründlich ausgearbeitet zu werden. Ich halte aber noch für bedenklich solchen der ganzen Kammer und hungarischen Kanzley zu eröffnen, sondern ich wünschete, der hungarischen Verfassung kündige und vertraute Privati darüber hernommen würden. Ich wüste aber keine solche Privatos vorzuschlagen. U. o.

creative commons A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából, az ISZT támogatásával készült.

addig nyilvánosságra hozni, amíg a siker nem bizonyos, mert a kudarc a királyi tekintélyen ejtene csorbát. Legjobb lenne Esterházy grófhoz (utóbb kancellár lett) fordulni. Borié nem bízott Esterházyban. A királyi jogügyek igazgatójának lenne feladata, mondotta, a terv kidolgozása, de inkább ajánlja báró Cothmann Antal magyar kamarai tanácsost, aki német származású, a magyar viszonyokat mégis kitünően ismeri. — Érdekes és jellemző gondolatot vetett fel Daun, aki a kérdésnek inkább katonai vonatkozásait kutatta. Az uralkodó ne adja el a koronabirtokokat, hanem adja bérbe rokkant tiszteknek fizetés fejében. A bért a rokkantalap fizesse, így részletekben váltsa meg ezeket a jószágokat, s azok idővel menjenek át a tisztek tulajdonába. Ilyen módon nem fenyegetne az a veszély, hogy a bérlők a földeket rosszul kezelik, s csak pillanatnyi haszonra dolgoznak. A tiszteknek egyéb tekintetben is hasznukat lehetne venni. Ellenőriznék a verbuválást, elhelyeznék az invalidusokat, fejlesztenék a lótenyésztést, általában vigyáznának az országra. Daun gondolataiból a magyarok ellen öröklött bizalmatlanság csendül ki. Hiába tervez az udvar akármit, a magyarok meghiúsítják a tervet, ha sérti érdeküket. Benn az országban kell a talajt előkészíteni, erre a célra kellene megbízható német tiszteket szórni szét az ország különböző pontjaira, földhöz juttatni őket, hogy azután támaszkodni lehessen rájuk. A hangsúly nem németségükön, hanem megbízhatóságukon nyugszik, ami azonban egyet jelent, hiszen csak németekben bízhatott meg az udvar. Tulajdonképen tehát a németesítés gondolatának egyik ágát fedezhetjük fel Daun elgondolásában, aminek megvalósítására azonban nem került a sor, a magyarok felzúdulását nem merték kockáztatni. Nagy tétről volt szó, minden lépést meg kellett fontolni. Kaunitz világosan megmondta: a Habsburg-ház hatalmát csak úgy lehet erős alapokra fektetni, ha a nagy és szép magyar királyság boldog lesz és erejét uralkodója rendelkezésére bocsátja. E cél elérésére először ismerni kell a magyar alkotmányt. Ezt az ismeretet az udvar korábban nem tartotta fontosnak, aminek az eredménye az lett, hogy a magyar ügyek maradtak változatlanul, sőt a magyarok kezdték befolyásukat a birodalom ügyeire kiterjeszteni. Kaunitz személyeket nem említ, de nyilvánvaló, az fájt neki, hogy Mária Terézia ismételten kitüntette bizalmával a vezető magyar államférfiakat. Ennek meg kell változnia, írta véleménye végén, s a változás nem is fog elmaradni, ha következetesen kitart az udvar. Egyelőre Cothmanntól kell jelentést kérni.[15]

[15] Wenn dem durchleuchtigsten Ertzhaus recht aufgeholfen werden soll, so muss auf Mittel gedacht werden, das grosse und schöne Königreich Hungarn vor sich glücklicher und vor den Souverain nutzbarer zu machen, de ehhez a magyar alkotmány ismeretére van szükség, so bisher dem teutschen Ministerio ermanglet hat, da hingegen die Hungaren viel feiner

creative commons A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából, az ISZT támogatásával készült.

Cothmannt fel is szólították, hogy Borié tervezetéről mondjon véleményt. A jobbágykérdés ettől kezdve állandóan napirenden maradt, de csak lassan közeledett a megoldás felé. Közben a kérdéses birtokot mégis eladták, anélkül, hogy a jobbágyszolgáltatásokat szabályozták, a jobbágyföldet örökölhetővé tették, vagy kamarai adót kivetettek volna. Az udvarnak pénzre volt szüksége, de jellemző Boriéra, hogy az eladásba csak azért egyezett bele, mert a pénz telepítésre kellett, porosz foglyokat telepítettek rajta a bácskai kamarai területre, s a telepítés kérdése szintén a szívén feküdt a lehetőségeket józanul mérlegelő és a kínálkozó alkalmakat erélyes kézzel megragadó tanácsosnak. Korábbi javaslatát azért nem ejtette el, szívósan kitartott mellette, bár Cothmann érvelésének hatása alatt némileg módosítania kellett.

Cothmann Borié javaslatának lényegével teljesen egyetértett, de látta a nehézségeket, amelyek a megvalósítás elé tornyosulnak, s kötelességének tartotta, hogy ezekre nyíltan felhívja az udvar figyelmét, számolva azzal az eshetőséggel is, hogy amit mond, talán nem fog az államtanácsban általános megelégedést kelteni. A német eredetű kamarai tanácsos a magyar kamaránál töltött szolgálata alatt alaposan megismerte a magyar nemesi gondolkozást. A kiváltságaira rendkívül sokat adó magyar nemes, írta unokatestvérének, báró Kochnak, aki Mária Terézia mellett titkári szolgálatot teljesített, sokszor nem törődik a méltányossággal, nem nézi az egész ország javát, hanem privilégiumait tartja az állam legfőbb kincsének, s mindenre, ami az adózással valamilyen összefüggésben van, gyanús szemmel tekint. Cothmann szerint ezért óvatosan kell vele bánnunk s nem szabad olyan lépést kockáztatni, amely a törvényekkel ellentétben áll. Senki sem óhajtja inkább, mondotta, mint ő, hogy a nagy és szép magyar királyságból az uralkodónak több haszna legyen, de e cél elérésére olyan eszközöket kell választani, amelyeket nyílt homlokkal lehet használni, s az ilyen fellépésnek bizonnyal több eredménye lesz, mint ha bonyodalmas mellékútakra tér az udvar. Nem ajánlja, hogy olyan valamibe fogjanak, aminek sikere bizonytalan, amit olyanok útján kell megvalósítani, — a magyar hatóságokra céloz itten — akiknek érdeke, hogy ne valósuljon meg. A magyarokkal óvatosan kell bánni, a mult elég példát mutat rá, hogy elhamarkodott újítások milyen szomorú következményekkel jártak.[16]

zu Werck gegangen seynd und sich in viele teutsche Angelegenheiten mit einzumischen Mittel gefunden haben. Überdas mus man mit der grösten Vorsicht und Gelassenheit zu Wercke gehen, und von Ihrer Majestät unterstützet seyn. Es dürften wohl noch thunliche Weege zu erfinden seyn, wann die Sache erst angegriffen wird. U. o.

[16] Hiemit übersende den aus allerhochsten Befehl mit mir communicierten Vorschlag des Herren Baron von Borié, und annectire zugleich meine allerunterthänigste Anmerkungen

creative commons A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából, az ISZT támogatásával készült.

A nemesi adózást semmilyen formában sem lehet keresztülvinni, bizonyította Cothmann, a törvények ebben a tekintetben határozottan rendelkeznek. Érvelése annyira meggyőző volt, hogy ezt a gondolatot Boriénak is el kellett ejtenie. Jellemző józanságára, hogy nem ragaszkodott makacsul az egyszer felmerült ideához, hanem belátta, hogy tervének további részét kockáztatná ilyen módon. Ezzel azonban nem helyezkedett arra az álláspontra, hogy a nemesi adómentességbe mint változhatatlanba tétlenül és végérvényesen bele kell nyugodni. Idővel meg kell majd változtatni a törvényt, mondotta. Ezt a célt állandóan szem előtt kell tartani. Az akadály egyelőre még nem mozdítható el, elmozdítására kár lenne energiát pazarolni. A tanulságot azonban le lehet és le kell vonni, s ez az, hogy a koronára szálló birtokokat nem szabad nemeseknek adományozni, mert ilyen módon lehetetlenné válik az ország átalakítása, amire állandóan törekedni kell. Ugyanis minél több a nemesi birtok az országban, annál kevesebb ember viseli az állami terheket. Mostantól kezdve irányelvként kell kimondani, hogy kincstári birtokot a jövőben nemes nem kaphat. Ezt az irányelvet titokban kell tartani, hogy ne jusson a magyarok tudomására. A jelenben ennek az a haszna lesz, hogy a királyi jövedelmek nem fognak állandóan csökkenni, a jövőben pedig a nemesség, ha látja, hogy más úton adományban nem részesülhet, önként fogja az adózást vállalni.[17] A kamara ilyen módon elveszti ugyan egyik

hierüber sambt 3 dazu gehörigen Beylaagen, beförchte aber sehr, das diese bey einigen Membris des hohen Staats Raths nicht viel Approbation finden werden. Allein ich kan wenigsten meines Orths nicht einrathen, eine Sach anzufangen, mit der ich nicht sicher vorsehe, auslangen zu können, besonders wo das Werck imerhin durch Hände, denen daran gelegen ist, dass es nicht reussire, mit tractiret werden muss. Hungarn hat uns öftern exempla gegeben, was vor üble Folgen just zur Zeit, wo man es auch am wenigsten vermuthete, einig wenige Neuerungen nach sich gezohen haben.

Der ob seiner Nobilitarpraerogativ so sehr eyfrende Edlman gibet nicht allzeit der Aständigkeit, oder dem gemeinen Besten Platz, sondern viele unter selben halten ihre aigne Privilegia vor das hochste Kleynod des Staats, und dahero ist jeder passus, so nur imer in materiam contributionis aliqualiter einschlaget, denenselben gleich bedencklich. Wessentwegen . enn auch ich nicht anderst, als mit gröster Behutsamkeit et iuxta praescriptum legis mit selber zu verfahen imerhin einrathen muss, unterthänigst versicherend, dass ob zwar niemand mehr, als ich, dass dieses grosse und schöne Konigreich pro parte summi aerarii besser genutzet würde, wunschete, so scheinen mir doch imer hierzu diejenige die beste Mittel zu seyn, mit welchen man aperta fronte fürgehen kann, und es wird sich durch diese Weege auch mehres als durch langsame Nebenschritte bewürcken lassen. SR. 2884/1761.

[17] Mit der Zeit sehe ich es nicht für onmöglich an, das eine Modification dieses beschwerlichen Articuls könte errichtet werden; ich erachte auch, das darauf fortan zu gedencken neye; ich halte aber dafür, das dermahlen noch der Stein zu gros seye, als das derselbe behoben werden möge, und hiernach für jezo sich darmit gar nicht zu beschäftigen, wohl aber aus dieser Belehrung der dermahligen Onmöglichkeit so viel zu lernen seye, das es wieder das Staats Interesse laufe, und die nach und nach zu suchen seyende Hülfe immer mehr versperre,

creative commons A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából, az ISZT támogatásával készült.

jövedelmi forrását, de ezt az áldozatot a nagy cél érdekében meg kell hozni. De nem is lehet áldozatról szó, mert ha a koronajavakon jól gazdálkodnak, a haszon nagyobb kell hogy legyen, mint a vételár kamatja.

Cothmann meghallgatásának első eredménye tehát az lett, hogy a kamarai adó bevezetésének gondolatát az államtanácsnak el kellett ejtenie. Borié javaslatának másik két pontját sem találta Cothmann mindenben kivihetőnek. Elismerte, hogy nagyon hasznos lenne, ha a parasztföldeket örökölhetővé lehetne tenni. Ezt azonban rendeleti úton elérni nem lehet, még a kamarai birtokokon sem, mert a magyar törvények értelmében minden olyan ügyben, amely az adóval összefüggésben van, csak az országgyűlés rendelkezik. Egyedül a jobbágyszolgáltatások csökkentését lehetne a kamarai jószágokon minden nehézség nélkül keresztülvinni, de ennek az intézkedésnek sem lenne az az eredménye, amire Borié számít. Ha ugyanis a kamarai birtokot eladnák, az új birtokost nem lehet arra kötelezni, hogy megelégedjék azokkal a szolgáltatásokkal, amiket a kamara állapított meg, mivel a Corpus Juris harmadik részében a kilencedik cikk ötödik pontja úgy rendelkezik, hogy a földesúr birtokán törvényes jogaival és jövedelmeivel tetszése szerint élhet (justis juribus suis at omnibus proventibus intra terminos territorii sui adiacentibus prout voluerit fruendi habet potestatem).

Borié ezeket a megjegyzéseket okosaknak és alaposaknak találta. De nem az az ember volt, aki a nehézségek elől meghátrál, akit a gondok elfárasztanak, hanem aki megkettőzi energiáját, ha látja, hogy arra szükség van, s minden lehetőséget megkísérel a kitűzött cél elérésére. Mert a tapasztalaton alapuló szilárd meggyőződése az volt, hogy ha a cél jó és igazságos, el lehet érni, bár eleinte lehetetlennek látszik, csak kitartóan kell érte dolgozni, s nem szabad a kezdet sikertelenségén elcsüggedni.[18]

wann die der Kron himbfallende Fiscalitätsgüter verkauflich anwiederum an Nobiles begeben werden. Dann umb so viel als denen Nobilibus... die Gelegenheit zur Possessionirung verschaffet wird, umb so viel wird auch die Gelegenheit zu Minderung deren Datiarum, Collectarum, Tributorum, Vectigalium, et Tricesimarum gelassen. Und hiernach schliese ich, das als ein Staats-System, jedoch in stiller Geheime, dieser der Satz von nun an anzunehmen seyn wolle, das eigene Fiscalitätsgüter an Nobiles nicht mehr zu verkaufen seyen. Dessen Frucht gegenwärtig ist, das die königliche Gefälle nicht fortan verminderet werden, und in der Folge der Zeit dieser seyn mag, das die Stände selbsten die Modification des beschwerlichen Articuls antragen werden. SR. 1903/1761.

[18] Alle die Anstände und Erschwernüsen, die der Hofkammerrath von Cothmann bemercket, seynd gegründet und vernünftig erinneret. Mein Satz aber ware alle Zeit dieser, das mich keine Besorgnus geschröcket, und keine Erschwernus ermiedet hat, sondern ich habe bey solchen vorgefundenen Umbständen geglaubet meine Speculationen verdoplen zu müsen, und nichts unversuchet zu lassen, umb zu dem vorgesteckten Zweck zu gelangen, und ich habe in der Erfahrnus befunden, das wann mann eine gute und gerechte Sache vor hat, diese, wann

creative commons A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából, az ISZT támogatásával készült.

A jobbágyon könnyíteni kell, ez a cél igazságos, ezt Cothmann is elismerte. Ő is kifejtette, hogy a magyar jobbágy a földesurak által követelt immoderata servitia et onera következtében annyira kimerült, hogy az adót fizetni nem tudja, sőt nyomorúsága egyes helyeken olyan méreteket öltött, hogy félni kell a kivándorlástól, amelynek első példái Erdélyben Beszterce környékén kezdenek jelentkezni, sőt az sem lehetetlen, hogy az elégedetlenség parasztlázadásban fog kirobbanni, mert Európa egyetlen országában sem olyan kemény, sőt szolgai a jobbágy sorsa, mint Magyarországon.[19]

Ebben a megállapításban nyilvánvalóan túlzott. Kelet-Európában a paraszt sorsa egyes helyeken alig különbözött a rabszolgaságtól,[20] Magyarországon ezzel szemben bizonyos önrendelkezési joga mindíg volt, földesurához való viszonyát nem lehet Leibeigenschaft-nak nevezni. Boriét hatalmas lendülete kissé elragadta, ami elég gyakran megesett vele, amikor szent célok érdekében küzdött az igazságtalanság ellen. De lehetséges, hogy a keleteurópai viszonyokat nem is vette figyelembe, ami állítását már helytállóvá teszi. Mert Magyarországtól nyugatra csakugyan kedvezőbb körülmények között élt a paraszt, bár általánosítani nem lehet, hiszen a monarchia nyugati részében is csak Mária Terézia uralkodásának második felében rendezték a jobbágy helyzetét.[21] A magyar paraszt sorsát a különleges magyar viszonyokban gyökerező szolgáltatások tették még súlyosabbá. Nem csak földesurának és az államnak tartozott pénzben, terményben és munkában szolgálni, hanem a megyerendszer fenntartásának költsége is a vállán nyugodott. A megyék házipénztárába is a jobbágy fizetett, a megyei tisztviselés nem tisztán nobile officium volt, ahogyan azt lovagias mázba burkolva hangoztatni szokták, a megyei tisztikar fizetése szintén a jobbágy párnája alól vándorolt a szolgabíró úr duzzadó tárcájába.

Nem lehet csodálni, ha az adó nem folyik be, látta be Borié, de ez

sie auch gleich anfänglich onmöglich scheinet, doch zu bewürcken stehe, wann mann anderst mit dem behörigen Fleis und der stäten Application darauf arbeitet, und dieser Arbeit die nöthige Zeit zu deren Maturation lasset.

Ich habe geglaubet mich über diese meine Gedenckensart also auslassen zu sollen, damit Ihre Majestät darnach meine weiters zu äussernde allerunterthänigste Meinung beurtheilen wollen. SR. 1903/1761.

[19] Allermasen in keinem Land in Europa der Unterthan so hart und sclavisch als in Ungarn gehalten, und ebendadurch die Cultur und die Population behinderet wird. SR 1903/1761.

[20] G. F. Knapp: Einführung in einige Hauptgebiete der Nationalökonomie. München u. Leipzig, 1925. 164. skk. ll.

[21] K. Grünberg: Die Bauernbefreiung und die Auflösung des gutsherrlich-bäuerlichen Verhältnisses in Böhmen, Mähren und Schlesien. I—II. Leipzig, 1894.

creative commons A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából, az ISZT támogatásával készült.

még nem is a legnagyobb baj, tette hozzá, s ezzel felülemelkedett a tisztán fiskális szemponton, amitől pedig társai még az államtanácsban sem tudtak megszabadulni. A jobbágy túlterhelésének sokkal súlyosabb és sokkal bonyolultabb következményei is vannak. Erre vezethető vissza a magyar földművelés elmaradottsága, hiszen a jobbágynak nem érdeke, hogy a földet jobban megmunkálja, mert abból haszna csak a földesúrnak lenne. A lakosság is emiatt nem szaporodik, ez az oka az állandó jobbágyvándorlásnak is. Segíteni tehát okvetlenül kell. Ezt már 1514-ben felismerték, s bár a korábbi lázadás miatt az elkeseredés nagy volt, mégis könnyítettek a paraszt helyzetén. Borié, amint az egyes articulusokat részletesen megvizsgálta, úgy találta, hogy ha az 1514-es törvény életben lenne, ha a szolgáltatások aszerint történnének, a jobbágy sorsa lényegesen könnyebb volna. Így magyarázható, s igen jellemző az 1760-as állapotokra, hogy az 1514-es rendelkezéseket, amelyekkel tudvalévően a Dózsa-lázadásért büntetett a nemesség, nem súlyosbításnak, hanem könnyítésnek fogta fel. A magyar multat alaposan nem ismerte, tanulmányozásához csak most fogott hozzá, a Corpus Juris alapján. Öröme annál nagyobb volt, amikor sikerült megállapítania, hogy a jobbágyszolgáltatásokat törvény szabályozza, mégpedig a korabeli szolgáltatásokhoz viszonyítva igen méltányosan. A magyar nemes, aki az udvarral szemben mindíg a magyar alkotmányra, a magyar törvényekre hivatkozik, a magyar törvény ellen cselekszik, amikor az 1514-es szolgáltatásoknál többet követel. Az udvar ezzel a megállapítással hatalmas fegyvert nyert a jobbágy érdekében folytatott küzdelemhez.

Borié azonnal alkalmazta ezt a fegyvert, Cothmann azon állítását támadta meg vele, hogy ha a kamara könnyítene is a jobbágyon, az új birtokos nem lenne köteles a könnyítést fenntartani. A Corpus Juris megfelelő pontja, mondotta, csak a nemes törvényes jogait biztosítja, a iustis iuribus suis kifejezésben a iustis jelző a törvényre vonatkozik. Márpedig a mostani szolgáltatások törvénytelenek, így ezt a helyet a nemes nem idézheti a maga igaza mellett. De különben is a magyar törvények csak azt határozzák meg, hogy a földesúrnak milyen jogai vannak a jobbággyal szemben, azt azonban nem tiltják, hogy jogaival ne éljen, a prout voluerit kifejezés szabad kezet biztosít számára. Erdély helyzete e tekintetben ugyanaz, mint Magyarországé. Erdélyre vonatkozóan pedig egy 1747-i királyi rendelet a következőket állapította meg: Nisi quid minus aut levius in servitute per pacta et conventiones inter dominum terrestrem et inquilinum statutum foret, pactis enim conventis standum erit, ami Magyarországra is vonatkozik. Vagyis, ha a földesúr a jobbágy szolgáltatását szerződésileg leszállította, azon változtatni nem szabad, mert ez szerződésszegést jelentene.

creative commons A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából, az ISZT támogatásával készült.

Az erdélyi példa említése nem volt szerencsés gondolat. Erdélyben az uralkodó hatalma sokkal erősebb volt, mint Magyarországon, ami a két terület eltérő fejlődéséből következett. Erdélyben nem ütközött nehézségbe, ha az uralkodó egyszerűen elrendelt valamit, aminek törvényes alapja nem volt. Magyarországon erre nem lehetett gondolni. Borié nem is erdélyi törvényre, hanem csak királyi rendeletre hivatkozott, ennek az érvének súlya már ab ovo nem lehetett. Annál több sikert remélt második érvétől, amellyel azt bizonyította, hogy az 1514-i törvényben megállapított mértéket meghaladó szolgáltatások törvénytelenek. Törvényre hivatkozhatott a rendiséggel szemben, amely a törvényekből merítette minden erejét a királyi hatalom elleni küzdelemhez. Azonban — amint látni fogjuk — ez az érv sem váltotta be a hozzáfűzött reményeket. Sokkal nagyobb súlya volt érvei közül az utolsónak, amelyben azt hangsúlyozta, hogy a jobbágyszolgáltatások csökkentését az egész ország java (bonum commune regni) követeli. A felvilágosult abszolutizmus célkitűzéseit a közjóval tudta igazolni akkor is, amikor törvényes igazolást nem találhatott. Erkölcsileg így mindig magasabb fokon állott, mint a rendiség, amely törvényeket idézhetett ugyan, de nem az egész ország javára, hanem csak a rendi érdekek mellett.

A közjóra hivatkozott Borié javaslatának második részében is, amikor azt bizonyította, hogy a parasztbirtok örökölhetősége az egész országnak javát szolgálná, még a földesúrét is, mivel megszűnnének a jobbágyvándorlások (migratio colonorum), amik minden földesurat állandó bizonytalanságban tartanak, nem tudhatja ugyanis, melyik percben hagyják jobbágyai faképnél, ami a különleges óvóintézkedések mellett is megtörténhetett. Ennél a pontnál törvényre nem hivatkozhatott, hiszen a törvény határozottan tagadta a jobbágy jogát a földhöz. Nem látta azonban be, miért kellene ezt a kérdést az országgyűlés elé vinni, hiszen csak a kamarai birtokokról van szó. Az adó a királyé, a föld szintén a királyé, saját földjén, saját adójáról miért ne rendelkezhetnék az uralkodó az országgyűlés nélkül, különösen amikor nem csökkenteni akarja az adót, hanem ellenkezőleg az adóalapot igyekszik biztosítani.

Az egész dolog egyszerű, állapította meg Borié, aki akkor még nem tudott belenyugodni a szomorú ténybe, hogy nem minden észszerű elgondolást lehet megvalósítani, s hogy nem az észszerűségtől függ egyedül a javaslatok sorsa. A koronabirtokokat a jobbágyoknak kell eladni örökös joggal, a szolgáltatásokat pedig az 1514-es mérték csekély felemelésével kell megállapítani. A kúriához tartozó allodiális földeket a feltűnés elkerülésére először csak bérbeadni szabad, csak később kerülhet sor ezek eladására is, hogy idővel az egész terület jobbágykézre kerüljön, ami a

creative commons A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából, az ISZT támogatásával készült.

nemesség lassú kihalását fogja maga után vonni.[22] A legelső teendő a szolgáltatások normájának elkészítése, vagyis pontosan meg kell állapítani, hogy a jövőben a kamarai birtokokon a jobbágy milyen szolgáltatásokkal tartozik. Cothmann dolgozza ki az 1514-es törvény alapján ezt a normát. A kamara példáját egyes uradalmak önként fogják követni, másokat a jobbágyság panaszai és az attól való félelem, hogy a jobbágy elszökik, fog a példa utánzására kényszeríteni. Fontos azonban, hogy elkerüljék annak a látszatát, hogy az udvar mindezt célzatosan teszi. Az ügyet éppen ezért nem szabad országgyűlés elé vinni. Tettekkel kell előállni, nem pedig propozíciókkal. Az élő példa minden szónál szebben beszél. A jobbágy szeretete így az udvar felé fog fordulni, ami a siker legbiztosabb záloga lesz.[23]

Nem kell a szolgáltatások könnyítésére általános rendeletet kiadni, ahogyan Cothmann ajánlotta. Ennek még nincs itt az ideje. A dolognak érnie kell, meg kell várni, amíg a kamara példája hatni kezd. A földesurak kényszerhelyzetbe fognak kerülni és maguk lesznek kénytelenek kérni azt, ami ellen, ha az udvar nyíltan előállna vele, kézzel-lábbal tiltakoznának. Éppen ezért a jobbágyköltözés megakadályozására sem kell egyelőre semmit sem tenni, bár Cothmann ezt is ajánlotta. A jobbágyköltözés fogja ugyanis a földesurakat jobb belátásra bírni, hogy beleegyezzenek az udvar tervébe, ami végeredményben saját javukra is fog válni. A jobbágyok t. i. a kamarai birtokokra fognak vonulni, ha sorsuk ottan jobb lesz.[24] Cothmann további javaslatai mind jók és méltók arra, hogy megvalósuljanak. Dolgozzon ki részletes tervet arra nézve, hogyan lehetne elérni, hogy a megyék az adóbehajtásnál ne tartsák a megyei háziadót a hadiadónál fontosabbnak. Fontos a telepítés kérdése, a mocsarak kiszárítása is. A magyar ipar fellendítésére is gondot kell fordítani, úgyszintén szabad királyi városok keletkezésére is, mert ezekben „a magyar szolgaság borzalmainak gátat lehet vetni."[25]

[22] ...das die Fiscalitatsgütter von der Kammer an Nobiles nicht mehr zu begeben, sondern das deren Grundstücke an die Unterthanen zu vererben, und diesen die Servitia et Onera ad Praescripta Decreti Uladislai mit deren einigmäsiger Erhohung zu moderiren, die ad Curiam gehörige Grundstücke anfanglich zu verpachten, nachhin aber auch an Unterthanen zu vererben, und damit der gantze Grund unterthänig zu machen seye, womit dann in der Folge der Zeit die Menge des Adels von selbsten erlöschet... SR 1903/1761.

[23] U. o.

[24] Will es mich bedüncken, mann solle die Migrationes Plebis noch zur Zeit nicht beschräncken, denn eben diese Migrationes müssen die ungarische Dominien bewegen, dass sie zum ihrigen eigenen Nutzen würcken helfen, und darmit in die interdirende bessere Ordnung eingehen; Indeme sonsten die Unterthanen sich von ihnen hinvegen und dagegen zu jenen ziehen, welche diese weniger beschweren. SR 1903/1761.

[25] ...der Grausamkeit der ungarischen Sclavery Schrancken gesetzet seynd... SR 1903/1761.

creative commons A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából, az ISZT támogatásával készült.

Tanulságos összehasonlítani Borié és Cothmann elgondolását arról, hogyan lehetne a magyar bajon segíteni. Borié gyökerén ragadja meg a bajt. A nemes nem adózik, a jobbágyot elnyomja. Ha a nemesi adómentességet egyelőre és közvetlenül megszüntetni nem is lehet, a jobbágyon segíteni mindenképen kell. Szolgáltatásait a méltányosság alapján kell megállapítani s hozzá kell kötni a földhöz, de nem úgy, ahogyan a magyar törvények teszik: a költözés tiltásával, hanem tulajdonjogot kell adni a földhöz, hogy a költözésre ne is gondoljon. Mindezt egyelőre a kamarai birtokokon, idővel azután az egész országban. Cothmann szintén látja a baj gyökerét, de nem mer hozzányulni. A törvények tiltják, hogy országgyűlésen kívül történjenek ilyen fontos intézkedések. A jobbágy sorsán közvetve kell javítani. A megyék kihágásait meg kell akadályozni, a nép jómódját telepítéssel, ipartámogatással és szabad királyi városok létesítésével kell emelni. Borié mindezt szintén helyeselte, de csak mellékes teendőnek ítélte. Nem ismerte ekkor a nehézségeket, s bízott magában, hogy megkerülheti azokat. Önmaga, uralkodója és a birodalom előtt igazoltnak látta eljárását, sőt meg volt győződve róla, hogy Magyarországnak is javát szolgálja. Ez csakugyan így is volt. Nem tudta tehát megérteni, hogy a szép tervet miért kellene elejteni. Hiszen az ész követelményének, a rationak még a kivitel módjának kidolgozásában is eleget tett. Nem rohant fejjel a falnak, az adózás kényes kérdését elejtette, csak a koronabirtokokra korlátozta az egész tervet. Tartózkodott minden erőszakos húzástól, lassan remélte a változást, amely önként fog bekövetkezni. Minden csak azon múlik, hogy következetesen kitartsanak a programm mellett. Hogy a kamarai szervezetet a cél szolgálatába állítsák, s ez a szervezet tökéletesen működjék. Aminek elméletben nem is volt semmi akadálya sem. De más volt az élet s az életet, legalább is a magyar életet Cothmann ismerte jobban. A magyar nemes nem néz semmire, ha kiváltságainak legkisebb csorbulása fenyegeti, mondotta, s csak a valót állapította meg. A kamara pedig magyar hatóság volt, a kamara útján nem lehetett a sikert remélni. Különösen Grassalkovich kamaraelnöksége alatt nem, aki a királynő feltétlen bizalmát élvezte, de a törvények megsértésébe semmiképen sem egyezett volna bele.

Boriénak lassan meg kellett tanulnia azt, amit utána II. József csak a halál küszöbén tudott megérteni, vagy nem is annyira megérteni, mint inkább változhatatlan adottságként csüggedten elfogadni. Hogy hiába gondol ki valami jót az ész, hiába lelkesül érte a legnemesebb szív, hiába dolgozik érte lankadatlanul az akarat, hiába minden, hiába. Boriét a nagy csalódástól megkímélte az a szerencsés tulajdonsága, hogy nem ragaszkodott valamihez, amint rájött, hogy azt elérni lehetetlen, hanem hihetetlen rugalmassággal újabb és újabb lehetőségeket gondolt ki. Az élet minden

creative commons A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából, az ISZT támogatásával készült.

ágára kiterjesztette figyelmét, s munkája kisebb-nagyobb sikert minden téren felmutathatott. Az úrbérrendezés tető alá hozásában törhetetlen energiájának is nagy szerep jutott.

Az államtanács többi tagja már kevésbbé tekintette szívügyének a jobbágykérdést. Stupan némi elégtétellel állapította meg, amikor Cothmann jelentését olvasta, hogy a nehézségeket mind előre megjósolta. Mindamellett kívánatosnak találta, hogy a következő országgyűlésen történjék valami a jobbágy érdekében. De csak az általános kívánságot tudta a jól ismert szavak újabb variációjában kifejezni, hogy mi történjék az országgyűlésen, arra nézve pozitív indítványa nem volt. A magyar kancelláriának kell a következő országgyűlés anyagát előkészítenie, mondotta, de ez a hivatal orránál fogva vezeti az udvart, csak a reményeket csillogtatja állandóan, dolgozni nem dolgozik semmit.[26] Milyen nagy különbség a két tanácsos között. Stupan csak kifogásait hallatja, Borié erre alig veszteget időt, ellenben határozott programmal áll elő. Stupanban ott van a hivatalnok örök betegsége, a körülményesség, a teendők halogatása, a formák merev tisztelete. Borié egyenesen, frissen tör a cél felé, csak a lényeget nézi, a formákat hajlandó elejteni. Stupan országgyűlés elé akarja a kérdést vinni, Borié befejezett tények elé kívánja a magyarokat állítani. Az 1764/65-i országgyűlés azután megmutatta, hogy mennyire Boriénak volt igaza.

Stupan Cothmann javaslataiban is sok kifogásolni valót talált. Még Cothmannál is aggályosabb volt s az adó kérdésében országgyűlés nélkül semmit sem akart tenni. Őfelsége kérjen kimutatást a megyéktől, hogy a megyei szolgáltatásokat mire fordítják, ez az egyedüli, amit országgyűlés nélkül is meg lehet tenni, mondotta. Szabad királyi városok létesítésétől nem remélt sikert, a magyar gyáripar fejlesztését pedig határozottan ellenezte, mert féltette az örökös tartományokat az új versenytárstól. Blümegen figyelmét is különösen a magyar gyáripar kérdése ragadta meg.

A jobbágykérdésről semmi megjegyezni valója sem volt, mindenben csatlakozott Borié javaslatához. Amíg Magyarországon az udvar célját el nem érte, szögezte le álláspontját, a magyar ipart támogatni nem szabad, sőt mindent el kell követni, hogy ne fejlődjék, mert fejlődése kárt okozna az örökös tartományok iparának. A kérdés egyéb vonatkozása nem érdekelte. A jobbágykérdés és az iparosodás összefüggését, amire Cothmann

[26] Die Hungaren und besonders die hungarische Hofcanzley giebet immerdar die Hofnung, was für eine nützliche Einrichtungen Selbe unter den Handen habe, und ausführen werde, unter welchem Vorwandt, und das die Gemüther der Hungaren, in voller Zufridenheit erhalten werden sollen, derselben bishero gelungen hat, viel Vorangenohmenes abzuwenden, und verschiedene Gnaden zu erhalten. Es wäre darnach Zeit, das die Versprechungen dermalleinst in die Würckung gesetzet werden möchten. SR 1903/1761.

creative commons A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából, az ISZT támogatásával készült.

és Borié egyaránt nagy súlyt helyeztek, nem vette tekintetbe. Állásfoglalását így egyoldalúnak kell minősítenünk, ítéletéből hiányzott az elfogulatlanság. — Haugwitz nem foglalkozott a kérdéssel, egyszerűen hozzájárulását adta társai javaslataihoz. Passivitása feltűnő, annál aktívabb Kaunitz, aki ebben az időben nagy buzgalommal foglalkozott a belügyekkel.

Borié javaslatát ezúttal is mindenben elfogadta. A népen könnyíteni kell, hogy szeretete az udvar felé forduljon, ezt a könnyítést a kamarajavakon kell először megvalósítani, ezeket tehát eladni még akkor sem szabad, ha megtartásuk kárt is jelent a kincstár számára. Az adókérdést érinteni nem kell, országgyűlést összehívni fölösleges, feltűnés nélkül kell a kitűzött célt kitartó munkával megközelíteni. Ugyanazt ajánlja tehát, amit Borié javasolt. A jobbágykérdésben teljes súlyával Borié mellé állott, akinek erélyes és jól megalapozott érvelése helyeslését teljesen megnyerte. A fiatal Józsefre szintén mély hatással kellett, hogy legyen a két nagy államférfiú okfejtése, amelyhez hozzájárult.[27]

Az államtanács tehát Borié javaslata alapján a jobbágykérdés rendezésében két út követését határozta el. A jobbágyszolgáltatásokat az egész országban az 1514-i törvény szabja meg, ez volt az egyik út; a kamarai birtokokon a jobbágyföld örökölhető legyen, ez volt a másik. Az uralkodónő mindkét útat helyesnek találta, de mielőtt a királyi rendeletek kibocsátására sor került volna, Cothmanntól újra véleményt kértek.

Cothmann továbbra is megmaradt korábbi álláspontja mellett. A magyar törvények értelmében parasztbirtokokat kamarai jószágokon sem lehet létesíteni, fejtette ki újra. A jobbágynak nincs joga a földhöz, ezen a tényen a föld birtokosa sem változtathat, változást csak országgyűlés hozhatna, de erre semmi remény sincsen. Az 1514-i törvényre pedig több okból nem lehet hivatkozni. Ez a törvény megengedte a földesuraknak, hogy amennyiben a régi szokás nem mindenben egyezik a törvény rendelkezésével, ne a törvényt, hanem a régi szokást tartsák meg. Azután az azóta eltelt 2½ század alatt az a gyakorlat alakult ki, hogy minden birtokos külön egyezséget kötött jobbágyaival, tekintet nélkül az 1514-i rendelkezésre, s ezt a gyakorlatot legutóbb az 1723: 18. art. is szentesítette, meghagyva, hogy a földesurak a szabályszerűen készült urbáriumokban megállapított szolgáltatásokon felül a jobbágyot ne terheljék meg. Végül az 1514-i törvényben olyan részek is vannak, amelyek a királyi hatalmat korlátozzák, így jobb, ha erre a törvényre az udvar nem hívatkozik.

Mi tehát a teendő? Elsősorban a kancellária, illetve a helytartótanács útján fel kell szólítani a megyéket, hogy az 1723: 18. art. megtartá-

[27] SR 1903/1761.

creative commons A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából, az ISZT támogatásával készült.

sára szigorúan ügyeljenek, a földesurak visszaéléseit akadályozzák meg és őfelségének minden egyes esetről tegyenek jelentést. Ilyen módon azonban csak a földesúri kihágásoknak lehet elejét venni. A főteendő a jobbágy életlehetőségeinek a javítása, amit sz. kir. városok létesítésével és gyárak felállításával lehet elérni. A népességet telepítéssel kell növelni. A kamarai jószágokon a jobbágyszolgáltatást leszállítani nem érdemes, mert a példát a földesurak nem követnék, csak a kamara jövedelme csökkenne.

Cothmann javaslatának minden során az látszik, hogy a magyar viszonyokat gyökeresen ismeri s csak olyan kezdeményezést ajánl, aminek sikeréről teljesen meggyőződött. Borié tervének keresztülvitelét nem remélte. Érvelésének súlya alatt az államtanácsnak újból meg kellett hajolnia.

Stupan bizalmatlansága így igazolást nyert. Szomorúan állapította ezt meg, s nem mulasztotta el, hogy a magyar viszonyokat ezúttal is meg ne rójja. A magyar királyság szerencsétlen alkotmánya, mondja, vagy inkább a magyar nemzeti szellem, a régi jogokhoz és szokásokhoz való elvakult ragaszkodás, útját állja a legüdvösebb intézkedéseknek is, amelyek nemcsak az uralkodó, hanem az ország jólétét is célozzák. Más országok rendeinek szintén megvannak a maguk kiváltságai, nem kisebbek a magyar kiváltságoknál, az uralkodó azokra is esküt tesz. De azok elismerik, hogy a viszonyok megváltoztak, hogy az állami szükségleteket egyedül a jobbágy nem fedezheti, hogy a jobbágy jólététől függ a földesúr és az ország jóléte, s készségesen teljesítik, amit az uralkodó a közjó érdekében elrendel. Ezzel szemben a magyar rendek minden terhet a jobbágy nyakára hárítanak, sőt a jobbágyot méltánytalanul kizsákmányolják. Az uralkodónak így Magyarországon más politikát kell folytatnia, mint másutt. Itt minden terhet a jobbágy visel, a jobbágy segítése tehát a legelső uralkodói feladat.[28] Stupan erős szavakkal rójja meg a

[28] Die unglückseelige Verfassung des Königreich Hungarn, oder viel mehr der National Geist, und ein blindes Verlangen, die alten Rechte und Gewohnheiten beyzubehalten, verhinderen die besten Einrichtungen, welche nicht allein zum Nutzen des Souverain, oder des Universi, sondern auch zu Wohlfahrt des Landes selbsten, vorgenohmon werden könten. Verschiedene andere Landstände haben fast die nemlichen, und in einigen Stücken noch grösere Freyheiten, welche bey der landesfürstlichen Huldigung bestättiget und beschworen zu werden pflegen. Ihre Devotion, und die Erkäntnüs, das bey veränderten Zeit- und Umständen die Staatsausgaben ein viel mehreres erfordern, und das durch Belegung des Unterthans allein die Erfordernüs nicht aufgebracht werden könte, auch das von dem guten Stand des Unterthanes die Landes Wohlfahrt, und der eigene Nutzen des Herren abhange, haben die übrige Landstände dahin gebracht, das sie in alles das jenige nach möglichsten Kräften hineingehen, was der Souverain (an welchen nach seiner Eigenschaft die Beherrschung des Volcks übertragen worden ist) für den allgemeinen Nutzen zu verlangen und anzuordnen für gut befindet;

creative commons A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából, az ISZT támogatásával készült.

magyar rendiséget, nem említi azonban, hogy mi volt az oka a különleges magyar helyzetnek. Magyarországon a rendi dualizmus küzdelmében magyar rendiség harcolt idegen uralkodóházzal, a magyar rendi állásfoglalást ebből a szemszögből is értékelni kell. A magyar rendek görcsösen ragaszkodtak adómentességükhöz akkor is, amikor annak alapja, a személyes honvédelem jelentőségét már teljesen elvesztette. A méltányosság azt követelte, hogy a nemesi adómentességet szüntessék meg. A nemesi kiváltságok azonban a törvényekben szorosan összefonódtak az ország függetlenségének biztosításával, azok sérelme ezek épségét is veszélyeztette volna. Ez az egyetlen mentség, amit a korszerűtlen és a humánus szempontokkal ellenkező rendi felfogás védelmére fel lehet hozni, az udvar államférfiai azonban ebből a szemszögből nem nézhették a kérdést. Stupan szemrehányásait így jogosaknak kell tekintenünk, különösen a jobbágyelnyomásra vonatkozó részüket. A jobbágyelnyomást semmiképp sem lehetett az ország szabadságával kapcsolatba hozni, mint a nemesi adómentességet; a földesúri visszaélések üldözését Cothmann is ajánlotta és ezen a téren Stupannak sem voltak aggályai.

Teljesen igazat adott Cothmannak abban, hogy az 1514-i törvényre hivatkozni nem ajánlatos. Szintén azt találta egyelőre a legjobb megoldásnak, hogy a földesurakat a megyék ellenőrizzék. Látta azonban azt is, hogy a jobbágyot nemcsak földesura részéről fenyegeti veszély, hanem a megye részéről is. Azt a körülményt nem is vette tekintetbe, hogy a megye révén a földesurak ellenőrzése földesurak kezén marad; sokkal nagyobb fontosságot tulajdonított annak, hogy a megyék a jobbágy adójátminden ellenőrzés nélkül kezelik. Az örökös tartományok mintájára azt követelte, hogy a kivetett és behajtott adóról a megyék őfelségének elszámolással tartozzanak. Szintén az örökös tartományok mintájára ajánlotta, hogy minden megyében alkalmazzanak egy jobbágyvédőt (defensor subditorum), aki a jobbágyok panaszait meghallgassa, ürügyüket a megyén képviselje és pontosan ügyeljen arra, hogy a jobbágyot sem a földesúr, sem a megye részéről ne érje sérelem.

Az advocatus subditorum alkalmazásának gondolatát Borié is jónak találta. Cothmann érvelésének hatása alatt eredeti három gondolatából most már a másodikról is le kellett mondania. A kamarai adó bevezetését a nemesi birtokra már korábban elejtette, most a parasztföld örökölhetőségét volt kénytelen feladni, bár ehhez a gondolathoz — amint látni fogjuk — az új telepítéseknél azután visszatért. Maradt tehát a jobbágy-

Da aber bishero in dem Königreich Hungarn allein der Unterthan oder Bauer für contribuable angesehen worden, so lieget alles daran, dass die Unterthanen in guten Stand gesetzet, und wider die unbillichen Beschwerden ihrer Herrschaften geschützet werden. SR 2884/1761.

creative commons A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából, az ISZT támogatásával készült.

szolgáltatások rendezése, de ezt sem lehetett olyan formában elkezdeni, ahogyan először tervezte. Az 1514-i törvényt érveléséből kihagyta és alapul elfogadta az 1723: 18. törvénycikket, mert úgy látta, hogy ennek a lelkiismeretes keresztülvitele szintén lényeges javulást fog eredményezni, s kifogást ellene a rendek nem emelhetnek. Cothmann javaslatát tehát el kell fogadni és a helytartótanácsnak szigorúan meg kell hagyni, hogy a megyék mindenütt ellenőrizzék, hogy a földesurak nem követelnek-e többet, mint amennyit az urbáriumok megállapítanak. E cél elérésére alkalmas eszköz lesz jobbágyügyvédek alkalmazása, de erre csak később kerülhet sor. Boriét a kezdeti nagy lendület után óvatosság szállta meg. Eredeti elgondolása már az első akadályon sem tudott keresztüljutni, pedig ez az akadály Cothmann volt, a német eredetű kamarai hivatalnok, az udvarnak származásánál, tisztjénél fogva egyaránt legmegbízhatóbb, leghűségesebb embere. Cothmann magyarázatából következtethetett arra az ellenállásra, amiben született magyarok részéről lett volna része. A tanulságot le is vonta, s most már ő mérsékelte a különben igen mérsékelt Stupan gondolatát. Lépésről-lépésre kell haladni, mondotta, hogy a nemzet ellenzését ne keltsék fel és a nép reményeit ne csigázzák túlságosan magasra.[29] Egyelőre a királyi jogügyigazgatót szólítsák fel, hogy hivatalos kötelességének megfelelően a felmerülő jobbágysérelmeknél a jobbágyot támogassa. Ez ellen senki sem emelhet kifogást. Az ország meg fogja szokni, hogy az állam törődik a jobbággyal. A királyi jogügyigazgató munkája meg fog duzzadni, kérni fogja, hogy segítséget kapjon, s akkor a jobbágyvédő szervezetet feltűnés nélkül ki lehet építeni.

Borié rövid félesztendő alatt eléggé megismerte a magyar helyzetet. Kitűzött célját: a nemesi adózást és a jobbágy segítését továbbra is állandóan szem előtt tartotta, de sokkal gondosabban szemelte ki a célhoz vezető útakat. Belátta, hogy Magyarországgal szemben a legcélravezetőbb politika, ha az udvar gondosan kerül minden olyan lépést, ami a törvényeket formailag sérti, ami ellen a magyarok kifogást emelhetnek. Lényegében azonban az udvarnak mindent el kell követnie, amit a magyar viszonyok megváltoztatására a formák, a törvények megsértése nélkül megtehet. Ezt az elvet hangoztatni nem szabad, ez államtitok (secretum status), de minden intézkedésnek ezzel kell összhangban lennie. Ezért nem tartotta elfogadhatónak Cothmann ama javaslatát, hogy hívjanak össze országgyűlést. Országgyűlésen semmi jót sem lehet keresztülvinni, mondotta, szinte előre látva az 1764—65-i országgyűlés meddő vitáit. Csele-

[29] Nur glaube ich, das gradatim furzugehen wäre, umb kein Aufsehen bey der Nation, und keinen Auflauf bey dem Volck zu veranlassen. SR 2884/1761.

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából, az ISZT támogatásával készült.

kedni kell, sok-sok előkészítő munka után kerülhet csak sor a rendek összehívására.[30]

A tettvágy fűtötte Borié minden sorát, minden gondolatát javítani akarás szülte és hajtotta minden akadályon keresztül a valóraválás felé. A teendő már most az, szögezte le, hogy a helytartótanács és a megyék a törvény meghagyása értelmében a földesúri visszaéléseket csakugyan megszüntessék. Az udvarnak az 1723: 18. art. megvalósulását kell mindenképpen keresztülvinnie. Emellett nem szabad a kamarai jószágokon élő jobbágyról sem megfeledkezni, bármennyire is jelentéktelennek ítéli Cothmann ezt a kérdést. Abban igaza van, hogy a kamarai birtokok az ország területéhez viszonyítva alig jönnek számításba, de nem szabad elfelejteni, hogy az országban elszórtan fekszenek és minden vidéken jó példával járhatnak elő, amit egyesek idővel mégis csak követni fognak. Amellett az udvar szándéka az, hogy fiscalitásokat a jövőben nem fog eladományozni. Sőt az elzálogosított koronabirtokokat is ki kell váltani. Erre a célra érdemes pénzt előteremteni, a zálogösszegek ugyanis olyan csekélyek, hogy a birtokok jövedelméből is ki lehet fizetni őket. Idővel hatalmas területek birtokába jut így a kincstár, s kötelessége, hogy amit más földesuraktól megkíván, azt maga is megtegye a jobbágy érdekében.

Borié terve a papiron nagyon szép volt. Elméletben nem volt akadálya, hogy a kincstár az elzálogosított koronajavakat kiváltsa, hogy azokat a fiscusra visszaszállott jószágokkal együtt a kamara kezelje. A gyakorlatban azonban ez igen nehéz feladat volt. Elsősorban meg kellett volna állapítani, hogy melyek a kiváltható zálogbirtokok. Azután a kiváltásra pénz kellett volna. Le kellett volna mondani az új adományozásból folyó jövedelemről, amit a jószágok kamarai kezelése lett volna hivatva pótolni. Csakhogy a jószágok a kamara kezén nem jövedelmeztek. A kamara nem működött ideálisan, márpedig Borié elgondolásának megvalósításához erre lett volna a legnagyobb szükség. Enélkül nem lehetett még a visszaváltható birtokokat sem kinyomozni, nem lehetett a kiváltásra pénzt szerezni, nem volt értelme az adományozások megszüntetésének. Ezen a helyen nem térhetünk ki annak a megvizsgálására, hogy az udvar milyen lépéseket tett Borié fiscalitás-tervének megvalósítására, s hogy ezek a lépések miért nem jártak eredménnyel. E célból a magyar kamara szervezetét kellene ismernünk, az eredménytelenség magyarázatát enélkül nem kísérelhetjük meg. Azt azonban megállapíthatjuk, hogy a terv túlságosan

[30] Dagegen scheinet es mir bedenklich zu seyn, der Zeit alschon auf eine Diät das Absehen zu richten, und noch weniger kan ich mir die Hofnung machen, das bey solcher was Gutes dörfte zu erhalten seyn. Nach meinem geringen Ermessen müsen noch viele Praeparatoria vorhero nützlich angewendet werden, bis das mann mit einer solchen Hofnung sich schmeichlen mag. SR 2884/1761.

creative commons A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából, az ISZT támogatásával készült.

merész volt, nagyon is elméleti gondolkodás szülte. Borié minden gondolata a ratioban gyökerezett, bár az érzelmek hatása szintén kimutatható nála. De a vezérszerep mindig az észé. Rationalismusa azonban nem merevedik meg elméletek felállításában, hanem észszerűsége legjellemzőbben abban nyilvánul meg, hogy rendkívül hajlékonyan alkalmazkodik a változhatatlan adottságokhoz. Először azt nézi, mit kell tenni, azután, hogy mit lehet. Rationalismusa kettős: elméleti és gyakorlati, a két színezet ritka egyensúlyban egyesül benne. A fiscalitás-terv elméleti rarionalismusának volt a gyümölcse. A gyakorlatban azután alkalmazkodnia kellett az adott helyzethez, ami a megvalósulást lehetetlenné tette.

A jobbágyszolgáltatások könnyítése a kamara birtokain már sokkal könnyebb feladatnak látszott, de ezt sem lehetett símán keresztülvinni. A kamara — különösen Grassalkovich elnöksége alatt — nem volt engedelmes eszköz az udvar kezében. Még Cothmann is úgy nyilatkozott, hogy a könnyítés csak fölöslegesen csökkentené a jövedelmeket. Borié előtt azonban nem a fiskális szempont döntött. Számára erkölcsi követelmény is volt, hogy az udvar elveinek megfelelően cselekedjék. Ez adta neki a szilárd talajt, amin állva erkölcsi fölényének tudatában támadhatta a rendi szűkkeblűséget.

Az államtanács és Cothmann tárgyalásai 1761 végéig húzódtak el, az első lépést a magyarországi úrbérrendezés felé ezek a tárgyalások jelentették. Az államtanács célul tűzte ki, hogy Magyarországot a monarchia számára hasznos országgá alakítja át, s így magát az országot is boldoggá teszi. E nagy célkitűzés keretében kell az úrbérrendezést értékelnünk, amely az államtanácsnak az egész magyar életet számbavevő elgondolásában a legsürgősebb tennivalók sorában foglalt helyet. Ha magyarázatát keressük, hogy miért törekedett az udvar a magyar úrbérrendezésre, a válasz az első pillanatban nagyon egyszerűnek tűnik fel. Magyarországon a városok lakosságát nem számítva adót és más állami szolgáltatásokat csak a jobbágyság fizetett. Az államnak tehát érdeke volt, hogy a jobbágyságot az egyéb — földesúri és megyei terhek alól lehetőleg mentesítse, hogy annál nagyobb állami terheket rakhasson a vállára. Az úrbérrendezés csírái tehát az állami önzésben találhatók meg. Ha az úrbérrendezést csak önmagában nézzük, okvetlenül erre az eredményre jutunk. Másképp kell azonban az udvar politikáját megítélnünk, ha teljes egészében tekintjük át, ha olyan részeit is figyelembe vesszük, amelyeknél a rideg állami önzés a nemes és nagyvonalú államvezetésre a legcsekélyebb árnyékot sem vetheti. Ilyen terület például a nevelés kérdése, hogy csak a legfontosabbat emeljük ki a sok közül. A rideg állami önzésnek nem feküdhetett a szívén, hogy az állampolgárok például vallásos nevelésben is részesüljenek, amire pedig az államtanács igen nagy súlyt helyezett.

creative commons A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából, az ISZT támogatásával készült.

Erre csak a nemes értelemben vett állami önzés gondolhatott, amelynek alapelve Borié fogalmazásában úgy hangzott, hogy az állam jóléte csak az alattvalók jólétén alapulhat,[31] s a jólétet nem csak anyagilag, hanem a szellem ápolásában is értelmezte. A hangsúly az alattvalókon van, az állam az alattvalókat együttvéve jelenti. Az állam ilyen értelmezése mellett az állami önzés nem önzés többé a szó rossz értelmében. Ilyen nemes értelemben felfogott állami önzésben gyökerezett az államtanács, amint láttuk elsősorban Borié és Kaunitz tervezete Magyarország átalakításáról és azzal kapcsolatban a magyar jobbágy helyzetének javításáról, amihez — egyéb tennivalók mellett — a jobbágy földesúri szolgáltatásainak szabályozását is szükségesnek találták.

A fentiekben láttuk, hogy a földesúr-jobbágy viszony megváltoztatására a jobbágy érdekében az államtanács milyen lépések megtételét ajánlotta. Megállapíthattuk, hogy az államtanács tagjai közül Borié vetette fel a legtöbb új gondolatot, s hogy gondolatait elsősorban Kaunitz helyeselte. Ők ketten fejtették ki a legnagyobb energiát. Stupan az óvatosságot személyesítette meg, Blümegen a gyanakvást és bizalmatlanságot képviselte, Haugwitz és Daun pedig egészen a háttérben maradtak. Cothmann személyében megismerkedünk az udvar magyar bizalmasával, aki a magyarországi viszonyok alapos ismeretével Borié merész és lendületes terveit a keresztülvihetőség színvonalára szállította le. Az államtanács és Cothmann között lefolyt megbeszélések eredményeképpen az úrbérrendezés kérdése 1761 végére a teendők megállapításáig jutott csak el. A jobbágy szolgáltatásait az egész országban méltányosan kell megállapítani, ez volt a cél. Ezt a célt legegyszerűbben országgyűlés útján lehetett volna elérni, de az udvar a mult tanulságaira hivatkozva a magyar országgyűléstől nem remélhette, hogy a rendi jogkört csorbító határozatot fog hozni. Feltevését az 1764-ben azután mégis összehívott országgyűlés mindenben igazolta. Nem maradt tehát más hátra, mint — Borié kifejezése szerint — per vias indirectas közeledni a cél felé. Három „közvetett út" kínálkozott. 1. 1723: 18. art. alapján a közigazgatási hatóságok — kancellária, helytartótanács és megyék — felhasználása a jobbágyvédelemre. 2. Jobbágyügyvédek alkalmazása. 3. Példaadás a kamarai jószágokon: szolgáltatások leszállítása, örökbirtok, adományozás vagy eladás esetén kamarai adó kikötése. Gyökeres változást ezen a harmadik úton lehetett volna elérni. Cothmann kimutatta, hogy ez az út a legnehezebb. Érveit Borié is kénytelen volt elfogadni és eredeti elgondolását azoknak megfelelően módosítani. Adományozásnál vagy eladásnál az új birtokosra adót semmilyen

[31] ... die Wohlfarth des Staats nicht anderst als auf die Wohlfarth deren Unterthanen begründet werden möge... SR 614/1762.

creative commons A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából, az ISZT támogatásával készült.

formában sem lehetett kivetni, Borié tehát elvként mondotta ki, hogy a jövőben adományozni nem szabad. Ezt az elvet azonban különböző okok következtében előreláthatóan nem lehetett következetesen alkalmazni. Az adományozásokból az udvarnak állandó és tekintélyes jövedelme volt (tanulságos lenne az újkori királyi adományok történetét megvizsgálni), azokról csak abban az esetben mondhatott volna le, ha a kamara kezén a jószágok nagy hasznot hajtottak volna, holott a valóságban még Grassalkovich alatt is, aki pedig a legkitűnőbb kamaraelnökök közé tartozott, alig jövedelmeztek. — A parasztbirtokot a törvények nem ismerték el örökösnek. Borié ezt nem tagadta, de ügyes magyarázattal megkerülte a törvény lényegét. A törvény, mondotta, a földesúr javát célozza, ha tehát ez azt találja jónak, hogy a parasztbirtok örökölhető legyen, nem köteles magát a törvényhez tartani. Különösen megteheti ezt az uralkodó saját birtokain. A szabad királyi városokban már úgyis ez a helyzet: a polgároknak tulajdonukba ment át a föld, az adó a birtokon nyugszik, városi birtoka után a nemes is fizet adót. — A jobbágyszolgáltatások csökkentésének a kamarai birtokokon nem volt akadálya. Cotthmann mégsem helyeselte, mert azt vallotta, hogy a jószágok eladományozása esetén az új birtokost a kamara megállapodása nem kötelezné, s így a kincstár céltalanul károsodnék. Borié azonban a kamara példájától nagy hatást remélt és ragaszkodott a leszállításhoz. Ezen a ponton már hivatkozhatott a törvényre, mondván: miként a jobbágy megterhelése contra legis dispositionem per abusum successive allgemein worden, so mag dieser abusus successu temporis per usum contrarium et legi conformem nach und nach wiederum abgebracht werden.[32] — Tanulságos lenne nyomon kísérni, hogy az államtanács és a királynő döntésének megfelelően történt-e valami a kamarai birtokokon a parasztbirtokok örökölhetővé tételére és a jobbágyszolgáltatások leszállítására, s ha igen, az eredmény miért maradt el. Hogy elmaradt, azt az államtanácsnak az 1764-i országgyűlés összehívásakor, amikor már az elért eredményre akart a rendek előtt hivatkozni, szomorúan tudomásul kellett vennie. Egyedül az új kamarai telepítéseknél sikerült az udvar elveit nagyobb nehézség nélkül az életbe átültetni.

Mária Terézia uralkodásának második felében a kamarai birtokokon hatalmas méretű népesítés (impopulatio) folyt le.[33] A telepítés elvi kérdései az államtanácsot is foglalkoztatták, a tanácsosok közül az 1760-as években Borié foglalkozott a legtöbbet és a legalaposabban ezzel a kérdéssel is. Részletes tervezetben dolgozta ki a telepítések legkisebb részle-

[32] SR 1397/1762.

[33] Erre nézve l. K. Schünemann kisebb cikkeit, amelyek készülő nagy munkájából ragadnak ki egy-egy érdekesebb kérdést.

creative commons A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából, az ISZT támogatásával készült.

tét is, tervezetéből ezen a helyen csak a jobbágyszolgáltatásokra vonatkozó részt emeljük ki annak bemutatására, hogy a fentiekben megismert elveit hogyan alkalmazta. Az új telepesek fejenként legalább 30 hold szántóföldet és 10 hold rétet kaptak. Ezt a birtokot örököseiktől elvenni nem lehetett, a tulajdonos változásakor 5%-ot fizettek pro laudemio. Borié határozottan kikötötte, hogy az új telepes földesúri szolgáltatásait a legméltányosabban állapítsák meg, világosan írják körül, az emelést zárják ki. A szolgáltatásokat az 1514-es törvény alapján szabják meg, de ne hivatkozzanak rá, mert egyéb pontjaiban az udvarra kedvezőtlen részek vannak. Ő maga állította össze a szolgáltatásokat: évi 100 dénár, 12 tyúk, 2 liba, 1 disznó (10 paraszt adja); tized, kilenced; heti egy napi munka.[34] Ezeket a követeléseket igen méltányosaknak tekinthetjük, s amennyiben a telepítések tényleg ilyen feltételek mellett történtek, amiben kételkedni egyelőre nincs alapunk, s ami a telepítések történetéből ki fog derülni, megállapíthatjuk, hogy a Mária Terézia-kori magyarországi úrbérrendezés első szakaszában, amely 1761-től az 1764-es országgyűlés összehívásáig tartott, az elvi kérdések megvitatásán kívül gyakorlati téren legnagyobb jelentőséget annak kell tulajdonítanunk, hogy az udvar által megállapított elveket az új telepítéseknél alkalmazták is.

A jobbágyügyvédek szereplésének nyomai csak Erdélyben mutathatók ki. Magyarországon Borié a fiskus feladatának szánta a jobbágy védelmét a törvényszéki tárgyalásokon, de még mielőtt, a királyi jogügyek igazgatója alatt, ez a szervezet kiépült volna, az úrbérrendezést más úton valósították meg.

Az 1723: 18. art. alkalmazása szintén nem váltotta be a hozzáfűzött reményeket. Ez a törvénycikk a közigazgatás szerveit: a kancelláriát, a helytartótanácsot és a legalsó fokon a megyéket hatalmazta fel a jobbágy és földesura között felmerülő vitás kérdések intézésére. Azonban új urbárium ritkán készült. Az ország nagy részében vagy nem volt urbárium, vagy régebben készült. Mindkét esetben a szokás állapította meg a szolgáltatásokat, helyenként igen különbözően, a mindenkori földesurak alig korlátozott méltányossága vagy telhetetlensége szerint. A közigazgatási szervek az új urbáriumoknál érvényesíthették volna az udvar elgondolását. De a régi urbáriumokat nem ellenőrizhették, a helyi szokást nem vizsgálhatták meg birtokról-birtokra járva. Csak akkor léphettek fel, ha a jobbágy panaszt emelt a földesurak ellen. Ilyenkor először a megye ítélt, azután a helytartótanácson és kancellárián keresztül az uralkodóhoz lehetett felebbezni. Elméletben tehát ezen az úton az uralkodónak alkal-

[34] SR 1397/1762.

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából, az ISZT támogatásával készült.

ma nyílt a jobbágy segítésére. Az 1761-es tanácskozások befejeztével ezt az alkalmat próbálta az udvar kihasználni.

Az első lépést tehát a jobbágynak kellett megtennie azzal, hogy panaszt emelt. Az udvar nyílt felszólítást természetesen nem intézhetett az ország jobbágyságához, de különböző módok rendelkezésére állottak, hogy az uralkodó szándékát a nép tudomására hozza. Ilyen mód volt például Borié elgondolásában a kamarai jószágokon mutatott példa. Tény, hogy a nép az udvar szándékát megtudta, sőt félre is értette, ami azután elég gondot adott: a vas- és zalamegyei zavargásokat alig tudta a kirendelt katonaság elfojtani. — A további teendő azután az volt, hogy a jobbágy panasza a különböző hatóságokon át vezető úton el ne sikkadjon, hanem az udvar elé kerüljön. Ennek igen sok akadálya volt. A földesúr különböző módon kellemetlenkedhetett a jobbágynak, amíg a panasz a hosszadalmas útat járta. A megyén a földesurak ítéltek, a helytartótanácsban, a kancelláriában szintén. A földesúr befolyását ismételten éreztethette, de kiben bízhatott a jobbágy? Ezért lett volna szükség a jobbágyügyvédekre, hogy az egyes fórumoknál támogassák a jobbágy dolgát. Ezért kívánta az udvar, hogy a megindított vizsgálat minden esetben az uralkodó elé kerüljön, mert csak így ellenőrizhette és akadályozhatta meg a hatóságok esetleg igazságtalan döntését. Ez volt az oka, hogy amikor a rendek rájöttek az udvar szándékára, tiltakoztak az ellen, hogy a jobbágypörök a közigazgatási úton folyjanak, nem pedig a törvénykezés útján, amikor t. i. nem kerültek volna az uralkodó elé. Jellemző, hogy III. Károly korában erre a tiltakozásra nem is gondoltak, pedig a jobbágyügyek már akkor is a közigazgatási úton nyertek elintézést. Tiltakozásuknak az 1764—65-i országgyűlésen gravamen formájában adtak kifejezést. Az udvar szándéka nyugtalanította a rendeket. Az államtanács ugyanis a jobbágykérdést állandóan figyelemmel kísérte, s nem engedte, hogy feledésbe merüljön, ami annyi más elgondolásnak lett a sorsa a bürokrácia útvesztőjében.

Tettek; a gondolatok valóra váltása.

Borié szorgalmazta elsősorban, hogy a szavakat tettek is kövessék.[35] Hogy az úrbérrendezés kérdése nem fuladt a tanácskozások meddő tengerébe, az neki köszönhető. Mit használ, hangoztatta ismét és ismét, ha

[35] Die Ursach dieser meiner Arbeit bestehet in deme, auf das mann einmahlen auf die Execution deren guten Ratschlägen fürkomme, allermasen mann in der verlaufenen Zeit die Sachen sattsam und genug hat kennen lernen, auch genug davon geschrieben hat, somit es nunmehro an der Zeit ist mit der That selbsten fürzugehen. ... indeme nicht der gute Ratschlag, sondern dessen Execution den Nutzen bringet. SR 1397/1762.

creative commons A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából, az ISZT támogatásával készült.

ismerjük a bajt, sajnálkozunk rajta, az orvosságot szépen elgondoljuk és vágyakozunk utána? Cselekedni kell![36] Ezt sürgette Kaunitz is. Nem a javaslatokon fordul meg a dolog, vallotta ő is, nem a tanácskozásokon, nem a sok irka-firkán. Komoly cselekvés nélkül mindez hasztalan. A baj és az orvosság megállapítása után alkalmazni kell az orvosságot, a nehézségektől pedig nem szabad visszariadni.[37]

Az orvosság pedig — amint láttuk — az 1723:18. art. alkalmazása és a kamarai jobbágyviszonyok rendezése kellett volna hogy legyen. Egyik szer sem váltotta valóra a reményeket. A kamarai birtokokon nem történt semmi, az államtanácsnak ezt újból és újból meg kellett állapítania. A megyék és a helytartótanács egy-két esetben segítettek a jobbágyon, egyébként minden maradt a régiben. Borié ismét és ismét megállapította, hogy mit kell tenni. A magyar hatóságok egyik királyi leíratot a másik után kapták. Az idő pedig lassan haladt előre, három esztendő telt el anélkül, hogy lényeges változás következett volna. Az eredménytelenség okát a bürokrácia szervi bajaiban kell keresnünk. A magyar kamara egyszerűen nem teljesítette a királyi rendeleteket.[38] A kancellária továbbította a királyi parancsokat a helytartótanácsnak,[39] az viszont a megyéknek adta tovább azokat. A dolog tehát a megyéken fordult meg. Ami azután a bővebb magyarázatot fölöslegessé is teszi. A megyei törvényszékeken földesurak ültek, akiktől nem lehetett várni, hogy saját érdekük ellen cselekedjenek. A helytartótanácsnak pedig nagyon nehezére esett őket ellenőrizni. A megyerendszer kára a közigazgatásban ennél a kérdésnél nyilvánvaló volt. A jobbágy csak feltűnő igazságtalanság esetén mert földesura ellen panaszt tenni. Az ügy a megye elé került. Amíg a megyei tárgyalás tartott, a földesúr sokféleképpen kényszeríthette a jobbágyot a panasz visszavonására. Ha az ítélet a jobbágy javára szólt, még mindig bizonytalan volt, hogy végrehajtják-e? Ha a jobbágy ellen, a helytartótanácshoz fölebbezhetett. A helytartótanácsi tárgyalás megint hosszú ideig eltartott. Ha az ítélet a jobbágy mellett hangzott, a végrehajtás is-

[36] Dann das Übel wissen, darüber doliren, die Hülfe noch so schön vorbilden, und diese wünschen, alles dieses hülfet nicht, sondern die Hand mus an das Werck geleget werden. SR 1593/1763.

[37] In allen Sachen will es nicht sowohl auf viele Vorschläge, Beratschlagungen und Schreybereyen, als auf einen werckthätigen Ernst und eine beständige Aufmerksamkeit ankommen, nach Erkantnus des Übels zur würcklichen Ausübung der Hülfsmittel zu schreiten, und sich hiebey durch scheinbare Einstreuungen und Difficultäten nicht irre machen zu lassen. SR 1593/1763.

[38] Hogy ezt hogyan tehette meg, a kamarai szervezet ismerete nélkül nem tudjuk megmagyarázni. A kamara hivataltörténete, sajnos, még ismeretlen.

[39] A helytartótanács hivataltörténetét sem ismerjük még. Ilyenkor érezzük, hogy történetírásunkban milyen nagy hézagok várnak még betöltésre.

creative commons A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából, az ISZT támogatásával készült.

mét a megyére maradt. Közben az ügy a kancellárián keresztül az udvar elé jutott, majd ugyanazt az utat megtette visszafelé is. Ezalatt évek telhettek el, s hogy közben a panaszos jobbágynak mit kellett tűrnie, azt könnyen elgondolhatjuk. A legegyszerűbb megoldás számára az maradt, ha földesurát faképnél hagyta s más birtokoshoz szegődött. A jobbágyföldesúr viszony ilyen módon természetes úton nyert szabályozást. A földesurak természetesen igyekeztek a szökéseket meggátolni, amiben a törvények és a hatóságok is segítették őket. Igen jellemző, hogy Borié felismerte a jobbágyköltözés jelentőségét s azt a maga tervei mellett óhajtotta felhasználni, úgyhogy nem is ajánlotta, hogy megakadályozására az udvar valamit tegyen.

Egészen más lett volna a helyzet, ha a megyék az udvar rendeleteit pontosan és azonnal végrehajtották volna, ha a helytartótanács, kancellária, kamara mindenben az udvar elgondolásának megfelelően járt volna el. Erre azonban építeni nem lehetett. A magyar viszonyok ismerői ezt világosan látták s véleményüket — amint Cothmann jelentéséből láttuk — nem is hallgatták el. A jobbágykérdés megoldása igen nehéz feladat volt, s az udvar magyar tanácsosai 1764 tavaszán ismét azt ajánlották, hogy hívják össze az országgyűlést.

Az államtanács 1761-ben még nem látta az időt elérkezettnek országgyűlés tartására, sőt határozottan idegenkedett tőle. Felfogása az volt, hogy az országgyűlésen semmi üdvöset sem lehet keresztülvinni. Mereven nem zárkózott el a rendek összehívása elől, de feladatuknak csak azt szánta, hogy az udvar intézkedéseit tudomásul vegyék s hozzájárulásukat adva törvényerőre emeljék azokat. A kezdeményezésnek minden téren az udvartól kell kiindulnia, a rendeket bevégzett tények elé kell állítani. Addig nem is szabad az országgyűlést összehívni, amíg az udvar a maga programmját részletesen ki nem dolgozta, s hozzá nem foghat a megvalósításhoz. Az 1760-as években az államtanács ennek a programmnak az elkészítésén dolgozott. Magyar hivatalnokok is segítségére voltak, elsősorban Cothmann, azután Festetich Pál, báró Koller Ferenc és báró Balassa Ferenc.[40] A jobbágykérdésben — amint láttuk — programmja már 1761 végén készen volt, megvalósításához már akkor hozzáfogott. A remélt eredmény elmaradása azután arra a gondolatra vezetett, hogy amit a hatóságok királyi rendeletre nem tesznek meg, az országgyűlés meghagyására biztosan végre fogják hajtani. Az 1764-i országgyűlést Mária Terézia a jobbágykérdés megoldására hívta össze.

Az országgyűlés elé terjesztett királyi propoziciókban a jobbágykérdés nem szerepelt. A király az adó felemelését és a nemesi felkelés meg-

[40] Minderről részletesen más alkalommal szándékszom beszámolni

creative commons A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából, az ISZT támogatásával készült.

váltását kérte a rendektől, tehát csak az adókérdést vetette fel. Az adókérdés azonban a jobbágykérdéssel a legszorosabb összefüggésben állott, úgyhogy a tárgyalások csakhamar a jobbágykérdésre tértek át, s a legheveseb viták ekörül folytak. Az udvar taktikai okokból választotta ezt az utat.

Borié kezdetben nem is akarta a jobbágykérdést országgyűlésen tárgyaltatni. A Corpus Juris áttanulmányozása után úgy látta, hogy új törvényre nincsen szükség, mert a régi törvények minden tekintetben kielégítően védik a jobbágyot, minden azon múlik, hogy a régi törvényeket megtartsák. A törvények végrehajtása a király feladata, amit a rendek hozzájárulása nélkül is teljesíthet. Sorra vette a jobbágy mellett szóló törvényeket. A jobbágyszolgáltatásokat az 1548. évi 33—42. törvénycikkek pontosan megszabják. Ezeknél a szolgáltatásoknál többet a földesúr 1723: 18. tc. értelmében csak szabályszerű urbárium (urbarium rite confectum) alapján követelhet. Ugyanez a tc. mondja ki, hogy az ellenőrzés a megye feladata, s hogy az új urbáriumokat is a megye hagyja első fokon jóvá. Szabályszerűen készült urbárium kevés akad az országban. A földesurak tehát, ha a törvényt szigorúan végrehajtják, kénytelenek lesznek új urbáriumokat készíttetni, mert különben az 1548-ban megállapított szolgáltatásokkal kellene megelégedniök. Ilyen módon azután a megyék alkalmat nyernek arra, hogy az urbáriumokban a szolgáltatásokat méltányosan állapítsák meg. — 1622:70. tc. szerint a földesúr köteles a tizedet a földekről szept. 1-ig hazavitetni, a jobbágy termését nem tartozik tovább a tarlón hagyni. 1647:95. tc. ugyanúgy rendelkezik a kilencedről.[41] — 1647:95. tc. a bortized átvevésére jan. 6-át állapítja meg határnapul. — 1550:35—36. art. biztosítja a jobbágyot, hogy szőlőjével szabadon rendelkezik, az eladásnál nem köteles a földesurat előnyben részesíteni, nem tartozik kimérni a földesúri bort.[42] Borié figyelmét ez a törvény különösen megragadta. Jellemző racionalizmussal azonnal hozzáfűzte a következtetést, hogy ezt a rendelkezést nem csak a szőlőre, hanem minden termésre is értelmezni lehet, sőt kell.[43] A paritas rationis és der Verstand des Gesetzes ezt követeli. De a magyar törvényeket nem lehetett a ráció alapján értelmezni, különben is a szőlő birtokjoga más fejlődésen ment át, mint a szántóföldé. — 1548:40—41. tc. szerint a földesúr pénzbüntetésre

[41] A földesurak csak későn vitették haza részüket, s addig a jobbágy része is ott maradt, aminek következménye az lett, hogy a gabona megrohadt. A földesurak a majorsági földeken (allodium) dolgoztatták a jobbágyot a nagy munkaidőben, azért került csak későn sor a jobbágyföldek (sessio) termésének betakarítására.

[42] A legtöbb földesur mindezt megkövetelte.

[43] Die paritas rationis walthet bey dem Getreyd, und bey allen übrigen ob. Es erstrecket sich also der Verstand des Gesatzes auch darauf. SR 1209/1764.

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából, az ISZT támogatásával készült.

nem ítélhet, csak börtönre és testi fenyítésre, de azért is felelős. — Ezeket az üdvös törvényeket újra életbe kell léptetni. Ezt őfelsége a rendek hozzájárulása nélkül is megteheti; az országgyűlés bezárásakor közzéteszi ilyen értelmű rendeletét és a jelenlévő országos tisztviselőket személyesen bízza meg annak végrehajtásával. Az ellenőrzés pedig a helytartótanács feladata lesz, annak kebelében az egyik tanácsost külön erre a célra kell kirendelni. Fontos azonban, hogy mindezeket a törvényeket a kamarai jószágokon is megtartsák.[44]

Borié nem tudta, hogy a magyar rendek az uralkodóval szemben mindig a törvényekre hivatkoznak ugyan, de ez még korántsem jelentette azt, hogy a törvényeket maguk is megtartották. Más volt a törvényekben kifejezett törekvés vagy óhaj és más a való élet. Nem is tekintve, hogy száz- meg kétszázéves törvényekre hivatkozott, amiket a fejlődés már régen meghaladott. Borié a különleges magyar rendiséggel szemben különleges fegyverekkel állott elő. Az örökös tartományokban a közjóra hivatkozva egyszerűen elrendelte volna, amit akart. Magyarországon a mult tapasztalatain okulva nem tartotta ezt elégnek. A magyarok állandóan alkotmányukat emlegették, velük szemben azt találta legmegfelelőbbnek, ha törvényeket szegezhet mellüknek. Ezért tanulmányozta át hihetetlen kitartással a Corpus Jurist és állította össze azokat a törvényeket, amelyekkel terveit alátámaszthatta. Eljárása tipikusan tükrözi a tisztán racionális okoskodást. A rendek a törvényekre hivatkoznak, tehát a törvényeket meg kell tartaniok. Elméletben ez a következtetés kifogástalanul hangzott. Ugyanilyen logikusan következtetett Borié tovább. A törvényhozás az uralkodó és a rendek közös joga, a végrehajtás már független a rendektől, az uralkodó a törvényeket a rendek tiltakozása ellen is végrehajthatja. A fordulópont azonban ott volt, hogy az uralkodónak nem voltak megfelelő végrehajtó szervei. Még a kancellária és a helytartótanács sem vált tisztán királyi hivatallá, tagjai a rendek sorából kerültek ki, ami működésén is éreztette hatását. Fokozottabb mértékben érvényesült a rendi gondolkodás a megyéken. Hiába érkeztek a királyi rendeletek egymásután a helytartótanácshoz, hiába sürgette a helytartótanács a megyéket, ha a megyei tisztikar a rendelettel nem értett egyet, az sohasem valósult meg. Aminek roppant nagy előnye volt akkor, amikor az idegen uralkodó a nemzet ellen tervezett valamit. De óriási hátránya, amikor megakadályozta az uralkodót, hogy a népet segítse a rendiséggel szemben. A megyék előtt hasztalanul hivatkozott volna az uralkodó kétszázéves törvényekre, a rendek a törvényeket tetszésük szerint értelmezték, más törvényekkel álltak volna elő s bizonyították volna — amint már Cothmann

[44] SR 1209/1764.

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából, az ISZT támogatásával készült.

is kimutatta —, hogy a földesúr jogaival tetszése szerint élhet, a hatóságoknak nincs joga a földesurat jogai élvezetében háborgatni stb., stb. Az igazság, a méltányosság ebben a kérdésben mellékes szerepet játszott, minden azon múlott, melyik félnek van ereje arra, hogy felfogását diadalra juttassa. Borié az igazságot és a méltányosságot a maga oldalán érezte — teljes joggal — s úgy gondolta, hogy az uralkodó új törvény nélkül, azaz a rendek részéről várható ellenkezés megkerülésével is elérheti célját, elég, ha szándékát az országgyűlés bezárása előtt egyszerűen a rendek tudomására hozza. Az események azonban másképpen alakultak.

Az országgyűlés a királyi propozícióra azt válaszolta, hogy a szegény adózó népre újabb terhet rakni lehetetlen. Tehát elismerte, hogy a jobbágy túlságosan meg van terhelve s hogy könnyítésre szorul. De a könnyítést az államtól várták a rendek, az állami adó mérséklésétől, vagy legalább is változatlanul hagyásától. Az államtanácsban Borié azonnal megragadta az alkalmat, hogy az országgyűlés válaszát a maga elgondolása mellett használja fel. Borié ellenezte, hogy az adót felemeljék, mert felül tudott emelkedni a szűk financiális látókörön. Szempontjai sokkal magasabbrendűek voltak. Átlátta, hogy a kincstár nyer ugyan párszázezer forintot, ha emelik az adót, de ezáltal a bajon semmit sem segít, sőt a jobbágy újabb megterhelésének más téren kárát látja. Addig nem szabad az adóhoz nyúlni, amíg a jobbágykérdés rendezetlen. A jobbágy a mostani viszonyok között több adót fizetni nem tud. Nem tud, de nem azért, amire a rendek hivatkoznak,[45] hanem, mert a megyei és földesúri szolgáltatások és visszaélések tönkreteszik. Hasztalan, sőt káros lenne, ha a rendek újabb adót megszavaznának anélkül, hogy a jobbágy helyzetén változtatnának, mert ezzel nem az adót, hanem csak az adóhátralékot növelnék. A rendek arra is hivatkoznak, hogy az adót nem arányosan vetik ki.[46] De az új adókivetés sem segítene, mert ahol az adó kisebb volt, a földesúri szolgáltatásokat emelték fel. Az adó emelését elsősorban a földesúri elnyomás teszi lehetetlenné. Tudja ezt minden főúr, tudja mindegyik követ. De a főurak nem akarnak, a követek pedig nem mernek erről beszélni, hanem szívükben álrészvéttel, farizeusi arccal hangoztatják: a szegény népet nem lehet jobban megterhelni. Mit törődnek a hazával, a királlyal, ahol a lelkiismeret néma, ott minden remény hiábavaló.[47] Mit

[45] „vorzubilden vermeinen".

[46] Az adókivetés szabályozása (rectificatio portarum) a kor állandóan tárgyalt, de véglegesen sohasem elintézett kérdése volt. Mindíg akadt olyan megye vagy város, amely az adókulccsal nem volt megelégedve.

[47] So weit gehet der Gewalt deren Grosen, solcher auch die Regungen des Gewissens und die dem eigenen Vaterland schuldige Pflicht ersticket; und was lasset sich von beiden weiter urtheilen. SR 1461/1764.

creative commons A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából, az ISZT támogatásával készült.

kell tehát tenni? Érvényesíteni kell a királyi hatalmat. A törvények megszabják a földesúri követelések határát, a királynak kötelessége, hogy ezeket a törvényeket végrehajtsa. Ezt követeli az igazság és a méltányosság. A rendek válasza, amely olyan könyörületesen ecseteli a szegény nép sorsát, alkalmat is ad erre.

El kell tehát fogadni a rendek elutasító válaszát és a királyi propozíciót nem szabad tovább szorgalmazni. Ezzel szemben nyílt homlokkal állni a rendek elé, s kijelenteni, hogy a jobbágy szomorú helyzetének mi az oka, s hogy őfelsége királyi hivatásának megfelelően az elnyomott segítségére siet, a földesúri szolgáltatásokat az egész országban a törvény szerint állapítja meg, a megyéket megrendszabályozza, a visszaéléseket mindenütt megszünteti.[48] Az adóemelés így természetesen elmarad, de ez nem baj. A kincstár a veszteséget úgy pótolhatja, ha felemelik a só árát, amihez a rendek hozzájárulása nem kell. Azonkívül ilyen módon a nemest is megterhelik, mert a sót a nemes is vásárolja. Ha a földesúri szolgáltatásokat szabályozzák, a jobbágy könnyen fizetheti a magasabb sóárat, sőt még a fogyasztás is növekedni fog, s így a kincstár haszna sokkal több lesz, mint amennyit az adóemeléstől remél. Ha őfelsége ehhez hozzájárul, a nemesi felkelést sem kell megváltoztatni, mert ha a földesúri szolgáltatásokat csökkentik, a tulajdonképpeni célt: a nemesség teherviselését közvetett úton érik el. Ami pedig a rendi sérelmeket és kívánságokat illeti, ezek hangja és szelleme olyan szemtelenül merész, hogy a királyi hatalmat és tekintélyt nemcsak sértik, hanem egyenesen kétségbevonják, amennyiben a legfőbb hatalmat a rendeknek tulajdonítják. Az úrbérkérdésben pl. azt vitatják, hogy az úrbéri pörök ne a közigazgatás útján folyjanak, hanem a rendes törvényszéki úton, amikor is nem az uralkodó, hanem a kúria az utolsó fórum. Így az államra igen káros feltevéseket tartalmaznak. Részletes tárgyalásukba bocsátkozni éppen ezért fölösleges, mert a magyarokat a helyes államjogi elvekről úgy sem lehet meggyőzni. Általános választ kell adni, amelyben azért az udvar állásfoglalását kifejezésre lehet juttatni. A rendekkel felesleges tárgyalásokba

[48] ...wäre es also bey der vor denen Ständen bestehenen ersteren Negativa Postulati Regii zu belassen, und keiner Dings in dieselbe mit neuen Vorstellungen und Begehren zu dringen, wohl aber der wahre Stand der Sachen, nemblich das die übermäsige Dominical Praestationen sambt denen von denen Comitats Officianten verursachenden mehrfältigen Abgaaben den Unterthanen so hart bedrücken, aufzudecken, und hiernach ihnen Ständen zu bedeuten, das Ihre Majestät nach der Obliegenheit dero königlichen Ambtes des so hartiglich bedrückten armen Unterthanen sich annehmen musten und wolten, sofort wieder die Gesätze und alle Billigkeit erhöhete Dominical Praestationes allenthalben auf die gesätzliche Gebühr zurücksetzen, und ebenso die Comitats Beambte in die Schrancken guter Ordnung zurückweisen, auch die mehrfältig bestehende Praegravationen beheben würden. SR 1461/1764.

creative commons A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából, az ISZT támogatásával készült.

bocsátkozni, az országgyűlést minél előbb rekesszék be, mert már most nyilvánvaló, hogy ilyen úton eredményt várni elhibázott feltevés.[49]

Borié javaslata a helyzet józan felismeréséről tanuskodik. De a királynő ekkor még remélte, hogy sikerül az országgyűlést jobb belátásra bírnia. Hiába fejtette ki Borié álláspontját röviddel azután újra. Hiába hivatkozott lelkiismeretére, kötelességérzetére, szilárd meggyőződésére.[50] Mária Terézia egyelőre kerülte az erőszakos megoldást, II. József sokkal inkább megértette volna az előrelátó tanácsost. Az államtanács többi tagja passive viselkedett. Kaunitz ebben az időben már ritkábban vett részt az államtanács ülésein, de ha megjelent, a régi határozottsággal nyilvánította véleményét. Haugwitz és Daun továbbra is csak elvétve nyilatkoztak. A tulajdonképeni munkát Borié mellett Stupan és Blümegen végezték. Stupan nem volt híve a Borié-féle határozott fellépésnek és Blümegen is úgy találta jónak, hogy egyelőre újra kísérletet kell a rendeknél tenni, bár lehetséges, hogy mégis Boriénak lesz igaza. A királynő tehát leiratában az adó felemelését újra kérte, s egyben megemlítette, hogy a paraszt sorsának könnyítésére mindent el fog követni, de elvárja, hogy ezt a rendek is megtegyék. A leirat hangja a kancellária fogalmazásában igen óvatos maradt, hiába kívánta Borié, hogy őfelsége világosan és határozottan mondja ki, ami szívén fekszik. A rendek bezzeg nem mérséklik hangjukat, mondotta, sőt valótlanság állításától sem riadnak vissza. Őfelsége is megmondhatja az igazat, hadd lássa a közvélemény és az utókor, milyen hamis a rendek állítása, hogy a király nyomja el a népet.[51]

[49] Seynd die Gravamina und Postulata Statuum in denen wesentlichen Stucken so beschaffen, und mit einer solchen zaumlosen Frechheit verfasset, das dieselbe die konigliche Authoritat auf das Empfindlichste nicht allein angreifen, sondern diese gleichsam zernichten und dagegen den obristen Gewalt denen Standen zulegen wollen. Es seynd ferner diese Postulata dem Staat äusserst nachtheilig. Bey welchen Umbständen in solche einzugehen bedencklich wäre, wozumahlen es dem mehreren Theil der ungarischen Nation noch an denen wahren Begriffen eines Staatsrechts ermanglet.

Wo nun hier nachst in einem oder dem anderen Punct eine Abhülf billig und thunlich seyn mag, diese wäre von Ihrer Majestät selbsten zu verfügen, ohne hierwegen mit denen Standen weiter einzugehen, allermasen die Vorgänge zeigen, wie bedencklich es seye, diesen den mindesten Einflus über die gesatzliche Vorschrift zu gestatten.

In dieser Mas wäre die langere Fürdauerung des Landtags allerdings onnöthig. SR 1461/1764.

[50] Da nun von dem standhaftem Grund dieser Opinion ganz überzeiget bin, und jemehr der Sache nachdencke, und eines anderen mich zu überzeigen trachte, in sothaner Opinion als der mir anscheinend überwiegenden und klaren Wahrheit überzeiget werde, so glaube in Pflichten und Gewissen verbunden zu seyn, diese allerunterthänigste Opinion beharrlich zu ausseren. SR 2486/1764.

[51] Haben die Stände gegen Ihre Majestät alles auf harteste, auch wieder die Wahrheit

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából, az ISZT támogatásával készült.

Az országgyűlési tárgyalások azután Boriét igazolták. A rendek felemelték az adót, felemelték újra, de a jobbágykérdésben hajthatatlanok maradtak. Az udvar törvénybe akarta foglalni, hogy a jobbágyvédelem a király legfelsőbb joga, s hogy ezt a jogát a közigazgatási úton gyakorolhatja. A rendek makacsul ragaszkodtak ahhoz, hogy a rendes törvényszéki úton folyjanak az úrbéri tárgyalások. Feliratok és leiratok jöttek és mentek, a kancellária és az államtanács kifejezésbeli finomságokon törték a fejüket, de az országgyűlés mindíg átlátott a szitán. Ezekben a szinte végnélküli tárgyalásokban Borié már kedvetlenül vett részt, Stupan és főleg Blümegen stilizálta át a kancellária leirattervezeteit.

Borié nem tudta összeegyeztetni a királyi hatalom tekintélyével ezt a hosszadalmas és szerinte megalázó tárgyalást a rendekkel. Az 1764-i országgyűlés hajthatatlan magatartása nagyon elkeserítette az uralkodót is, az államtanácsot is. Mária Terézia nem is hívott többé össze országgyűlést.

Az államtanács véleményét jellemzően tükrözik Stupan szavai. Bebizonyosodott, hogy a magyar alkotmány hasznavehetetlen valami. Az országgyűlésen rengetegen megjelennek olyanok, akik semmihez sem értenek, csak saját hasznuk szemmeltartásához. Az ilyenekkel azután semmi okos dolgot sem lehet elfogadtatni. A hatalom a felső tábla kezén van, amely látszólag az udvar pártjára áll, a valóságban pedig az alsó táblát az udvar ellen irányítja.[52] Az országgyűlés lehetetlen szervezetét (Unwesen) át kellene alakítani olyan módon, hogy a fontos ügyeket ne a plénum, hanem konkurzusok, szűkebb bizottságok tárgyalják. Mária Terézia azután úgy oldotta meg a kérdést, hogy nem tartott többé országgyűlést, s példáját fia is követte, akire az 1764-es események nem maradtak befolyás nélkül. Különösen fájt a királynőnek, hogy a jobbágykérdésben csalatkozott a rendekben, mert ez a kérdés különösen a szívén feküdt.[53]

A jobbágykérdés Kaunitz szavai szerint akkor már nem csupán a legfontosabb államügy volt, hanem a lelkiismeret dolga is.[54] Az udvar el

angegeben, warum solle im Nahmen Ihrer Majestät denen Ständen nicht wenigstens die Wahrheit gesaget, und darmit auch vor dem Publico und der Nachwelt die Unbilligkeit des gegen den Konig geschehenen Vorwurfs, als ob derselbe das Volck unterdrücke, gerechtfertiget werden. SR 2486/1764.

[52] Es ist nicht zu widersprechen, das die ganze hungarische Landfverfassung ein sehr unordentliches Wesen seye, und wegen des allzu grossen Anzahl der mehrerentheils unverständigen und allein auf ihren eigenen Nutzen verlegenen Concurrenten nichts vernünftiges geschlossen werden könne. Es ist auch bekant, das die obere Tafel, welche dem Schein nach mehrerentheils für den Hof geneigt zu seyn bezeuget, die untere Tafel regiret und ihr die contradictiones an die Hande giebet. SR 3090/1764.

[53] L. Eckhart F. i. m.

[54] SR 3098/1764.

creative commons A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából, az ISZT támogatásával készült.

volt tökélve, hogy mindenáron dülőre viszi, csak a követendő út tekintetében ingadozott még. Egyelőre ragaszkodott ahhoz, hogy az országgyűlés elfogadja a közigazgatási útat a jobbágyügyek tárgyalási útjául. A törvénykezési úton t. i. befolyását nem tudta volna érvényesíteni, a döntés a rendek kezében maradt volna. A rendek kétségbe vonták a közigazgatási út törvényességét s félni lehetett, hogy ha az országgyűlés a kérdést nem tisztázza, a jövőben megakadályozzák a jobbágyügyek közigazgatási intézését. Borié személyesen tárgyalt Esterházyval és Feketével, a magyar kancellárral és alkancellárral, akik határozottan kijelentették, hogy minden törvénytelen királyi rendelet érvénytelen. A törvénybeiktatásra tehát mindenképpen törekedett az udvar. A rendek viszont kitartóan ellenezték. A tárgyalások szakadatlanul, de eredménytelenül folytak.

Ez vezette Boriét végül arra a megoldásra, hogy az uralkodó a rendek hozzájárulása nélkül is hozhat törvényt. A magyar királynak — mondotta — a törvényjavaslatokról meg kell kérdeznie a rendek véleményét, de attól függetlenül dönthet és döntését törvénybe iktathatja.[55] Ez tényleg így volt, de Szent István korában. Borié azonban ügyesen bizonyította vélt igazát. A törvények felhatalmazták a királyt, hogy hatalmával az ország védelmében, kormányzásában és más szükségleteiben éljen. A módot királyi tekintélye és hatalma alapján maga állapíthatja meg.[56] A jobbágykérdés összefügg az adókérdéssel, tehát az ország védelmével. A jobbágykérdés intézése tehát a király törvényes kötelessége. Őfelsége csak ezt a kötelességét teljesíti, ha elrendeli, hogy a kérdéses pontot törvénybe iktassák. Ha ezt elmulasztja, a rendek a király fölé kerekednek, aminek súlyos következményei lesznek. Nem szabad engedni, a közjóról van szó a rendi önzéssel szemben, a királynak kötelessége megvédeni a népet. Küldjenek királyi biztosokat az országgyűlésre, ezek érvényesíteni fogják a király igazságos akaratát, hiszen lehetetlen, hogy a király komoly akarata méltányos ügyben ne érvényesüljön.[57]

Az igazság és a méltányosság csakugyan Borié, illetve a király ol-

[55] ... ein König in Hungarn zwar super Legibus condendis die Meinung seiner Standen vernehmen mus, nach der Vernehmung aber auch gegen ihr Einrathen die Decision geben und darnach die Inarticulation befehlen kan. SR 181/1765.

[56] Dem König gebühret also der Gewalt, das er nicht allein in denen Gesatzen allschon bestehende, zum Besten des Reichs abzweckende Vorsehung anwiederum erneuern, sondern auch in diesen den Modum Authoritate et Potestate regia vorschreiben kan. Und die Gesätze selbsten wollen, das der König seines Gewalts sich gebrauche, wann es ad Gubernationem, Defensionem, aliasque Necessitates Regni zu thuen ist. SR 512/1765.

[57] Wodan diesen nicht onmöglich seyn wird den koniglichen gerechten Willen geltend zu machen, wozumahlen aus der Erfahrung bekant ist, das ein ernsthafter Will des Konigs in billigen Dingen überwiege. SR 181/1765.

creative commons A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából, az ISZT támogatásával készült.

dalán volt, de elgondolását megvalósítani még sem lehetett. Ezt az államtanács óvatosabb tagjai is átlátták. Stupan királyi biztosok kiküldését sem tartotta célravezetőnek, mert csak a rendek gyűlöletét vonnák magukra, mint mindenki, aki az udvar mellé áll.[58] A főurak nem engednek, mert érdekükről van szó, az alsó táblát pedig tetszésük szerint irányítják. A kancelláriának igaza van, nem lehet a törvénybeiktatást tovább erőszakolni. Őfelsége talál majd más módot akarata érvényesítésére. Az ellenkezőktől a jövőben minden kegyet meg kell tagadni, s feltűnés nélkül a régi elvet érvényesíteni: katonai, egyházi és más méltóságot, amennyire lehetséges, csak németek vagy más idegenek kapjanak, a magyarok csak tiszteletbeli (titkos tanácsosi, kamarási stb.) állásokhoz, illetve címekhez jussanak.[59] Stupan bizalmatlanságát a fejlemények most is megerősítették. A rendek elérték céljukat: a jobbágykérdés nem került a törvénycikkek közé. Az udvar kénytelen volt azzal megelégedni, hogy a törvénykönyv végén az uralkodó fenntartotta maga számára a jogot, hogy a jobbágyot a méltánytalan elnyomással szemben védelmébe vegye és az adóalap biztosításával a közjót szolgálja. Az országgyűlés szétoszlott, s az udvar — Kaunitz szavai szerint — végső lépésre szánta el magát.[60] Az eddigi lassúságot gyors és határozott cselekvés váltotta fel.

Az udvar ettől kezdve nem törődött többet a rendi ellenvetésekkel. Csak arra ügyelt gondosan, hogy a törvények szövegével nyílt ellentétbe ne kerüljön. Magyar tanácsosait erre a célra használta fel. Cothmann továbbra is leghasznosabb tanácsadója maradt, de mellette már feltünnek mások is. A jobbágykérdésekben ismételten kifejti nézeteit báró Balassa Ferenc szerémi főispán, de tanácsai az általánosságokon nem emelkednek felül. Nem a kiváló tehetségek sorába tartozott, de az udvar mégis örült neki, mert még ritka volt az olyan magyar, aki a rendi szemlélettől szabadulni tudott. Balassáról az államtanács is tudta, hogy tetteit az önzés fűti, de ezt az emberi gyengeséget nem vették rossz néven tőle. Sokkal fontosabb volt Koller Ferenc báró és Festetich Pál szerepe. Már az országgyűlés előtt és alatt, de főleg utána Cothmannal együtt ők nézték át a rendi és magyar hatóságoktól jött iratokat, s véleményüket — amit rendszerint névtelenül adtak — az államtanács és az uralkodó mindig megfontolták s többnyire el is fogadták. Az igazi mozgató azonban továbbra is Borié maradt.

Az országgyűlés szétoszlása után azonnal megkezdte sürgetni a gyors cselekvést. Újra kifejtette, hogy minden a gyors cselekvésen múlik. A fő-

[58] SR 499/1765.

[59] SR 512/1765.

[60] ... dörfte nicht länger zu vermeiden seyn, eine endliche Entschliesung zu fassen. SR. 503/1765.

creative commons A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából, az ISZT támogatásával készült.

baj a jobbágyelnyomás, ha ezen segítenek, a jobbágy az uralkodó mellé áll, s akkor mindent keresztül lehet vinni. Elég volt a hónapokig és évekig tartó tanácskozásokból, hogy mi lenne jó; azonnal a tettre kell áttérni, mégpedig az urbáriumok rendezésére, amit a kamarai birtokokon kell elkezdeni. A jobbágy sorsa itt éppoly nyomorúságos, mint másutt. Ezt már régebben is megállapították, de nem változtattak rajta, amiért a kamarát terheli a felelősség. Grassalkovich most sem fog engedelmeskedni, azért küldjenek ki egy német tanácsost, különben az egész ismét csak „Blendwerk" marad, mint ahogy eddig az volt. A kamarának kell példát mutatnia, sajnos eddig ez nem történt meg.[61] Az uralkodó erélyesen ismételt meghagyására 1765-ben lassan beérkeztek a különböző kamarai jószágok jobbágyviszonyairól beszámoló jelentések. Ezekből kitünt, hogy a korona- és kamarauradalmak urbáriumai nem voltak törvényesek, nem a megyék és a helytartótanács jóváhagyásával készültek, ahogyan az udvar a földesuraktól követelte. Magánföldesúri és királyi jobbágyok helyzete egyformán szabályozásra várt. Borié újra meg újra sürgette a rendezést. Az udvar csak akkor léphet fel nyugodt lelkiismerettel a magánföldesurak ellen, ha maga megtette, amit azoktól követel. Ezt a lehetetlen állapotot meg kell szüntetni. Az új urbáriumokban érvényesüljön minden jobbágyvédő törvény, a szolgáltatásokat a méltányosság alapján szabják meg, úgyhogy az adót minden nehézség nélkül fizethessék meg.[62] Kaunitz ugyanígy érvelt. A legbölcsebb és legnyomatékosabb rendeletek sem hatnak a földesurakra, amíg a kamarai és koronabirtokokon az ellenkezőt tapasztalják, amire állandóan hivatkozhatnak és a nép gyülöletét az udvar ellen fordíthatják. A kamarai jobbágyok könnyítésével lehet csak kimutatni, hogy a földesurak követelése jogtalan, a jobbágy csak így fogja látni, hogy ki az elnyomója, csak így áll majd az udvar mellé. Ha pedig az udvar mellé állt, a király nehézség nélkül foghat további tervei megvalósításához. Mivel pedig valószínű, hogy a földesurak a jövőben is mindent el fognak követni, hogy az udvar célját, minthogy az politikai és magánérdeküket egyaránt sérti, megakadályozzák, s elsősorban a magyar kamarára fognak hivatkozni, mindent el kell követni, hogy a kibocsátott rendeleteket végre is hajtsák és semmiféle kifogásra ne hallgassanak. A

[61] SR 760/1765.

[62] ...will also zur Beruhigung des Gewissens und zur Behebung der gegründeten Argernusen onumgänglich nöthig seyn, das diesem grosen Unwesen als baldin abgeholfen werde ... dabey auf die Erhaltung des Unterthanen in giebigem Contributionsstand das vorzügliche Augenmerk gerichtet, dieser über die Gebühr und seine Kräften nicht beladen, somit demselben alle wieder Verhofen etwa aufliegende ungebührliche oder auch nur übermäsige Lasten abgenohmen, und anbey alles, was die Gesatze dem Unterthanen zu Gutem schreiben, demselben onweigerlich zugetheilet werden solle. SR 2344/1765.

creative commons A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából, az ISZT támogatásával készült.

kincstár ilyen módon károsodni fog, de ez a kár elenyészik a várható haszonnal szemben.[63] — Borié és Kaunitz erélyes fellépésének tulajdoníthatjuk, ha végre elkészültek a törvényes urbáriumok a kamarai jobbágyok számára. Borié állandóan sürgette a munkát, s az egyes urbáriumokat a legkisebb részletre is kiterjedő figyelemmel és gonddal tanulmányozta át; ahol a jobbágy kárára észlelt valamit, ott rögtön változtatott. Különösen arra ügyelt, hogy a szolgáltatásokat pontosan és méltányosan állapítsák meg.[64] Nem csak azt tartotta ugyanis fontosnak, hogy a terhek ne legyenek nagyok, hanem azt is, hogy a jobbágy tudja, mennyivel tartozik. Csak így fog ugyanis iparkodni, hogy többet termeljen, mert biztos lehet, hogy ez a több az övé lesz, nem pedig a földesúré. Csak ilyen módon remélhető a termelés fellendülése, aminek legnagyobb akadályát — kitűnő megfigyeléssel — a munkakedv, az indusztria hiányában látta.

Az új telepesek után így a kamara régi jobbágyai is rendezett viszonyok közé kerültek. Borié figyelme kiterjedt arra is, hogy királyi adományos ne változtathasson a birtok jobbágyviszonyain. Tulajdonképpen ellene volt az adományozásnak, de az udvar kivétel nélkül nem követhette elveit. Az adományok számát lehetett csökkenteni, de az adományozás teljes megszüntetése keresztülvihetetlen volt. Boriénak meg kellett elégednie azzal, hogy az adományokat különféle feltételekhez kötötték. Ezek között volt, hogy minden adomány előtt készítsenek új urbáriumot, vagy pedig a régit vizsgálják felül és a szolgáltatásokat a lehetőség szerint mérsékeljék. Az adománylevélbe foglalják bele, hogy a jobbágy az urbáriumon felül nem terhelhető meg, hogy pénzbüntetéssel nem sujtható, hogy sem eladásra, sem vevésre nem kényszeríthető, hogy a kilencedet és a tizedet a földesúr időben vegye át, s hogy a földesúri szolgáltatásokra

[63] Auch die nachdrucksamste und weiseste Anordnungen zu Aufrechterhaltung der Unterthanen können bey den Grundherren in Ungarn ohnmöglich von einer Würckung seyn, so lang selbe das grade Wiederspiel bey den Cron- und Cameralgütern vor Augen haben, und sich auf einen solchen Vorgang steifen, auch alle Gehässigkeit des Volcks dem Hof zuschieben können. ... die Erleichterung der Unterthanen in den Cameralgütern das ergiebigste und lobwürdigste Mittel seyn würde, die Grundherren in ihr volles Unrecht zu sezen, den Unterthanen die Augen wegen der Ursach ihrer Bedrückung zu eröfnen, und selbe hierdurch an sich zu ziehen. Wornächst dem König nicht schwer fallen könte, weitere erspriesliche Einrichtungen ohne Gefahr zu machen.

Da jedoch leicht vorzusehen ist, das die Grundherren sich wie bishero, also auch fernerhin eifrigst befleisen werden, diesen grosen, sowohl ihrem politischen als Privatinteresse unmittelbar zuwiederlaufenden Endzweck durch allerley Weege zu vereiteln, und die ungarische Kammer vorzuschieben, so wäre allerdings erfoderlich, ein sehr wachsames Aug darauf zu tragen, das die diensame Verordnungen wegen der Cameralgütern nicht nur erlassen, sondern auch über deren genaue Befolgung streng gehalten, und den Ausflüchten alles Gehör abgeschnitten würde. SR 2344/1765.

[64] SR 2167/1764. 3305/1764.

creative commons A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából, az ISZT támogatásával készült.

csak az adó lefizetése után kerüljön sor. Mindez feltétele legyen az adomány érvényének. — Vagyis ilyen módon a nemesi adózáson és a jobbágy birtokjogán kívül keresztülvitte eredeti elgondolását. Tudta, hogy ezek a feltételek feltűnést fognak kelteni, ha azonban a rendek nem hajlandók elfogadni azokat, a király nem fog adományozni. Mert elvégre cselekedni kell, s minden kívánság és tanács gyümölcs nélkül marad, ha az egyes esetekben nem alkalmazzák, állapította meg, amikor 1765-ben Mezőlak adományozását gróf Castiglione számára a fenti feltételekhez kötötte.[65]

A magánföldesurakkal szemben szintén azt tartotta a legfontosabbnak, hogy egyes eseteket vizsgáljanak meg, s ezeknél alkalmazzák a megállapított elveket. A példa hatásától sokat remélt.[66] Ellenezte, hogy állandóan új rendeleteket bocsássanak ki, inkább a régieket hajtsák végre, mert ha a régiekkel nem törődnek, az újakat sem fogják komolyan venni. Ha azonban a régieket megvalósítják, nem lesz szükség újakra.[67] A példa a legszigorúbb parancsnál többet használ. Nem a törvény fontos, hanem a végrehajtása.[68] Erre pedig csak esetről-esetre kerülhet sor. Az alkalmat pedig a jobbágypanaszok adják. Ezért tartotta még az elnyomásnál is nagyobb bűnnek, ha a földesúr megakadályozta, hogy a jobbágy panaszával a trónhoz forduljon.[69]

Az országgyűlés ha nem is váltotta az udvar tervét valóra, annyi eredménnyel mégis járt, hogy megindította a jobbágypanaszok özönét; különösen a Dunántúlról érkezett egyik panasz a másik után az uralkodó elé. Ezek alapján indult meg az úrbérrendezés, még pedig az udvar elgondolásának megfelelően a közigazgatási úton. A panaszokat a megye vizsgálta meg, azután a helytartótanács, majd a kancellárián keresztül az uralkodó elé kerültek, aki azokat az államtanács elé küldte, mielőtt döntött volna. Az államtanácsban továbbra is Borié maradt a jobbágyügyek legbuzgóbb és legerélyesebb szorgalmazója. Az egyes esetekkel

[65] Allermasen einmahlen zum werckthatigen Anfang der so lang erwunschenden Hülfe mus vorgeschritten werden, und alles Wünschen und Rath fruchtlos ist, wann mann bey denen sich ergebenden Fällen zum Vollzug deren nicht fürgehet. SR 934/1765.

[66] Derley Exempla seynd die werckthatige Hülfe, Worthe allein fruchten nicht. SR 3152/1764.

Weilen ein solches Exempel mehr fruchtet, als 10malige Republication des Gesätzes. SR 3166/1764.

[67] Eine solche Bestrafung des Praeteriti ist weit ausgiebiger, als noch so gute neue Verordnungen ratione Futuri, dan wann mann die alte Ordnung nicht exequiret, so werden vergeblich neue gemacht. Werden aber die alte exequiret, so brauchet mann keine neue. SR 920/1763.

[68] SR 2991/1763.

[69] ... anerwogen den Recursum ad Thronum summum zu belasten das allergroseste Übel wäre. SR 3563/1761.

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából, az ISZT támogatásával készült.

kapcsolatban sok nehézség merült fel, ezeket mindig éles szemmel látta meg és határozottan oszlatta el. Nem vehetjük ezeket sorba, csak a legjelentősebbeket emeljük ki annak igazolására, hogy a magyarországi úrbérrendezés az uralkodónő mellett elsősorban Borié érdeme volt.

Elsősorban keresztülvitte, hogy a jobbágypanaszok minden egyes esetben a királynő elé kerüljenek. Ezt még az udvar megbízható magyar tanácsosai sem tartották szükségesnek, egyik közülük (valószínűleg Balassa) például az urbáriumkészítést tisztán megyei feladatnak szánta. Jellemző, hogy Stupan minden megjegyzés nélkül hozzájárult ehhez a javaslathoz, s csak Borié vette észre, hogy bár részleteiben kitűnő munka,[70] alapelve mégis elhibázott.[71] Borié nemhogy a megyékben, de még a helytartótanácsban és a kancelláriában sem bízott. Az országgyűlés bebizonyította, mondotta, hogy a magyarokban nem lehet megbízni, változás egyedül az udvartól várható.[72] Bizalmatlansága az egyes esetekben igazolást nyert. A megyék megkísérelték, hogy a jobbágyügyeket a közigazgatási útról a jogi útra tereljék. Így például Szerém-megye a báró Sándor ellen megindított vizsgálatot. Ez ellen Stupan is tiltakozott,[73] de már az ellen semmi kifogása sem volt, hogy báró Sándornak az egész megyei hatóság (főispán báró Balassa volt) ellen benyujtott panaszát külön bizottság vizsgálja meg. Borié számolt a következményekkel is: ha külön bizottságot küldenek ki, a többi megye vissza fog riadni s nem törődik a jobbágykérdéssel, hogy hasonló kellemetlenségeknek ne tegye ki magát. A vizsgálatot Szerémmegye folytassa, javasolta, ítélet előtt azonban tegyen jelentést. Ha Balassa valamiben hibázott, ettől függetlenül meg kell büntetni, az alaptalan vádakért viszont báró Sándor felelős. Külön bizottság költséges lenne, s a pörösködő feleket romlásba vinné. Boriét itt is a méltányosság és az igazságosság vezették, amit az is mutat, hogy nem volt hajlandó báró Balassát jutalomban részesíteni csak azért, mert kötelességét teljesítette.[74]

Azonban a közigazgatási út megtartása még nem jelentette azt, hogy

[70] Borié ki is akarta nyomatni és az országgyűlésen terjeszteni, mert részletesen sorolta fel a földesuri visszaéléseket és a jobbágyvédő tövényeket. Blümegen azonban ellenezte a kinyomatást, mert az országgyűlés sikerét féltette, amit az ismeretes Kollár-eset amúgy is veszélyeztetett. A kinyomatás így elmaradt.

[71] ... enthaltet viel gutes in dem kleinen, aber in dem grosen schädliche Säze. SR 2884/1764.

[72] Die Haupthülfe aber mus stätthin von dem Hof geschehen ... Die gegenwärtige Erfahrung hat gelernet, das durch Ungarn allein der Sache nicht zu helfen seye. Und mit gut dencken und gut schreiben ist auch nicht geholfen, wan nicht die Hand an das Weck geleget wird. SR 2884/1764.

[73] SR 3457/1764.

[74] SR 824/1765.

creative commons A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából, az ISZT támogatásával készült.

a jobbágyon tényleg segíteni fognak. Borié legjobban azt szerette volna, ha a kincstár költségén jobbágyügyvédeket bíztak volna meg a parasztok védelmével. A megye, a helytartótanács és a kancellária — mondotta — csak arra törekszenek, hogy a panaszokat elfojtsák. Ennek nem szabad megtörténnie. Megmérhetetlen és örök kár lenne, ha az udvar a mostani kedvező alkalmat elmúlasztaná. Most van itt az idő a nép szeretetének megnyerésére, adózóképességének biztosítására, a földesúri önkény korlátozására.[75] Mindezt nemcsak a király és az állam érdeke követeli, hanem elsősorban a lelkiismeret szava parancsolja. Ha sikerül keresztülvinni, többet nyernek, mint még oly magas adómegajánlással, amit a jobbágy úgy sem tud megfizetni. A várva-várt alkalom eljött, csak cselekedni kell, nem pedig az óhajokat hangoztatni folyton.[76] A vizsgálatokból kitűnt, hogy a földesúri követelések törvénytelenek. Ezeket rendeleti úton modo provisorio, authoritate magistratuali azonnal meg kell szüntetni. Mivel pedig a magyar hatóságok nem hajlandók komolyan fellépni, bizottságot kell kiküldeni az urbáriumok elkészítésére, s annak német tagjai is legyenek.[77] Boriét nagy lendülete ismét elragadta, társai az államtanácsban sokkal óvatosabbak voltak.

Stupan nem bízott a megindult vizsgálatok eredményességében.[78] Blümegen egyelőre várakozó álláspontra helyezkedett. A provizóriumot, vagyis a törvénytelen szolgáltatások azonnali megszüntetését nem ajánlotta, ezt a nemesek elleneznék, ami jobbágyfelkelést vonhatna maga után.[79] Báró Koller, aki ekkor a jobbágykérdés szakértője volt,[80] hasonló véleményt vallott, úgyhogy ezt a gondolatot végül Boriénak is el kellett ejtenie.[81] Haugwitz szerint Borié túlságosan könnyíteni akart a jobbágyon. A régi törvények, amelyekre állandóan hivatkozik, olyan korból valók, amikor a földesúrnak még kevesebb munkára volt szüksége. Cseh-

[75] SR 1477/1764.

[76] Nicht allein des Königs Nutzen und das Wohl des Staats, damit der Unterthan in dem Contributionsstand bestehen möge, erheischet es, das diese Bedrückungen abgestellet werden, sondern auch das Gewissen selbsten erforderet, das der König gegen solche ungerechte Bedrückungen die ernstliche Hülfe verschaffe. Geschiehet dieses, so ist es allerdings an deme, das darmit mehr erlanget wird, als durch eine noch so günstige Bewilligung der Ständen wäre zu hofen gewesen. Dan ohne Abstellung der Bedrückungen der Unterthanen wäre die Bewilligung unkräftig gewesen. Es ist also allerdings an deme, das der Hof jetzmahlen die Gelegenheit in der Hand habe, dessen und des Reichs Wohl zu würcken. Es mus aber dazu auch cum effectu gethan, und nicht mit den Wünschen sich begnüget werden. SR 1513/1765.

[77] Borié gróf Herbersteint, gróf Lamberget, báró Kollert és báró Balassát ajánlotta a bizottságba.

[78] Es ist zu wünschen, vielleicht aber nicht so sicher zu hofen... SR 1513/1765.

[79] SR 836/1765, 1447/1765, 1513/1765.

[80] SR 2038/1765.

[81] SR 1676/1765.

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából, az ISZT támogatásával készült.

országban is többel tartozik a paraszt, mint amennyit Borié meg akar állapítani.[82] Boriét ezek az aggodalmak és ellenvetések nem csüggesztették el. Továbbra is pontról-pontra átnézte a jelentéseket és a legkisebb részlet sem kerülte el figyelmét.

A törvény szerint ahol szabályszerű urbáriumok, szerződések vagy bírósági döntések állapították meg a szolgáltatásokat, ezeket megváltoztatni nem lehetett. Borié úgy találta, hogy az ilyen eseteket is meg kell vizsgálni, mert sokszor ilyenkor is méltánytalanul sok a robot és a szolgáltatás. Elvként mondotta ki, hogy ilyenkor a méltányosság döntsön, meg a jobbágy mellett szóló régi törvények. Ezeket a törvényeket a mostanihoz hasonló helyzetben hozták, a jobbágy akkor is megmozdult és tiltakozott a földesúri elnyomás ellen. Ha az udvar nem lép közbe, a nép gyűlölete a földesurak helyett az uralkodó ellen fog fordulni. A megyei tisztviselők a nagybirtokosok ellen sohasem fognak erélyesen fellépni, ezért bizottságot kell kiküldeni, amire a zavargások fel is jogosítják az uralkodót.[83] — Blümegen és az államtanács többi tagja ekkor még nem látták szükségesnek bizottság kiküldését, de amikor báró Koller is Borié mellé állott,[84] nem emelt többé kifogást az ellen, hogy külön bizottság dolgozza ki, hogy a megyék az úrbérrendezésnél hogyan járjanak el. Ez a bizottság[85] úgy gondolta, hogy az új urbáriumokat csak tudomásvétel végett terjesszék őfelsége elé. Borié ez ellen természetesen tiltakozott. Minden az urbáriumokon múlik, fejtette ki újra, őfelsége a döntést nem bocsájthatja ki kezéből.[86] Újból leszögezte, hogy az urbáriumokban nem a

[82] SR 1477/1765.

[83] Dorfte dem Addito: Nihil quidquam seu praeextantibus Urbariis, seu Contractibus, seu Iudicalibus Decisionibus adversans ex una vel altera Parte innovatum volumus, ein witherer Beysatz zu machen seyn, das jedoch auch dabey darauf gesehen werden solle, ob die Unterthanen bey denen solchergestalten ausgemessenen Praestationen bestehen konnen, und ob auch in wie weith dadurch dieselbe über die diesfaltige dem Unterthanen zu dessen Erhaltung zu Gutem Geschriebene Normal Reichs Gesätze beschweret worden... Da bey denen unterwaltenden Umbständen, da auch die sogenannte Urbaria rite confecta, die Contractus und Decisiones den Unterthanen mit unmäsig Robotten und Praestationen beschwehren und darmit auser Contributionsstand setzen, das Hauptaugenmerck auf die jenige altere... denen Unterthanen zum Guten statuirte Reichsgesatze zu nehmen, und auf diese anwiederum zurückzugehen, sofort darmit in denen Cameralgüthern der Anfang zu machen seyn wolle... Geschiehet dieses, so ist nicht allein die gegenwärtige Contribution gesicheret, sondern es ist zugleich ein weiteres Augmentum, wo nicht in dieser, doch in anderen Rubriquen begründet. SR 1382/1765.

[84] SR 2100/1765.

[85] A kancellária tiltakozására a külön bizottság tervét elejtették és a helytartótanács keretén belül alakult egy bizottság az úrbéri ügyek intézésére.

[86] Dieses ist gerad gegen die allerhöchste Verordnung und gegen das Wohl des Staats. Beide wollen, das die neuerlich conficiret werdende Urbaria der Commission und durch diese

creative commons A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából, az ISZT támogatásával készült.

szokást kell figyelembe venni, ahogyan a bizottság is gondolta, hanem a méltányosságot és a jobbágyvédő törvényeket.[87]

A bizottság által a megye számára elkészített utasítás sem változtatott a helyzeten, a nehézségeket nem tudta kiküszöbölni. A vas- és zalamegyei jobbágyság elkeseredése egyre nagyobb méreteket öltött. A nép úgy látta, hogy a megye és a katonaság a földesurak pártját fogták.[88] A megyék inkább a zavargó jobbágyok büntetésével, a földesúri károkkal törődtek, mint a sérelmek orvoslásával.[89] Borié mindezt világosan látta, s tárgyilagosan megállapította, hogy hibát hibára halmoznak. A nép őfelségének engedelmeskednék, de nem tudja, hogy őfelsége mit akar, az uralkodónő szándékát félremagyarázza: itt a baj forrása.[90] Nincsen más megoldás, királyi biztosokat kell a két háborgó megye lecsillapítására kiküldeni.

1766 januárjában összeült egy bizottság és részletesen megállapította, hogy az úrbérrendezésben milyen szempontok szerint járjanak el, hogyan készüljenek az új urbáriumok. A bizottság elnöke Blümegen, tagjai Fekete alkancellár, Borié, Stupan, Végh és Farkas kancelláriai, Cothmann és Kempelen kamarai és Balogh helytartótanácsi tanácsosok voltak. A tanácskozások lelke Borié volt.[91] A jobbágyszolgáltatások kérdésében ko-

dem Consilio Locumtenentiali, durch solches aber der Canzley, und durch diese Ihrer Majestät selbsten ad revidendum et ulterius disponendum vorgeleget werden sollen. Gestalten an der Confectione Urbariorum alles gelegen ist. SR 2899/1765.

[87] Weiter ist bey der Confectione Urbariorum nicht sowohl darauf zu sehen, quae Datiae et Robotae in Usu fuerint, wie darauf die Commission die Comitaten instruiret, sondern das Augenmerck ist darauf von dem Comitat zu richten, damit dem Unterthanen alles das jenige, was die altere und neuere Gesatze in mehrfaltiger Art zu Gutem geschrieben haben, cum effectu zugewendet, alles, was die Grundherren gegen die Vorschrift der Gesatzen zur Ungebuhr dem Unterthan aufgeleget, abgenohmen, und auf das sorgsamste darauf gesehen werde, damit der Unterthan in einen vermoglichen Stand zu Entrichtung der Contribution und der Dominical Praestationen gesetzet werde. SR 2899/1765.

[88] SR 131/1766.

[89] SR 2934/1765 69/1766.

[90] SR 2892/1765.

[91] A döntés fogalmazatában Borié kezeírásával vannak a végső változtatások. SR 326/1766.

Borié a bizottságban újra kísérletet tett régi tervének megvalósítására. A jobbágy tulajdonjogát a földhöz olyan formában akarta biztosítani, hogy a földesurakat tiltsák el attól, hogy jobbágyföldeket kisajátíthassanak. Burkolt formában a ne onus fundo inhaereat elvet támadta meg, mert ha a földesuri és a jobbágybirtokot véglegesen kétfelé választották volna, az adó lényegében a jobbágyföldhöz kapcsolódott volna, míg ha a földesúr tetszése szerint rendelkezett mindkét földdel, az adó nem a földet, csak a parasztot terhelte. Borié érdekesen magyarázta a „ne onus" elvet. A királytól a nemességnek adott kedvezményt látott benne, amelynek a közjóval sohasem szabad ellentétbe kerülnie. (... eine von dem König dem Adel zugestandene Begünstigung niemals weiter erstrecket, oder anderst verstanden wer-

creative commons A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából, az ISZT támogatásával készült.

rábban kifejtett elvei szerint készült a döntés, amin azután az egész magyarországi úrbérszabályozás alapult. A röviddel azután kiküldött vas- és zalamegyei biztosok már eszerint kezdték meg működésüket és eszerint rendezték azután az urbáriumokat a többi megyében is. Az udvar továbbra is állandóan figyelemmel kísérte a kérdést. A biztosok jelentései, az egyes urbáriumok mindíg az államtanács elé kerültek, ahol Borié nézte át azokat és tette meg a szükségesnek talált változtatásokat továbbra is olyan lelkiismeretes gonddal, amilyennel a fentiekben vázolt előkészítést végezte.

Mária Terézia magyarországi úrbérrendezése, újkori gazdaság- és társadalomtörténetünk egyik legfontosabb eseménye, az uralkodónő szíve mélyéből fakadt emberséges kívánság, a francia származású német hivatalnok energiája nélkül nehezen lett volna magyar valósággá. A jobbágyfelszabadítás történetében Borié Egyedben Széchenyi István korai elődjét kell tisztelnünk.

Ember Győző

OSZK
Országos Széchényi Könyvtár

den mögte, als soweit solche dem allgemeinen Wohl unnachtheilig seye . . .) Ha a földesuraknak a kisajátítást megengedik, a közjó veszélybe kerül, mert a teher változatlan marad, csak kevesebb, a ki nem sajátított területen maradt jobbágy viseli. A nemesség rosszul értelmezi a „ne onus" elvet, amely csak a kimondott dominiumokra (directe ad curias et domos dominorum ut et nobilium pertinentes fundi) vonatkozik. A törvény helyes értelmezésén múlik a dolog, ami pedig az uralkodó feladata. (So wäre nur allein die Erklarung des wahren Verstandes dieser Begünstigung erfoderlich, welcherley Interpraetationes bekanntlich dem Konig allein zustünden.) A bizottság Fekete alkancellár felszólalására úgy döntött, hogy ezt a kényes kérdést nem kell érinteni, a jobbágy megmaradását más úton lehet biztosítani. SR 241/1766.

creative commons A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából, az ISZT támogatásával készült.

KOLLÁR ÁDÁM FERENC HATÁSA AZ ÁLLAMTANÁCS MAGYAR KAMERÁLIS TÁRGYALÁSAIRA.

Az 1760 december 17-én megalapított államtanács feladata volt, hogy a monarchia különböző központi hatóságainak munkáját a legfelső államérdek szerint irányítsa, hogy a birodalom egész erejét célszerűen összpontosítsa. Mert az államtanácshoz a szabályzat szerint csupán Ausztria b ügyei tartoztak, tagjai természetszerűleg osztrák állampolgárok voltak. Ámde e szabályzattal szemben a gyakorlat kezdettől fogva az volt, hogy az államtanács az uralkodó elé kerülő összes ügyeket, tehát a magyarokat is, megvizsgálta s valamennyire vonatkozólag előterjesztette véleményét.[1] Bár az osztrák-német államtanács tagjai általában véve kiválóan képzett, ügyes és tapasztalt férfiak, magyar ügyekben természetszerűleg mégis igen sokszor nem látnak tisztán, ezért tanácsadókra szorul nak.[2] Kérdéseiket legtöbbször a magyar kancelláriához, a bécsi udvari s ezen át a pozsonyi magyar kamarához intézik. Az államtanács azonban, melyet a centralizáció és a felvilágosult abszolutizmus gondolatvilága vezet, a független Magyarország és a privilegizált rendek eme képviselőiben nem mindig talál megértő és segítő társakra.[3] Éppen ezért a hivatalos szervek mellett gyakran kikéri és fölhasználja a magyar viszonyokat és törvényeket jól ismerő, de mégis az ő eszmevilágában élő más privát emberek véleményét és tanácsát is. Ezek működése az államtanács informálására szolgál. Írásaik révén ha egyszer-másszor meg is jelennek a magyar kancelláriában, a bécsi vagy a pozsonyi kamarában, rendesen a névtelenség leple alá rejtőznek. Az államtanács működésének első két évtizedében a legtöbbször szereplő magyar tanácsadó a föltétlenül megbízható, szolgálatkész és tudós Kollár Ádám Ferenc.[4]

[1] Az államtanács megalapítására és szervezésére lásd: Hock—Biedermann: Der österreichische Staatsrath 1760—1848. Wien, 1879.

[2] Hóman—Szekfű: Magyar történet. Budapest, VI. kötet, 307—8. l.

[3] Hóman—Szekfű: id. m. 289, 309—314. l.

[4] Hatzfeld államtanácsos szerint: Euere Majestät geruheten ihn in hungarischen Angelegenheiten öfters zu vernehmen. St. R. 934/1779. Ugyanő ajánlja más alkalommal:

creative commons A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából, az ISZT támogatásával készült.

Kollár Ádám 1718-ban született a trencsénmegyei Terchován. Középiskoláit a jezsuiták intézeteiben végezte s 1737-ben Nagyszombatban be is lépett a rendbe. Filozófiát, majd később a teológiát is a bécsi egyetemen hallgatta. Hivatásérzetének hiányában 1748-ban, még pappá szentelése és örök fogadalmának letevése előtt kilépett a rendből. Útja az udvari könyvtár prefektusához, Van Swietenhez vezetett, kinek ajánlatára Mária Terézia őt az udvari könyvtár tisztviselőjévé, 1774-ben pedig igazgatójává nevezte ki s ebben az állásban maradt 1783-ban bekövetkezett haláláig.

Kollár alapos filozófiai iskolázottságot, klasszikus és modern nyelvek ismeretét s a magyar történelem iránt nagy érdeklődést hoz magával abból a jezsuita rendből, melyben Hevenesi Gábor, majd tanítványai és követői nálunk addig nem látott szorgalommal és céltudatossággal vetik meg egyházi és politikai történetírásunk alapját.[5] Tudományát, tehetségét és munkáját ezek példájára ő is a magyar történet kutatására szenteli. Az udvari könyvtárban bőven van ideje és módja a felvilágosodás irodalmával, társadalmi és politikai eszméivel megismerkedni. A könyvtár gazdag kézirattára, a pozsonyi magyar s a bécsi udvari kamara levéltárai viszont megadják neki az alapot, melyen felépítheti történeti felfogását.[6] Kollár működésében mindkét történetírói irány érvényesül. Felismerjük benne a Kaprinai—Pray iskola szorgalmas forráskutatóját, de látjuk a racionalizmus politikai ideáljának, a felvilágosult abszolutizmusnak lelkes harcosát is. Ez utóbbi irány felé való hajlamát is bizonyára már tanuló éveiből hozta magával s ennek hangoztatásával fordulhatott a volt jezsuitanövendék a jezsuiták egyik legelszántabb ellenfeléhez s Mária Terézia egyik legbefolyásosabb tanácsadójához, Van Swieten-

dass dem Hofrath von Kollar, so wie es bisher gewöhnlich, brevi manu von dem Staatsrath der Auftrag ertheilet werden könnte, seinen Vorschlag hierüber zu Handen zu lassen. St. R. 1660/1781. (Bécsi Staatsarchiv Staatsrat osztályának irata akta és évszám szerint) Kollár beadványai is legtöbbször névtelenül szerepelnek a többi hatóságok előtt. Egyszer „unter Beobachtung des Secreti und in Geheim" kell benyujtania véleményét (St. R. 3004/1768.), máskor az államtanács rendelkezése szerint: Die Wohlmeinung Kollars wird nur sub anonymo (sc. der Hofkammer) mitzutheilt sein. St. R. 330/1771.

[5] Hóman Bálint: A forráskutatás és forráskritika története (A magyar tört. tudomány kézikönyve I. kötet, 3/A füzet), 1925, 9—11. l.

[6] Es sind schon etliche Jahre, dass ich angefangen, auf die Untersuchung der Geschichte und Gerechtsamen des erst belobten Königreichs Ungarn täglich einige Nebenstunden zu verwenden, írja Mária Teréziának 1762-ben. H. K. A. Cam. 12, 71 März 1763. (= a bécsi Hofkammer Archiv, Camerale 12. fasciculusa; 1763 márciusában a 71. akta). Hasonló nyilatkozat olvasható az udvari kamara elnökéhez 1770. dec. 12-én küldött iratában is: Anni jam sunt viginti duo, rebus patriis recte intelligendis dem operam. H. K. A. Cam. 13, 51 Nov. 1770.

creative commons A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából, az ISZT támogatásával készült.

hez. Az új állás és környezet ezek után könnyen kiirthatta belőle a magyar alkotmány becsülését, melynek kiváltságait úgy sem élvezte.

Magyar történelmi munkáival 1762-ben lép Kollár a nyilvánosság elé. Historia diplomatica juris patronatus apostolicorum Hungariae regum című művében a király főkegyúri jogát a Szilveszter-féle bullából eredezteti s annak a korábbi századokban való gyakorlását ismerteti. Ugyanezen évben kiadja Ursinus Veliusnak De bello Pannonico, 1763-ban Oláh Miklósnak Hungaria et Atila című munkáját. Reánk nézve legnevezetesebb könyve: De originibus et usu perpetuo potestatis legislatoriae circa sacra apostolicorum regum Ungariae, 1764-ben jelenik meg. Kollár a magyar törvények alapján azt igyekszik bizonyítani, hogy a király törvényhozói hatalma az egyházi és vallási élet szabályozására is kiterjed, kivévén az isteni törvénnyel meghatározott eseteket. A még az országgyűlés megnyitása előtt kiadott munkának közvetlen célja az volt, hogy bizonyítsa a király jogát az egyház vagyonára, amiből kifolyólag a király a papságot adófizetésre kötelezheti. Ennek a tételnek bizonyításában Kollár oly messze ment, hogy nemcsak a magyar egyházi és világi rendekben, de az udvarhoz közelálló idegen körökben is heves ellenmondást váltott ki.[7] A királynő és az államtanács belátják ugyan, hogy Kollár jóakaratú törekvése célt tévesztett, azért eltiltják a mű további terjesztését; de ugyanakkor észreveszik, hogy éppen ő az a magyar jogot jól ismerő férfiú, akire oly sokszor szükségük van. Kollár ezek következtében halála évéig nem ad ki több magyar történeti munkát,[8] de annál szorgalmasabban dolgozik az abszolutizmus érdekei támogatásán.[9]

A jelen alkalommal az államtanács mellett kifejlett működésének csak egyik, de legfontosabb részét óhajtjuk ismertetni.[10] Az államtanácstól a magyar jog kiváló ismerőjének tartott Kollár Ádám legfelső megbízásból, de nem ritkán önszántából is, véleményt mond a központi magyar hatóságok munkájáról, felülvizsgálja a kincstár pöreit, azokat okleveleivel támogatja. Máskor lappangó királyi jogok leleplezésével vagy más

[7] Utalunk itt gróf Haugwitz államminiszter, gróf Enzenberg felsőausztriai kormánynök és a mechelni érsek véleményeire. St. R. 1272/1764.

[8] Halála évében (1783) jelenik meg Bécsben Historiae jurisque publici regni Ungariae amoenitates című munkája 2 kötete; a 3. kötet kéziratban maradt meg.

[9] Munkássága arányait mutatja egy jegyzéke: Verzeichnis der von mir Ad. Fr. Kollar auf allerhöchsten Befehl entworfenen und meistentheils bey der Staatsrathskanzley eingereichten allerunterthänigste-unmassgeblichsten Meynungen, Deductionen und anderen Schriften (Staatsarchiv, Kurrentakten, 13/1772.), mely szerint 1772-ig 34 iratot nyujtott be az államtanácshoz.

[10] Helyszűke miatt *le kell mondanunk Kollár még ezen egyirányú működésének teljes ismertetéséről is.* A tárgyalandó ügyek azonban annyira jellemzik munkakörét, hatását és felfogását, hogy általuk *ha quantitative nem is, qualitative bizonyára teljes képet nyerünk róla.*

creative commons A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából, az ISZT támogatásával készült.

úton-módon igyekszik a kincstárnak s ezzel az abszolutista összbirodalomnak szolgálni.[11]

*

1770 körül a *kincstár és az Esterházy-család* között heves küzdelem folyik *Zólyom birtokáért*, melyben Kollárnak is tevékeny szerepe van. A birtokot Esterházy Pál vette 1638-ban testvérétől, Miklós nádortól.[12] Fiai: Miklós és Sándor 1648-ban perennalis donatiót kaptak rá a fiág számára III. Ferdinándtól, a leányágtól 6 hónapos praemonitio után visszaváltható. A kincstár perét Esterházy István ellen, aki az 1648-ban szereplő Sándornak egyeneságú leszármazottja, Hrabovszky, a királyi jogügyek igazgatója, indította meg 1755-ben, de aztán az egész ügy abbanmaradt. Az 1764—65. országgyűlés után Szlávy Pál, az új jogügyi igazgató (1765—1783) hozza ismét felszínre a kérdést, de a hétszemélyes tábla elutasítja a kincstár keresetét az Esterházyakkal szemben.[13]

Ezek után történik, hogy Kollár meghallja Rosenthaltól, a házi levéltár igazgatójától, hogy az udvari kamara okleveleket keres, mert új perfelvételt szeretne elérni. Ezen alapon 1770. november 10-én egy jelentést ad át Gebler államtanácsosnak, melyben bizonyítja, hogy Zólyom királyi birtok volt s mint ilyennek a karok és rendek kifejezett beleegyezése nélküli eladományozása a Tripartitum értelmében érvénytelen. A jelen birtokostól visszaváltani a fiskusnak e szerint nemcsak joga, hanem kötelessége is.[14] Kollár beadványának megvan a sikere. Jelentését az államtanács nov. 16-án névtelenül tovább küldi az udvari kamara elnökének, Hatzfeldnek, aki egyúttal azt a megbízást is kapja, hogy hallgassa meg az ügyben jól informált Kollárt és tegye meg a lépéseket, hogy a fiskus joga érvényesüljön s hogy Szlávy a legszorgalmasabban teljesítse kötelességét.[15]

[11] Érdekesen motíválja Kollár a kincstár érdekeiért hevülő buzgalmát, mikor az udvari kamara elnökének ezt írja: Ich wünschete öfters das Glück zu haben, mit den gleichen Fiscal Sachen meine Neben-Stunden zubringen zu können, damit ich die Gelegenheit haben könnte, durch wesentliche und erspriessliche Verdienste meinen treu-gehorsamsten Dienst-Eifer besser bekannt zu machen. H. K. A. Cam. 13, 51. Nov. 1770. Mária Teréziának ugyanerről így ír: Ich sehe es wohl ein, dass meine Dankbarkeit, die ich dem allerhöchsten Aerario, von welchem ich schon durch so viele Jahre meinen Unterhalt habe, schuldig bin, auf keine andere, als auf diese Art und Weise besser und werkthätiger an Tag legen kann. St. R. 3040/1772.

[12] Gróf Esterházy János: Az Eszterházy-család és oldalágainak leírása. Budapest, 1901. 246. l.

[13] Grassalkovich Antal, a pozsonyi magyar kamara elnökének jelentése: H. K. A. Cam. 13, 56 Sept. 1771.

[14] St. R. 4053/1770.

[15] H. K. A. Cam. 13, 51 Nov. 1770.

creative commons A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából, az ISZT támogatásával készült.

Kollár december 12-én kelt iratában fejti ki felfogását Hatzfeld előtt. Az anonymus (= saját magának Geblerhez beadott s az államtanácstól Hatzfeldhez továbbított) jelentését veszi alapul s annak állításait helyesli, illetőleg bizonyítja. Eszmemenete a következő: A koronajavak Magyarországon elidegeníthetetlenek; ezek közé tartozik Zólyom = Veterosolium = Altsohl, mit az Esterházyak állításával szemben számtalan oklevéllel tud bizonyítani. A királyi jogügyi igazgató gyönge alapon védte Zólyom koronabirtok jellegét, azért nem látta azt a bíróság bizonyítottnak. III. Ferdinánd adománylevelét csak a per vége felé, akkor is csak úgy mellékesen használta fel a kincstár képviselője.[16]

1771 elején új bizonyítékokat tár Kollár az államtanács elé. Értesülése szerint ugyanis a körmöczi levéltárban oklevelek vannak, melyek bizonyítják, hogy a bányavárosok királyi adót fizetnek a zólyomi várnak. Mivel pedig a királyi bányavárosok csupán a koronának adóznak, nyilvánvaló, hogy a zólyomi vár is eredetileg királyi birtok, mely csak később került az Esterházyak kezére. A királyi adót továbbra is szedték a vár számára, a 17. század közepétől azonban — miután megtörték a bányavárosok ellenszegülését az új elnevezés miatt — census culinae arcis Veterosoliensis néven. A zólyomi erdőket II. Lajos a körmöci bányák céljaira szánta s ezt a rendelkezést fönntartja III. Ferdinánd adománylevele is. Kollár ezek alapján indítványozza, hogy hallgassák meg Szlávy véleményét, a per befejeztéig függesszék föl a bányavárosok adófizetési kötelezettségét és tiltsák meg az erdők további pusztítását. Indítványait az államtanács magáévá teszi s ily értelemben küld legfelső kéziratot január 10-én az udv. kamarának. Mindezen iratokra válaszul az udv. kamara jan. 15-én kijelenti, hogy a peranyag ismerete nélkül érdemlegesen nem nyilatkozhatik, de ajánlja, hogy Szlávy jogügyi igazgatót felettese, Grassalkovich magyar kamarai elnök által vonják felelősségre.[17]

Kollár mindhárom beadványa — természetesen névtelenül — ezután Grassalkovichhoz kerül, aki miután a per anyagát és Szlávy védekezését megkapta, március 25-én adja meg feleletét. Terjedelmes felterjesztésében erélyesen utasítja vissza a névtelenek rosszakaratú állításait. Esterházy Miklós és Sándor örök adományban részesültek, a visszaválthatóság csupán a leányágra vonatkozik. III. Ferdinánd adománylevele a 401 lapnyi periratnak már a 91. lapján, tehát nem a végén fordul elő. A pör újrafelvételét a körmöci oklevelek alapján s az erdők további pusztításának a vármegye útján való megtiltását ajánlatosnak tartja. Az udvari kamara is, miután a névtelenek, Szlávy és Grassalkovich iratait áttanul-

[16] Ugyanott.

[17] H. K. A. 13, 22. Febr. 1771.

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából, az ISZT támogatásával készült.

mányozta, Festetich Pál kamarai tanácsos referálása alapján osztja Grassalkovich felfogását (máj. 24.).[18]

Az államtanács június 3-án azon meghagyással közli Kollárral az udvari és a magyar kamara állásfoglalását s az egész per jegyzőkönyvét, hogy adja elő mindazon érveit, melyek a jogügyi igazgató által megindítandó új per sikerét biztosíthatják. Kollár Humillima informatio-jában még júniusban ismét hangsúlyozza, hogy a királyi birtok elidegeníthetetlen; márpedig Zólyom városa királyi bányaváros (1514: III. tc.) s a vár is királyi birtok volt (1608: XXII. tc.). Ezen alapon tehát visszaváltható. Hogy a királyi adománylevél különbséget tesz az öröklési jog szempontjából fi- és leányág között, az csupán a megfelelő információ hiányából magyarázható. Idézi még Kollár III. Ferdinándnak gróf Pálffy Pál nádorhoz 1649-ben írt levelét, mely szerint Esterházy Pál özvegye, Viczay Éva csak használatra és nem teljes jogú birtokul kapta a zólyomi erdőket, melyek a bányászathoz ott igen szükségesek voltak. Mert ilyen világos a kincstár joga, semmi szükség a barátságos egyezkedésre.[19]

Kollár végeredményben is diadalmaskodik. A július 18-án Hatzfeldhez intézett uralkodói kézirat hangsúlyozza, hogy a névtelen mily fontos okmányokat adott a fiscus jogainak bizonyítására s hogy a hivatalos tényezők ily nagyjelentőségű dologban nem tanusítottak megfelelő ügybuzgalmat.[20] 1771. október 6-án már mint megkezdett perről (causa... suscitata) beszél róla a magyar kamara.

Pár évvel később *Nagyvárad szeretne* a püspök és a káptalan földesúri joghatósága alól szabadulni és *szabad királyi várossá alakulni.* Mária Terézia Kollárt is bevonja az ügy tárgyalásába, ki a központi hatóságokkal szemben, de az államtanács intenciói szerint foglal állást. — A török kiűzése után Benkovics püspök, hogy elpusztult székvárosát újra felépíthesse, a káptalannal együtt visszakapja a királytól egykori birtokait (1692). A város így ismét a káptalan és a püspök földesurasága alá jutott.[21] Ám a 18. század második felében, mint annyi más város, Nagyvárad is próbálkozik az előnyösebb jogi és gazdasági helyzetet jelentő királyi városok privilégiumait elnyerni.[22] Az ügy a kancellária elé kerül,

[18] H. K. A. Cam. 24, 24 Mai 1771.

[19] H. K. A. Cam. 13, 56. Sept. 1771.

[20] Ugyanott.

[21] Bunyitay Vince: A mai Nagyvárad megalapítása. (Értekezések a tört. tudomány köréből, 12. kötet, 1886. 10—15. lap.)

[22] Az efajta ügyek jellemző esetét mutatja *Veszprém* is. A városi tanács 1764. dec. 5-én határozatban mondja ki, hogy Veszprém „minden módon, ha lehet, csak királyi várossá tétessék, ha most eleinten az város adósságban is veri magát, de abbul leghaláb az maradékja kiszabadulhatna, az mostani teréből nem hogy ki lehessen szabadulni, sőt inkább félhető, hogy

creative commons A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából, az ISZT támogatásával készült.

de ez a királynőhöz intézett felterjesztésében nem pártolja a kérést azzal a megokolással, hogy Nagyvárad fekvésénél fogva nem alkalmas a kereskedelemre s a szabad királyi várossá emelés költségeit sem tudná előteremteni. Az államtanács állásfoglalása alapján a királynő elodázza a kérdés megoldását, de ugyanakkor kikéri Kollár véleményét.[23]

Kollár már másnap, 1774. június 7-én elkészült véleményével, mely a földesuraság ügyére vonatkozik. Bevezetőben hibáztatja Kollár, hogy ily fontos ügyek tárgyalását Magyarországon oly soká elhúzzák. Szerinte a nagyváradiak már egy éve bebizonyították, hogy a püspök és a káptalan jogtalanul gyakorolják a földesúri jogokat. A felség már akkor megparancsolta, hogy mindkét fél oklevelekkel bizonyítsa állítását, ám a püspök és a káptalan figyelmen kívül hagyták a királyi rendelkezést. A nagyváradiak ezért kérik, hogy igaz és méltányos ügyük elintézésére a királynő nevezzen ki Bécsben egy kommissziót s ez ítélkezzék fölöttük. Ez a kérés — Kollár szerint — teljesíthető, mert Benkovics és a káptalan az ősrégi alapítványi birtokok címén jutottak a földesurasághoz; márpedig hogy itt tévedés történt, azt egy kommisszió is megállapíthatja. Az államtanácsban Löhr kijelenti, hogy a földesurak már megbizonyították jogaikat, s hogy Kollár is tudhatná, hogy az idők folyamán a káptalan is sok oklevelét elveszítette.[24]

Két nap mulva beérkezik az államtanácshoz Kollár azon irata is, mely a szabad királyi. várossá emelés kérdésével foglalkozik. Kollár itt ismét hangoztatja, hogy a püspök és a káptalan jogtalanul bitorolják a földesuraságot s ezáltal nemcsak Nagyvárad, de a közjó is a legfájdalmasabb elnyomatást szenvedi. Meg kell szüntetni a földesuraságot és Nagyváradot szabad királyi várossá kell tenni. Az erre következő kir. kézirat felszólítja Esterházy kancellárt, hogy nyilatkozzék a váradiak kéréséről és Kollár véleményéről.[25]

A kancellár június 24-én kijelenti, hogy ő mit sem tud a püspökhöz és a káptalanhoz küldött kir. parancsról, miről a névtelen említést

naponként eöregbedik." (Véghelyi Dezső. Emléklapok rendezett tanácsú Veszprém város közigazgatási életéből. Veszprém, 1886. 14. lap.) — Ily törekvések következtében természetesen csakhamar kitört a viszály a város és földesura, a püspök között. Az úri szék, a vármegye s a királyi kúria elutasítják a veszprémiek panaszait, melyek a helytartótanács útján az államtanácsig feljutottak. (Magyar orsz. levéltár, Cancell. 3942/177.) A viszályokról értesült Kollár önszántából beavatkozik az ügybe s bizonyítani igyekszik az államtanácsnak, hogy Veszprém királynéi birtok, tehát a püspök jogbitorlásának véget kell vetni. Törekvése nem sikerül. (Brevis deductio jurium fisci Regii in castrum et Civitatem Veszprimiensem. H. K. A. Cam. 13, 38 Jan. 1771 és Véghelyi id. m. 31. l.)

[23] St. R. 1260/1774.

[24] St. R. 1441/1774.

[25] Ugyanott.

creative commons A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából, az ISZT támogatásával készült.

tesz. A nagyváradiak remélik, hogy ha szabad királyi várossá lesznek, kereskedelmük s így a kamara jövedelme is lényegesen megnövekszik; a város nagy adósságát (40.000 frt.) ez esetben szerintük kifizetné egy Sembery nevű nemes. A kancellária szerint azonban a Sembery-féle ajánlat egészen bizonytalan. Ezért s a már föntebb említett okainál fogva is a szabad királyi várossá emelést nem ajánlja. Ha a feleknek a földesuraság körül pörös ügyük van, döntsön a királyi kúria.[26]

A kancelláriának ezt az iratát az államtanács jún. 24-én közli Kollárral, mire ő már másnap ismét válaszol. Szerinte érdemes Nagyváradot szab. kir. várossá tenni, mert bár nincs hajózható folyója, közvetítő kereskedelmet folytathat Erdély és a Török-birodalom felé. Ebben az esetben költöznének oda kereskedők is. A földesuraságra vonatkozólag is fenntartja korábbi állásfoglalását, melynek értelmében „in collatione beneficii regii" tévedés volt. A király 1692-ben nem volt kellőképen informálva, tehát a kommisszió kiküldése nem törvényellenes. A kancellária és Kollár irata ezután az udvari kancelláriához kerül hozzászólás végett. A kamara júl. 4-én úgy véli, hogy a földművelés és ipar terén — producta naturae et artis — a helyzet aligha változnék, mert Erdély nem szorul Nagyváradra, Oláhország felé pedig nincs forgalom. Sembery nagylelkűsége, amennyiben őszinte, a kincstár terhére megy, mert ő családjának utolsó férfisarja, aki után a fiskus örököl. A földesuraság körül támadt nehézségek elintézésére a peres útat ajánlja, hisz a kincstár s a püspökség közt 1773-ban is a királyi kúria döntött. Az államtanács még mindíg nem enged. Augusztus 27-én a pozsonyi kamarát kérdezi, hogy nincs-e valami oklevele, melyből akár a magyar, akár az erdélyi jog szerint bizonyítani lehetne, hogy Nagyvárad valaha korona- vagy kamarabirtok volt.[27] Minden hiába — Nagyvárad csak későn, az 1859-ben kötött örökváltsági szerződéssel szabadul fel a földesúri hatalom alól s lesz önálló várossá.[28]

Kollár Ádámnak a birtokperekben való utolsó és szintén jellemző szereplése az évekig tartó toplicai ügyhöz fűződik. *Toplica, varasdmegyei mezőváros* hosszú időn át *pörösködik földesurával*, a zágrábi káptalannal. Végső kísérletként ők is az udvarhoz fordulnak, küldöttséget menesztenek Bécsbe, ahol Kollár lesz segítőjük.[29]

[26] St. R. 1555/1774.

[27] H. K. A. Cam. 26, 108. Aug. 1774.

[28] Magyarország vármegyéi, Bihar vm. 204. l.

[29] Kollár előadása szerinta kapcsolat közte s a toplicaiak között úgy keletkezett, hogy miután sem magyar, sem horvát Hofagens nem vállalta ügyük védelmét, Maurovics Hofkriegsagens vezetésével néhány toplicai férfiú felkereste őt s kérték, hogy magyar jogi ismereteivel támogassa őket méltányos ügyükben, amire ő tisztán felebaráti szeretetből vállalkozott is. St. R. 1745/1779. és St. R. 1938/1781.

A későbbi taúvallomások azonban másként beszélnek. Ezek szerint Kollár a toplicai

creative commons A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából, az ISZT támogatásával készült.

Az államtanács előtt folytatott tárgyalások menete a következő. Toplica község fölpanaszolja, hogy bécsi küldöttei a pozsonyi kamarának jelezvén a kincstár lappangó jogát, a „jus latens regium"-ot, Toplicára, a Bécsből hozzájuk érkező Gerdichet a vármegye elfogatta. A helytartótanács e tényt azzal magyarázza, hogy Gerdich a már elutasított per további folytatására izgatta a lakosságot. Gerdich Kollár Ádám megbízására hivatkozván, a helytartótanács javasolja Kollár kihallgatását, aztán a toplicai deputáció hazaküldését és Gerdich megbüntetését, mert a per folytatására 500 forintot gyüjtött össze jogtalanul a toplicaiaktól.[30]

Kollár a legfelsőbb parancsra adott nyilatkozatában elmondja, hogy Toplica 1211 óta királyi birtok; 1247-től társbirtokosa a zágrábi káptalan, de ez az urbárium óta teljes földesúri joghatóságot gyakorol. Mert a vármegye nem védte meg a mezőváros ősi szabadságát, az urbárium utolsó pontja alapján a Felséghez folyamodott. Gerdichet ő küldte Toplicára, hogy közelebbi adatokat hozzon az ottani kastélyra vonatkozólag. Időközben elkészítette a latens jus Regium-ot bizonyító Deductio-ját, mit Maurovics az udvarnál, a toplicai deputáció pedig a pozsonyi kamaránál nyujtott be. Az ügy azonban Varasd vármegye közbelépésére elakadt, Gerdichet pedig Toplicán letartóztatták. Ezek után kéri Kollár Gerdich szabadonbocsájtását, a vármegye megintését, a lappangó királyi jogok további vizsgálatát, a földesuraság elleni panaszokra vonatkozólag pedig új per megindítását és ennek befejeztéig az urbárium előtti állapot visszaállítását. Az államtanácsban Löhr helyteleníti, hogy Kollár ily módon beavatkozott ebbe a dologba, melyből csak békétlenség származik; jobb lett volna a feljelentést — a latens jus regium denuntiatio-ját — közvetlenül a magyar kamarához vagy az államtanácshoz jelenteni; Hatzfeld nem bízik a följelentés sikerében s egyébként sem tartja illendőnek, hogy a Felség tanácsosa ily emberek szolgálatára álljon. A resolutio Löhr, Geb-

fürdőn nyaraló unokahugától értesült a toplicaiak s földesuruk viszályáról. Erre ő maga bátorította Toplica községet a panasztételre; pénzt előlegezett nekik, a deputáció egyes tagjainak szállást és ellátást is adott házában, — Gebler államtanácsos szerint „ohne Zweifel aus Übermaas des Eifers pro jure latente Regio." Az időközben kedvező eredménnyel kecsegtető panasz híre elterjedt a vidéken. Egy Czwetko nevű ember Burgo község nevében 150 frt-ot akar Kollárhoz juttatni, hogy az ő ügyük védelmét is vállalja el, de Kollár a pénzt nem fogadta el. Az ügynek mindamellett vannak érdekeltjei. Kollár unokahugának a toplicaiak siker esetére egy házat igértek Toplicán; Czwetko 3 aranyat adott és 1000 frt-ot igért neki. A Kollárnak szánt 150 forint Prokesch zugügyvéd (Winkelagens) kezén sikkad el, aki gabonakereskedő, uradalmi alkalmazott s alkalomadtán zongoratanító is. Az ő írnoka Gerdich, az adósság miatt börtönviselt, majd elbocsájtott katona. Dolowcsák toplicai lakatos kb. 2000 forintot gyüjtött össze az ügy vitelére a módosabb toplicaiaktól, — ami miatt pört szándékoznak indítani a károsultak. St. R. 3/1782. és St. R. 1520/1782.

[30] St. R. 1745/1779.

creative commons A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából, az ISZT támogatásával készült.

ler és Kresel államtanácsosok votuma alapján utasítja a kancelláriát, hogy a denunciációnak a magyar kamarával együtt nézzen utána, a deputációt küldje haza, Grdichet pedig bocsássa szabadon (1779. dec. 16.)[31]

Bár a kancellária jelentése alapján Löhr nem tulajdonít fontosságot Kollár véleményének, mert az összes kamarai hatóságok alaptalannak tartják a denunciációt, a resolutio mégis Kollár további meghallgatását rendeli el (1780. ápr. 6.). Kollár ápr. 14-én újabb bizonyítékok nélkül támadja Szlávyt, hogy nem védi eléggé a királyi jogokat. A kancellária szerint (május 31.) sem a bécsi, sem a pozsonyi kamara, sem a horvát kamarai ügyvéd, sem a magyar jogügyi igazgató nem tudja megállapítani az állítólagos latens jus regium-ot. Az egész ügyet Gerdich vagy valaki más rángatta elő — pénzszerzésre. A toplicaiak most aztán sem a régi járandóságukat nem akarják fizetni, sem az új urbáriumot nem akarják elfogadni. Löhr és Kresel ezek után ad acta akarják tenni az egész ügyet, de Hatzfeld szerint most már meg kell állapítani, hogy a szegény parasztok többszáz forintjáért ki a felelős.[32]

1781 augusztusában — valószínűleg az új uralkodóra való tekintettel — Kollár ismét előadja a birtok történetét. A túlságosan patétikus és személyeskedő beadványban tiltakozik a megvesztegetés vádja ellen;[33] aug. 29-én kéri, hogy Nádasdy horvát bánt bízzák meg a kérdés eldöntésével s „ad viam instantiae" már az udvar bíráskodását is tanácsolja.[34] A kir. resolutio helyt ad Kollár javaslatának, de a kancellária kijelenti, hogy a földesúri kérdés oly annyira tisztázva van, hogy a község maga is már csak a jus latens regium-ban bízik, amit viszont a kamara nem talál meg.[35] Szept. 8.-i iratában Kollár azt bizonyítja, hogy szükség van az udvar bíráskodására, mert az úriszék, hol a káptalan peres fél is, bíró is, nem szolgáltat igazságot. A királynak ennek elrendeléséhez joga van, mert az aranybulla 1. cikke bíráskodást biztosít neki és nem csupán — mint manapság állítják, — az ítéletnek egyszerű tudomásulvételét, statum notitiae. „Das ist das ächte System des Königreichs Ungarn".[36] Kollár végre is eléri, hogy a toplicaiak sérelmeit a földesurasággal szemben újra tárgyalják, de amint a kancellária 1782. jan. 16.-i jelentéséből látjuk, minden különösebb siker nélkül.[37]

Az államtanács Löhr indítványára kéri Kollár érveit a jus latens

[31] Ugyanott.
[32] St. R. 637/1780.
[33] St. R. 1938/1781.
[34] St. R. 2005/1781.
[35] St. R. 2094/1781.
[36] Ugyanott.
[37] St. R. 323/1782.

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából, az ISZT támogatásával készült.

regium-ra vonatkozólag, miket ő febr. 16-án be is nyujt. Löhr az ily szövevényes magyar ügy elbírálására egy judicium delegatnm kinevezését ajánlja, hova a magyar és erdélyi kancellária s az udv. kamara 2—2 tanácsost küldene. A febr. 22-én kelt kir. resolutio ily értelemben intézkedik és felszólítja Esterházy kancellárt, hogy az ülésre hívja meg Kollárt is, hogy bizonyítékait előadhassa és így végül el lehessen intézni az ügyet.[38] A febr. 28-án megtartott tárgyalásról az elnöklő kancellár azt jelenti, hogy Kollár egész előadása csupán oly állításokon (asserta) alapul, melyek tarthatatlanságát a kancellária bebizonyította. Az államtanács hangulata erre teljesen Kollár ellen fordul. Gebler Kollár megdorgálását ajánlja; Löhr szerint Kollár egy általános tételből akart következtetni egy nem oda tartozó részleges esetre. Kresel megvallja, hogy érdemben nem tud hozzászólni az ügyhöz, de mert az összes hatóságok véleménye megegyezik, igazat kell nekik adni; Hatzfeld szintén nem igen érti a latinul fogalmazott per anyagát, de osztja Löhr nézetét. A hosszú tárgyalásoknak az 1782. márc. 11-én kelt resolutio vet véget: Cancellariae opinionem integre approbo...[39]

Az eddigiekben láttuk, miként igyekszik egyes konkrét esetekben Kollár oklevélismeretével hasznot hajtani a kincstárnak. A magyar jogot eléggé nem ismerő államtanács ezenkívül *elvi irányításért is* többször fordul fiskusi ügyekben Kollárhoz mint a magyar jog kiváló ismerőjéhez.

1768-ban az államtanács azon méltatlankodik, hogy a magyarok háramlás előtt álló birtokukat megterhelik, eladják vagy a jogot másra ruházzák, ami által csökken az értékük. A magyar törvények szerint erre ugyan nincs joguk a nemeseknek, de ők nem akarják megérteni a törvények igazi értelmét. A fiskus és a korona javát szolgáló törvényekkel szemben éppen ellentétes gyakorlat fejlődött ki. Ezért szükséges volna a fiskus ezen jogait erősebb megvilágításba helyeztetni, mely munkára az államtanács Borié ajánlata alapján Kollár Ádámot tartja a legalkalmasabbnak.[40]

Kollár az aug. 14-én kapott megbízatásra terjedelmes fejtegetést dolgoz ki az *örökös nélküli nemesek birtokjogáról.* Az aranybulla 4. pontja teljes rendelkezési szabadságot biztosít nekik; Nagy Lajos már előírja az oldalági rokonok örökösödését is. A Tripartitum megengedi a birtok ideiglenes eladását vagy elzálogosítását, de — mert az egyenes- és oldalág mint természetes örökös után a korona mint törvényes örökös következik

[38] Ugyanott.

[39] St. R. 638/1782.

[40] St. R. 1770/1768: Zu der diesfälligen Ausarbeitung wäre der tauglichste der Bibliothecarius Kollar.

creative commons A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából, az ISZT támogatásával készült.

— örök jogon való elidegenítés csakis királyi engedéllyel történhetik (Trip. I. 64.). A törvény ezen rendelkezése azonban csupán az ősi birtokra vonatkozik, a szerzettre nem; közbecsű, aestimatio communis, szükséges akár ideiglenes, akár örök elidegenítés történik. A Tripartitum tehát az in semine deficiens-nek csupán az ősi birtok örök eladását tiltja. Ez az oka, hogy birtokuk vagy nem teljes egészükben vagy megterhelve száll a kincstárra. Ezen az állapoton óvatosan, a magyar törvények alapján lehet és kell is változtatni. A Tripartitum I. 60. címe elrendeli, hogy a birtokos bármely eladási vagy elzálogosítási szándékáról figyelmeztetni tartozik az utána öröklő joggal bíró rokonságot. Igaz ugyan, hogy a törvény csak a természetes örökösök érdekeit védi az esetleges kárvallásokkal szemben, de őutánuk következik a törvényes örökös, a király, kinek érdeke e tekintetben sem alábbvaló, mint a magánembereké. A törvény védelmét tehát őreá is ki kell terjeszteni. Ez alapon aztán a kincstár megfigyelheti, hogy mi a valóban ősi és mi a szerzett birtok, ez utóbbiban is kutathatja az esetleg lappangó királyi jogokat és lesz alkalma a háramló birtok minden szükségtelen megterhelését megakadályozni. Ha a magyarok ez ellen a régi kifogással élnek, hogy ez ellenkezik a szokásokkal, meg kell nekik mondani, hogy ezek nem törvényes szokások, hanem a korona jogait megrövidítő novae consuetudines introductae, azért az 1439: IV. tc. értelmében eltörlendők. Az államtanács magáévá téve Stupan véleményét, egyelőre irodájában helyezteti el Kollár iratát és megvárja az udvari kamarának és a magyar kancelláriának e tárgyban egy-két hete kiadott utasításának hatását.[41]

A következő évben egy névtelen irata kerül az államtanács elé, ki az utóbbi időben Magyarországon elterjedt azon visszaélés ellen tiltakozik, hogy *a szerződő felek adás-vételnél egymással titkos megállapodásokat kötnek*, mik az örökösökre károsak. Az indító ok a család vagy a kincstár gyűlölete vagy pedig a pillanatnyi előny. A névtelen kéri a királynőt, hogy semmisítse meg az ilyen szerződéseket és parancsolja meg, hogy a jogos okból történő eladás és elzálogosítás a megye előzetes ármegbecsülésével és hozzájárulásával történjék. Gebler helyesli a névtelen felfogását, de mert ő még sincs annyira otthon a magyar jogban, ajánlja, hogy hallgassák meg Kollárt mind magáról a kérdésről, mind pedig annak megoldásmódjáról.[42]

Kollár a következőképen válaszol: A Trip. I. 60. címe elzálogosításnál vagy eladásnál vételi előjogot biztosít azoknak, kiknek az illető bir-

[41] St. R. 1977/1768.

[42] „... die gegenwärtige Nota dem Kollar zugestellet und dessen Gutachten sowohl circa rem ipsam, als circa modum in Geheim abgefordert werden könnte", írja Gebler votumában. St. R. 299/1769.

creative commons A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából, az ISZT támogatásával készült.

tokra öröklési joguk van. Ha az árban nem tudnak megegyezni a rokonok, akkor a vármegye határozza meg a méltányos összeget. Az újabb törvények (1635: XC. és 1655: LII. tc.) az adás-vételt teljesen a felek megegyezésére bízzák, bár az elővételi joggal bírókat ezután is figyelmeztetni kell. Ezek azután, ha az árban nem tudtak megegyezni, csak akkor tiltakozhatnak, ha egy idegen előnyösebb feltételek mellett kapta meg, mint azt nekik ajánlották. Kollár szerint vissza kell állítani a régi törvényeket. A kincstár szempontjából rendkívül fontos, hogy az örökös nélküli birtokos jelezze a kamarának is eladási vagy elzálogosítási szándékát. Ez a figyelmeztetés (praeadmonitio) azonban szinte teljesen céltalan a törvényszerű és bírói ármegbecsülés (aestimatio) nélkül. A kir. kézirat ennek megfelelőleg utasítja Esterházy kancellárt, hogy a további visszaélések meggátlására a régi és újabb törvényeknek az előzetes figyelmeztetésről és a megbecsülésről szóló határozatait érvényesíteni kell.[43]

1871. ápr. 19-én kérdezi az államtanács Kollártól, hogy a *magyar törvények megengedik-e a kincstárra háramlott birtokok elárverezését?* Másnap már kész is a felelet:[44] Őfelsége — bizonyára a veszedelmes idők kényszerhelyzetében — az 1741: XIX. tc.-kel megszüntette, mivelhogy „licitatio... perprius... haud consueta." Ámde ez a megokolás, hogy t. i. ily birtokok elárverezése régebben nem volt szokásban, téves, mert a donatio mixta-nál — mely előírás szerint ugyan partim pro servitiis, partim pro pecunia adatik — igen sokszor kevés, vagy egyáltalán semmi érdem sem szerepel, csupán fizetés. Ezt, az államra káros törvényt nyíltan megszüntetni nem tanácsos, de annál inkább indirekt úton. Kollár erre a következő ravasz eljárásmódot ajánlja: Mivel manapság sokszor hallható a panasz, hogy a koronára háramlott birtokokat a kancellária és az udv. kamara tanácsosai szerzik meg maguknak[45] s így a távol lakó érdemes embereket nem lehet megjutalmazni, a Felség értesíti a kancellária s a helytartótanács útján a megyéket, hogy ilyen birtokokat személyes érdem jutalma és bizonyos összeg fejében (donatio mixta) bárki megszerezhet. A pályázók forduljanak a magyar kamarához és érdemeikre való hivatkozás mellett folyamodványukban jelezzék az összeget is, mit a kincstár kárpótlására szánnak. Így aztán nem lesz árverezés s a kamara mégis a többet igérőnek adhatja az illető birtokot.[46]

A megoldás teljesen megfelel az államtanács céljainak; a resolutio

[43] Ugyanott.

[44] St. R. 963/1781.

[45] ... welches in Rücksicht der Jesuitengüter nicht ohne Wahrheit eingeworfen wird — jegyzi meg e helyütt a mindíg kritikus Kollár.

[46] Kollár disztinkciója: ... man die Fiscalgüter nicht zwar licitando, aber doch plus offerenti sowohl Einheimischen, als Fremden überlassen zu können.

creative commons A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából, az ISZT támogatásával készült.

ápr. 23-án ebben az értelemben ad utasítást a bécsi kamarának s a magyar kancelláriának. Mikor e rendelkezés gyakorlati kivitelében az udv. kamarának az a kérdése támad, hogy mily hosszú időt jelöljön meg a folyamodványok benyujtására, a feleletet ismét Kollárnak kell megadnia, ki szerint ezt nem kell olyan pontosan meghatározni, de 6 hónapnál rövidebb még se legyen.[47]

Az eddigiekben diplomatikusnak és jogtudósnak megismert Kollár Ádám ebben az évben még mint gazdasági szakértő is szerepel. Az államtanács 1781. aug. 10-én a *kincstárra háramlott birtokok gazdaságosabb kihasználásáról* kér tőle előterjesztést. A 4 nap alatt elkészített javaslatában[48] helyteleníti azt az eljárást, hogy az ilyen, különösen kisebb birtokokat hamarosan ismét elidegenítik azon a címen, hogy egy-egy birtok, mely esetleg még távol is fekszik a nagyobb kamarai birtokoktól, jelentéktelen csekélység, melynek kezelése nem fizetődik ki. Ámde a jelenben kicsi birtok ügyességgel és szorgalommal idővel gyarapítható; hogy nem összefüggő területeken feküsznek, az háború esetén — mint a régi királyok alatt láttuk — igen is hasznosítható; kezelésüket lehet és kell is olcsóbbá tenni. Az örök eladás helyett hasznosabbnak tartja a (pl. 32 évre való) bérbeadást. Szóvá teszi aztán Kollár, hogy Magyarországon a kamarai s a magánbirtok is nem az ipar révén, hanem a jobbágyok minél teljesebb kihasználása árán akar gyarapodni. A mély álomba merült ipar megérdemelné, hogy felébresszék. De ki és hol kezdje? Az alattvaló köteles tiszteletét sérteni nem akarja, mikor a közismert mondás alapján: „Regis ad exempla" az udvarra s a magy. kamarára gondol. Ők világosan látják, hogy az idő, körülmények s a kincstár érdeke is megkívánja a magyar ipar fejlesztését.[49]

Kollár iratát az államtanács átküldi az udv. kamarához, mely egészen ellentétes felfogást képvisel s a névtelen javaslatát teljesen elvetendőnek tartja.[50] Az összes birtokok megtartását a kamara nem tartja célszerűnek, mert a kisebb birtokok kincstári kezelése nem gazdaságos; aztán

[47] St. R. 1660/1781.

[48] St. R. 1906/1781.

[49] A magyar ipar különösen erős elnyomása 1770-ben kezdődik. Eckhart Ferenc részletesen leírja az osztrák és magyar gazdasági érdekek évtizedes harcát az államtanácsban, hol a magyar érdekeket Borié védelmezte erélyesen és sikeresen. Átmeneti sikerek után végül mégis a szigorúbb magyarellenes irány győzött. (A bécsi udvar gazd. politikája Magyarországon Mária Terézia korában, 81—106. l.). E tény magyarázatának egyik, szerintünk fontos tényezője, hogy Borié ez időben lép ki az államtanácsból. Hivatalosan ugyan csak 1771. nov. 30-án távozik, de más irányú elfoglaltsága miatt tényleg már 1769 óta nem igen vesz részt az államtanács tárgyalásain. V. ö. Hock—Bidermann: Der österr. Staatsrath, 26, l. és St. R. 1051/1769.

[50] St. R. 2469/1781.

creative commons A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából, az ISZT támogatásával készült.

ha a denunciánsok elesnek a nekik igért harmadrész birtoktól s az elővételi jogtól, nem lesz, ki jelentse a kamara előtt az ismeretlen háromlásokat; a királynak sem állna módjában az érdemeket jutalmazni s elmaradnának bizonyos kamarai illetékek és végeredményben is csak nemrég hirdették ki a megyékben, hogy érdemes nemesek folyamodhatnak ilyen birtokért.[51]

A kamara ellenvetéseire Kollár a következőkben válaszol:[52] Felfogása nem alkotmányellenes (Trip. I. 4. cím), mert a birtokadományozás a régi, már elavult katonai berendezkedés maradványa. A régi várjobbágyok birtoka a fiág kihalásával visszaszállt a kir. várra; a király ezt, hogy katonasága meg ne fogyatkozzék, ismét eladományozta. De ennek a kornak már vége s törvénye célját vesztette. A mai nemeseket érdemes veteránoknak lehet tekinteni, kik szükség esetén még harcba vonulnak. Ezek a veteránok, ha többjük van, mint ami rangjukhoz méltó élethez szükséges, kötelesek kárpótolni azokat, kik más eszközzel szolgálnak a koronának és a hazának s azokat, kik a hadtudomány mai magas állása mellett állandóan gyakorlatozni és bármely pillanatban hadba vonulni kénytelenek. Tervezete nem célozza a nemesi rend megfogyatkozását; egyébként is többen lesznek armális, mint donációs alapon nemesek. Ha a bérbeadás káros, akkor miért adja mégis egyes birtokait bérbe a kamara? A denunciálás elmaradásából inkább az ügyvédeknek lesz kára, mint a kamarának, mely a háramlás előtt álló birtokokat maga is figyelheti. A birtokok bérbeadása ezzel szemben igen jól esnék a szegény parasztoknak s egész községek gazdagodását mozdíthatná elő. Azt az osztályt kell előnyben részesíteni, mely az államot hordozza s a nap terhét viseli. A kamarával szemben ő nem tartja csekélységnek ily dolgokkal is foglalkozni.[53]

Az államtanácsban Hatzfeld szól a kérdéshez: A hosszú bérlet ugyan kevésbbé káros, mint a rövid, de a bérlő még sem kezeli úgy a birtokot, mint a tulajdonos. A Kollár-féle alapon előbb-utóbb az egész magyar királyság a kamara birtokává alakulna. Az egész kérdés-komplexum megoldása az 1781. okt. 27-i resolutio: Es hat lediglich bey dem Einrathen der Cammer zu verbleiben. — Kollár javaslatával szemben győzött a mult hagyományain alapuló felfogás.[54]

Kollár Ádámnak a kamara érdekében végzett munkásságához tarto-

[51] Az udv. kamara nyilván nem tudja, hogy itt éppen Kollár két, egymásnak ellenmondó javaslatáról van szó.

[52] St. R. 2469/1781.

[53] Az ellentétes kamarai felfogás oka Kollár szerint, hogy: „meine Schrift statt in oekonomische Hände zu kommen, in juristische verfallen sey."

[54] Ugyanott.

creative commons A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából, az ISZT támogatásával készült.

zik még a *levéltárak és a királyi jogok tanítása körül kifejtett tevékenysége* is.

1762. szeptemberében kérvényt nyujt be a királynőhöz, hogy a pozsonyi kamarai levéltárban szándékolt kutatásához engedélyt nyerjen.[55] A pozsonyi levéltár első tudományos kutatója igen körülményesen nyeri meg az engedélyt.[56] A királynő a „mox et indilate" elintézendő kérvényt az udvari kamarához utalja, ez a magyar kamarához küldi, hol a levéltár igazgatója referálja. Bár a kedvező elintézést tartalmazó resolutio csak 1763. márc. 22-én kelt, Kollár már 1762-ben bejutott és egy hónapig dolgozott a levéltárban.[57]

Pozsonyi tartózkodása azonban nemcsak történeti munkájához való anyag gyüjtésére volt jó. A tapasztaltak alapján jelentéseket küld a királynőhöz.[58] A jelentéseket ugyan nem ismerjük, de egyik tartalma rekonstruálható az azt referáló Stupan votumából.[59] E szerint a levéltár rendetlen, a nem megfelelő elhelyezés miatt a Felség s a kamara számára oly hasznos anyagot a megsemmisülés fenyegeti. Amily fontos a levéltárt rendbehozni és biztos helyre felállítani, époly nehéz egy megbízható és hozzáértő embert állítani az élére. A mostani személyzetnek fogalma sincs egy levéltár célszerű berendezéséről.[60] Az államtanács Rosenthalt, a házilevéltár igazgatóját bízza meg a pozsonyi levéltár fölülvizsgálásával és a szükséges intézkedések javaslatba hozásával. Rosenthal ezen missiójára magával akarja vinni Kollárt, mint aki a magyar aktákat és magát a levéltárt is már ismeri.[61]

A közbejött pozsonyi országgyülés után 1766-ban hallunk ismét Kollárral kapcsolatban a levéltárról. Az udvari kamara okt. 14.-i jegyzőkönyvében Festetich Pál tanácsos kifogásolja, hogy a pozsonyi kamarai levéltár igazgatója nem ismeri a magyar jogot, ami pedig a királyi jogo-

[55] H. K. A. Cam. 12, 71. März 1763.

[56] Eckhart Ferenc: A magyar kamarai levéltár szervezése a 18. században. Magyar Könyvszemle, új folyam XXIII. köt. 167. lap.

[57] Historiae jurisque publici regni Ungariae amoenitates, 2. kötetének 183. alpján beszél Kollár egy oklevélről: nunc Posonii in Tabulario thesauri Regio conservato, utque a me anno 1762 viso et conscripto.

[58] „... erkühnte ich mich in den abgewichenen 1762 und 1763 Jahren, Euere kaiserliche königliche Apostolische Mayestät nach meiner Rückkunft von Pressburg, woselbst ich das Archiv über ein Monath lang alltäglich besuchet hatte, in Betreff desselben mit wiederholten allerunterthänigsten Vorstellungen zu behelligen." St. R. 1510/1766.

[59] Circulandum currens: Anzeige des Bibliothek Custodis Fr. A. Kollar über den Befund des hungarischen Cameral-Archivs. St. R. 3340/1762.

[60] „... jene von dem hungarischen Cammer-Archiv aber, wie der Kollar angezeiget, von der Ordnung eines Archivs gar keine Idee haben" — írja Stupan votumában.

[61] St. R. 3340/1762.

creative commons A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából, az ISZT támogatásával készült.

kat érintő oklevelek miatt igen kívánatos volna. Szerinte egy jogot ismerő könyvtárost kellene kinevezni a helyére s erre ő Kollár Ádámot tartaná a legalkalmasabbnak.[62] Az államtanács s a resolutio is helyeslik Festetich felfogását, de Grassalkovich Antal erélyes fellépésére, hogy Kollár az országgyűlés óta roppantul ellenszenves Magyarországon, a királynő elejti tervét.[63]

Kollár mindazonáltal tovább is gondol a levéltárak célszerű berendezésére. Ugyanezen évben ajánlja az államtanácsnak, hogy a pozsonyi és a bécsi kamara levéltárában is készíttessen két repertoriumot, egyiket a család-, másikat a birtoknevek szerint, hogy így az adott esetben könnyen meg lehessen találni a kívánt dokumentumot. Ugyancsak érdemesnek tartaná a kincstár szempontjából átvizsgálni a káptalanok és konventek levelezéseit is.[64] Ezek után szinte természetes, hogy mikor 1767-ben Erdélyben is felállítják a kamarai levéltárt (Fiscal-Directorats-Archiv), az államtanács Kollárt bízza meg a megfelelő személyzet javaslatba hozásával.[65]

Az államtanács céljai szolgálatában nagy szerepet játszik az iskola, a nevelés is. Az abszolutizmus legkiválóbb tanítója, Sonnenfels József die Polizey- und Kameralwissenschaften számára 1763-ban katedrát kap a bécsi egyetemen. Sonnenfels az abszolutizmusnak nemcsak jogos, de szükséges voltát is tanítja s ennek megfelelőleg a hatalom alapját képező anyagi tényezőknél is előtérbe lépnek az uralkodó jogai. Éppen ezért az államtanács igen fontosnak tartja, hogy előadásait magyar ifjak is hallgassák. 1766-ban felszólítják, hogy magyar növendékei közül nevezze meg azt a hármat, kik megfelelő szorgalmat és a legjobb előmenetelt tanusítják; a királynő 2 évre 200 forintos ösztöndíjat ad nekik s közülük a legkiválóbb kapja majd meg Magyarországon ezen tudományok tanszékét. Hangsúlyozzák azt is, hogy erkölcsi és szellemi fejlődésük irányítására kiváló gondot fordítson.[66] Bizonyára az egész államtanács véleményét fe-

[62] St. R. 3357/1766.

[63] Eckhart F.: A magyar kamarai levéltár szervezése a 18. században, id. h. 166. l. Festetich kiküldetése és Kollár jelöltsége azonban nem 1767-re, hanem egy évvel korábbra teendő.

[64] St. R. 1510/1766.

[65] St. R. 767/1767.

[66] *Mündlich zu machender Auftrag an den v. Sonnenfels.* Ihrer k. k. Apost. Majestät haben allermildest bewilliget, für 3 hungarische Subjecta, welche dessen Collegia deren Cameral und Polizey-Wissenschaften mit gehörigem Fleiss und gutem Nutzen besuchen werden, auf jedes derenselben und auf 2 Jahre eine Pension von 200 fr. abreichen zu lassen; sind auch weiters allergnädigst gemeynet, denjenigen, welcher nach dem 2 jährigen cursu am besten bestehet, als Professoren dieser Wissenschaften in Hungarn anzustellen. Sonnenfels kötelessége lesz: zu deren guter Unterrichtung allen Fleiss anzuwenden, anbey auf deren Sitten, ein Einsehen zu nehmen. St. R. 2410/1765.

creative commons A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából, az ISZT támogatásával készült.

jezi ki Borié, mikor egy, a kincstárra káros magyar jogszokás eltörlésével kapcsolatban azt írja: hogy ezek az ártalmas princípiumok uralomra jutottak, annak főoka az, hogy nincs Magyarországon egyetem vagy oktatás, hol a király jogait előadnák; márpedig ezek az előadások sokkal többet érnek, mint a külső hatalmi eszközök.[67]

Kollár Ádám ezen a téren is igyekszik az államtanács törekvéseinek szolgálni. Mikor 1767-ben az erdélyi kamarai levéltár személyzetét kell összeállítania, kancellistáknak egyeseket azon 13 magyar, erdélyi, horvát és illyr hallgatója közül ajánl, kiket az előző évben a magyar diplomatikára, történelemre és államjogra tanított. Az államtanácsnak örömére (zur guten Nachricht) szolgál Kollár buzgólkodása s kijelenti, hogy alkalomadtán majd gondja lesz reájuk.[68] Az abszolutizmus szellemében megírandó magyar közjog — mint Borié fentebbi votumából is látjuk — élénken foglalkoztatja az államtanácsot. Erre vonatkozólag 1767-ben Festetich Pál bécsi kamarai tanácsos már tervezetet dolgoz ki, melyről különösen Kaunitz nyilatkozik nagy elismeréssel. A részletes kidolgozást elrendelő királyi kézirat úgy intézkedik, hogy Festetich Kollárral együtt dolgozzék, akinek e munkához sok használható anyaga van.[69]

Az eddigiekben megismertettük Kollár Ádám szerepét az államtanács magyar kamerális ügyeinek tárgyalásában. A következőkben röviden rá akarunk még mutatni ezen működés *elvi alapjaira, azok alkalmazási módjára s különböző szempontokból való megítélésére.*

Kollár politikai eszménye az abszolutizmus. Létjogosultságát azonban ő máskép bizonyítja, mint aufklärista kortársai. Ezek szerint az állam célja a közjólét előmozdítása, állandó megvalósítása. Ezt a legtökéletesebben az abszolutizmus valósíthatja meg, mert a mindenki fölött álló és teljes hatalommal rendelkező uralkodó képes csak a különböző

[67] Die Hauptursache beruhet in dem, weilen keine Universitäten und keine Lehren in Ungarn bestehen, welche die Rechte des Königs lehren, diese Lehren würken weit mehr, als eine öffentliche Gewalt. St. R. 1770/1768.

[68] „Der Ungar Balog, der Siebenbürger Ozdi und der Illyrier Jankovics haben eine nicht gemeine Fähigkeit gezeigt." Különösen dícséri Kollár Kovács János szorgalmát s törekvését, aki nemesi származása dacára nála „als Schreiber ohne Besoldung in Dienste getreten." St. R. 979/1767.

[69] Durch die Ausarbeitung des von Festetiz, so mir seithero zu Gesicht gekommen ist, werde ich immer mehr von dessen gründlicher Einsicht, Beurtheilung und Geschicklichkeit überzeuget. Es können also von diesem achtungswürdigen Subjecto noch mehrere sehr erspriessliche Dienste angehoffet worden, írja Kaunitz. St. A. 2410/1765.

A Festetichhez intézett kézirat többek közt így szól: Ihr könnet mit dem Kollar hierunter allenfalls das Vernehmen pflegen und sonderheitlich wegen Anhandgebung der hierzu erforderlichen Materialien, Diplomatum und sonstiger Documentorum Euch mit selbstem einverstehen, um Meine Absicht in die gehörige Erfüllung zu bringen. (Ugyanott.)

creative commons A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából, az ISZT támogatásával készült.

rendek és osztályok társadalmi és gazdasági ellentéteit kiegyenlíteni, érdekeit összhangzásba hozni s ezáltal a békét és közjólétet megteremteni.[70] Kollár, kiben a felvilágosodott állami tisztviselő mellett a magyar történetíró is dolgozik, a királyi hatalom korlátlanságát nem annak célszerűségével motíválja, hanem azt a magyar királyság eredeti és egyedül jogos formájának tartja. A szentistváni korlátlan egyeduralom az aranybullaokozta krízist 1231-ben szerencsésen leküzdve, Kollár szerint a 14. században indul romlásnak. Zsigmond alatt arisztokratikus, sőt republikánus alkotmány lép már a törvényes monarchikus államforma helyére. Ezt foglalta törvénybe Verbőczy, amit azonban Ferdinánd nem szentesített. Ennek a törvényellenes jogi alakulatnak végét kell vetni és újra vissza kell térni az ősi államformához — ajánlja Kollár az államtanácsnak az 1764—65. országgyűlés megnyitása előtt benyujtott iratában.[71]

Kollár, a hazai jogtörténet első modern kutatója,[72] jól ismeri a magyar alkotmány fejlődésének különböző fázisait, ismeri azok okait is. Tudja, hogy a patrimoniális monarchiát felváltó rendi dualizmus kialakulásának főoka a birtokviszonyok eltolódásában rejlik. A királyi birtok apadásával együtt fogyatkozik a hatalom is s ugyanakkor a másik oldalon fellépő gazdagodás magával hozza a rendeknek a kormányzásban való fokozatos térfoglalását. Ezt az alkotmányfejlődést a nemzet szempontjából Kollár annyira katasztrófálisnak tartja, hogy a tatárpusztításért s a törökdúlásért egyedül ezt teszi felelőssé.[73]

Ezek alapján nyilvánvaló, hogyha Kollár az abszolutizmust akarja támogatni, akkor elsősorban annak alapját igyekszik építeni és biztosítani. Ez magyarázza meg az ő tekintetnélküli eljárását, mikor a kincstár érdekeiről van szó. Folyton hangsúlyozott és alkalmazott alapelve, hogy a koronabirtok el nem idegeníthető, örök jogon el nem adható. Ezen alaptételből különböző logikai formákban vezeti le az összes szükséges

[70] Hóman—Szekfű: Magyar történet, VI. köt. 261—266. l.

[71] Kollár ezen alkotmányjogi felfogására l. iratát: *Von den Landtägen und der Macht der Gesetzgebung in dem Königreiche Ungarn:* „... der König (szt. István) die Macht, Gesätze zu geben, allein ausübte.— ... in diesen verwirrten Zeiten (Zsigmond kora) nun fieng die monarchische Verfassung des ungarischen Reichs an sich in eine aristokratische und republikanische zu verwandeln. Rudolf és II. Mátyás alatt: ... die ungarische Verfassung nicht weit mehr von der polnischen entfernet war. ... Es ist unbegreiflich, warum das alldurchlauchtigste Erzhaus ... nie mit Nachdrucke seine Absichten dahin gerichtet habe, die alte monarchische Staats-Verfassung wieder einzuführen und sich die Macht, Landtäge zu halten und Gesätze zu geben, wieder zuzueignen." St. R. 1272/1764.

[72] Hóman—Szekfű: Magyar történet, VI. kötet 312. l.

[73] Quis enim dubitet in posterum, quin ... prodigalitate ... Regnum labefactatum et spurcissimorum Tatarorum Turcarumque rapinis fuerit expositum — írja Historiae jurisque publici regni Ungariae amoenitates, II. köt. 177. lapján.

creative commons A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából, az ISZT támogatásával készült.

következményeket.[74] Ha valamely birtokról sikerült megállapítani, hogy az valaha a koronáé volt, akkor az minden további nélkül visszaváltható, sőt visszaváltandó. Örökérvényű ez a törvény, mert állandóan szükséges, hogy gondoskodás történjék a királyi tekintélyről, melynek alapja pedig éppen a birtok. Ezt a maga-alkotta jogi konstrukciót Kollár oly szükséges előfeltételnek tartja, hogy nélküle a királyi jogokért folytatandó minden küzdelmet sikertelennek és céltalannak mond. Enélkül „oleum et operam perdidimus omnes, qui jura Regia legum peritia conamur defendere."[75]

Birtokjogi felfogása hasznosításához csupán írásbeli dokumentumok szükségesek. E célra évtizedeken át kutatja az okleveleket, másolja vagy gyüjti a különböző családok birtokösszeírásait, szerződéseit s tanulmányozza az idevonatkozó magyar törvényeket.[76] Adatai természetesen csak a kincstár érdekeit szolgálják. Alapelvével ellentétes értelmű törvények, privilégiumok, adománylevelek, királyi elhatározások mind érvényüket vesztik.[77] Magyarázatul — mint tárgyalásunk folyamán ismételten láttuk — különböző okokat hoz fel. Egyszer érvénytelen a törvény, mert a királynő szinte kényszerhelyzetben írta alá; máskor nem érvényes, mert az adományozáskor a király nem volt kellőkép informálva, vagy a karok és rendek beleegyezése nélkül adományozott. Láttuk azt is, álokoskodással — mit ő „Kunstgriff der Staatsklugheit"-nek nevez[78] — mily egyszerűen fejti ki a törvény szavainak éppen ellentétes értelmét.

Kollár Ádám évtizedes és fontos munkássága a különböző érdekeltségű kortársak részéről természetszerűleg igen különböző megbírálásban részesült.

Beadványaiban ismételten hangoztatta Kollár a királynő iránti rendületlen hűségét s érdekeit szolgáló lankadatlan szorgalmát. A jobbágyok

[74] Céljai elérésére különböző eszközöket használ Kollár. Ha a törvények és az okleveles nem szólnak mellette, akkor következtetéssel jut el a kívánt eredményre. Veszprém várának és városának királynéi-birtok jellegét „*diplomatum fide, rationibus et legum patriarum auctoritate*" akarja bizonyítani. H. K. A. Cam. 13, 38. Jan. 1771.

[75] H. K. A. Cam. 13. 38. Jan. 1771.

[76] Halála után fennmaradt birtok- és jogtörténeti kéziratgyüjteményének jegyzékét l. bécsi Staatsarchiv, Kurrent-Akten, 12 ex 1784.

[77] Kollár tipikus következtetései a zólyomi ügyben: Tantum juris acquirere poterunt Esterházyani, quantum Ferdinand conferre potuit; at bonum coronale perennaliter conferre non potuit; igitur neque sciens volensque perennaliter contulit. III. Ferdinánd a fiág részére örök-, a leányág részére zálogjogon adományozta a birtokot. Kollár ezzel szemben így okoskodik: axioma logicum est: una atque eadem res alienabilis simul et inalienabilis esse nequit; vel Zólyom bonum coronale est, vel non est; si est bonum coronale, certe alienari non potuit. H. K. A. Cam. 13, 56. Sept. 1771.

[78] St. R. 963/1781.

creative commons A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából, az ISZT támogatásával készült.

és általában az alsóbbrendűek védelme — az udvarnak oly kedves hang — sokszor hallható tőle. *Mária Terézia* ismeri Kollár hűségét, tapasztalja szolgálatkészségét s nem egyszer hasznát látja munkájának. Ezek a tényezők a legfelső kegyet és hálát még azokban az esetekben is biztosítják számára, mikor véleménye nem helyeselhető, tanácsa nem is követhető. Mária Terézia kiválóan érti magához kötni híveit s buzdítani munkatársait. Nagylelkű az elismerésben és bőkezű az adományozásban. Ennek Kollár is bizonyítója. A királynő már 1762-ben, mikor a pozsonyi kamara Kollárnak a levéltárába való bejutást körülményes feltételekhez akarja kötni, kijelenti, hogy vele szemben fölösleges ez a nagy óvatosság.[79] A kiváló szakembert becsüli meg Mária Terézia 1766-ban, mikor — mint már láttuk — ugyanazon levéltár élére akarja állítani. Mikor a terv megvalósulását Grassalkovich közbelépése megakadályozta, a királynő — bizonyára önmagát is vígasztalva — mondta, hogy Kollárra neki még Bécsben nagy szüksége van.[80] Két év mulva az udvari kamara bányaügyi bizottságába (Bergwesen-Commission) tanácsossá nevezi ki. E kinevezés Binder államtanácsos szerint olyan állást jelent, honnét majd Kollár feltűnés s így ellenmondás nélkül is emelkedhetik magasabb állásba.[81] 1774-ben az udvari könyvtár igazgatója s udvari tanácsos lesz. 1776-ban birtokot kap a sopronmegyei Kereszténben,[82] 1780-ban igéretet ismét egy birtokra, melynek odaadományozásában azonban a halál megakadályozta Mária Teréziát.[83] Hogy a királynő minő nőiesen gyöngéd figyelemmel viseltetett hívei iránt, bizonyítja az a spontán megnyilatkozás is, melyet a toplicai ügy egyik iratán találunk.[84] A helytartótanács felterjesztése Gerdich ellen foganatosítandó rendszabályokkal foglalkozik, Kollár nevét csak mellékesen említi, de a királynő féltő gonddal tüstént a margóra jegyzi: Nichts gegen Kollar anthun.[85]

Hogy az *államtanács* mennyire méltányolta az abszolutizmus szol-

[79] Der ein vertrauter Man, wie dieser, braucht keine solche precautionen, írja sajátkezűleg a királynő. H. K. A. Cam. 12, 71 März 1763.

[80] Eckhart F.: A magy. kamarai levéltár szervezése a 18. században. Id. h. 168. l.

[81] „... Die kommission-Rath-Stelle das wenigste Aufsehen verursachen, zugleich aber den Weeg eröffnen würde, ihn nach und nach in höhere Bedienungen vorrücken zu lassen." St. R. 339/1769.

[82] Az adománylevél kiemeli, hogy Kollár „semper fide intemerata et diligentia indefessa ... fideliter non minus, ac utiliter" dolgozott a korona érdekeiért. H. K. A. Cam. 13, 15. Aug. 1777.

[83] H. K. A. Cam. 13, 69. Juni, 1780.

[84] Szépen mondja életrajzírója: Ein allgemein menschliches und besonders frauliches Wohlwollen hegte sie fast für alle Personen, mit denen sie dauernd geschäftlich zu thun hatte. Guglia: Maria Theresia, ihr Leben und ihre Regierung, 1917. II. kötet, 280. l.

[85] St. R. 1745/1779.

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából, az ISZT támogatásával készült.

gálatában kifejtett fáradhatatlan és odaadó munkásságát s mennyire elismerte magyar történelmi és jogi tudását, azt az államtanácsosok nyilatkozatai mellett az a tény mutatja, hogy 20 éven át fordul hozzá tanácsért különböző problémáival.[86] Ám ez a nagyrabecsülés nem gátolja az abszolutisztikus törekvéseikben is lehetőleg tárgyilagos és folyton kritizáló racionalista tanácsosokat, hogy észre ne vegyék Kollár eljárásmódjának minduntalan kiütköző hibáit, melyek egyébként jórészt hitvallásának, a felvilágosodásnak is bűnei.[87] Pártszempontjai erős érvényesülésének következménye, hogy az egyház és állam érdekütközései esetén mindíg az utóbbiét védelmezi, földesúr és jobbágy viszályában az előbbi jogtalan és erőszakos eljárását eleve feltételezi. Mert kész előítéletek vezetik, ezek alapján az adott esetben gyorsan, megfontolás nélkül és helytelenül ítélkezik. A harcias felvilágosodást általában, de Kollárt különösen is jellemzi az erős kifejezésmód, a túlságosan heves hang, mellyel ellenfeleit támadja.[88] Legellenszenvesebb és gyakran használt eszköze mégis a gyanúsítás, mellyel a vele szembenállókat illeti.[89] Elveihez és véleme-

[86] *Borié* szerint Kollar „in ungarisch — und besonders auch in den Berg-Rechten bestens kundig." St. R. 1181/1768. *Binder* hasonlókép kijelenti, hogy: er eine gründliche Kenntniss in den hungarischen Geschichten, Rechten und Verfassung besitzet. St. R. 339/1769. Egy jutalmazással kapcsolatban *Löhr* is elismeri Kollárról, hogy: er ein sehr eifriger und treuer Diener sey; welchen so Qualifizirten Personen ich immer um so mehr Belohnungen wünsche ... St. R. 570/1780.

[87] V. ö. Fueter: Geschichte der neueren Historiographie. München und Berlin, 1911. 334—349. l.

[88] *Gebler* egyik votumában írja, hogy Kollár „die Sache nicht gründlich eingesehen und seiner Vorliebe für die Toplicaer zu viel getrauet." St. R. 638/1782. *Löhr* ítélete: Ich habe schon in mehren Gelegenheiten beobachtet, dass Kollar, wenn es um die Entkräftung deren Jurium Tertii zu thun ist, in seiner Beurtheilung sehr leicht und geschwind darüber hinausgehet ... wie will man dermalen gleich ohne weiteres das offenbare Jus Tertii, nämlich der Grundobrigkeit, mit gutem Gewissen über den Haufen werfen und sogar gegen dieselbe nach dem Antrag des Kollar gleich in Contumaciam fürgehen. St. R. 1441/1774. Ugyancsak Löhr kifogásolja más alkalommal, hogy Kollár „in Facto ganz unrichtige Asserta zum Grund angenommen, dass seine ex jure Publico Hungarico angeführte Generale-Sätze in der Applicatione ad casum praesentem, wo es auf jura Partium privata und darüber secundum Acta et Probata zu entscheiden ankomme, hier in ungleiche Anwendung gebracht seyen ... Kollar in allzu heftigen und der Kanzley billig empfindsamen Ausdrücken geschrieben habe." St. R. 638/1782.

[89] Szlávy jogügyi igazgató nem védte kötelességszerűen a kincstár érdekét: Videtur autem idem Director causarum Regalium, utpote Comiti Grassalkoviczio Camerae praesidi et Esterházyanis affinitate juncto addictissimus cliens, dedita opera et studiose actionem suam hisce solum rationibus, utpote ad speciem legalibus, fulcivisse, quo Esterházyani facilius vincerent ... St. R. 4053/1770. A kincstár érdekeinek hivatalos őreiről így ír: utinam alii, quorum magis interest et qui majorem, quam ego, ex similibus studiis fecerunt quaestum, ita in vita sua diplomatum Hungaricorum fuissent studiosi ... Tudatlanságukra s hanyagságukra veszedelmes őket figyelmeztetni: dormientibus au'ae vigilibus exortum in ea incendium nemini mor-

creative commons A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából, az ISZT támogatásával készült.

nyeihez való ragaszkodása szinte a konokságig megy. Az ecsedi donáció az egyetlen eset, mikor nyíltan elismeri, hogy álláspontját tovább védeni nem tudja — „aus den bisher mir bekannten Urkunden."[90]

Kollár Ádám eljárásmódját tehát sokszor hibáztatja maga az államtanács is, de a hibákat tudja jóindulatúlag magyarázni s mentségül a király jogaiért való túlságos buzgóságát hozza fel.[91] Ezzel szemben a *magyar hatóságok* és egyáltalán az érdekelt felek nemcsak ki-kiütköző hibákat látnak működésében, hanem annak egész alkotmány- és birtokjogi alapját is elítélik.[92] Az uralkodó és az államtanács előtt is köztudomású, hogy Kollár személye a gyűlölet tárgya hazájában.[93] Hogy a magyar hatóságok ott és úgy ártanak Kollárnak, ahol és ahogy tudnak, ezek alapján természetes. Tudjuk, hogy 1766-ban ők akadályozzák meg a magyar kamarai levéltár igazgatójává való kinevezését. De a magyar körök gyűlöletéhez, úgy látszik, még a vele érintkező *német hivatalok* ellenszenve is járul. 1769-ben lemondatják Kollárt a könyvtári hivatala mellé az udvari kamara bányaügyi bizottságában még nem is egy éve nyert tekintélyes állásáról. Nyíltan ugyan német előljárói lépnek fel ellene, amennyiben a kamara elnöke, Hatzfeld ottani munkáját fölöslegesnek tartja, Van Swieten pedig éppen a könyvtárból való gyakori hivatalos távollétét kifogásolja. De Kollár bizonyára joggal panaszkodik, hogy elmozdítása a magyarok aknamunkájának eredménye.[94] Hasonló ellenszenvről tanúsko-

talium illud indicare licet, ne, ubi illi expergefacti fuerint, calumniis, aut lapidibus petatur. H. K. A. Cam. 13, 56. Sept. 1771.

[90] St. R. 2335/1775.

[91] „Kollar hat... ex nimio zelo gefehlet," olvassuk Gebler egyik votumában. St. R. 1520/1782.

[92] Grassalkovich Antal bizonyára tudta, kire gondoljon, mikor felháborodásának így ad kfejezést: Quam sinistrae, injuriosae et inapplicabiles sint hae Anonymorum subsumtiones et commentationes... Innocentiam itaque et integritatem Directoris (Szlávy)... per istos injurios Anonymos coram Throno... laesam esse agnosco, írja a királynőnek. H. K. A. Cam. 13, 56 Sept. 1771.

[93] *József* corregens figyelmezteti az udv. kamara elnökét, hogy Kollár érveit tapintatosan szolgáltassa át Szlávynak: ohne die Gehässigkeit zu vermehren. H. K. A. Cam. 13, 56. Sept. 1771. *Gebler* úgy tudja, hogy az 1764-ben megjelent munka miatt: ihr (der hung. Kanzlei) ist der Author fest erhasst. St. R. 854/1781. *Binder* azt írja, hogy Kollár „sich durch die Vertheidigung der königlichen Vorrechte seiner ganzen Nation in das Auge zu stellen, das Herz gehabt hat. St. R. 339/1769. *Kollár* egyik beadványában elhallgatja az őt informáló kamarai tanácsos nevét: ne iisdem cum odiis, cum quibus mihi confligendum est, (eum) imprudens objiciam. H. K. A. 13, 56. Sept. 1771.

[94] H. K. A. Münz- und Bergwesen, 3683/1769. — St. R. 4053/1770-ban írja egyik államtanácsosnak: Hungari nostri, quod mihi certum constat, bonitate Comitis ab Hatzfeld et zelo summi servitii Baronis van Swieten, Praefecti mei, per tertios quartosve homines indigne abusi eo denique res meas perduxerunt, ut Augustae Dominae Nostrae gratioso imperio a Camera Montanistica fuerim revocatus et soli Bibliothecae vacare jussus.

creative commons A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából, az ISZT támogatásával készült.

dik az a beadványa is, melyben az udv. kamara levéltárában végzendő kutatásához a királynő engedélyét kéri. Többek közt megemlíti ugyanis, hogy egyszer (1773) már megengedték neki a levéltár használatát, de valójában — nem tudja, mi okból — eddig még sem engedték be.[95]

Ezek és hasonló esetek mély sebet ejtenek Kollár igen is érzékeny lelkén. Sokszor panaszkodik legfelsőbb helyen az őt ért bántalmak miatt, melyeket méltatlanul, az igaz ügyért küzdve szenved.[96] Nem egyszer már csüggedni, meghátrálni látszik.[97] Ám az elért eredmény újra erősíti; az uralkodói kegy sikerrel gyógyítja a sebeket. Ez a kegy azonban Mária Teréziához kapcsolódik; tőle származik s — úgy látszik — vele együtt tűnik is el. A toplicai ügy kudarca végzetes Kollár működésére. Az államtanács egyhangúlag száll szembe eljárásmódjával; *II. József*, bár jól ismerte Kollárnak a felvilágosodott abszolutizmus érdekében végzett hasznos munkáját, minden tekintéllyel szembeszálló és saját tévedését belátni nem akaró viselkedésén annyira felháborodik, hogy 1782. március 11-én kéziratban utasítja a főudvarmesteri hivatal vezetőjét, Vrba marschallt, hogy nevében személyesen adja értésére Kollárnak, hogy tartózkodjék ezután minden, állásához nem tartozó ügybe való beavatkozástól, hacsak magától a császártól nem kap erre felszólítást.[98] Kollár Ádám — ki, hogy életcélját s ennek megvalósítására alkalmazandó eszközét jelezze, egy pecsétjére egy író kéz fölé „Pro Corona" jelszót vésette[99] — erre leteszi a tollat. Az abszolutizmus 64 éves harcosa elvonul s a haláláig eltelt több, mint egy év alatt az államtanács iratai közt többé már nem találkozunk nevével.

Csóka J. Lajos.

[95] „... Ihre Majestät diese allerhöchste Gnade schon vor einiger Zeit mir zuzusprechen geruhet, an deren Theilnehmung ich aber, weiss nicht warum, gehindert worden bin." St. R. 2335/1775.

[96] „... ich wegen meines Dienst-Eifers, wie sehr oft vorhin, also auch bey dermahlen vorwaltenden Umständen zwar die Vorzüge der Unschuld und Redlichkeit, nicht aber die Gunst und Vortheile des Glückes auf meiner Seite habe." H. K. A. Münz- und Bergwesen. 3683/1769.

[97] Ne ipsum denique vires animi destituent et alterutram iniquam condicionem amplecti cogent, ut aut ipse quoque in posterum obmutescam, aut propitioribus famae et fortunae meae studiis me totum in posterum tradam — írja a zólyomi per elkeseredett küzdelmében. H. K. A. Cam. 13, 56 Sept. 1771.

[98] Sie werden dem Bibliothecae Directori Hofrath Kollar in meinem Namen bedeuten, dass ich weder seine Schreibart, noch seine partheysche heftige Annehmung für die Toplikaer Gemeinde gutheissen könne; er soll sich also hinfüro von aller Einmischung sowohl in Ansehung dieser Gemeinde, als aller anderen Geschäften, die nicht in sein Amt einschlagen und ihm nicht eigends von Mir aufgetragen werden, gänztlich enthalten. St. R. 638/1782.

[99] H. K. A. Ung. Cam. 13, 71. Dez. 1765.

creative commons A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából, az ISZT támogatásával készült.

A BÉCSI KORMÁNY GYÁRIPARPOLITIKÁJÁNAK ALAPELVEI MAGYARORSZÁGON 1790 ÉS 1815 KÖZÖTT.

Az 1764-iki országgyűlés elutasító magatartása a terhek vállalása tekintetében, eldöntötte a magyarországi gazdaságpolitika sorsát Bécsben. Ettől az időtől vált elvvé a kormány politikájában, hogy Magyarország a nemesi adómentesség miatt nem viselvén egyenlő terheket a tartományok alattvalóival, nem részesülhet azokkal egyenlő elbánásban. Az abszolutizmus felfogása volt az, hogy az alattvalók képességeikhez mérten egyformán hozzájáruljanak az állami terhek viseléséhez s mivel ennek a kötelességnek, a fenti elképzelés szerint a magyarság nem tett eleget, máskép kell kezelni, mint a teherviselésben megfelelő részt vevő területeket.[1] A nemesi adómentességhez való merev ragaszkodás ásta meg az önálló magyar gazdasági élet sírját s tett minket Ausztria gyarmatává.[2] Hasztalan mutatta ki Zinzendorf Lajos gróf, hogy Magyarország az egész államteher 35%-át viseli,[3] hiába igyekezett jóval később a magyar adófizetők nagyobb terheit hangoztatni a magyar rendiség és alkotmányosság ellensége, de a néppel érző, humánus gondolkozású Izdenczy József,[4] az egyenlőtlen teherviselés elmélete, mint lejebb is látni fogjuk, meggyökerezett a bécsi gondolkodásban s onnan kiirtani többé nem lehetett.

II. József, mindenféle kiváltság elvi ellensége, ezt a politikát még sokkal élesebben folytatta. 1785-ben hajlandó volt megszüntetni a magyar termékekre vetett vámot, késznek mutatkozott arra is, hogy a „kézmű- és gyáripart, mely eddig szándékosan nyomatott el Magyarországon", a tar-

[1] *Eckhart Ferenc*. A bécsi udvar gazdaságpolitikája Magyarországon Mária Terézia korában. Budapest, 1922. 252—253. ll.

[2] *Eckhart:* i. m. 265. l.

[3] U. o. 268. l.

[4] 1794-ben, mikor a magyar kereskedők csak Ausztriában eladott árúik után akarnak vámot fizetni, az el nem adottat vámmentesen akarják viszsahozni, Izdenczy köv.-en pártolja a Directorium in Cameralibus et publico-politicis kedvező nézetét: „Es ist hier um Handelsleute zu thun, die vielleicht in hung. Erbländern mehr kontribuiren, als in deutschen, weil in ersteren alle öffentliche Lasten die Bauern und den Bürgerstand treffen.. " Staatsrat 695/1794.

creative commons A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából, az ISZT támogatásával készült.

tományokkal egyenlő mértékben előmozdítsa, ha a nemesség hajlandó volna a tartományokhoz képest egyenlő mértékűre felemelni az adót. Azonban a hivatalok erre csak az országgyűlést tartották illetékesnek s ezen meg is bukott a terv[5] s mikor a magyar-erdélyi kancellária 1785. június 30-án különböző javaslatokat terjeszt elő a magyar ipar fejlesztésére vonatkozólag, II. József sajátkezűleg írja az aktára a resolutio tervezet tizedik pontjához: „In so lange nicht Hungarn in eine proportionirte Gleichheit mit den übrigen Erbländern gesetzt wird, kann daselbst keine Manufaktur ab aerario unterstützt werden, welche den übrigen erbländischen Provinzen am Nahrungsstande Abbruch thut, weil in Hungarn die Lebensmittel viel wohlfeiler sind. Jedoch bleibt einer jeden Grundherrschaft unbenommen auf eigene Unkosten dergleichen Fabriken anzulegen."[6] — Természetes, hogy ilyen körülmények között a kormánytámogatásban részesülő osztrák gyárakkal szemben az újonnan alakuló magyar gyárak helyzete teljesen kilátástalan volt, főleg 1786. augusztus 1-e után, amikor az osztrák gyártmányok s árúk teljesen vámmentesen jöhettek Magyarországba és Erdélybe.[7] A rendelkezést ugyanaz a gondolkodás sugallta, mint a fenti rezolueiót, mint Eger államtanácsos egy későbbi nyilatkozatából kiderül.[8]

II. Lipót visszaállítja az alkotmányos állapotokat, azonban ő maga elődje ügyeinek likvidálása s a belső rend helyreállítása mellett nem ér egyelőre rá iparügyekkel foglalkozni s így az államtanácsban dőlnek el az ügyek, ahol II. József szigorú iránya tovább tart a koronás király rövid uralkodása nagyobb részében s ennek tanusága az is, hogy pl. Puthon János Keresztélynek, a sasvári gyár tulajdonosának, gyára számára élvezett kedvezményét csupán csak azért hagyja meg az államtanács többsége Eger javaslata alapján, mert már 1753. márc. 10-én kapott privilégiuma biztosítja a schwechati gyárral egyenlő kezelését, de Eger is hozzáteszi, hogy ezt csak ennek az *egy* gyárnak adják meg s ez nem terjeszthető ki

[5] Hóman—Szekfű: Magyar történet VI. kötet 357—358. ll.

[6] 2717/1785. Staatsrat. Hivatkozik az aktára odavetőleg már *I. Slokar:* Geschichte der österreichischen Industrie und ihrer Förderung unter Kaiser Franz I. Wien, 1914. 7. l.

[7] Sr. k. k. Majestät Joseph des zweyten politische Gesetze und Verordnungen für die deutschen, boemischen und galizischen Erblaender VI. kötet (1786) 295—296. ll. Nro 422. 1786. július 14-i rendelet. V. ö. még *Rudolf Sieghart:* Zolltrennung und Zolleinheit. 20. l.

[8] V. ö. Staatsrat 1154/1793. aktában Eger votumának következő részét: ...„der Nachlass dieser Gebühren im Jahre 786, folglich zu Zeit geschehen ist, wo man die Absicht halbe, durch ein neues Steuersystem eine Ausgleichung der auf Grund und Boden haftenden Lasten den hung. und deutschen Erblanden zu Stande zu bringen, folglich diese Länder zum wechselseitige Vortheile unter sich zu zu verbrudern, diese Absicht jedoch ... so ganz und gar vereitelt worden ist..."

creative commons A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából, az ISZT támogatásával készült.

a többi magyar gyárra is,[9] míg Reischach még ez ellen az egy kivétel ellen is tiltakozik.

Csak II. Lipót uralkodása végén kezdenek olyan jelek mutatkozni,[10] melyekből bizonyos fokú irányváltozásra lehet következtetni, de ekkor már a királytól indul ki a kezdemény. Ez a fordulat I. Ferenc korában kapott határozottabb körvonalakat. A gyárschematizmusok összeírását [10a]) Magyarországon is elrendelik azzal a céllal, hogy minden módot és megoldási lehetőséget terjesszenek elő, amivel a magyarországi ipar fejlődése előmozdítható,[11] s ha az összeírásoknak a háborúk miatt nem is vehették hasznát,[12] a Magyarországgal törődés első jelének, a mostohagyermekként kezelés némi enyhülésének foghatjuk fel a rendeletet. Ugyanilyen szellem hatotta át a Directorium in publico-politicis et in cameralibus felállítását elrendelő kéziratot is,[13] s nyíltan ki is mondja az uralkodó, hogy a magyar tanácsosokat szavazati joggal azért ruházta fel s tette kötelességükké a tartománybeli ügyek tárgyalásán való jelenlétet, hogy tevékeny közreműködésük által pontos ismereteik legyenek a dolgokról. Ez a nyílt ügyvitel a király szerint „ist wohl gewiss das unverkennbareste Zeugniss Meiner aufrichtigen Gesinnungen die bey den Staenden Meiner hungarischen und siebenbuergischen Erblande die dankvollesten Empfindungen erwecken, denselben volle Beruhigung geben und das wechselseitige Zutrauen einfloessen sollten." [14] — A magyar alkotmány visszaállítása óta állandóan folyt II. József erőszakos intézke-

[9] Staatsrat 3478/1790. „Ohnedem ist es hier nur um die Begünstigung dieser *einzigen* hung. Fabrik zu thun, welche Begünstigung mithin sich nicht auf das allgemeine hung. Fabrik — und Manufakturwesen, dem eine neue sistemmässige Zollregulirung mit Rücksicht auf die deutschen Erblanden bevorsteht, derzeit zu erstrecken hat."

[10] Staatsrat 2526/1792.

[10a]) Sr. k. k. Majestät Franz des ersten politische Gesetze- und Verordnungen für die deutschen, boemischen und gallizischen Erbländer I. kötet. (1792 dec.-ig) Wien, 1793. 99—102. ll. 1792. jún. 2-i rendelet.

[11] Hofkammerarchiv (ezután csak H. K. A.-val jelölve) Ung. Kameral Akten Fasc. 7. Subdivisio 2da 1794. dec. 19-i aktacsomóban hivatkozás az 1793. máj. 3-i 14644. sz. htt. rendeletre.

[12] H. K. A. Ung. Kam. Akten Fasc. 7. Subd. 2da 1797. okt. 16-i dátum alatt a magy. udv. kanc. 1797. okt. 6-i jegyzéke, mellyel felküldi a fiumei kormányzóság gyárkimutatásait s ugyanott Kempelen Károly kamarai tanácsos ezzel kapcsolatos előterjesztése.

A gyárschematizmusok olyan gyárjelentések voltak, melyeket az egyes gyárosoktól kitöltött kérdőívek alapján állítottak össze a hatóságok. A kérdőívekben felvilágosítást kértek arról, mit milyen mennyiségben készít a gyár, honnan veszi a nyersanyagot, mennyi és milyen értékű évi termelése, szállít-e és mennyit külföldre, végül hány hazai és hány külföldi munkást foglalkoztat s mit vél célszerűnek a gyáripar fellendítésére.

[13] Staatsrat 5421/1792., kiadva az idézett törvénygyüjtemény I. k. 252. lapján 1792. nov. 13-i kézirat.

[14] Ugyanott.

creative commons A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából, az ISZT támogatásával készült.

déseinek likvidálása és helyrehozása. Azonban II. Lipót korai halála után a munka befejeződni nem tudott és így I. Ferenc uralkodása idejére maradt az utolsó, még elintézetlen kérdés, a vámügy rendezése. Már 1790-ben szó volt egy, Magyarország számára kidolgozandó új vámtaritáról,[15] azonban csak 1793-ban hallatszottak újból hangok az államtanácsban a Magyarország és Ausztria között visszaállítandó vámvonalat illetőleg.[16] Izdenczy József veti fel a problémát egy konkrét eset kapcsán s az 1790. január 28-iki rescriptum repositorium alapján kívánja a vámvonal visszaállítását Magyarország és Ausztria között, hogy ezáltal a kincstár ne legyen kénytelen az évi 250.000 frt.-ot fizetni a magyar cameralenak, amit kártalanításként adott s hozzáteszi, — az ő gondolkodására jellemzően: „Si placuere Commoda, placeant et Incommoda, ex eodem Rescripto Repositorio dimanantia." Eger nagy vonakodva ugyan, de csatlakozik Izdenczy véleményéhez és, bár Reischach élesen szembehelyezkedik az ő álláspontjukkal, a király Eger szerint dönt s igen valószínű, hogy ennek a március 24-iki döntésnek lett kifolyása az 1793. ápr. 12-i kézirat, mely újból vám alá veti az Ausztriából Magyarországba és Erdélybe menő árúkat.[17]

Ezek a rendelkezések — nézetünk szerint — kiindulópontjai a bécsi kormány iparpolitikája enyhébb irányzatának. A magyar gyárosok és iparosok, ha üzemük számára gyárengedélyt,[18] vagy gyárprivilégiumot, ú. n. Landesfabriks privilégiumot kérnek,[19] vagy ha arra a kegyre pályáznak, hogy a császári címert kiakaszthassák üzemükre és használhassák pecsétjükön,[20] minden nehézség nélkül megkapják, ha megfelelnek ugyanazoknak a feltételeknek, amiket a tartománybeli gyárak számára szabtak. Mindezek az esetek azonban nem alkalmasak arra, hogy a bécsi kormány politikájának irányváltozását szemlélhessük rajtuk, mert tisztán belső viszonylatokat érintve, a tartományok iparára semmi hatással sem voltak. Ott kell tehát vizsgálódnunk, ahol a tartományok érdekei is számba jönnek, esetleg az eddigi helyzettel szemben kevésbbé előnyösbe jutnak a magyarokra kedvező döntés miatt. Így hát a magyar kereskedőkkel, a tartományokban lerakatot állítani szándékozó gyárosokkal, (ez a privilegizált gyárak egyik joga volt), a vámkedvezést kérő gyárakkal szemben tanusított magatartást kell szemügyre vennünk.

1794-ben a magyar kereskedők panaszkodnak amiatt, hogy Ausztriá-

[15] Staatsrat 3478/1790.
[16] Staatsrat 1154/1793.
[17] Idézett törvénygyüjtemény II. k. 146. l.
[18] Pl. Staatsrat 1553/1795.
[19] Staatsrat 1099/1798, 1/1794, 924/803.
[20] Pl. Staatsrat 5415/1799, 959/1800. 3805/1802. stb.

creative commons A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából, az ISZT támogatásával készült.

ba vásárra vitt árúik után vámot szednek, tekintet nélkül arra, hogy eladták-e azokat vagy sem s így az eladatlan árú után kettős vámot fizetnek, míg az osztrák kereskedők Magyarországba jöve, csak eladott árúik után rónak le vámot, az eladatlant vámmentesen vihetik vissza. A Directorium in publico-politicis et in cameralibusban többségi szavazatot kap az osztrák kereskedőkével azonos engedély megadása, mivel „Die hungarischen Länder, als die nächsten angränzenden und im Kommerz mit den übrigen Erbländern am meisten verbundenen Provinzen eine besondere Rücksicht und Ausnahme verdienen." [21] Az államtanács elfogadja a Directorium kedvező előterjesztését Izdenczy kedvező votuma után.[22] Még ennél az esetnél nem helyezkedett a Directorium egységesen az enyhébb álláspontra és például Hertelli, a referens igen éles magyarellenes álláspontot foglal el. Ezzel szemben két évvel később már, 1796-ban, mikor a soproni cukorfinomító kéri, hogy a tőle készített cukorlisztet és szirupot éppúgy vámmentesen engedjék ki a tartományokba, ahogyan az osztrákok hasonló gyártmányai illetékmentesen jönnek Magyarországba és Erdélybe, már minden nehézség nélkül megadják az engedélyt, a két ország közötti viszonosságra való hivatkozással.[23] Teljesen hasonló a helyzet 1797-ben Puthon János Keresztély esetében, aki a tartományokba felfonás, vagy szövés végett kivitt pamutfonál számára ki- és vissza vámmentességet kér. Az ilyen esetekre ugyan már az 1788-as vámrendelkezés 40. §-a megszabta a vámmentességet, de azért a Directorium hangsúlyozza a két országra vonatkozó reciprocitást is.[24]

[21] H. K. A. Ung. Kommerz. Akten Fasc. Nro 40. 5 ex Martio 794. 1794. febr. 7-i akta, sub dato március 7.

[22] Staatsrat 695/1794.

[23] H. K. A. Ung. Kam. Akten Fasc. Nro 18. Subdiv. 1ma. 225. ex Junio 796. (jun. 16.) a Directorium május 19-i előterjesztése s benne a következő rész: „...so findet das gehorsamste Directorium der Billigkeit angemessen, dass diese Befreyung auch Reciproce wenn nähmlich der in Ödenburg raffinirte Zucker und Syrup nach den deutschen Erbländern geführet wird, um so mehr allergnädigt eingestanden werden möge, als sonst, *wenn nur die deutschen und böhmischen Zucker in Hungarn frey gelassen, die hung. raffinirten Zucker aber in den deutschen Erbländer wiederholten Consumo Verzollung unterzogen werden wollten, die Oedenburger Raffinerie ausser allen Gleichgewichte und ebenmässigen Verhältniss gegen die N. Ö. und böhmischen Raffinerien gesetzet, und in den vortheilhaften Absatz ihrer Erzeugnisse in den letzteren Provinzen nicht wenig gehemmet würde.*" (Aláhuzás tőlem.)

[24] H. K. A. Ung. Kameral Akten Fasc. Nro 18. Subdiv. 1ma 6082/291. ex Febr. 797. (febr. 16.) Az állami főkönyvelőség magyar-erdélyi szakosztályának kedvező jelentése után (1797. jan. 16.), a Párniczkytól fogalmazott és Semsceytől aláírt votumban a kedvezés megadását „das Reciprocum zwischen Erb- und Erbland gelten zu lassen, nicht mehr als willig ist, besonders da es hier bloss um Unterstüzung des Nahrungs-Erwerbes zu thun kömmt." — V. ö. még ugyanebben a fasciculusban Verhovszky Mihály kérését és hasonló elintézését 245. ex Sept. 800. (szept. 23.)

creative commons A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából, az ISZT támogatásával készült.

Azonban minden újabb esetben, ahol tehát előzmény, kialakult gyakorlat nincs, a viszonosság érvényesítését illetőleg mindíg újból felmerülnek a tartományok érdekeit féltő aggályok és több alkalommal az alkotmányos gondolkodású referensek, előbb Herberstein Moltke József gróf, majd Dürfeld udvari tanácsosok referátuma dönti el a magyarországi kérvényező javára az ügyet az alsóbb osztrák hatóságok kicsinyes irígységével szemben, mert a referens véleményét legtöbb esetben magáévá teszi a Directorium, majd a helyébe lépő Finanz und Kommerzhofstelle, bár — mint lejebb látni fogjuk — még ez a két tanácsos sem volt képes tárgyilagosan szemlélni a két ország viszonyát. Így, amikor Servière János, Frankfurt a. M.-ból bevándorolt gyáros, illatszergyárat akart létesíteni Pozsonyban és ezzel kapcsolatban lerakatállítási engedélyt kér Bécsre, a bécsi Stadthauptmann, a gyárfelügyelőség s a bécsi magisztrátus minden erővel tiltakoznak az engedély megadása ellen és a bécsi illatszerkészítők és kereskedők megélhetését féltik az új lerakattól,[25] s ugyanezek a siralmak és ellenvetések ismétlődnek Österreicher József dr. esetében, aki Sopronban saját gyárában készített üvegárúit és bécsi laboratóriumában készített nyersüvegét akarja bécsi lerakatában árúsíttatni;[25a]) de mindkét alkalommal Herberstein Moltke előterjesztését fogadja el az államtanácson keresztül a király[26] s így a viszonosság elve nem szenved csorbát.

Mármost ezeket az eredményeket látva s az úntig ismételt viszonosság eszméjét folyton olvasva az aktákban, fel kell merülnie annak a kérdésnek, vajon tényleg eltűnt-e Bécs gondolkodásából a Magyarország másodrangúságáról szóló előítélet? Elhitték tényleg a magyar részről hangoztatott érvet, hogy nem viselünk kisebb terheket Ausztriánál? Vajon a viszonosság hirdetése tényleg annyit jelent-e, hogy a kormányzat nem törődve az alsóbb hatóságok siralmaival, teljesen egyenlő mértékkel mér magyarnak, osztráknak? Mindhárom kérdésre egy lehet csak a feleletünk: nem! A bécsi kormány semmit sem felejtett. Hogyha nem csak a külső eredményeket nézzük, hanem megpróbálunk az intézkedések mozgató okaihoz eljutni, megvizsgáljuk, milyenek

[25] H. K. A. N. Ö. Kommerz Akten Fasc. Nro 71. 43. ex Majo 796. (máj. 25.). A bécsi Stadthauptmannschaft 1796. ápr. 30-i előterjesztése és utána az alsóausztriai kormányzóság 1796. máj. 13-i jelentése.

[25a]) H. K. A. N. Ö. Kommerz Akten Fasc. Nro 71. 1. ex Nov. 802. (nov. 2.). Az alsóausztriai kormányzóság 1802. okt. 5-i jelentése.

[26] Servière esetére v. ö. Staatsrat 2159/1796, Österreichére a H. K. A. N. Ö. Kommerz. Fasc. Nro 71. 1. ex Nov. 802. aktacsomóban Herberstein Moltke előterjesztés fogalmazványát és 20. ex Aug. 803-at, ahol már a lerakat engedélyezéséről van szó s az 1802. nov. 2-i engedély másolata szintén ez akták között van.

creative commons A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából, az ISZT támogatásával készült.

is voltak az intézkedések a maguk nyerseségében, ha lehántjuk róluk a szép szavak ezüstpapirosát, lényegesen eltérő eredményekre juthatunk, mint hogyha csupán a fenti külsőleges módon nézzük az adatokat.

Már a fenti esetekben is szembetűnhetett, hogy a kedvező elintézés mellett milyen erős volt a minden viszonosságot kizáró, elutasító felfogás. 1793-ban Gebrecht Frigyes kassai kalaposmester nyúlszőrkalapgyárára kért különféle kedvezésekkel kapcsolatban fölmerült az osztrák árúk vámkötelezettsége újbóli bevezetésének gondolata az államtanácsban.[27] Reischach élesen tiltakozik már az eszme ellen is, mivel ő nem akarja a magyar tartományokat kedvezményben részesíteni, „da derley Manufacta meistens zum Gebrauch einer solchen Classe von Leuten dienen, die der Contribution nicht unterstehen" s a tartományok iparára, mely a háborús viszonyok miatt amúgy is igen megcsappant, a vámmentesség megszüntetése nagyon kellemetlenül hatna. — A tartományok érdekei miatt való aggodalom s a nemesi adómentesség okai az ellenkezésnek s ez jut még élesebben kifejezésre 1794-ben a magyar kereskedőknek eladatlan árúik vámmentességére vonatkozó kérésével kapcsolatban.[28] Már feljebb érintettük Hertelli udv. tanácsos, a referens magyarellenes álláspontját, aki ezt a kérést megadhatatlannak találja, „*weil die ungarischen Länder* wegen ihrer besonderen Verfassung eben so, wie Tyrol, Vorderoesterreich, die Niederlande, und die österreichische Lombardie, *in Absicht auf das Zollwesen gewissermassen als auswärtige Länder betrachtet* und daher auch alle fremden Waaren die aus diesen getrennten Provinzen in die übrigen gelangen, so behandelt werden, als ob sie unmittelbar aus dem Auslande gekommen wären"[29] s ha az engedélyt megadnák, akkor a tartományok olyan terheket viselő lakossága, amik alól a magyarok s a többi országok lakói mentesek, újabb nyomást volna kénytelen elszenvedni. Még 1802-ben is, a viszonosság elvének töretlen érvényesülése idején is egy lerakati engedélykéréssel kapcsolatban az alsóausztriai kormányzóság tekintve, hogy „hierüber bestehet noch keineswegs ein ordentliches Gesetz, vielmehr wird Hungarn als Ausland betrachtet" nem tudja Magyarországgal szemben az eljárást.[30] Az utóbbi esetben Herberstein v. Moltke ugyan kioktatja a kormányzóságot, hogy Magyarország kereskedelmi és vámügyi szempontból nem tekinthető külföldnek, csupán

[27] 1154/1793. Staatsrat.

[28] H. K. A. Ung. Kommerz Fasc. Nro 40. 5. ex Martio 794. A Directorium 1794. febr. 7-i előterjesztése.

[29] Aláhuzás tőlem.

[30] H. K. A. N. Ö. Kommerz. Fasc. Nro 71. 1. ex Nov. 802. Az alsóausztriai kormányzóság 1802. okt. 5-i jelentése.

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából, az ISZT támogatásával készült.

az az eltérés, hogy saját, „de nagyon kedvező vámtarifája" van,[31] ami mutatja, hogy a külön elbánás elve osztrák-magyar kereskedelmi viszonylatokban conditio sine qua non volt számára s így a magyar szemlélőnek, aki az osztrák árúk magyarországi beviteli vámját hasonlítja össze a magyar árúk osztrák beviteli vámjával, méltán terhesnek feltűnő vámtételeket Herberstein v. Moltke nyugodtan mondhatta kedvezőknek, mivel ő meg összehasonlításában a magyar árúk ausztriai beviteli vámját, a külföldről Ausztriába irányított árúkéval veti össze, amelynek csak egy kis hányadát fizette a magyar exportőr, tehát Magyarország a közjogi egyenjogúságból követelhető egyenlő vámok helyett — mai szóval — legtöbb kedvezést élvező ország volt az osztrák bevitelnél.

Ugyanis az 1795. nov. 1-től érvényben levő új vámtarifának az osztrák cikkekre vonatkozó tételei az 1754-es tarifa alapján készültek[32] s így természetesen hátrányosak voltak a magyar ipar számára, ami rögtön kiderül, hogyha csupán csak a magyar és osztrák beviteli (consumo) vámtételeket vetjük össze, ahol a legélesebb volt az eltérés, mivel a magyar árúk osztrák consumojára továbbra is érvényesek maradtak az 1788-as tarifa tételei.[33] A két ország eltérő kezelését mi sem igazolja jobban, mint az, hogy míg a selyemszalag osztrák consumoja fontonként 2 frt. 30 kr. volt, addig az osztrák kereskedő Magyarországon csak 18 kr.-t fizetett. A kötött pamutárúk után Ausztriába bevitelnél (Magyarországból) mázsánként 20 frt. volt a vám, míg az osztrák kereskedő ha mihozzánk hozta, csupán 1 frt. illetéket fizetett. Ama árúk, pl. fonalak bevitelét, melyekre az osztrák iparnak szüksége volt, szabaddá tették s ennek megfelelően magas magyarországi consumot róttak rá. (5 frt.-ot mázsánként a fonálra.) [Egyéb adatokra l. a mellékelt táblázatot.] Az új vámtarifa tehát távolról sem szüntette meg a két ország között eddig fennállott különbségeket, mint az ember a szép frázisokat tartalmazó rendeletek után várhatta volna, hanem továbbra is megmaradt az osztrák ipar kedvezményezett helyzete, ha a II. József-korabeli teljes kiszolgáltatottság meg is szűnt. Igen jól jellemzi a vámpolitikát egy konkrét eset is.[34] Verhovszky Mihály skalici szövetgyáros 1800-ban kérte egészgyapjú árúi osztrák consumojá-

[31] Ugyanott Herberstein Moltke 1802. nov. 2-i előterjesztése.

[32] H. K. A. Ung. Kameral Akten Fasc. Nro 7. Subdiv. 2da 1793. júl. 5-i dátum alatti akták.

[33] Az új vámtarifára H. K. A. Ung. Kam. Akten Fasc. Nro 18. Subdiv. 1ma 219. ex Oct. 795. — Ugyanitt található a tarifa egy nyomtatott példánya s ebben a „Vorerinnerungen" VI. pontja szól az 1788-as tarifa további érvényességéről — Az 1788-as vámszabályzat kiadva az id. törvénygyüjtemény II. József korabeli része VIII. k. 1. s. köv. lapjain.

[34] H. K. A. Ung. Kam. Akten Fasc. Nro 18. Subdiv. 1ma 245. ex Sept. 800. (1800. máj. 14-i jelentés.).

creative commons A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából, az ISZT támogatásával készült.

Néhány magyar és osztrák cikk beviteli vámja 1795-ben az 1795-ös és az 1788-as vámtarifák alapján.

Áru neve	Osztrák beviteli (consumo) vám (1788-as tar. sz.)			Magyar beviteli (consumo) vám					
				Ausztriából			Galiciából		
	Frt.	Kr.	pf.	Frt.	Kr.	pf.	Frt.	Kr.	pf.
Szalagok, selyemből, síma, virágos, csíkozott, arannyal, ezüsttel kevert különbség nélkül fontonként	2	30	—	—	18	—	—	18	—
— flór- és gubóselyemből, kölni- és lenszalag fontonként	—	36	—	—	9	—	—	9	—
— harász és gyapjúszalagok és kötők fontonként	—	12	—	—	3	—	—	3	—
— közönséges len és cérnaszalagok, fehér, színes és fínoman kikészített köpperszalag fontonként	—	10	—	—	2	—	—	2	—
— szalmaszalag érték szerint forintonként	—	36	—	—	3	—	—	2	—
Barchend fehéren zsinórozott, mintás, pikébarchend, vagy ú. n. piqué fontonként	—	22	2	—	6	3	—	6	3
— ágynemű és bélésbarchend, pamutbarchend, fehér, mintás, csíkozott, színes molton 1 font	—	7	2	—	2	1	—	2	1
Pamutárúk kötött főkötők, kesztyűk, harisnyák és hasonlók 1 mázsa	20	—	—	1	—	—	1	—	—
— muszlin, síma, színnyomásos, festett és kivarrott, arannyal, ezüsttel beszőtt, madripast, ... fontonként	—	36	—	—	11	—	—	11	—
— Cicz- és egészkattun, fehér és nyomott s hasonlók fontonként	—	21	—	—	6	1	—	6	1
— félkattun, nyomott és fehér, közönséges borskendő, félpamut és félvászon árúk fontonként	—	12	—	—	4	—	—	4	—
— félpamut és félselyem árúk és szövetek fontonként	—	36	—	—	11	—	—	11	—
— Bombasin, Nankin és ú. n. Kitai fontonként	—	21	—	—	6	1	—	6	1
Ceruza tucatonként	—	3	—	—	—	1	—	—	1
Plüss fontonként	—	36	—	—	11	—	—	11	—
Flórárúk síma és selyemkrepon fontonként	1	06	—	—	20	—	—	20	—
— hullámozott (gekrauste) 1 font	1	36	—	—	29	—	—	29	—
— pamutflór 1 font	—	12	—	—	4	—	—	4	—
Fonalak gyapjú, vagy kattun fehér mázsánként	vám mentes			5	—	—	5	—	—
Fonálárúk selyemszállal cérnázva, harászpamut 1 q.	vám mentes			5	—	—	5	—	—
Hajpor mázsánként	1	12	—	—	36	—	—	22	—
Kalapok kasztorkalap 1 drb.	—	06	—	—	9	—	—	9	—
Lenárúk kötött és szövöttek minden fajta fontonként	—	36	—	1	—	—	1	—	—
Vászon csepüből, kikészített és kikészítetlen, szalmazsák és pecsétvászon mázsánként	2	—	—	—	21	2	—	21	2
— zsákvászon mázsánként	2	30	—	—	45	—	—	45	—

creative commons A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából, az ISZT támogatásával készült.

Áru neve	Osztrák beviteli (consumo) vám (1788-as tar. sz.)			Magyar beviteli (consumo) vám					
				Ausztriából			Galiciából		
	Frt.	Kr.	pf.	Frt.	Kr.	pf.	Frt.	Kr.	pf.
— tollciha, különféle ágyneművászon mázsánként	5	—	—	1	30	—	1	30	—
Likőr, rozsolis 1 Maass	—	4	2	—	3	—	—	3	—
Majolikaedény érték szerint forintonként	—	3	—	—	—	3	—	—	1
Cipőárúk (posztócsizma is) érték szerint forintonként	—	2	2	—	3	—	—	2	—
Selyemárúk: síma, pikézett, csíkozott szövetek, damasztok síma, bársony, selyem szúnyogháló, selyemharisnya, kesztyű, főkötő, stb. fontonként	1	48	—	—	33	—	—	33	—
— félselyemszövetek, stb. fontonként	—	36	—	—	11	—	—	11	—
— flór- és gubóselyem kesztyűk, főkötők, harisnyák, stb. fontonként	1	12	—	—	22	—	—	22	—
Szappan közönséges mázsánként	—	20	—	—	40	—	—	24	—
Kötélárúk: kenderkötelek mázsánként	—	30	—	—	18	—	—	18	—
— spárga s egyéb kötélárúk q-ként	2	—	—	—	36	—	—	36	—
— kikészített mázsánként	4	—	—	1	12	—	1	12	—
Cukor — — — — — — —		v	á	m m	e	n t	e s		

nak leszállítását. Eredetileg, az 1788-as tarifa alapján a 2 frt. becslésár 3%-a volt a magyar consumo, tehát fontonként 4 kr., az osztrák viszont, a magyar árúk után 2 frt. becslésár és 10% mellett 12 kr. fontonként. Tekintve, hogy az osztrák gyárosok sokallták a magyar consumot, 1797. március 23-án kelt rendeletben leszállítják a magyar consumot 4 kr.-ról 2 kr.-ra, míg az osztrák megmaradt. Most azután Verhovszky kérésével kapcsolatban a „reciprocitás" és méltányosság alapján 12 kr.-ról 6 kr.-ra szállítják le az osztrák consumot, tehát szintén a régi felére, de ügyelve arra, hogy a korábbi vámkülönbözet azért megmaradjon, a viszonosság nagyobb dicsőségére. Viszont azzal sem nagyon törődtek, hogy tud-e élni a magyar gyáros emellett, a mérséklés ellenére is a régi osztrák consumonál is magasabb vám mellett, mikor az osztrák gyárosoknak éppen azért szállították le az illetéket, mert panaszkodtak, hogy ilyen tételek mellett ráfizetnek a termelésre.

Mialatt a királyi rendeletek a magyar ipar fellendítését hirdetik, egy illavai vászonkészítőtől kért lerakati engedélyt csak Magyarországra adják meg az államtanácsban [35] azzal a világos célzattal, hogy így ne zavarhassa az osztrák üzemek cirkulusait s míg Dr. Österreichernek találmányára, hogy szén segítségével készít üveget, privilégiumot adnak,[36]

[35] Staatsrat 1099/1798.

[36] Staatsrat 2452/1800. és H. K. A. N. Ö. Kommerz Akten Fasc. Nro 72. 2. ex Febr. 800. (febr. 12.), 31. ex Apr. 200. (ápr. 29.), 32. ex Martio 801. (márc. 24.), 29. ex Junio 801. (jun. 3.) számok alatti aktákat.

creative commons A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából, az ISZT támogatásával készült.

soproni gyárát is felruházzák kedvezéssel,[37] méltányolva s hangsúlyozva a szénhasználat (fa helyett) nagy fontosságát, már olcsó szénre irányuló kérése elintézését addig húzták különféle ürügyek alatt, míg a gyár olcsó szén híján tönkremegy.[38]

Már följebb láttuk, hogy a gazdaságpolitika központi szervében a szelídebb irányzat képviselője Herberstein v. Moltke gróf sem tudta belátni, hogy éppen a vámintézkedések miatt, Magyarország sokkal kedvezőtlenebb helyzetben van Ausztriánál. Ez a belátáshiány még sokkal élesebben domborodik ki a magyar rendek 1802. évi kereskedelmi operátumának sorsát nézve az osztrák hatóságoknál. Az operátum keletkezésének és teljes sorsának tárgyunk keretein kívül eső tárgyalását mellőzve, csak a következőket emeljük ki: A rendek főkövetelése az volt, hogy főkiviteli cikkeinket, a gabonát, bort és vágómarhát szabadon vihessük ki a külföldre s vagy szüntessék meg a magyar-osztrák vámvonalat, vagy szállítsák le a vámokat, kössenek szerződést s ezáltal tegyék lehetővé az osztrák iparcikkek fokozottabb magyarországi felvételét, amit eddig a korlátozott árúcikkkivitel s a vámintézkedések akadályoztak.[39] A Kommerzhofstelle még mielőtt tárgyalná az ügyet, bekéri az alsóausztriai rendek, az alsóausztriai kormány véleményét s az egyesített udv. kancellária nézetét.

Az alsóausztriai rendek azonnal azzal hozakodnak elő, hogy a magyar és osztrák bor egyenlő vámkezelés alá nem vonható, mert az osztrákok összehasonlíthatatlanul magasabb adóterhei mellett, „wie man zu vermuthen Grund hat" (sic!), mindig magasabb árat kell elérni az osztrák borért s annál inkább tekintettel kell lenni az osztrák szőlőművelő érdekeire, mert ama terhek kombinálása után, melyekben Magyarországnak és Ausztriának része van, s a nyerstermények elhelyezéséből Magyarországra háramló nagy haszon számbavétele mellett „eine Pacification der beyden Länder nicht denkbar ist." Éppen ezért kérik az 1775-ös rendelkezés további fenntartását.[40]

Az alsóausztriai kormány, amely pedig a lerakati engedélyek tekin-

[37] Staatsrat 4126/1803.

[38] Staatsrat 1180/1802. és H. K. A. Ung. Kommerz Akten Fasc. Nro 43. 14. ex Martio 808. alatti aktákat, továbbá Staatsrat 3399/1804, 4151/1805. és még Ung. Kommerz Akten Fasc. Nro 43. 3. ex Aug. 806. alatti aktákat.

[39] H. K. A. Ung. Kommerz Akten Fasc. Nro 30. 8. ex Martio 803. A rendek 1802. jul. 15-i felterjesztésének másolatából. — Az 1802-es operátumra és sorsára v. ö. még Sieghart: i. m. 29—32. lapjait.

[40] H. K. A. Ung. Kommerz. Akten Fasc. Nro 30. 14.856/2246. szám. 6. ex Nov. 803. Az alsóausztriai rendek 1803. aug. 11-i véleménye.

creative commons A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából, az ISZT támogatásával készült.

tetében egészen szabadelvűnek bizonyult,[41] jelentésében[42] szintén mereven elutasítja az egyenlő vámelbánás elvét. Hosszasan fejtegeti, mennyire szükséges a gabonaárak megfelelő alakulása Ausztria, főleg Bécs számára és nagy előadást tart arról, hogy egy jól rendezett állam java nem az, hogy a lakosok egy osztálya mértékfölötti jóléthez jusson; „nicht der *übermässige* Wohlstand *einer* Klasse von Staatsbürgern, sondern der verhältnissmässige Wohlstand *aller* Klassen scheinet das Glück eines Staats auszumachen." Éppen ezért a magyar termények egyrészt vámbeli egyenlővé tétele az osztrákkal, másrészt szabad kivitele a külföldre, szóval a tilalmak rendszerének megszüntetése, az egész állam java ellen volna s az iparos osztályt is igen érzékenyen érintené a szabad kivitel folytán előálló élelmiszerdrágulás, ezért rendkívül fontos az osztrák tartományok, főleg Alsóausztria és Bécs számára, hogy a gabonakivitel engedélyezésében állandóan tekintettel legyenek rájuk és a kivitelt csak akkor engedjék meg, ha a gabonaárak Magyarországban és Ausztriában a lehetőséghez képest egyenlő viszonyba hozhatók az állampolgárok különböző osztályainak vagyoni erejével.

Az egyesített udvari kancellária abból indul ki,[43] hogy amíg Magyarország oly lényeges alkotórésze a monarchiának, a kereskedelempolitikai intézkedéseket nem intézhetik egyoldalú szempontok szerint, hanem csak az egésszel kapcsolatban, tekintetüket a közjóra irányítva, főleg, ha első életszükségleti cikkekről van szó, mindaddig, míg Magyarország alkotmánya és viszonyai oly lényegesen különböznek az osztrák tartományokéitól. Igen erősen hangsúlyozzák, hogy Magyarországból látják el néha nemcsak Alsóausztriát és Bécset, hanem olykor a belsőausztriai tartományok legnagyobb részét is és így a kivitelnek e szükségleteire s a megfelelően alacsony árakra is tekintettel kell lennie. „Theile und Glieder des nämlichen Staates, müssen zur allgemeinen Haushaltung gemeinschaftlich mitwirken, ihr Interesse hie und da nicht isolirt betrachten, sondern zum gemeinschaftlichen Wohl und zur Aufrechthaltung des billigen Gleichgewichts in den nothwendigsten Bedürfnissen, nach Kräften beitragen." A borkivitelnél eme általános alapelvek mellett még a két ország alkotmányának különbözőségét is gátló oknak tartják, de tekintve, hogy az osztrák bor jelenleg a belföldi piacon is elhelyezhető, az 1755-ös rendelkezést annyiban lehetne megváltoztatni, hogy megengedik a magyar bor kivitelét anélkül, hogy ugyanannyi osztrák bort kel-

[41] V. ö. pl. u. o. N. Ö. Kommerz. Fasc. Nro 145. 3. ex. Jan. 805. (jan. 7.) Az alsóausztriai kormány 1804. aug. 28.-i véleményét.

[42] U. o. Ung. Kommerz. Fasc. Nro 30. 6. ex Nov. 803. alatt 17.398/2573., az alsóausztriai kormány 1803 szept. 9.-i jelentése.

[43] U. o. a Verein. Hofkanzley okt. 12.-i véleménye.

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából, az ISZT támogatásával készült.

lene kivinni, de csak azzal a fenntartással, hogy ha megváltoznának a viszonyok, újból visszaállítanák a régi állapotot.

Ilyen előzmények után került a magyar rendek elaborátuma a Finanz- und Kommerzhofstelle elé. Herberstein v. Moltke, az ügy referense igen terjedelmes előterjesztést készített.[44] Az általános részben abból indul ki, hogy a kérdés tárgyalásában a szempont az legyen, hogy a monarchia két részét még szorosabban egymáshoz fűzzék s az „egész állam" egészséges életműködését előmozdítsák. Kijelenti, hogy mindenféle produkció jutalmat érdemel és buzdításnak szabadabb, jobb elhelyezési lehetőséget s amellett a „Verbrüderung der Länder fordert den gegenseitigen Verkehr versehen mit gleichen Rechten, entfernt von allen Hindernissen und Belegungen." Legfontosabb a termények külföldi elhelyezése, mert ez a kereskedelem legalkalmasabb a territoriális állam számára, mivel az ebből származó nyereség a népesség legnagyobb részét érinti. Azonban ebből még nem következik, — okoskodik tovább a referens — hogy a legegyszerűbb termények, amelyek már magukban véve is tökéletesen készek, egyenlő elbánásban részesüljenek a további kikészítésre szorulókkal. Nem következik a fenti elvekből még az, hogy az államnak az a része, melyen az állambevételek nyugosznak s ahol teherviselés tekintetében kivétel nincs, teljesen egyenlő elbánásban részesüljön az államtestnek azzal a részével, melynek termelésére kisebb teher nehezedik s ahol a föld és birtok legnagyobb része még csak a legkisebb mértékben sem vesz részt a terhek viselésében, s ennek alapján a fenti általános elvekből semmiesetre sem vonható el az a következtetés, hogy ebben a kedvezőbb helyzetben levő országrészben ugyanazok a kedvező vámszabályok lehetnének érvényesek, ahol éppen az egyetlen vagyonos és fogyasztó rend, az ország alkotmánya miatt belföldi kereskedelmi viszonylatban minden vámilletéktől mentes. Magától értetődő tehát Herberstein v. Moltke szerint, hogy az alkotmányok különbözőségéből, az eddig alkalmazott különböző vámrendszernek kell következnie, mert ezáltal a két ország egyenlőtlen helyzete legalább részben „in ein billiges Ebenmaass" hozható, amit a teljes egyenjogúsítás megzavarna. Az alkotmánykülönbségből folyó egyenlőtlenséget csak ezzel az eszközzel lehetett eloszlatni s ha most ezt a vámrendszert más elvi alapokon nyugvóval cserélnék fel, a szabad magyar nyersterménykivitel által okozott élelmiszerdrágítás versenyre képtelenné tenné az osztrák iparcikkeket, megfosztaná őket az elhelyezési lehetőségtől s adózásra képtelenek lennének az osztrák adóalanyok. A vámrendszert meg kell hagyni, mivel az pusztán csak az élelmiszerekre

[44] Ugyanott 10. ex Julio 804. Herberstein Moltke 1804. júl. 9.-i előterjesztésének sajátkezű fogalmazványa.

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából, az ISZT támogatásával készült.

rak magasabb vámot a tartományokba bevitelükkor, ami csak a német termelők versenyképességének fenntartására való s ez nem jelent vámot a magyar, hanem a tartománybeli fogyasztó számára. Különben a többi cikkeket illetően nincs különbség a német és magyar vámok között. A hosszas érvelgetés vége felé úgy véli a referens, hogy a termények árának vámokkal, kiviteli tilalmakkal való szabályozása természetes következése a két ország egymással való kapcsolatának. „Was wäre diess für eine Länderverbrüderung — írja — wenn eines dem Anderen nicht willfährig die Hilfe böthe und kann es von einem gemeinsamen gleichbesorgten Landesfürsten erwartet werden, dass er, wenn zum Beyspiel in Innerösterreich, in Tyrol Noth herrscht, in einem italiänischen Staate oder aber zur See noch höhere Preise bestünden, es des höheren Gewinnes wegen dennoch angehen lasse, dass die verbrüderten Länder einander nicht beystünden, und das eigene Produkt lieber in das Ausland ziehe indess Hungarn der Erfahrung gemäss ungeachtet langwährender Ausfuhrverbothe der doppelten, dreyfachen, nie noch errungenen Preise geniesst." — Hogy miért emelkedtek e tilalom ellenére is az árak s hogy a tilalmakat nem csak ínség esetén adták ki, azt egyáltalán nem veszi figyelembe, a különben igen tájékozott referens.

Nem kísérjük tovább az operátum sorsát, mely Dürfeldnek, Herberstein Moltkeéval azonos, 1805-i előterjesztésén keresztül[45] éppúgy elutasíttatott,[46] mint a többi rendi kérések, hiszen fölösleges adatfelsorolás volna minden hasonló nézet előadása, mert már eddig is elég adatunk van arra, hogy megállapíthassuk, hogy a bécsi kormánynak ipari, kereskedelmi és vámpolitikája, a politika többi ágaihoz hasonlóan,[47] az abszolutizmus útján haladt továbbra is. Főelve most is az volt, hogy az egyenlőtlen teherelosztás miatt a nagyobb terheket viselő országokat, szóval az ő elképzelésük szerint Ausztriát kell istápolni, annak érdekeit kell mindenek fölött tekintetbe venni s iparát kedvező vámtételekkel, lakosai megélhetésének olcsóságát, akár a másik rész kárára is, a nyerstermények szabad kivitelének korlátozásával kell szabályozni.

Ezen az alapon épült fel az osztrák hivatalok gondolkodása. Már most az elvek kivitele tekintetében két, lényegileg egyező, eljárásmódban különböző irány vehető észre. Az egyik irány megszemélyesítőjének Hertellit, a másik felfogás reprezentánsának Herberstein v. Moltket tekinthetjük.

[45] Ugyanott az 1805-ös akták között.

[46] Horváth Mihály: A magyar ipar és kereskedés története Magyarországon a három utolsó század alatt. Pest, 1840. 333. l. és Sieghart: i. m. 31—32. ll.

[47] Hóman—Szekfű: Magyar történet. VII. k. 29. s köv. ll.

creative commons A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából, az ISZT támogatásával készült.

Hertelli felfogásmódja és ennek követői mereven levonják az egyenlőtlen teherviselés következményeit és teljesen idegen országnak, külföldnek tekintik Magyarországot, melyet ilyenformán a legcsekélyebb támogatás, vagy kímélet sem illet meg, s ezen az alapon utasítják el pl. a tartománybeli árúk újbóli vám alá vetését s elleneszegülnek minden olyan kérésnek, mely esetleg valami enyhülést hozhatna a magyar gazdasági, a mi esetünkben főleg az ipari élet számára. (Pl. lerakati engedélyek.) Egyáltalában nem törődik ez az irányzat a II. József halála után újból helyreállott alkotmányos viszonyokkal s az alkotmány helyreállásából kifolyólag a gazdasági élet terén előállható magyar követelésekkel, ill. a kormányzatra háruló kötelezettségekkel s így egyenes örököse és utódja a II. József-féle doktrinér elveknek.

A Herberstein v. Moltkétól megszemélyesített s a központi kormányzat gazdaságpolitikai szervében és az államtanácsban is lassanként többségre jutó szelídebb irányzat, nemcsak enyhébb, de alkotmányosabb is. A terhek egyenlőtlensége s ebből kifolyólag a két ország különböző módon kezelésének alapelve náluk is megmásíthatatlan meggyőződés ugyan és — hangsúlyoznunk kell minden magyargyűlölettől mentes —, a Mária Terézia kora óta eltelt évtizedeken át az ősökben meggyökeresedett s az utódokban átöröklődött adottság, mely ilyenformán minden érvelés és ellenbizonyíték számára megközelíthetetlen. Azonban emellett nem késnek levonni az alkotmány helyreállításából folyó következtetéseket és hajlandók megadni mindazokat az osztrákoknak osztogatott kedvezéseket, amik az alapelv, a különböző elbánás sértetlensége mellett keresztülvihetők s amellett igen jó eszközök arra, hogy kirakatba téve alkalomadtán megmutogassák őket a magyarságnak, mint a reciprocitás elve teljes érvényesülésének pregnáns kifejezéseit, az alkotmány tiszteletbentartásának bizonyságait s egyúttal nyomós okokat a rendek gravamenei ellensúlyozására. Ez az elgondolás vezethette a gyárschématizmusok összeállítását, a Direktórium felállítását, az ápr. 12-i vámrendeletet tudtul adó királyi kéziratokat, a magyar ipar számára megadott, feljebb tárgyalt kedvező döntéseket.

Nem szabad lekicsinyelnünk az engedményeket a vámügy terén, kevésre értékelnünk a privilégiumok, gyárengedélyek s egyéb kiváltságok megadását illetően a hatóságok kétségtelenül szabadelvű magatartását, ha már valamely esetre praecedens volt. Hogyha nem is hallgathatjuk el azt, hogy a teljesen egyenlő elbánástól I. Ferenc uralkodása első évtizedeiben éppoly távol voltunk, mint korábban, hogyha szomorúan kell is konstatálnunk, hogy míg más téren a liberalizmus már lassan ébredez a

creative commons A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából, az ISZT támogatásával készült.

központi hatóságok egyes tagjaiban,[48] bár a többség felfogása még a régi, mi minden vonalon csak a ferenci megkövesedett abszolutizmust és káros hatásait éreztük; hogyha mindezt meg is kell állapítanunk, nem hallgathatjuk el azt a kétségtelen tényt sem, hogy ezek — az igéretekhez képest — kicsiny eredmények is igen jótékonyak és jelentősek voltak a magyarországi gazdasági élet ipari ágának előmozdítását illetőleg és buzdítóan hatottak a vállalkozási kedvre, amit a — főleg 1794—1808 között — szaporodó gyárengedély és privilégiumkérések igazolnak.

Most még meg kell vizsgálnunk azt, nem volt-e más tényező is az alkotmány betűjéhez való ragaszkodás mellett, ami az enyhébb irányt javasolta. Erre legegyszerűbben egy konkrét eset ad felvilágosítást. Cserny Pál jubilált kamarai tisztviselő 1805-ben javaslatot terjeszt fel, melyben tanácsolja, hogy vegyék el a sasvári gyár vámkedvezéseit, mivel a gyárnak erre már nincs szüksége és kezeljék a többi gyárhoz hasonlóan. Az államtanácsban Baldacci javasolja, kérdezzék meg az alsóausztriai és morvaországi Bancaladministratiot, szüksége van-e még a gyárnak a kedvezésekre s nincs-e kárára a kedvezmény további fennállása a többi gyárnak. A király elfogadja a javaslatot és kéziratot küld gróf Zichy Károly kamaraelnökhöz ezzel a tartalommal.[49] 1806-ban az osztrák hatóságokon megy keresztül az ügy,[50] és csak 1807-ben tárgyalja a központi hatóság,[50a] ahol Zichy Károly gróf a referens. Különböző tárgyi okok, mint a változott viszonyok miatt a privilégium értékének lecsökkenése, a gyár által foglalkoztatott 14.000 ember megélhetése mellett azért is javasolja a privilégium fenntartását, mert ez a gyár az egyetlen ilyen Magyarországon és „jede auch nur scheinbare Schmälerung oder Bedrückung in den gegenwärtigen Zeitumständen einen unangenehmen Eindruck und Wirkung im ganzen Lande hervorbringen dürfte." Ugyanilyen értelemben nyilatkozik az üggyel kapcsolatban Herberstein v.

[48] Igy az ipari vállalkozás halálos ellenségének vélnek minden korlátozást a Finanz- und Kommerzhofstelleben. V. ö. 1806. okt. 20-i aktát, továbbá Krauss 1807. nov. 10-i javaslattervezetét és egy 1809. márc. 29-i dekrétumot. V. ö. Slokar: i. m. 44—46. ll. és 51. lapot. — Továbbá H. K. A. N. Ö. Kommerz Akten Fasc. Nro 72. 29. ex Martio 810. alatt a Bancohofdeputation 1809. febr. 16-i előterj.-ben gróf Chorinsky, báró Kielmansegge és Krauss liberális nézeteit a priv. rendszer eltörléséről, de a többség még fenntartja s így dönt a király is.

[49] Staatsrat 3567/1805. A m. udv. kanc. 1805. júl. 27.-i előterjesztése s aug. 7-én kerül körözésre.

[50] H. K. A. Ung. Kam. Akten Fasc. Nro 18. Subdiv. 1ma 5. ex Apr. 806. és 306. ex Julio 806.

[50a] H. K. A. Ung. Kam. Akten Fasc. Nro 7. Subdiv. 2da 1807. szept. 9. — Zichy Károly gróf 1807. jun. 21-i előterjesztése.

creative commons A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából, az ISZT támogatásával készült.

Moltke is, azzal a javaslattal kapcsolatban, hogy akik magasabb vámtételekkel akarnak védekezni az ellen a kár ellen, ami a kincstárat érné az új árúbélyegzés bevezetésekor, mivel ez nem terjedne ki Magyarországra s ezzel a vámrendszabállyal a tartománybeliek hátrányát is el vélik oszlatni, tárgyi érvek után azzal hárítja el, hogy „überhaupt kann während des gegenwärtigen Landtages der Zeitpunkt nicht vorhanden seyn von dieser Maassregel nur die entfernteste Erwähnung zu machen."[51] Az államtanács először egyhangúan el akarja vétetni a kedvezést Ratschky első votuma alapján, aki az árúbélyegzésből Magyarországra háramló haszonnal érvel,[52] azonban, mikor a király dilatorikus döntése által az ügy néhány hónapig húzódik s ezalatt eldől, hogy mégsem vezetik be különböző előzetes kifogások miatt az árúbélyegzést,[53] Ratschky maga javasolja, hogy erre való tekintettel új intézkedésig hagyják meg a privilégiumot, mert különben ellenséges indulatú bánásmódnak tekintenék Magyarországon. Ez megy át a királyi határozatba is, melyet Rainer főherceg ír alá.[54]

Ez a határozat és Zichy Károly gróf, meg Herberstein v. Moltke nézetei új indítóokát adják a bécsi kormány enyhébb álláspontjának. Amellett, hogy minden újítástól való félelmükben s a rendi panaszok kikerülése, ill. elhárítása céljából szigorúan ragaszkodtak az alkotmány *„betűjéhez"*, ami viszont azt eredményezte, hogy az alkotmányosság leple alatt tovább folyt az országnak végeredményében a mi beleszólásunk nélkül való kormányzása, még az a motívum is vezette a kormányzatot, hogy az ilyen külszínre paritásos elbánással nagyobb áldozatra bírja rá a rendeket, nagyobb összegű subsidiumot és természetbeni szolgáltatásokat préseljen ki belőlük hálából „alkotmányos érzésű és alattvalói érdekét szívén viselő királyuk" iránt.

Ezért óvakodtak, főleg országgyűlési év idején minden olyantól, ami gravamenre adhatna okot, ami alkalmas volna arra, hogy az adómegszavazási készséget csökkentse s ez a félelem legalább oly jelentős oka

[51] Ugyanott Herberstein v. Moltke 1807. jul. 4-i véleménye.
[52] Staatsrat 2823/1807.
[53] Staatsrat 2974/1807.
[54] Staatsrat 3726/1807.

creative commons A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából, az ISZT támogatásával készült.

volt a bécsi kormány iparpolitikája enyhébb irányának, mint az alkotmány betűjéhez való ragaszkodás, a „quieta non movere“ elvi álláspontja.[55]

Mérei Gyula.

OSZK
Országos Széchényi Könyvtár

[55] Azt a körülményt, hogy többé nem igyekezett a bécsi kormány a magyar ipart csak bizonyos ágak kifejlesztésére szorítani, mint ez Mária Terézia idején felmerült nézet volt, (Eckhart: i. m. 108—111. ll.), hanem mindenfajta ipari vállalkozást kedvezményezett, ha az a szokás s a gyakorlat folymán kialakult követelményeknek megfelelt, nem írhatjuk az enyhébb irány számlájára, hanem csupán az osztrák ipar fejlődésével magyarázhatjuk, mely elég erős volt ekkor már ahhoz, hogy a csaknem utolérhetetlen előnyt jelentő vámintézkedések védelme alatt nyugodtan szembeszállhasson a kezdeteknél tartó, kevéssé tőkeerős magyar iparral, s így a fentebb kiemelt közjogi viszonyok között élénk feltűnés keltésére alkalmas, ilyen rendkívüli s szembeötlő intézkedésekre már nem szorult rá.

Itt kell még megmondanom azt is, hogy a bécsi kormány magyarországi iparpolitikájából jelen kisterjedelmű cikkbe csak azokat a vonásokat vettem fel, amelyek leginkább jellemzik a két évtized tevékenységét, míg az elvileg kevésbbé fontosak csak egy későbbi, hosszabb lélekzetű előadás keretébe lesznek beilleszthetők.

creative commons A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából, az ISZT támogatásával készült.

BIHARI A BÉCSI KONGRESSZUSON ÉS A RÁKÓCZI INDULÓ BÉCSBEN.

A napoleoni századfordulón Bécs zenei élete, mint a császárváros műveltsége általában, sajátos, mozaikszerű képet mutatott.[1] Zavaros tarkasága híven tükrözte a Habsburgok birodalmának etnikai és kulturális összetételét. Bécs zenei multjában jelentkeznek a nagy nyugati kultúrák eredményei:[2] spanyol, olasz, francia, sőt az innsbrucki[3] és prágai[4] udvar közvetítésével franko-flamand hatások is. A politikai érintkezések nyomán új kulturális kapcsolatok keletkeznek. De az osztrák zene idegen stílusok konglomerátuma, nincs nemzeti, csak bizonyos lokális, népi jellege. Heurigés mulatozás, mámoros báli éjszaka, vidám utcai szerenád optimista hangulatainak színes ködéből született a bécsi keringő. Nem osztrák nemzeti, de bécsi talajból sarjadzik ki Schubert, majd Strauss János művészete. Az osztrák tartományokban felszívódnak ugyan hatások a műzenébe (bodenständiger Charakter), de ez csak színfolt: couleur locale (Haydn).[5] A bécsi iskola elnevezés csupán földrajzi megjelölés. Bécs sok lehetőséget nyujtott a falai között időző nagy mestereknek, de ezek nem írtak osztrák zenét. Gluck hellenizmusában francia és olasz pátosz vegyül,

[1] J. F. Mosel: Die Tonkunst in Wien während der letzten fünf Dezennien. Wien. Allgemeine Wiener Musik Zeitung. 1843. évf. — Wiener Musiker vor und um Beethoven von Robert Haas. Wien, 1927. A Wienerisches Diarium, majd Wiener Zeitung „Liste der verstorbenen in der Stadt" rovata alapján.

[2] J. Mantuani: Geschichte der Musik in Wien. I. B. Wien, 1904.

[3] Fr. Waldner: Nachrichten über die Musikpflege am Hofe zu Innsbruck von 1490—1519. Langensalza, 1898.

[4] E. Köchel: Die kaiserliche Hofmusik Kapelle in Wien von Jahren 1543—1867. Wien, 1869. — A. Smijers: Die kaiserliche Hofmusikkapelle von 1543 bis 1619. Studien zur Musikwissenschaft. 1919 VI—VIII. — G. Van Dorslaer: La chapelle musicale de l'empereur Rodolphe II-en 1594 és E. Haraszti: Mattheo Flecha le jeune, abbé de Tyon. Acta Musicologica. V. 4. és VII. 1.

[5] A. Schnerich: Das Niederösterreichische Lokalkolorit bey Haydn und Mozart. Wien, 1913. (Festschrift des Vereines für Landeskunde in Niederösterreich). — U. az: Geschichte der Musik in Wien und Niederösterreich. Wien, 1921.

creative commons A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából, az ISZT támogatásával készült.

Mozart zsenije olasz, német, francia, néha a népies bécsi frazeológiából teremti meg új nyelvezetét. Kamarastílusának olasz elemeit Fausto Torrefranca dolgozata világítja meg.[6] A flamand Beethovenben a legelszántabb osztrák hazafi sem fedezhet fel osztrák vonást.[7]

A német fajiság zenei jegyei korántsem olyan pregnánsak ritmikában, melodikában, mint a latin vagy szláv népeké. H. Joachim Moser megkísérelte, már tizenöt év előtt, megírni a német nemzeti zeneművészet történetét, a német szellemtörténet által lenézett, pozitivista Taine milieu elméletével próbálta megkeresni a specifikus német sajátosságokat és a harmónikus öntudatban látja a német faji gondolat legjellegzetesebb megnyilatkozását.[8] Ernst Bücken kölni professzor,[9] aki elsőnek formulázta meg a nemzeti szocializmus zenei programmját, a német fajiság jegyeit keresve a zenében, a germán területet tájszemlélet (Musiklandschaft) alapján osztályozza. Szerinte a „bayrisch-österreichischer Musikraum" osztatlan, egységes vidéket alkot München-Innsbruck-Salzburg-Wien vonallal, bezáróan a Burgenlandig, zenéjére a táj és klíma éppen olyan letörölhetetlenül reányomja bélyegét, mint a nyugati aleman vagy az északi frank területre. Camille Schneider[10] Salzburg zenetörténetének írója szintén nyíltan kimondja, hogy az osztrák zene csak egy fejezet a német zene történetéből. Sokkal nehezebb probléma, mellyel Bücken nem képes megbirkózni a faji kapcsolatok feszegetése: nem tud mit felelni, mikor a mannheimi német szimfónikus iskola mesterei csehek: Stamitz és társai.

Bécs zenei élete fejedelmi és főúri nemzetközi zenekultúra.[11] Hullámverése eljut a polgári rétegekhez is. (A nyugati polgári zenekultúra kétségkívül Bécsen keresztül érkezett el a magyar városokba).[12] De híjával van az öntudatos, osztrák, faji nacionalizmusnak, mely különben is hiányzott a bécsi nép érzelemvilágából: dinasztikus érzés helyettesítette. A hajnalodó század szinte groteszk összevisszaságában találja Bécs zenei éle-

[6] Mozart e il quartetto italiano. (Bericht über die musikwissenschaftliche Tagung der Internationalen Stiftung Mozarteum in Salzburg, herausgegeben von Erich Schenk. Leipzig, 1932.)

[7] E. Closson: L'élément flamand chez Beethoven. Bruxelles, 1928.

[8] Geschichte der deutschen Musik. I. k. Berlin, 1920. Ursprung, Auffassung und Eigenart der deutschen Tonkunst (10. l.).

[9] Ernst Bücken: Deutsche Musikkunde. Potsdam, 1935.

[10] Camille Schneider: Geschichte der Musik in Salzburg von der ältesten Zeit bis zur Gegenwart. Salzburg, 1935.

[11] Az osztrák fejedelmi udvar zenei életéről lásd Adler Guidó bevezetését a Musikalische Werke der Kaiser Ferdinand, III. Leopold, I. Joseph 1. Wien, 1892.

[12] Eberhard Preussner: Die bürgerliche Musikkultur. Hamburg, 1935.

creative commons A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából, az ISZT támogatásával készült.

tét.[13] Gluck és Mozart már halott, Haydn elöregedett, Beethoven még nem érkezett el a csúcsra, Schubert csak Sängerknabe. A hivatalos tekintélyt idegen nagyság képviseli: a mindenkitől rettegett, cselszövő olasz Salieri, akinek intrikáit Mozart is megsínylette. Az osztrák zeneszerző gárda, melynek túlnyomó részét oly szívósan ontja a birodalom zenei rezervoárja, Csehország: unalmas középszerűség, szürke Hofcompositor, Kappelmeister, Kammermusikus, mint a két Kozeluch, Krommer, Preindl, Sechter, néha akad köztük kiváló teoretikus: Albrechtsberger, Beethoven mestere, az egykori győri orgonista. De élő zenei érték nem maradt utánuk, nevüket csak a történetíró ismeri. A zenés színházak az olasz és francia művészetnek hódolnak, olasz és francia darabokkal, énekesekkel és táncosokkal.[14] Zenei exotikum: a Habsburgok birodalmának népei és néptörzsei.

Bécs zenei életének megfigyelése igen fontos a magyar zenekultúra szempontjából is. Nemcsak azért, mintha a Kaiserstadt Pest-Budán és Pozsonyban találta volna meg provinciális reflexét, (Erdély zenekultúrája önállóbb és magyarosabb)[15] s mintha — újabban szeretik hangoztatni — a külföldi áramlatok s így a zenei irányok is kizáróan, vagy főkép, német és osztrák közvetítéssel jutottak volna el hozzánk, vagy, mert német és osztrák, (sokkal inkább cseh) mestereket találunk a magyar zene bölcsőjénél. Ez a felfogás szinte kolonizálja a magyar szellemiséget és a bécsi kultúra mechanikus függvényévé süllyeszti, ugyanakkor megfeledkezve a most említett döntő körülményről, hogy Bécsnek nem volt nemzeti zenekultúrája, nem tartja számon, milyen kezdeményező, vezető és kialakító szerepet játszott a magyarság Bécs zenei életében. Nem osztrákok, de cseh és magyar főurak irányítják a birodalom művészetét.

A barokk Bécsnek magyar főurak a legkiválóbb mecénásai.[16] Né-

[13] E. Hanslick: Geschichte des Concertwesens in Wien. Wien, 1869. — Perger und Hirschfeld: Geschichte der Gesellschaft der Musikfreunde. Wien, 1912. Mandyczewski pótkötetével.

[14] L. V. Sonnleithner: Materialien zur Geschichte der Oper und Musik in Wien. (Kézirat a Gesellschaft der Musikfreunde könyvtárában.)

[15] Lásd Allgemeine Musikalische Zeitung. Leipzig, Jahrgang XIV, 1812, No. 28. Klausenburg in Siebenbürgen... Mithin herrscht hier in der Musik grösstentheils ungarischer Geschmack...

[16] A bécsi magyar főúri zenekultúráról másutt óhajtunk beszámolni. Addig utalok a párisi Revue Musicale 1932. évfolyamában megjelent dolgozatomra: Les Eszterházy d'après des documents inédits de l'époque, melyben felhasználtam J. Nissle közléseit is. (Berliner Allgemeine Musikalische Zeitung. 1829. No. 23. Erinnerungen aus Wien, Ungarn, Sicilien und Italien). Nissle kürtös volt a híres zenebarát Végh Ignácnak, a verebi földesúrnak zenekarában. A verebi kúria életéről az alábbi ismeretlen, rendkívül érdekes leírást olvassuk: Auf unser Reise nach Ofen hatten wir überall Gelegenheit zu bemerken, wie sehr auch der ungarische Adel die Musik schützte und liebte. Wie erstaunte ich aber, als ich auf dem Gute

creative commons A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából, az ISZT támogatásával készült.

melyik valóságos zenei udvartartással büszkélkedik, első sorban a kismartoni herceg, Eszterházy Miklós, aki télen Bécsben rezideál. Haydn gazdája, Beethoven pártfogója, zenetörténeti jelentősége a Lobkovitzok és Schwartzenbergek fölé magasodik. A Privatcapellék sorában kitünnek Eszterházy Ferenc és a két Eszterházy János orkesztere, Batthyányi József hercegprimás bécsi, hainburgi és pozsonyi zenészei, Grassalkovich Antal herceg Harmoniemusik-ja. A zenészek örömest használják a fürstlich Batthyánischer vagy Esterházyscher Kammervirtuos címet. A magyar főurak áldozatkészségét nemcsak a nagy mesterek, de a kevésbbé neves komponisták is élvezik. A Forkel-féle Musikalisches Almanach 1782—89. évfolyamai, a Musikalisches Almanach für Deutschland auf das Jahr 1783. (Leipzig), a Schönfeld-féle Jahrbuch der Tonkunst az 1796. évről, a Wiener Theater Almanach 1794—96. kötetei, a századforduló leghíresebb zenei utazójának, Friedrich Reichardtnak levelei,[17] a gazdag egykorú mémoire irodalom, Zinzendorf[18] és Rosenbaum[19] kéziratos naplói, a titkos rendőrök, a konfidensek jelentései,[20] az Adeliges Liebhaber Con-

des Herrn von V. alles in grösster Bewegung fand. Auf einem Platze wurde ein Theater errichtet, in der Nähe desselben Dekorationen gemalt, hier übte man schon mehrere Gesangstücke; dort sass ein Wiener Komponist in voller Arbeit, seine Opern zu vollenden und ich selbst musste mit Extrapost eine zweite abzugewinnen suchen. Der allgemeine Kunsteifer hatte etwas ansteckendes, in 4 Wochen ward alles flott. Die Söhne der Herrn v. V. und andere brave Dilettanten hatten Gesangpartien übernommen, sechs gute Geiger besassen wir selbst und von Wien und Ofen kamen die übrigen Künstler. Der angesehendste Adel der Umgegend hatte sich versammelt. Man war einerseits eben so begierig zu hören und zu sehen als anderseits sich hören und sehen zu lassen. Die allgemeine Theilname, das frische Leben welches in der Aufführung herrschte, ermangelten nicht die Darstellungen mit dem belohnenden Beifall zu krönen und Konzerte und Tafelfreuden beschlossen die Festlichkeit. Mit Vergnügen wahrte man hier was innige Liebe zur Kunst im Verein wahrer musikalischer Anlagen einer blos mehr ausgebildeten Kehlfertigkeit gegenüber zu wirken vermögen, etc. A közreműködők közül főkép egy francia énekest dícsér (eine herrliche, umfangreiche Bassstimme). Nissle neve nem szerepel a cikk alatt, de Kastner (Bibliotheca Beethoveniana. Leipzig, 1924) megállapította szerzőségét. — Itt említünk meg egy nálunk még szintén ismeretlen adatot: Gyrovetz, akinek hat szimfóniáját megvette Batthyány József hercegprímás, Eszterházy Miklós herceg számára írt egyházi zenedarabokat, melyeket a herceg bécsi palotájának „szalonjában" mutattak be kórussal és zenekarral. (Lebensläufe deutscher Musiker von ihnen selbst erzählt. B. III/IV. Adalbert Gyrovetz herausgegeben von A. Einstein. Leipzig, é. n. 108 l.)

[17] Vertraute Briefe geschrieben auf einer Reise nach Wien und den Österreichischen Staaten zu Ende des Jahres 1808 und Anfang 1809. Eingeleitet und erläutert von Gustav Gugitz. I—II. B. München, 1918. (Denkwürdigkeiten aus Altösterreich.)

[18] Haus-, Hof- und Staatsarchiv.

[19] Nationalbibliothek. Handschriften Sammlung. Ser. Nov. 2001. VII. B. 1814—17.

[20] August Fournier: Die Geheimpolizei auf dem Wiener Kongress. Eine Auswahl aus ihrem Papieren. Wien, 1913. — Sokkal gazdagabb és érdekesebb: Commandant M. H. Weil: Les dessous du Congrès de Vienne d'après les documents originaux des archives du ministère impérial et royal de l'Intérieur a Vienne. Tome I—II. Paris, 1917.

creative commons A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából, az ISZT támogatásával készült.

certek, a Cavalier Concertek műsora, az egykorú sajtó rengeteg adatot őriztek meg a bécsi magyar arisztokrácia zenei tevékenységéről, mely kétségkívül nagyban hozzájárult, hogy Reichardt ezt írja Bécsről: „Nach Paris die erste Stadt in Europa für ausübende Musik". Tizennyolc nap alatt Mozart kilenczer játszik Eszterházy János gróf bécsi palotájában.[21] „Akadémiáinak" bérlői között számos magyar főnemest találunk.[22] Bécsi magyar mágnások hívták meg 1762-ben Pozsonyba a csodagyermek Mozartot, aki nővérével és atyjával két hétig tartózkodik a koronázó vá-

[21] Die Briefe W. A. Mozart. Herausgegeben von L. Schiedermair. München, 1914. II. k. 66. sz. levél. Mozart dirigált is Eszterházy János gróf palotájában, így Carl Philipp Emmanuel Bach: Die Aufferstehung und Himmelfahrt Christi kantátéját (1788. február 26. és március 4., Forkel: Musikalisches Almanach auf das Jahr 1789, 121. l.). Nehéz megállapítani, melyik Eszterházy Jánosról lehet ezúttal szó. A Jahrbuch der Tonkunst (1796.) megemlít egy E. J. grófot: „Esterházy Johann Graf von, ein schätzenswürdiger Freund der Tonkunst, welcher die Hoboe mit Gefühl und Delikatesse bläst." (Róthkrepf—Mátray innen fordította: „Gr. E. J. Bétsben a XVIII. század végén a muzsikának betses barátja, a hoboát különös lágy érzéssel fujta". A muzsikának közönséges története. Tudományos Gyüjtemény 1832. VII. k.) „Főmuzsikusa" Wranitzky Pál, aki a Szent Korona visszahozatalakor írja A magyar nemzet öröme művét. Egy nagy szimfónia három darabból álland. I. A nemzet első vigassága s ennek elterjesztése. II. A rendek kellemetes érzékenységei és azok közt visszatért egyesség. III. A község öröme a Szent Korona visszaérkezése alkalmatosságával. Offenbach 1790. Ez az E. J., kinek felesége Roisin Franciska márkinő, 1775-ben született s így 1784. március 20-án, mikor kelt Mozart levele, még csak kilenc éves. „Az Eszterházy-család és oldalágainak leírása" (E. János gróf tollából. Budapest, 1901.) című megbízhatatlan és hiányos munka E. Miklósnak írja. Nagy Iván (Magyarország családai címereikkel és nemzedékrendi tábláikkal. Pest, 1858, IV. k.) E. Miklós Jánosnak. Schubert pártfogóját is írják még néha E. Jánosnak, aki teljes nevén E. János Károly. Azt hisszük, hogy Mozart pártfogója, a cseszneki ágból származó Galánthai Eszterházy Nepomuk János gróf (1754—1840.), felesége, Bánffy Ágnes bárónő (Gothaisches Genealogisches Taschenbüch der gräflichen Häuser. Gotha, 1927, 146. l.), aki „Rath im Herrenstande" az alsóausztriai kormányzatban, (Hof- und Staatschematismus der röm. kais. königlichen und erzherzoglichen Haupt und Residenzstadt Wien, 1781 Wien, 165. l.). Gyüjteményeit Böckl alább idézett jegyzéke ismeri. — Még egy Eszterházy János jöhetne szóba, Eszterházy Miklós koronaőr fia, a család tatai ágából, aki testvérével, Ferenccel, a szisztovai béketárgyalásra kiküldött követtel együtt, a Lipót király által a nádor számára összeállított listán mint olyan szerepel, „qui se sont malconduits à la diète", (Mályusz Elemér: Sándor Lipót főherceg Nádor iratai. Budapest, 1926, 446 l.), de a kérdéses időpontban nem találjuk nyomát Bécsben. — Jó viszonyban volt még Mozarttal Gróf Eszterházy Ferenc kancellár is, kinek palotájában énekelték Ph. E. Bach, Händel, Pergolese kórusait (Schönfeld, 70. l.). Nagymestere a Zur gekrönkten Hoffnung im Orient in Wien szabadkőműves páholynak, melynek tagjai közé tartozott Mozart is. Halálára írta a Maurische Trauermusikot (Waldersee—Köchel: Mozart. Chronologisch-Thematisches Verzeichniss seiner Werke. Leipzig, 1905.; No. 477.).

[22] Mozart id. levele atyjához: Gróf Nádasdy generális, Bánffy gróf, Izdenczy, Pásztory. Eszterházy Ferenc gróf; E. János gróf és grófné, Ürményi, Erdődy László gróf, Batthyány Antónia grófnő, Zichy István és Károly gróf.

creative commons A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából, az ISZT támogatásával készült.

rosban.[23] Nem Bécsbe szakadt magyar-e Monsieur Gáll Lajos[24] a Landstrassén, a Blumengasse 104. sz. alatt, „a nagy emlékezetű Mozartnak nemtsak tanitványa, hanem maga is a fortepianon virtuoz s mestere munkáit két klavirra alkalmaztatja" s akit Réthy András a Hazai és Külföldi Tudósításokban (1823. évi 23. sz.) figyelmébe ajánl „azon hazafiaknak, akik mind annak, ami jeles és szép, honyitásában olly jelesen buzognak, hogy értekeződjenek vele?"[24] Carpani, a Bécsben élő olasz, Haydnról írt könyvében, melyet majd Stendhal plagizálni fog, olvassuk, hogy a Pálffy grófi család ezernél több művét őrzi a milanoi Giovanni Battista Sammartininek,[25] Gluck mesterének, kinek jelentősége a prebeethovenizmusban csak most kezd igazán kibontakozni. A legfőbb hivatalos zenei hatóság, a Hofmusikgrafamt, élén Amadé Tádé gróf Hofmusikgraf. Nemcsak zeneszerző, de tökéletes zongoraművész. A Vaterländische Blätter für den Österreichischen Kaiserstaat elragadtatva írja: „Das Spiel des Herrn Grafen von Amadé hat bei einer fast unglaublichen Geschwindigkeit, ebenso viele Deutlichkeit als Präzision." (1808. No. VI.). A ma is virágzó Gesellschaft der Musikfreunde-nak első elnöke Apponyi Antal György gróf (1814—17), a hivatalos Wiener Zeitung így emlékszik meg róla: „Die bekannte Kunstliebe und der Eifer, mit welchem dieser allgemein geschätzte Cavalier alles gute und nützliche zu unterstützen pflegt, berechtigen zu den schönsten Erwartungen für das Gedeihen dieser Gesellschaft, welche sich so rühmliche Zwecke vorgesehen hat." (1814. október 20.), Ugyanő ajánlotta Haydn-t a szabadkőműves páholyba.[26] Széchenyi Ferenc grófnak, a Nemzeti Múzeum alapítójának, landstrassei háza nemcsak az aufklärismust támadó „kirchliche Romantik" központja, de a főúri zenekultúrának is.[27] Maga a gróf is muzsikus — Kis Czenken nyolc tagból álló „harmoniás udvari kart" (fúvó zenét) tartott 1778—1784-ig, fia, Lajos, szintén. Leánya, a későbbi Batthyány Miklósné grófné, zeneszerzéssel is foglalkozott: a Passy-féle Orgeltöne vallásos dalgyüjtemény (Haslinger kiadása) három dalt közöl a grófnétól is. A bécsi színházak élén is magyar főurak állanak. (Direktion der Cavaliere). Még Musik-

[23] Mozart Lipót 224. és 231. sz. levele Hagenauerhez (Schiedermair: IV. k.).

[24] Gáll Lajos neve ismeretlen a Mozart irodalomban. Egyetlen művét találtam a Gesellschaft der Musikfreunde könyvtárában: Six variations pour le pianoforte sur l' Air a Schusserl und e Reinerl composées et dediées à Mademoiselle Elise de Frank par Louis Gall. Linz, im Verlage der bürgerl. Noten und Kupfer druckerey.

[25] Le Haydine. Wien, 1812. IV. levél, 84. l.

[26] Gräfin Wilhelmina Thun geb. Gräfin Ulfeld. Ein Beitrag zur Beethoven Litteratur. Altwiener Kalender von Alois Trost. Wien, 1922. 122 l.

[27] Fraknói Vilmos: Gróf Széchenyi Ferenc, Budapest, 1906. 11. l. — Walburga Schweitzer: Kirchliche Romantik. Die Einwirkung des heil. Klemens Maria Hofbauer auf das Geistesleben in Wien, 1926. Kézirat. Universitätsbibliothek D. 792. 127 l.

creative commons A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából, az ISZT támogatásával készült.

lehranstaltot is alapít, a Theater an der Wien mellett, Pálffy Ferdinánd gróf, a nagy életművész, kinek személyében Magyarország olyan kiváló színházi szakembert adott a birodalomnak, hogy csak Papillon de la Fertét, XV. Lajos intendánsát hasonlíthatjuk hozzá. A Beethoven körüli bécsi, magyar baráti körből egyedül domanoveczi Zmeskáll Miklóst, a magyar kancellária titkárát említjük, kompozicióit a Gesellschaft der Musikfreunde könyvtára őrzi.[25] A bécsi dilettánsok között sok a magyar mágnás műkedvelő,[29] a világi és egyházi zeneszerzők között szintén, Csáky Lajos gróf, Sztáray Mihály gróf, Podmaniczky Lajos gróf, Eszterházy Károly gróf stb.[30] Kivételes helyet foglal el Bécs szellemi életében a nők bálványozott kedvence, Kisfaludy Sándor, a daliás testőrhadnagy, nevét művészi körökben viszonya Viganóné Medina Máriával, a „cadixi születésű spanyol", de igazában bécsi származású és a prózai Josepha Mayer nevet viselő, híres táncosnővel[31] teszi ismertté, aki „egy korig a földön idvezítette".[32] Jó zenész, hegedűn és „a magyar tárogatónak kiműveltebb másán, a hautbois-on" játszik.[33] Komponálgat „s maga is mindig bánta, hogy a' Muzsika elveit, a' Generál Basszust meg nem tanulta, mert nagy hajlandóságot és tehetséget érzett magában a' hangköltésre, mellyben Avatottak' állitása szerint, igen eredeti Ideáji voltak: mint p. o. az, hogy Ő historiai rajzolatokat, Catastrophákat, költői Fantáziákat, Regéket s'a'. t. szeretett volna Muzsika által kifejezve előadni".[34] Bécs legünnepeltebb mestereivel érintkezett. „Esmerte Salierit, Weiglt és Beetho-

[28] A. Sandberger: Ausgewählte Aufsätze zur Musikgeschichte. München 1924. II. k. 213—225. Beethoven's Freund Zmeskall als Komponist. — Beethoven első trióinak Subseribenten Liste-jén szerepel Almássy Babette, Apponyi Antal gróf, Beleznay tábornok, Berényi György gróf, gróf Csáky alkancellár, Cziráky Antal gróf, Erdődy József gróf és grófné, Esterházy János gróf és Miklós herceg, Grassalkovich herceg, Illésházy István gróf, Károlyi grófné, Pálffy gróf kancellár, Podmaniczky báró, Zichy grófnő.

[29] A bécsi, magyar, főúri zenekulturára lásd még: Adressenbuch von Tonkünstlern Dilettanten, Hofkammer-Theater und Kirchenmusikern, Vereinen, Heer und Pensioninstituten, Bibliotheken zum Behilfe der Tonkunst, k. k. privil. Kunst- und Musikalienhandlungen, Instrumentenmachern etc. in Wien. Verfasst und herausgegeben von Anton Ziegler 1823. és TH. H. Böckh: Merkwürdigkeiten der Haupt und Residenzstadt Wien und ihre nächsten Umgebungen. Wien, 1823.

[30] L. Traeg, Cappi, Diabelli, Haslinger, Mollo, Steiner et comp. etc. zeneműkiadók katalógusait és a Meysel—Whistling—Hofmeister zenei bibliografiáit 1817-től.

[31] Katalog der Portrait Sammlung der K. und K. General Intendanz der K. und K. Hofmeister. Wien, 1882. Gruppe IV. 440. l.

[32] Angyal D.: Kisfaludy Sándor minden munkái. Budapest, 1892. VII. k. Napló és Önéletrajz. 216. l.

[33] U. o. 383. l.

[34] U. o. 388. l.

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából, az ISZT támogatásával készült.

vent..."[35] Magyarországi zeneszerzők: Fusz János és Spech János életük jelentős időszakát töltik Bécsben, ahol megbecsült zenei tényezők. Utóbbi a kor legnagyobb zeneelméleti tekintélyének, a Beethoventől is tisztelt Reicha Antalnak, a párisi konzervatorium professzorának eszméit és rendszerét népszerűsíti.[36] A Bécsben élő magyar művészek közül csak Bőhm Józsefet, Beethoven temperamentumos magyar hegedüsét („der wackere Fiedler")[37] és Szalay József zongoraművészt („Hummels hoffnungsvoller Schüler", írja róla az Allgemeine Musikalische Zeitung 1817, No 25.) említjük.[38] Amíg idehaza megindul a hangjegymetszés és nyomtatás, az első magyar zeneművek Bécsben jelennek meg. Háromszázat meghaladja a Bécsben napvilágot látott magyar táncok száma.

Nemrégen szemére vetették Eszterházy Miklósnak, hogy nem teremtett magyar zenekultúrát.[39] A herceg itthon és Ausztriában egyetemes, nyugati zenekultúrának volt a munkása. Magyar zenekultúrát nem teremthetett a semmiből, ezt majd csak alulról feltörő, évtizedes, érlelő folyamat hozza létre, nem felülről, a hangversenyteremből kiinduló processzus. Eszterházy Miklós folyton járta a nagy metropolisokat és szinte személyesen közvetítette a nyugati áramlatokat az osztrák-magyar birodalomba. A nyugati zenekultúrát fejlesztette Bécsben, csak úgy, mint Kismartonban, sőt akár azt is mondhatjuk, hogy Eszterházy a kismartoni, tehát magyarországi, zenekultúrát vitte át Ausztriába. Ez a zenekultúra épen úgy nem magyar, mint nem osztrák, de nemzeközi. A pozsonyi mágnások mikor elindítják a világhír felé a kis Liszt Ferencet, még nem nemzeti, de egyetemes célt szolgálnak. Hogyan bontakozhatott volna ki nálunk faji művészeti öntudat, mikor még Ausztriának sem sikerült felszabadítania magát az olasz zenei imperializmus alól, épen úgy nem, mint a másfélszáz milliós Oroszországnak? Eszterházy „idegen" zenekultúrája még sem maradt gyökértelen Magyarországon, hozzájárult a magyar ugar feltöréséhez, zenekulturális feltételek megteremtéséhez s így előkészítette a talajt az eljövendő magyar nemzeti zene számára.

*

[35] U. o. 389. l.

[36] A Magyar Zenei Lexikon (1931) szerint Spech 1836-ban halt meg Bécsben. A bécsi Stadtarchiv-ban átnéztem a Totenprotokollokat 1834—1840-ig, de Spech nem fordul elő.

[37] Th. Frimmel: Lose Blätter zur Beethovenforschung. II. 61. l.

[38] Benyovszky Károly könyve (I. N. Hummel. Der Mensch und Künstler. Bratislava, 1934.) igen fogyatékos H. magyar vonatkozásaiban. Nem ismeri Szalayt; H. szerzeményeinek jegyzékéből hiányzik a Ricordinál megjelent Ballabile Ongarese. (Whistling: Handbuch der musikalischen Literatur. Leipzig, 1828. 830. l.).

[39] Farkas Gyula: Magyar romantika. Budapest, 1930.

creative commons A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából, az ISZT támogatásával készült.

A XIX. század a nemzeti zenék divatját hozza. A *Nationalmelodie* mindenütt kezd divatba jönni. Az „osztrák" zenei stílus felemás egyvelegében a nemzeti dallam élénkebb koloritot jelent. Bécsben a zenei divaton kívül a Habsburgok politikai célzatosságból is igyekeztek hízelegni a monarkia néptörzseinek, viseletük, népzenéjük és táncuk dédelgetésével. A „Königlich allergnädigst privilegirte Anzeigen aus sämtlichen kaiserl. Königlichen Erbländern" újság 1776. évfolyamában érdekes cikket közöl „Von der Geschichtlichkeit der Zigeuner" címmel a magyar zenéről. A magyar tánc és a magyar nóta népszerű a császárvárosban, kivált a verbunkos. Haydn, Beethoven és Schubert is felfigyelnek reá. Magyar lovasregement, székely huszár járja,[40] magyar cigány húzza. Német katonatiszt figyeli meg legélesebben a verbunkos koreografiáját, mely félreismerhetetlenül lovas katonára vall, aki elfáradt tagjait fokozatosan, a lassúból gyorsba való átmenetellel akarja felüdíteni.[41] Az osztrák zeneszerzők észreveszik a verbunkosban kínálkozó nagyszerű lehetőségeket, papírra vetik a levegőben röpködő, izgató dallamokat, melyek tüze rögtön kihamvad a lélektelen feldolgozásban. A tiroli és a lengyel tánc, kozáktánc, kalamajka stb. mellett a Werbungstanz, Ungarischer Nationaltanz, Ungarisches Nationalballett egyre gyakrabban jelentkezik. Érthetetlenül Adler Guidó, az osztrák zenei monumenták szerkesztője nem ismeri a magyar verbunkos vonásait Bécs zenei arculatán, csak a későbbi és jelentéktelen csárdás-hatásról tud.[42] A verbunkos csakhamar udvarképes,[43] majd bevonul az udvari színházakba, melyek színpadán olasz és francia koreografusok stilizálják.[44] Ez már átmenet a pesti és budai verbunkos feldolgozásokhoz, a romantikus, magyar zenei nacionalizmus hírnöke. A magyar dalnak útjában nyugat felé Bécs az egyik kapuja. Innen

[40] Magyar Hirmondó 1793. május 24. — Székely huszárok tánca után írja Bengraf József 1785. körül magyar ballettjét: „Trois divertissements pour le clavecin seul avec un ballet hongrois composés par M. Joseph Bengraf, se vend à Pest chez Weingang et Koepf libraires, à Vienne chez Cristoph Torricella, marchand d'Estampes et Editeurs de musique." A ritka mű (Bibliothek der Gesellschaft der Musikfreunde. Inventirt No. 3045.) előszavában (14. l.) Bengraf a következőket írja: „J'avois composé le ballet suivant pour une masquerade d'Houssarts dits Szeklers et je le donne maintenant au jour accomodé au clavecin autant qu'il était possible cette sorte de danse nationale ayant tout de singulier aussi bien dans l'éxécution et dans l'accompagnement que dans l'invention qu'il faut l'écouter pour en saisir le génie et l'énérgie. Les notes marquées d'un / demandent un accent plus fort."

[41] Historisch-politisches Journal der kaiserl. königl. Erblande 1792. évfolyamában Ungarischer Nationaltanz. Ein Brief eines deutschen Offiziers aus Gegend Pest (193—198). Újra lenyomatva Réthei Prikkel Marián: A magyarság táncai. Budapest, 1924.

[42] Musik in Österreich. Studien zur Musikwissenschaft. Wien, 1929.

[43] Magyar Hirmondó 1793. január 25.

[44] V. ö. 1932. októberben a Magyar Történeti Társulatban tartott felolvasásomat: A verbunkos és a bécsi színpad a napoleoni századfordulón (sajtó alatt).

creative commons A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából, az ISZT támogatásával készült.

árad szét Németország, Itália és Franciaország, sőt Anglia és Oroszország felé s csakhamar az európai érdeklődés központjába kerül. Rochlitz nagytekintélyű zenei újságja, a lipcsei Allgemeine Musikalische Zeitung behatóan ismertetést közöl a magyar táncnótákról, Klein Henrik tekintélyes pozsonyi zeneszerző, Erkel Ferenc mestere tollából.[45] A bécsi hegedűsök tudják, hogy a magyar dallal nyugaton sikerre számíthatnak. Franz Pechatsek a Kärtnerthortheater első magánhegedűse, Pesten is nagy sikert arat magyar változataival (1818. szept.), melyeket hasonló sikerrel mutat be Párisban (1822. dec.).[46]

A magyar dal terjesztője a magyar katona, a magyar cigány, a magyar hegedüs. A magyar zene multját Bécsben még csak nagyon homályosan ismerjük. Talán a legelső bécsi komponista, akit megfogott a magyar kolorált hegedüjáték és magyar dallam varázsa: a török ostrom idején elesett Alessandro Poglietti, olasz zeneszerző és orgonista. *Rossignolo* című suitejében (1677) a Böhmisch Dudelsack, Holländisch Flageolett, Bayrische Schalmey, Steyermarkher Horn, Hanaker Ehrentanz, Polnischer Sablscherz és Französische Baiselemens mellett az *Ungarische Geige* is felhangzik.[47] Poglietti nemcsak az Ungareschák szellemében akarja a magyar dalt stilizálni, de a hangszer előadásbeli sajátosságait is törekszik visszaadni.[48] Ezután jó ideig nincs pozitív adatunk a magyar dal bécsi életéről, a magyar muzsikusok bécsi szerepléséről.

[45] Ueber die Nationaltänze der Ungarn. Allgemeine Musikalische Zeitung, 1800 No. 35.

[46] Allgemeine Musikalische Zeitung mit besonderer Rücksicht auf den österreichischen Kaiserstaat. 1818. oct. 3. és 1822. jan. 5. sz. — A munka címe: Variations pour le violon sur un thème hongrois avec l'accompagnement de deux violons, alto et violoncelle composées et dédiées à Monsieur le Ignace de Guadagni, colonel de sa Majesté I. R. A. (Machetti). Bécs Nationalbibliothek. — Gvadányi Ignác gróf fia az írónak, meghalt 1828-ban. (Széchy Károly: Gróf Gvadányi József. Budapest, 1894. 77. l.)

[47] Kiadta Hugo Botstiber a Denkmäler der Tonkunst in Österreich gyüjtemény XIII. 2. kötetében (Wien, 1903.). — Poglietti a szerzője a Toccatina sopra la Ribellione di Ungheria című cembalo suitenek, mely a Frangepán, Nádasdy, Zrinyi összeesküvés tragédiájának hatása alatt készült. — V. ö. még A. Koczirez: Zur Lebensgeschichte Alessandro da Poglietti's. (Studien zur Musikalwissenschaft. Wien, 1916.)

[48] Poglietti Ungarische Geige-jét két évtized mulva követte a Musikalisch / Türkischer Eulenspiegel / Das ist: / Seltsame Possen von einem sehr gescheiden Türkisch-Kayserlichen Hof- und Feld-Narren / welcher Nachgehends gar / Muffti worden; / Aus dem Weldbekanndten / Ungarischen Kriegsroman / extrahiret / und mit Ungarisch / Griechisch-Mosco / witisch-Wallachisch-Kosakisch-Rusnakisch und Pohlnisch lustigen Balleten mit ihen Proportionibus auch andern / nützlichen blasend-geigenden Sonaten / illustrirt / und Mit auff Anspruch einiger werthsten Freunden componiret und in Druck herausgelassen / Von / dem bekanndten / Dacianischem Simplicissimo in Güntz. Daselbst gedruckt im Jahr 1688. — A munka, mint címe is mutatja, a három év előtt megjelent Ungarischer oder Dacianischer Simplicissimus hatása alatt készült, szerzője Daniel Speer, Kőszegen élő német zenész, akiről a besztercebányai születésű Francisci Mihály, Bél Mátyás barátja, pozsonyi zeneigazgató, is

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából, az ISZT támogatásával készült.

1750. körül már felhangzik a bécsi színpadon is a magyar dal. Joseph Kurz a bécsi Stegreif komédiában Hanswurst testvérének, Bernardonnak megteremtője, s aki 1747-ben és 1751-ben Pozsonyban is járt, egyik bohózatában magyar népdalt énekeltet, melyet eddig senki sem méltatott figyelmére. A bécsi Stadtbibliothek 22200A jelzésű unikuma[49] közli a dal szövegét, melyet először Madame Theresia Kurzin énekelt:

Velem parantsaly
Kedvedben kapsaly
Szived szándékát
Ad akarattyát.
Jaj mind óhajtom
De nem várhatom
Szived megtetszett
Nálam nyert kedvet.

A XVIII. század derekán a magyar nóta már beszűremkedett a bécsi színpadra. Szinte egyidejűen a magyar tánc is.

Az első magyar hegedüs, kinek bécsi tartózkodásáról tudunk, a romantikus verbunkos triász tagja: Lavotta János; „a muzsika igazgatás-

szól önéletrajzában (Mattheson: Grundlage einer Ehrenpforte. Hamburg. 1740. 77. l.). A berlini Staatsbibliothekben található gyüjtemény három magyar táncot is tartalmaz (8, 10, 20): Hungarisch Ballet sammt Proportion. Speer jegyzetben, igazolására, a következőket mondja: Der günstige Music-Freund wolle nicht gedenken / ob wäre diesen Balleten nur pro forma die Nationalunterschrift beygelegt worden. Nein: Der Author hat selbsten bey allen diesen Völcken Frölichkeiten auffgewahrt / und solche lustigen Ballet, welche sie gar zierlich Tantzen / bey 200 zusammengeschrieben / welche auch in folgenden auslassenden Jocoseriis in Druck kommen werden. — Speer, aki Boroszlóban városi sípos, majd Göppingenben kántor, valószínűen Kőszegen is működhetett. Másik, 1685-ben, Asne de Rilpe néven (anagramm Daniel Speerből) kiadott gyüjteménye: Neu gebachene Taffelschnitz, öt síposnak, (Zinkemist) ajánlva, köztük a soproni Stadtpfeifer Besslernek. Érdemes volna kinyomozni a nyugatmagyarországi városokban élt német zenészeket, akik magyar földön is összetartottak. — V. ö. H. J. Moser: Daniel Speer als Barockdichter. Euphorion, 1933. — U. az: Corydon, das ist: Geschichte des mehrstimmigen Generalbassliedes und des Quodlibets im deutschen Barock. Brandenburg, 1934.

[49] Neue Arien, welche in der Comedie gesungen werden betitelt Die fünf kleinen Luftgeister oder Die Wunderlichen Reisen des Hannswursts und Bernardons nachher Hungarn, Italien, Holland, Spanien, Türkey und Frankreich wobey dieselben als zwey undankbare Schüler einer grossmütigen Zauberin von solcher auf das lächerlichste ausgezahlet werden... Madame Theresia Kurzin in der Personnage der Fiametta sowohl in allerhand Trachten als auch in denen Arien (wovon eine jede nach ihrer Landesart und Sprache gesungen wird) besonders zeigen. Componirt von Joseph Kurz. — A VII. jelenet, melyben a magyar dalt éneklik Hannswurst, Bernardon és Fiametta — valamennyien magyar kosztümben — színhelye Pozsony. A köteten nincs évszám. Blümml és Gugitz műve: Alt-Wiener Volksbühnen. Wien, 1925. nem ismeri.

creative commons A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából, az ISZT támogatásával készült.

ban különös talentumáról már régen ismeretes", ahogyan a Nemzeti Jádzó Társaság színlapja mondja, (1792. július 22.). Életrajzírója Bernát Mihály [50] beszéli, hogy Lavottában

> „a bécsiek a hegedölésnek talentomát tapasztalván, szinte vetélkedő elsőséggel kapták s hurcolták fényes társaságaik (Gesellschaft) gyönyörködtetése és muzsikáltatása céljából maguk közé. Lavotta Bécsben tett megfordultával és sokaságot bámító próbatételével virtuosus muzsikus volt. Három hónapig Bécsben mulatozván, sok főrendű urakkal és asszonyságokkal volt szerencséje megismerkedni 1786. esztendő elején."

Bernáth Gáspár, aki Mihály műve alapján adta ki Lavotta életrajzát,[51] majd Markó Miklós,[52] legújabban Szilágyi Sándor [53] Lavotta bécsi tartózkodásáról ugyanezt az adatot ismételgetik. Szilágyi szerint Lavotta 1784 őszén ment Bécsbe, ahol 1786-ig maradt. Megkíséreltem a bécsi rendőrségi levéltárban nyomát találni Lavotta bécsi időzésének minden elképzelhető címszó — még a malcontenten alatt is — de épen olyan eredménytelenül, mint az egykorú sajtóban. A kezdő Lavottát a bécsiek alighanem csak naturalistának vagy épen cigánynak tekintették, szerepléséről, ha ugyan tudomást szereztek róla, nem tartották szükségesnek nyilvánosan beszámolni. Valószínűen csak magyar társaságban, magyar főurak mulatságain, vagy tánctermekben, vendéglőben játszott. Lavotta nótáit kedvelhették Bécsben. Bizonyítja, hogy a Wiener Zeitung 1810. július 4. számában Ludwig Maisch már hirdeti: Bihari 7 Ungarische Tänze für 1 Violin 12 kr. Lavotta und Czermak: Ungarische Werbungstänze für 2 Violinen und Bass. Ilyfajta átirat ekkoriban nagyon divatos volt. (Pamer, a népszerű bécsi ländler komponista táncai is két hegedűre és basszusra jelentek meg Diabellinél. V. ö. Ph. Fahrbach: Geschichte der Tanzmusik seit 25 Jahren Wiener Allgemeine Musik Zeitung, 1847. No 34—36.). Ezt a hirdetést az újság az év folyamán még többször közli, a megelőző években nem találtam meg, csak az utána következőkben. Igy az 1811. február 23. számban (16 Anhang 780. l.), ahol olvassuk:

[50] A bájoló Hegedüs. A híres virtuosus 's Diletant Hegedüs Lavotta János életének leírása leginkább Téli szabad óráiban kidolgozta Tekintetes Nemes Heves és Külső Szolnok Törvényesen öszvekapcsolt vármegyékbe helyheztetett Tisz-Füred Mező-Városában 1818. Esztendei április 22. Napján Tisztelt Heves Vármegyének Betsületbeli Vicefiscálissa Bernátfalvi Bernát Mihály. Széchenyi könyvtár. 974. Fol. Hung.

[51] Lavotta élete. Pest, 1857.

[52] Izsépfalvi és Kevelházi Lavotta János halálának századik évfordulójára. Budapest, 1920 .

[53] Lavotta János. A kor és az ember. Budapset, 1930.

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából, az ISZT támogatásával készült.

Bei Ludvig Maisch, Kunsthändler am Bauernmarkte im v. Hüttnerischen Hause N° 617, ist ganz neu erschienen: Bihari 7 Ungarische Tänze für eine Violin 12 kr. Lavotta: Ungarische Werbung Tänze für Violin 30 kr.

Ugyancsak Lavotta bécsi népszerűségének bizonysága, hogy Gelinek abbé, a császárné zenemestere, majd Eszterházy Miklós herceg házikáplánja, a legdivatosabb bécsi variáció nagyiparos, kinek neve alatt más zeneszerzők is forgalomba hozták műveiket, kiadta Lavotta verbunkosait.[54]

I.

Biztos, hogy az idők folyamán egyre sűrűbbé vált a zenei érintkezés Ausztria és Magyarország között. Pest-Budáról vagy Pozsonyból sok cigány rándulhatott fel Bécsbe s az ott állomásozó magyar és székely ezredek ajkán is gyakran zendülhetett fel a magyar nóta, melyet a bécsi nép mindig szívesen hallgatott. A magyar zenei romantika legendás alakja Bihari János, a verbunkos stílus legnagyobb mestere, is járt Bécsben. Ez a tragikus sorsú cigányprímás korának legünnepeltebb magyar muzsikusa, szinte nemzeti hős. Nemcsak a lakodalmak, bálok és katonafogdosás muzsikusa, de országos esemény is alig eshetik meg nélküle: országgyűlés, koronázás, udvari ünnepség, prímás- vagy főispán beiktatás. (Coronatiós, Installációs, Dietális, Primatialis, Palatinalis Magyar.) Mindenütt jelen van és gyönyörködteti hegedűjével előkelő közönségét, mely extázisban hallgatja. Nagy népszerűsége miatt az inzurrekció idején az Eszterházy gyalogezred szerződtette toborzó csapatja mellé Bihari bandáját Werbmusiknak. A Rákóczi indulóról írt visszaemlékezések részletesen elbeszélik Bihari szerepét az induló keletkezésében.[55] Kisfaludy Sándor, aki Ongareseket ír az Aurorába (1822—23.) és „Hadi Énekeket és Mársokat", Bacsányinak arra a kérésére, hogy metrumokba írja verseit, azt feleli, hogy sem kedve, sem tudománya hozzá s már ő csak az marad a poé-

[54] Catalogue du fonds de musique de Artaria et Comp. A Vienne, 1837. No. 2362. Gelinek: 8 Ungarische Nationaltänze von Lavotta. 30 kr. (Széchenyi könyvtár.) Mátray említi: A Muzsikának közönséges története. Tudományos Gyüjtemény. 1829. III. k. — Gelinek neve alatt találtam még egy verbunkos kiadást: Dritter Jahrgang des Musikalischen Wochenblattes das ist eine Sammlung der besten Arien, Duetten, Terzetten, Märsche, Rondos, Ouverturen aus den vorzüglichsten Opern und Balleten für Gesang und Fortepianos. XXX. Heft 1. Gelinek: Ungarische Landwerbung.

[55] Haraszti Emil: II. Rákóczi Ferenc a zenében. (Lukinich Imre: Rákóczi Emlékkönyv. Budapest, 1935.).

creative commons A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából, az ISZT támogatásával készült.

ták között a' mi a' Bihari és Pityók a muzsikusok között.[56] Berzsenyi Dániel örömmel mulatott Bihari hegedűje mellett,[57] csak Kölcsey nyugati muzsikáért lelkesedő füle nem állhatta.[58] Még olyan rideg tudós, mint Schwartner Márton, a pesti egyetem tanára is dícsérettel szól róla:[59]

> „Die ungarischen Nationaltänze und Gesänge spielt kein Virtuose mit der Geschicklicheit mit welcher sie der Zigeuner ohne Hülfe der Kunst und doch richtig ausspielt... In Ungern hielt man noch vor Kurzem die besten Geiger die Zigeuner aus Galantha. Jetzt figurirt in Pest und in halb Ungern der Czigány Bihari."

Fusz János, Alberchtsberger tanítványa, Rochlitz újságjának budai, sváb levelezője szintén nagy elismeréssel ír róla (1810. február 6. N° 24):

> „Uebrigens befindet sich hier zwar eine Zigeuner Bande die aber doch unter der Leitung ihres ersten Geigers mit Nahmen Bihary, der wirklich ein echter Naturkünstler ist, sich ganz nach einem feinern Geschmack richtet, und in den hiesigen Redouten ihre Nationaltanzmusik produciret."

A cseh Franz Schams, az első figyelemre méltó budai és pesti „kalauz" írója kétszer is megemlékezik Bihariról. Buda leírásában „ebenso beliebter als phantasiereich"-nak nevezi.[60] Pesti kötetében pedig lelkesülten kiált fel:[61]

> „So lange es eine ungarische Musik geben wird, bleibt Bihary so gewiss in dankbaren Andenken als er unstreitig der grösste Dichter war in den Nationaltanz und Werbungsmusik."

Csaplovics János sem feledi:[62]

> „Der Triumph der Zigeuner Musik ist der ungarische Nationaltanz ganz in dem kraftvollen feurigen Geiste der Nation... Bis zum J. 1827 excellirte der Violonist Bihary in Pesth, dessen geschickte Behandlung des Instruments die schmeldzensten Töne hervorlockte."

[56] Váczy János: Kazinczy Ferenc levelezése, VI. k. Budapest, 1896. — P. Takács József levele, 1809. ápr. 24. Veszprémből és id. Kisfaludy kiadás, VIII. k. 1808. aug. 6. Sümegről kelt levél.

[57] Rexa Dezső: Bihari húzta Berzsenyinek. Pesti Hirlap, 1928. október 11. (Szemere Pál 1810 ápr. 27-én kelt levele alapján.)

[58] Felelet a mondolatra. Pest, 1815. (Régi Magyar Könyvtár XI. k.) Budapest, 1913. 35. l. — V. ö. még Vértesy Jenő: Kölcsey Ferenc. Budapest 1906. 56. l.

[59] Statistik des Königreichs Ungern. Ofen, 1809. I. k. 155. l.

[60] Vollständige Beschreibung der königlichen freyen Hauptstadt Ofen, 1821. XXXVI. Redoute und andere Tanzsäle.

[61] Vollständige Beschreibung der Königlichen Freystadt Pest in Ungern, 1821, 389 l.

[62] Gemälde von Ungern. I. k. Pesth, 1829. 319. l.

creative commons A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából, az ISZT támogatásával készült.

August Schmidt, a Hofbibliothek könyvtárosa[63] az Allgemeine Wiener Musik Zeitung 1841. évfolyamában Über die Nationalmusik der Ungarn cikksorozatban leírja, egy magyar városban a cigányok hogyan játszották Biharit:

„Die vier Männer begannen mit einem Lassan, ich glaube von Bihari, in langsam gezogenen Tönen in ihrer Unbekanntschaft mit den Gesetzen der Kunst, ernst und einfach, aber mit einer seelenvoller Begeisterung und Weihe die unnachamlich ist. Ihre Seelen scheinen die Körper verlassen zu haben und aus ihren Instrumenten herauszutönen. Die waren Schmerzenslaute eines tiefbekümmerten Herzens, das sein alles, seine Freiheit verloren und doch klang es wieder wie freudige Ergebung, wie selbst verleugnende Aufopferung. Die anfängliche Unaufmerksamkeit der Versammlung die sich in halblauten Gesprächen, in geräuschvollen Herumgehen und Rücken der Stühle äusserte, machte bald einer allgemeinen lautlosen Stille Platz. Ein Ergriffenseyn von den Heimatklängen, eine tiefe Rührung ward bald auf jedem Antlitz sichtbar. In Marmorbildern versteinert sassen und standen sie in dichten Kreisen um die Spielleute herum und nur ein silberhaariger Ungar regungslos mit verschränkten Armen, nur sein Auge glänzte lebhaft und in ihm spiegelte sich seine innere Bewegung ab, bis zuletzt eine Thräne über seine Wangen rollte und in den Schnee seines Bartes versiegte. Jetzt stimmten die Zigeuner einen raschen Frischen an und im Nu veränderte sich die Scene; das Haupt das früher sinnend sich gesenkt hatte, hob sich nun stolz empor, der begeisterte Blick schweifte kühn in Kreise herum, die sehnichten Arme dehnten, die Hände ballten sich wie kampfgerüstet, die Spornen klirrten, und als die Musiker ihre Stücke geendet hatten, brach die einstimmige Ruf Mégegyszer harma táncz, im Saale los. Da ertönte von dem Zigeuner ein alter Werbetanz, auch ohne Namen von jedem gekannt, der wird kaum vernommen, als Jung und Alt im vollen Chorus einstimmt; es war eine Bewegung der Freude des Hochentzückens in der ganzen Versammlung, die selbst den Fremden zum Enthusiasmus unwillkürlich hinreissen musste. Mein Nachbar aber sprang in der Begeisterung auf und drückte mich freudeberauscht an seine Brust."

[63] August Schmidt, a bécsi Hofbibliothek custosa, jeles zenész, a Wiener Männergesangsverein alapítója, a Leopoldstädter Taschenbuch egyidőben szerkesztője. Számos kompoziciója közül megemlítjük Oesterlein Österreichischer Morgenblattjában J. R. Vogel szövegére írt Sei mir gegrüst Pannonia dalát. 1841-ben indította meg a Wiener Allgemeine Musik Zeitung-ot, melytől 1847-ben kénytelen megválni gróf Sedlnitzky, a mindenható rendőrminiszter áskálódása miatt. (V. ö. Wurzbach: Biographisches Lexicon des Kaiserthums Österreich. 30. k. Wien, 1875.)

creative commons A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából, az ISZT támogatásával készült.

Schmidt 1826-ban hallja Bihari egyik verbunkosát. Tizenhét évvel később, 1843-ban Tarcsafüreden az odavaló zenekartól újból hallja ugyanazt a verbunkost. Élményeiről beszámol lapjában:

> „Heute haben unsere Musiker einen Bihari'schen Verbunkos gespielt, der mich sehr ergriffen hat. Siebzehn Jahre sind nunmehr verstrichen, dass ich dieses Tonstück zum erstenmale hörte, und wie damals, ergreift mich noch jetzt seine einfache Weise. Welche Gemüthstiefe und Kraft liegt in den ungarischen Nationalweisen, welche Eigenthümlichkeit der Melodie und des Rhytmus. Zuweilen neigt sie sich ganz zu dem elegischen Charakter der Slaven hin, plötzlich aber trift eine neue Melodie hervor und bricht sich mit einer Kraft die Bahn als wollte sie die vorige schwermüthige Weichheit Lügen strafen und nachdem sie das Herz erhoben, schwindet sie plötzlich wieder und ein neckischer, leidenschaftlicher, zuweilen ausgelassener Frissen reist zur lauten Freude hin und hebt die Füsse zum tollen wirbeltänze (1843, No. 94.)."

Bécsi író, a titokzatos születésű és kalandos életű, Friedrich Anton von Schönholz őrizte meg számunkra Bihari leggazdagabb és legérdekesebb művészi portréját. Schönholz 1817—43. között tíz esztendőt töltött Magyarországon. Éles szemű megfigyeléseiről „Zehn Jahre in Ungarn. Erlebnisse und Beobachtungen eines Weltbürgers. Leipzig, 1845, Verlag Johann Friedrich Hartknoch" című, névtelenül megjelent, két kötetében számol be, melyről G. Th. v. Karajan megállapította,[64] hogy Schönholz tollából származik. A munka első kötetében ötven lapnyi fejezetet találunk Nationalmusik und Tanz; Zigeuner; Geige címmel. Külön alfejezet: Bihari, der Geigenkönig. Schönholz munkája, megjelenésének időpontjáig, a legrészletesebb idegen nyelvű összefoglalás e kérdésről, sok olyan adattal, melyet az egykorú magyar írók nem említenek. A magyar zenetörténetírás érthetetlenül nem vett tudomást e kortörténeti forrásról s a Bihari centennárium irodalma sem ismeri, pedig megjelenése alkalmával nagy feltűnést keltett. 1845. évi folyamában Der Zigeuner Bihari címmel részletet közölt belőle a Berliner Figaro, majd ennek nyomán a Wiener Allgemeine Musik Zeitung, innen töredékben, önkényes változtatásokkal, fontos kihagyásokkal és értelemzavaró sajtóhibákkal a győri Das Vaterland című német nyelvű hetilap (1845 dec. 16.), sem szerzőt, sem munkát nem nevezve meg. A következő évben a Biharira vonatkozó rész megjelenik a Berliner Musikalische Zeitungban Die Nationalmusik und die Zigeuner in Ungarn (27. sz.) címmel.[65] Schönholz így jellemzi Biharit:

[64] Berichte und Mitteilungen des Altertumsvereins zu Wien. I. k. Wien, 1856. 62. l.

[65] Schönholz másik művét, mely mintegy első része a Zehn Jahre in Ungarn-nak, a „Traditionen zu Charakteristik Österreichs, seines Staats- und Volkslebens unter Franz I." Leipzig,

creative commons A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából, az ISZT támogatásával készült.

„Wie einst um Homeros Geburt, werden sich vielleicht in hundert Jahren drei Städte Ungarns streiten, welche auf Bihari's Wiege den gegründesten Anspruch hat. Mit diesem Zigeuner hat die Nationalmusik (1827) nicht nur ihre beste Geige, sondern auch einen Componisten begraben, der sie weit über den engen Kreis der „Werbungen" hinausführte. — Vielleicht dass Barna Mihály einst der Mozart der Zigeunermusik gewesen; Bihari, das kann ich bezeugen, ward ihr Beethoven. Er bereicherte sie mit einer Art von Symphonien, die jedesmal im reinen Quartett kunstgerecht instrumentirt, grossentheils von augenblicklicher Begeisterung eingegeben, mit einem Ausdrucke vorgetragen wurden, dem schulgerechte Bildung kaum jemals den Sieg streitig machen könnte. Ich möchte es um vieles nicht missen, ihn gehört und oft gehört zu haben, denn abgesehen von dem schon psychologischen Interesse das seine Erscheinung anregte. war keine Geige sonst im Stande, dem Fremdling die Tiefen der Nationalmusik aufzuschliessen, das heisst, jene innersten Empfindungen, gleichwie in der Brust des Eingebornen, anzuklingen, die den Charakter und das historische Leben des ungarischen Volks vorzugsweise bestimmt haben und bezeichnen.

Bihari war auch insofern ein echter Zigeuner und ein echtes Genie, als ihn ein unwiderstehliches Bedürfniss beherrschte, sich periodisch Ausschweifungen hinzugeben, wodurch er, bei den reichsten Einnahmen, nicht einmal sich an den Bettelstab brachte. Sonst hatte er, ausser der dunkleren Gesichtsfarbe und den Wolfsaugen, wenig äussere Abzeichen seines Volkes an sich, vielmehr erinnerte der riesige Körperbau an die Schilderungen von den alten Kumanen. — Wenn der Geigenkönig auf einem der grossen Schauplätze seiner Triumphe abermals mit geleerter Tasche, jedoch gleich wie seine jüngeren Gehilfen, stets in neues hellblaues Tuch, silberne Knöpfe, glänzende Csismen, schmuck gekleidet, auftrat, gab er sich in der Regel das Ansehen eines eben von schwerer Krankheit genesenen, herabgekommenen Mannes. Matt sank er auf den Stuhl, seufzte tief, trocknete den Reconvalescentenschweiss von der Stirne, schnitt allerlei klägliche Grimassen, während seine Gehilfen, dieser Komödie längst kundig, schweigend und betrübt vor sich hinsahen, schweifte aber sein lauernder Blick durch den Saal oder Garten, auf welches Publikum er hier wohl zu rechnen habe? Mochten alle Anwesenden Schnurbärte tragen, auch gut ungarisch — fluchen: der Scharfblick des Natursohns erspähnte im Fluge, was

1844. újra kiadta Gustav Gugitz a Denkwürdigkeiten aus Alt-Österreich sorozatban. München, 1914. Gugitznak sikerült felderítenie Schönholz homályos származását. Schönholz Leopold von Bracht, Generalmajor leányának, Suzannának és von Saar udvari tanácsosnak törvénytelen fia. Született 1801-ben Bécsben, meghalt 1845. körül, Lipcsében. Mozgalmas és érdekes életét Gugitz körülményesen elbeszéli. — Major E. dolgozata: Bihari János. Budapest, 1928. lenyomatja a Das Vaterlandban megjelent töredéket, de a munka és szerzője megnevezése nélkül.

creative commons A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából, az ISZT támogatásával készült.

hier Kern, was hier Maske. Bestand die überwiegende Mehrzahl der Gäste aus Stadtbürgern, deutsch-ungarischen Creolen, so wusste er sich in die Umstände zu schicken und stimmte zwischendurch wohl auch einen „Frischer“ (wie der nach Ungarn verschleppte Walzer in der Sprache der „Schwaben“ heisst) an. Unter solchen Umständen erhob sieh sein Spiel nicht über das Gewöhnliche. Erst wenn die Crême seines Publicums: die liebe akademische und Juristen-Jugend, die Edelleute in engen Hosen, die Vieh- und Fischhändler — überhaupt solche Typen, welche möglichst wenig von deutscher Sitte beleckt, durch den strotzenden, am Rockknopf hängenden Tabaksbeutel sich auszeichnen — wenn diese flotten Bursche und bemoosten Häupter sich unter die Philister mischten, dann erst verklärte sich Bihari's Antlitz; das Auge gewann Glanz, die eingesunkene Gestalt richtete sich gross auf; und setzte er jetzt die Geige an die hochgewölbte Brust, langte er, seinen Gehilfen bedeutsam zunickend, mit dem Bogen weit aus, so konnte man Ausserordentliches erwarten. Man wusste dann nicht, was man mehr bewundern sollte: die Erfindungsgabe, die rasche Conception der auf die Situation berechneten Gedanken, den Wechsel von süssestem Schmelz und schwunghafter Bravour des Ausdrucks, die technische Vollendung des Vorgeigers oder — die Gewandheit, Präcision und den merkwürdigen Musikinstinct der begleitenden Instrumentenführer, welche blos nach dem Gehör eingeübt, sehr oft, ohne darauf vorbereitet zu sein, urplötzlich auf seine Intentionen und Wendungen eingingen und bei den überraschendsten Uebergängen zu anderen Tempos und Tonarten ihm dahin sonder Bedenken und Anstoss folgten, als wären sie Glieder seines Leibes.

Nichts köstlicher aber für den Menschenkenner, als die theatralischen Gebärden und die wohlgerechnete Taktik des verschlagenen Zigeuners, wie er sich mit den Tönen wiegte, den Bogen zittern, das Haupt sinken liess, die Augen verdrehte und völlig in patriotischen Harmonien sich aufzulösen schien. Waren dann in diesem Sykophantenstyl mehrere Stücke unter steigendem Beifall vorgetragen und glaubte er jetzt die Gemüther hinlänglich aufgeregt, so nahm sein Gesicht einen unbeschreiblichen Ausdruck von Niedergeschlagenheit an; er wischte eine Thräne aus dem Auge, nahm sich ein Herz, stand auf und mit einigen schrillenden Accorden begann — die Todtenklage um den Sohn, der ein vielversprechender Zögling, in der Blüthe der Jahre vom Fieber hingerafft worden war. Unter Thränen, bei allgemeiner tiefer Stille, und mit wahrhaft hinreissendem Ausdruck entledigte er sich nun dieser Nänie — eine Art phantastischen Requiems, das jedesmal mit dem Theatercoup simulirter Erschöpfung endigte, wiewohl ich nicht sagen will, dass diese Scene ohne jede wahrhafte Rührung des wunden Vaterherzens dargestellt worden sei.

Nach dieser Katastrophe entstand eine Pause, kurz genug, um die Theilnahme nicht verrauchen, lang genug, um der Gross-

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából, az ISZT támogatásával készült.

muth Zeit zu lassen, sich durch Aeusserungen des Beifalls und Mitleids hinaufzuschrauben. Dann ergriff Bihari den Sammelteller, schüchtern und abermals seufzend, wie die Bescheidenheit einer traurigen Nothwendigkeit nachgiebt. Man erwartete jetzt, er würde zunächst sich an die „gnädigen Herren" an die in den engen Hosen und Schnürwesten wenden. Mit Nichten. Er fing im Gegentheil bei den Creolen, bei den Philistern an, von denen er wusste, dass ihnen Nationalrhytmus und Zigeunerjammer höchstens Scheidemünze entlockt. Dann erst, wenn die Collecte, wie zu erwarten war, spärlich ausgefallen, zapfte er die magyarischen oder kroatischen Elemente an; denn jetzt konnte er gewiss sein, dass die Patrioten, empört ob der Knauserei und Verstockheit der „Handwerker", etwas Uebriges thun würden. Auf Ducaten war allerdings noch immer nicht zu rechnen, da des Ungarn Freigiebigkeit überall da eine relative Grösse ist, wo er mit blos idealen Leistungen sich als Patriot abfinden, oder die seinem Vaterlandsgefühle dargebrachte Huldigung für nichts weiter als eine „verfluchte Schuldigkeit" betrachten zu können glaubt. Daher lässt er, wo der Pole die ganze Börse ungezählt hinwirft, von ergriffenen Geldstücken im Herausnehmen wieder eins um das andere zurück in die Tasche gleiten.

Des Zigeuners goldener Weizen schiesst nur dann in die Aehren, wenn der Wein den Leidenschaften und der Politik, dem Missmuth und der Nichtachtung des Geldes die Fesseln löst; wo die Geige zur Posaune wird, die Todten erweckend, die Lebendigen ins Feld rufend zu Unternehmungen, welche dann allermeist freilich in Gefechte mit Windmühlen ausschlagen. Nicht im öffentlichen Verkehr der Städte: an der Tafel des Grundherrn, bei Gelagen, bei jenen stürmischen Munizipalversammlungen wird dem Zigeuner die reichste Beute, und hier seiner Geige höchster Triumph, der Ungarn Marseillaise, der — „Rákóczy-Marsch."

„Eine Gesellschaft patriotischer Musikfreunde, welche sich künstlerische Entwickelung der Nationalmusik zur Aufgabe gemacht hat, bemühte sich für die Aufschreibung der Biharischen Conceptionen, und so sind von diesen wirklich viele sogar im Pariser Musikverlag erschienen; ein gewiss merkwürdiges Monument für den der Notenschrift wie jeder Kunstregel gänzlich unkundigen Zigeuner."

E jegyzet az 1823-ban alakult Veszprémi Zenetársaságra vonatkozik, mely Ruzicska Ignác szerkesztésében csaknem másfélszáz verbunkos darabot adott ki, köztük Bihari műveit is. (Lásd a Tudományos Gyüjtemény 1823—27-ig terjedő évfolyamait.)

A Schönholztól említett párisi Bihari kiadásoknak nem tudtam nyomára akadni a párisi zenei gyüjteményekben. Bihari neve alatt, de még magyar tánc *(Danse Hongroise)* cím alatt sem jelent meg zenedarab. Az egykorú bibliografiákban, így a Bibliographie de la France ou Journal Général de l'Imprimerie et de libraire 1811—1832. évfolyamaiban Bihari neve nem fordul elő.

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából, az ISZT támogatásával készült.

Bihari bécsi tartózkodásáról egész sereg történet van forgalomban. Valódiságukat a Bihari centenárium (1928) irodalma meg sem kísérelte kivizsgálni. Hogy Bihari a bécsi kongresszus évében Bécsben muzsikált, bizonyíthatja a Wiener Zeitung 1814. évfolyama, melyben Ludwig Maisch többször hirdeti: Bihary 7 Ungarische Tänze für Violin 12 kr. (febr. 7, 9, 18.). Egyetlen pozitív tény áll rendelkezésünkre: Széchenyi István gróf Naplójának feljegyzése.[66] Széchenyi a bécsi kongresszus évében fönt időzik. Forró temperamentumát felgyujthatták Bihari nótái, mert így emlékezik meg róla: „Es ist gewiss, dass einer von den Ahnen des unsterblichen Biharys Kapelmeister bei Attila war." (1814 október). A napló kiadójának jegyzete szerint „Bihari János (1769—1828) a lipcsei csata után az udvar előtt játszott és 1814 december 23-án a Mária Ludovika főhercegnő rendezte hangversenyre is meghívták és itt is játszott."

Bihari (született 1764. október 21-én, mint Matyi Mihály nemesabonyi plébános a mai nemesabonyi, előbb nagyabonyi anyakönyvből megállapította)[67] életrajzírója, Mátray Gábor dolgozata a forrása részben e jegyzetnek.[68] Mátray lelkiismeretes krónikás, ha forrásait nem nevezi is meg, biztos, hogy a korabeli szájhagyományból veszi adatait. Bihariról azonban felületesen, kritikai ellenőrzés nélkül szól, benne különben is csak a „pesti cigány hegedüst és magyar nóták kompositorát" látta. Mátray szemében a cigány improvizálás és kolorálás nem függ össze az alkotással. Bihariban a virtuózért lelkesedik és nem ismeri el zeneszerzői jelentőségét. Mátray a következőket írja Bihari bécsi tartózkodásáról:

> „Midőn a lipcsei ütközet után elfoglalt francia ágyukból készített érdemkeresztek Bécsben kiosztattak ,nemkülönben a császárvárosban tartatott pompás tábori ünnepély alkalmával s az európai fejedelmek egész bécsi gyűlése idején ő is jelen volt, sőt ekkor ott csaknem egész évet töltött bandájával, a felséges udvar előtt is játszhatott. A Felséges császárné Mária Ludovika által 1814. december 23-án adatni rendelt udvari hangversenyre hallgatóul is meghívatott, mely közben a felséges császárné különös figyelemmel kísérvén viseletét, észrevevé, hogy Bihari folytonosan a jelenvolt fejedelemnők egyikén, kinek különösen tetszett, legelteté szemeit. A császárné enyelgőleg értésére adni méltóztatott, miszerint ily

[66] Gróf Széchenyi István naplói. Szerkesztette és bevezetéssel ellátta Viszota Gyula. I. k. Budapest, 1925., 26. és 760. l.

[67] Szobrot, emléktáblát kapott Bihari, a magyar Orfeusz. Magyarország, 1928. október 13.

[68] Bihari János magyar népzenész életrajza. (Kubinyi-Vahot: Magyar- és Erdélyország képekben. Pest, 1853., 156—61. l.).

creative commons A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából, az ISZT támogatásával készült.

derék feleséget bírván, nem kellene neki más asszonyokat szemügyre venni. Némelyek szerint a nápolyi királyné (de ez hatvankét éves korában 1814. szepember 8-án halt meg), az orosz cárné, vagy Mária Ludovika pármai hercegnő s francia császárnő (talán Mária Lujza) vagy a bajor királyné lehetett."

Wurzbach lexikona[69] szószerint fordítja Mátrayt:

„... Im Jahre 1814 nach der Schlacht bei Leipzig spielte Bihari vor dem kaiserlichen Hofe... und wurde zu dem Concerte das die Kaiserin Maria Ludovika am 23 December 1814 veranstalten liess, als Zuhörer geladen."

Liszt Ferenc a cigányokról írt könyvében a legnagyobb magasztalással emlékezik meg Bihariról. A bécsi és pozsonyi főúri körökben Bihariról élő hagyományt, esetleg saját gyermekkori emlékeit vetve papírra. Liszt Biharinak már több hangversenyéről tud a színházakban, valamint udvari szerepléséről:[70]

„Depuis longtemps l'aristocratie hongroise le patronnait et l'exaltait, mais en ce moment il devint comme partie intégrante de la réprésentation nationale, il fut en quelques sorte, adjoint au cérémonial obligé de la diète de Presbourg, figura en qualité d'art national au bal de couronnement, fut considéré en un mot, comme une fierté patriotique. Entre les années 1820 et 1830 Bihary lui prêta un tel lustre, que Vienne elle même s'enthousiasma pour lui. La cour fit appeler, à plusieurs reprises, la troupe qu'il dirigeait, elle y joua à diverses fêtes, de même qu'à celles de quelques ambassadeurs étrangers, entre autres celui d'Angleterre. Les concerts qu'elle donna dans diverses théâtres, jouirent d'une grande vogue, et furent constamment suivis. On raconte même que l'empereur, entrainé par ce flot admiratif, était disposé à accorder des faveurs tout à fait exceptionnelles à Bihary, qui avait particulièrement attiré l'attention des membres les plus hauts placés de la famille impériale, mais qu'un soir lorsqu'il demanda ce qu'il aurait souhaité obtenir de sa faveur souveraine prête à lui obtenir l'anoblissement, Bihary dérouta les bonnes intentions de sa Majesté en demandant des lettres de noblesse pour toute sa bande etc."

A továbbiakban, könyvének CXXV. fejezetében, Liszt Mátray említett Bihari életrajzának kivonatát adja. (Mária Ludovika helyett nála Mária Lujza szerepel.)

Káldy Gyula is érinti Bihari bécsi szereplését. Szerinte „a nagy Beethoven több ízben nagy kedvvel hallgatta Biharit és egyik lassú ma-

[69] Lexikon des Kaiserthums Österreichs. I. k. Wien, 1856.

[70] Des Bohémiens et de leur musique en Hongrie. Paris, 1859. 295—6. l.

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából, az ISZT támogatásával készült.

gyarjának dallamát István királyhoz írt nyitányában fel is dolgozta".[71] A pesti német színház megnyitására (1812) írt Kotzebue darab (König Stephan. Ein Vorspiel) kísérő zenéjében valóban van magyaros dallam, a negyedik számú darabban: Andante con moto all' Ongarese, (Chor der Frauen), mely egyúttal az ouverture kezdő témája is. (Beethovens Werke XXXIX. B.) Semmi adat nem igazolja ezidőszerint Káldy állítását. Lehetséges, hogy Bihari már jóval a kongresszus éve előtt ellátogatott Bécsbe, nem lehetetlen az sem, hogy magyar főúri barátai felhívták figyelmét Biharira, akit valamilyen vendéglőben hallhatott.

D'Artagnan a régi magyar életet rajzolva valóságos Bihari novellával lepi meg az olvasót, akit hamis és kitalált adattömeggel akar elszédíteni.[72]

Bécsben kutatva, megkíséreltem felderíteni Bihari tartózkodását a császárvárosban. Munkám eredménye: mindaz, amit idevonatkozóan összeírtak, romantikus legenda, melynek naiv átlátszósága az egykorú bizonyítékok vizsgálatánál azonnal szembetűnik.

Bihari kongresszusi szereplésének az eddig ismert „adatok" alapján két kimagasló mozzanata volna: közreműködése a lipcsei csata emlékünnepen és részvétele a december 23-i hangversenyen.

A lipcsei csata ünnepéről a hivatalos Wiener Zeitung 1814. október 19. száma részletesen beszámol. Október 18-án az egész helyőrség, köztük hat magyar bataillon, felvonult a Práterben. Először Te Deumot hallgatott a katonaság, azután nagy defilé következett az udvar jelenlétében. Végül a fegyvereket gulákba rakták: „Sack und Pack abgelegt und dann Compagnieweise zu Tafel gesessen." Az újság a katonák ételsorát is leírja, „Nationalmusik"-ról azonban nem szól. Az uralkodóház tagjai a Práterbeli Lusthausba vonultak lakomára. Zenéről e tudósításban sem

[71] Káldy Gyula: A magyar zene. (Jekelfalussy József: Az ezredéves magyar állam és népe. Budapest, 1896., 147. l.) Káldy fejezete angolul is megjelent.

[72] Régi Magyar Társas Élet. II. K. Budapest, 1900. 368 l. Cigányszerelmek. A francia ágyúkból öntött érdemkeresztek kiosztásánál muzsikált Bihari először és varázsteli játékával úgy elragadta a jelenvoltakat, hogy a kemény katonák is sírtak (!), Schwartzenberg generális úgy zokogott, mikor az inzurrekciós verbunkost eljátszotta, hogy nem bírt felelni Károly főhercegnek, aki e szívet-lelket megríkató dallam címét kérdezte. Ő muzsikált rendesen Gentz Frigyes ebédjein (valótlan, v. ö. Tagebücher von Fr. G. herausgegeben von A. Fournier, Zürich, 1920.) és egy ízben annyira elragadta Lord Castlereaght, Anglia meghatalmazottját, hogy lehúzva ujjáról gyémántos gyűrűjét, odaajándékozta azt Biharinak. — Azután következik a december 23. hangverseny, „melyen Bihari szebbnél-szebb magyar nótákat, majd meg a híres kuruc frisset, Gyere be rózsám, gyere be, húzta". — Ezután megfelelően kicifrázza a Mátraytól említett párbeszédet Mária Ludovika és Bihari között, mikor is Cserey Farkas őrnagy szolgált tolmácsul. — Cserey Farkas őrnagy és kamarás ismerte ugyan Biharit, rendelésére festette meg Donát János Bihari arcképét, melyről mindjárt szó esik, de egyebet, hiteleset, nem tudunk Biharihoz való viszonyáról.

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából, az ISZT támogatásával készült.

esik szó. Este Metternich bált adott. Hasonló tudósítást közöl az Österreicher Beobachter újság is (1814 okt. 20, 1598. l.)

A Staats Archivban az 1814. évi iratok között, a 482. szám alatt megtaláljuk Trautmansdorf herceg főudvarmester előterjesztését és költségvetését a lipcsei csata emlékünnepről, (Militairfest). Szerepel benne Salieri és a Hofcapelle (Te Deum), más zenéről nem történik említés. Átnéztem azonkívül a belügyi (rendőrségi) levéltárban a Gestions Protokolle-t az 1814. évről és a Polizei Hofstelle aktáit a Militairfestről (2038—1814). Cigányzenének, még kevésbbé Biharinak nyoma sincs, pedig az iratok a legjelentéktelenebb részletekről is szólnak. Megkerestem a Staats Archivban az 1814. évről a Feyerlichkeiten című elenchusok Festins rovatait és vonatkozó regiszterét. Átnéztem a Hofmusikgraf, Musikkapelle, Musiker rovatok indexét, a Contobuch-okat, melyek tartalmazzák a zenészekkel kapcsolatos kiadásokat: muzsikusok báli fizetsége, Soupermusik, vadászaton Harmoniemusik, zenei akadémiák költségei, hangszerkarbantartás, hangszerszállítás, hangjegymásolás díja. Karl Rosenbaum, Eszterházy Miklós herceg titkára, akinek felesége Gassmann Teréz énekesnő, naplójába mindíg feljegyzi az érdekesebb mozzanatokat, a lipcsei ünnepről csak ennyit mond: Grosses Militairfest im Prater. Lusthausball für 1200 Personen bey Metternich (VII. B.)

Ezek alapján kizártnak tekinthetjük, hogy Bihari a lipcsei csata ünnepen muzsikálhatott.[73]

Az udvari hangverseny ügye még kedvezőtlenebb Biharira nézve. Az udvari koncertek Salieri hatáskörébe tartoztak. Aki ismeri ezek légkörét, rögtön tudni fogja, hogy naturalista cigány szereplése udvari zeneestén, gőgös kamaraművészek és klasszikus zeneszámok között vagy után: művészi és etikettbeli képtelenség. Mégis bizonyítékokkal akarjuk cáfolni e tarthatatlan állítást, mert még a centenárium sajtójában is hiteles eseményként olvashattuk.

A Staats Archiv-ban a Ceremoniels Protokoll vom Jahre 1814. kötete megőrizte a december 23-iki hangverseny díszes, nyomtatott műsorát. A programm két részből állott:

[73] A lipcsei csata ünnepének erős zenei visszhangja volt. Csak két munkát említünk: Der 18. Oktober oder Dass grosse Militärische Praterfest in Wien gefeyert im Jahre 1814 bey Anwesenheit der höchsten und hohen Monarchen zu Andenken an die unvergessliche Völkerschlacht bey Leipzig. Ein Tongemälde für das Pianoforte über ein Gedicht von F. A. Kanno componirt von Anton Diabelli. 94. Werk. Wien, Steiner, — valamint: Militärisches Sieges und Friedensfest der verbündeten Monarchen gefeyert im Prater und dessen Umgebungen am 18-ten Oktober 1814 als am Jahrestage der Völkerschlacht bey Leipzig. Eine characteristische Fantasie für das Pianoforte von Adalbert Gyrovetz. Wien, Thadé Weigl. — Mind a két darab programmszerű szövegaláfestés, címlapjuk az ünnepségből vette jeleneteket ábrázol.

creative commons A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából, az ISZT támogatásával készült.

Erste Abtheilung.	Zweyte Abtheilunng.
1. Ouverture von Mozart.	1. Symphonie von Haydn.
2. Chor von Salieri.	2. Cantabile von Beethoven, gesungen von Wild.
3. Duett von Paer, gesungen von Mad. Milder und Simoni.	3. Variationen, componirt und gespielt von Mayseder.
4. Clarinett Concert, gespielt von Purebl.	4. Aria von Nasolini gesungen von Mad. Ciampi.
5. Aria von Righini, gesungen von Weissmüller.	5. Ein vierstimmiger Gesang von Salieri.
6. Chor von Haydn. (Der Sturm.)	6. Donnerchor aus dem Timotheus von Händl (sic).

Csak a naiv magyar romantika képzelhette, hogy Maysederrel egy hangversenyen Bihari is felléphetett. Mátray, a tanult, óvatos sváb, érezhette is a helyzet lehetetlenségét, azért említi Biharit, mint „hallgatót" a hangversenyen. De a cigányromantikáért rajongó Lisztnek nem volt elég, hogy Bihari egyszer játszott az udvarnál, többször szerepelteti, sőt a színházakban is felléptetni, ami szintén valótlan. Bäuerle színházi újságja, a Theaterzeitung közli ez időből az összes színházi műsorokat. Bihari nevét hasztalan keressük. Liszt nyilván összezavarja Polturás-Lóczi Jancsival, a pozsonymegyei híres primással, aki 1828-ban a Leopoldstädter Theaterben lépett fel huzamosabb ideig. Ugyancsak ő játszott — Mátray szerint — az angol követ estéin.[74]

[74] V. ö. Mátray: A muzsikának közönséges története (Tudományos Gyüjtemény 1830., IV. k.). — A lótzi tzigányok feje Polturás Jancsi nemtsak az udvarnál azon kegyelmet nyerte, hogy magát ott hallathassa, hanem ugyanakkor az Angoly követ egyik bálján változtatva játszott a Bétsi Muzsikusokkal, november s decemberi hónapokban pedig ugyan a Leopoldvárosi theatrumon Magyar, Oláh, Német, tántznótáit játszotta s az igen számos közönség mindig nagy tapssal jutalmazta. — A Gesellschaft der Musikfreunde könyvtárában megtaláltam két füzotben Polturás Jancsi táncait (Inventirt 3577): Echt Ungarische National-Tänze und Musikstücke für das Pianoforte allein von Jantsy von Lotz. Aufgeführt unter des Autors Direktion von einer Ungarischen Musikgesellschaft in k. k. priv. Theater in der Leopoldstadt in Wien, Tobias Haslinger, Wien. A címlapon sikerült metszet ábrázolja a kilenc muzsikust zsinóros ködmönben, gatyaszerű, bő, fehér nadrágban, keskeny karimájú nyomott, lapos, paraszt kalappal. Az I. füzetben Jancsitól Verbunkos (Andante), ugyan ő tőle Wallachisch (andantino), végül Werbung (Adagio és Andantino) Kr. . . . tz hercegtől. A második füzetben Ländlerek és Gschwinderek. A német muzsikus, aki Jancsi játéka után formába öntve, papirra vetette e táncokat, idegen stilizálással kivetkőztette magyarságukból. Pedig a Wiener Zeitschrift für Kunst, Literatur, Theater und Mode, Jancsiról írt terjedelmes nekrológjában ugyancsak áradozik játékának magyar jellegéről. . . . Vor allem wusste er . . . die ungarischen Nationaltänze, diese wunderbaren Weisen, in welchen sich Wildheit und Wehmut, rasche Lust und tiefe Sehnsucht streiten, auf eine Art zu spielen, welche den Geist und die Füsse der Zuhörenden in Bewegung setzte (1832, 13. sz.). Franz Hadamowsky tavaly megjelent könyvében (Das Theater in der Wiener Leopoldstadt 1781—1860. Wien, 1934.) té-

creative commons A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából, az ISZT támogatásával készült.

Ez idő szerint nem bizonyítható, hogy Bihari járt volna a bécsi udvarban, csak Pozsonyban vagy Budán. Tudjuk, hogy a bécsi udvarban a magyar táncot is idegen zenészek muzsikájára járták. A Magyar Hirmondó megemlékezve az udvari redoute magyar táncáról, panaszkodik, hogy „nem igen magyaros volt a muzsika is". (1793. június 25.) Ha bármilyen vonatkozásban, akármilyen esemény kapcsán, Bihari szerepel az udvarnál: a számadáskönyvek okvetlenül feljegyezték volna. Nem tud róla sem a Hauptbuch der K. K. geheimen Kammer Zahlamts Cassa für das Jahr 1814. (sign. 201), sem a Hauptbuch der K. K. Familien Cassa für das Jahr 1814. (sign. 506), sem a Hauptbuch der K. K. Privat Cassa für das Jahr 1814. (sign. 429). Bihari tiszteletdíjának ezekben feltétlenül nyoma volna, még akkor is, ha az uralkodó magán pénztárából fizették. Hasonló eredménnyel járt a Summarium über Heldenempfänge und Ausgaben der geheimen Kabinetskasse pénztárkönyvének átvizsgálása is. Átnéztem a Polizeihofstelle és a Staatskanzelei iratváltását, melyben még az udvari színházakban fellépő új művészekről is előzetes tárgyalás folyik és a nevezett két hatóság iratait a kongresszus előtt és után következő években.

Hiszem, hogy ez adatok negatív bizonyító ereje alapján nyugodtan állíthatjuk, hogy mindazok a hírek és történetek, később anekdoták, melyek a XIX. század elején itthon elterjedtek Bihari szerepléséről a bécsi udvarban: a nagy cigányművész páratlan népszerűségéből fakadtak, a táblabíró világ romantikus képzeletéből, a naiv, aulikus és lojális törekvésből, mely az uralkodóházat közel akarta hozni a nemzet legkedvesebb reprezentatív muzsikusához, aki a császárt és ármádiáját kibékítette a „lázadó" Rákóczi indulójával. Pest-Budán és Pozsonyban is Biharinak — bár nem mint művésznek, csak mint báli muzsikusnak, — volt alkalma összekerülnie az udvarral. A magyar nép fantáziája azonban szívesebben képzelte el a találkozást a magyarok számára bevehetetlen bécsi Burgban.

A kongresszusi év története azonban mégis meggyőzhet arról, hogy Biharinak volt alkalma Bécsben egyes kivételes események keretében, népünnepen, bandájával produkálnia magát. A Hazai és Külföldi Tudósítások (1814 Szent Mihály hava 24) az alábbiakat írja:

> „Bétsben, Jahn udvari traktőr ő Felsége engedelmével az Augartenben, a Felséges vendégek előtt olly ünnepi mulatságot szándékozik adni, melynek neve lészen: Az ausztriai veteránusok béke ünnepe. Ezen mulatság többféle játékokból, pályafutásokból,

vesen Polturás Jancsi társulatáról, mint Ungarische Sänger-ről emlékezik meg. A társaság 1829 novemberében kezdte meg vendégszereplését, mely december 12-ig tartott. Die Wittwe aus Ungarn című zenés vígjátékban léptek fel, mely Meisl darabjának Die Wittwe von Kecskemét, szabad átdolgozása.

creative commons A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából, az ISZT támogatásával készült.

testi gyakorlásokból, nemzeti táncokból, egész testű képek kiállításából, tüzes mesterségből s'a't. fog állani. Az erdőt hetvenezer lámpás fogja megvilágosítani és különféle nagy muzsikák fogják a nézőket mulattatni és négyszáz veteránusok 16 asztalnál megvendégeltetnek." [75]

Későbbi számában (Mindszent hava 15) beszámol az ünnepről:

„Bétsben október 6 ment végbe az Augartenben az ausztriai veteránusoknak Békesség ünneplése. Ezt követte a Játékos Személyeknek muzsikával előjövetelek. Ezek után eltértek a Felségek az Invalidusok asztalaihoz, melyek között négy terebélyes sátorok alatt Magyar, Cseh, Ausztriai és Tirolisi nemzeti táncokat jártak azon nemzetek öltözeteiben levő személyek."

Rosenbaum is megemlékezik az ünnepről, rosszkedvüen, mindennel elégedetlen. De feljegyzi, hogy az Invalidenfest-en muzsikáltak és táncoltak.

Feltűnő, hogy a magyar újság nem emlékezik meg sem Bihariról, sem cigányzenéről. Joggal hihetjük, hogy az Augartenfest zsibongó elevenségét Bihari nótái is fokozták. E népünnepen valóban hallgathatta játékát Ferenc császár. Feltevésünket megerősíti De La Garde grófnak a bécsi kongresszus ünnepségeit színes tollal megörökítő emlékirata,[76] mely nem feledkezik meg az Augartenfestről sem. A következőket olvassuk:

...Les jeux s'interrompirent: seize grandes tables furent dressées sur une vaste pelouse; les quatre mille vétérans y prirent place, un repas leur fut servi avec profusion. Des orchestres, ornés de trophées guerriers et de drapeaux, faisaient entendre des symphonies militaires. Dans une autre partie du parc s'élévaient quatre tentes élégamment décorées, des troupes de Bohémiens, de Hongrois, d'Autrichiens et de Tyroliens vétu du costume pittoresque de leurs pays y éxécutaient des danses nationales au sou de la musique, des chants et des instruments de leur patrie. Cependant les souverains sans escorte circulaient dans la foule causaient familièrement avec ces vieux soldats couverts de cicatrices. Il y avait quelque chose de patriarcal à les voir ainsi mêlés au milieu de cette population se pressant sur leur pas etc. (79. l.)

Este nagy kivilágítás. Egész éjszaka hangzott a zene: les mélodies des orchestres ne s'arrétèrent pas, de toute la nuit.

[75] Ezt a nagy parkot Bécs északi szélén II. József ajándékozta a bécsieknek. Már Mozart idején élénk zenei élet volt a park pavillonjában. Beethoven öt első szimfóniáját is játszották itt. Jahn Ignác, a magyar származású Hoftraiteur volt az Augarten vendéglőse, látogatói közé tartozott Beethoven is.

[76] Fêtes et Souvenirs du Congrès de Vienne, Paris, 1820. Publiés avec introduction et notes par le Comte Fleury. Paris, 1904. V. ö. még: Graf de la Garde: Gemälde des Wiener Kongresses 1814—15. Erinnerungen, Feste, Sittenschilderungen, Anekdoten. München, 1912. B. I—II. herausgegeben von G. Gugitz.

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából, az ISZT támogatásával készült.

De La Garde gróf gondosan figyelő szemtanuja a kongresszus összes eseményeinek, tudója titkainak, cselszövésének és szerelmeinek. Sokszor megemlékezik a nemzeti táncokról. Elég alkalma lehetett reá, a kongresszus évében többet táncoltak Bécsben, mint egy évtized alatt Európa összes fővárosaiban. De Ligne herceg találóan mondotta: le congrès danse bien, mais il ne marche pas. De La Garde gróf a valcerről, polonaiseről [77] (218. l.), mazurkáról, orosz táncról (201. l.) behatóan szól, de a verbunkost, a magyar táncot egyáltalán nem ismeri. Pedig a caroussel magyar quadrille-je igen megnyeri tetszését.[78] Leírja az utána következő udvari bált (153. l.), de egyetlen szót sem veszteget a magyar táncra, mint a hogyan elhallgatja a magyar táncot a kongresszusról szóló többi emlékirat vagy napló. A Liszttől említett angol nagykövet (Lord Stewart) estéin, melyekről a Times is megemlékezett, nem hangzott magyar muzsika, még kevésbbé a D'Artagnantól említett Lord Castlereagh soirée-in, a Biharinak ajándékozott gyémántgyűrű története is a legendák közé tartozik. De La Garde gróf a legunalmasabb és legsavanyubb, spleenes angolnak rajzolja a nemes lordot (266. l.).[79]

Mi lehetett az oka, hogy a magyar tánc elkerülte De La Garde gróf és mémoire író társainak figyelmét?[80] Hogy udvarképessé tegyék, alkal-

[77] A Polonaise divat, melyet már Bachnál és Couperinnél megtalálunk, a bécsi kongresszus idején érte el tetőfokát. Beethoven, aki szintén belekerült a kongresszus „alkalmi" szerzőinek sorába, szintén írt Polonaise-t és az orosz császárnénak ajánlotta. A Wiener Zeitung külön felhívta reá a figyelmet: Es ist das erste original Klavier-Polonaise dieses grossen Meisters und der Verleger hofft durch die Herausgabe derselben allen Freunden der Tonkunst einen äusserst angenehmen Genuss zu verschaffen (1815, 1. März). Kiadta Mechetti.

[78] A De La Garde gróf által leírt caroussel zenéjét a kismartoni születésű Weigl József udvari karmester írta. A Wiener Zeitung 1815 március 15. száma hirdeti Neue Musikalien bey Thadé Weigl rovatban: Vollständige Karoussel Musik, welche bey den, in der k. k. abgehaltenen Hof-Karoussel aufgeführt wurde. Komponirt und für das Pianoforte eingerichtet von Herrn Joseph Weigl k. k. ersten Hoftheater Capellmeister Einzige rechtmässige und ordentliche Original Ausgabe. Nem található a bécsi gyüjteményekben. Valószínű, hogy a magyar négyest magyaros zene kísérte, Weigl máskor is felhasznált magyaros színezetű dallamokat.

[79] Stewart és Castlereagh, utóbbi rendkívüli meghatalmazott a bécsi kongresszuson, majd később külügyi államtitkár a Londonderry családból származtak. Stewartot, aki a kongresszus után lett III. lord Castlereagh, D'Artagnan összezavarja a rendkívüli meghatalmazottal. Stewart igazi operett diplomata volt. Széchenyi feljegyzi naplójában (1814 október), hogy a követ úr különösen a bécsi fiakeresekkel szeretett meglehetősen erős tréfákat elkövetni s ha bajba került, „ich bin der britisch Petschafter" kiáltással inalt el kalandjai színhelyéről.

[80] Carl Bertuch szintén részletesen beszámol a kongresszus művészi eseményeiről, de nem említi Biharit (C. B.-s Tagebuch von Wiener Congress, herausgegeben von Hermann Freiherrn von Eggloffstein, Berlin, 1916.) Thürheim Lulu grófnő, Du Montet bárónő, Bernstorff grófnő, Fr. Anton v. Schönholz, Varnhagen von Ense, Jósika Miklós báró visszaem-

creative commons A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából, az ISZT támogatásával készült.

masint elszaloniasított, nemzeti jellegéből kivetkőztetett, eltorzított figurákban táncolták, nem is magyar zenészek muzsikájára, de osztrák-cseh zenészek, a Hofkapelle vértelen hangjaira. A bécsi kongresszus éveiben mégis divatos a verbunkos. Bizonyítja Aumer—Kinsky National-Ungarisches Divertissement-je, Das ländliche Fest im Wäldchen bey Kisbér, mely a Kärthnerthor Theaterben került színre 1815 november 29-én. Muzsikájában Bihari nótákat is találunk.

Simonyi óbester majd elviszi egyik előadásra a hessen—homburgi huszárezred eskadronját. Mikor a magyar fiúk meghallják a nótákat s látják a huszárnak öltözött táncosnőket, amint járják a verbunkost, elkezdik énekelni s fütyölni a dallamot s összeverik hozzá sarkantyúikat. A közönség nem is törődik már a színpaddal, csak a huszárokban gyönyörködik.[81]

[81] V. ö. Allgemeine Musikalische Zeitung 1816. No. 8. és Nagy Pál: Vitézvári báró Simonyi József. Pest, 1819.

*

A bécsi kongresszus uralkodói előtt még sem maradt ismeretlen a magyar tánc igazi formája. A Felségek sok fényes vendéggel októberben átrándulnak Magyarországra is. A Hazai és Külföldi Tudósítások (1814 Mindszent hava 29.) híven beszámolnak a „burkus király" és az „orosz tsászár" látogatásáról. Október 6-án udvari bál volt Budán:

> „A vendég Felségek kívánságokra a Magyar Nemzeti Tánc is előadatott, melyet különösen Mélt. gróf Rádai Nina kisasszonynak volt szerentséje a Felségek nagy megelégedésére s Nemzetünk díszére gyönyörüen eljárni. Férfiak közül Erős J. úr s két huszártiszt urak és Gróf Eszterházy Vince Ő Nagysága voltak olly szerentsések, hogy a Felségek tetszését a Nemzeti Tánc járással megnyerhették."
>
> Ugyanott olvassuk (Szentandrás hava?).
>
> „Október 27-én a Margit szigeti szöllős kertben szüreti mulatság volt nagy török muzsikával. Tizenhat pár fiú s leánygyer-

lékezései sem tudnak róla, a konfidens jelentések szintén nem. Az összefoglaló munkák: E. Leisching: Der Wiener Congress. Culturgeschichte. Wien, 1895, nem foglalkoznak népzenével, csak műzenével. (Die Musik in der Zeit von 1800- bis 1825. von Frh. von Wierbecker).

creative commons A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából, az ISZT támogatásával készült.

mek szép világoskék magyar öltözetben ezüst sinórra és négy pár leány és ifjú valóságos Tót, Horvát, Rácz, Szász, Bosnyák és Oláh nemzeti öltözeteikben jártak táncot. A legények puttonyokkal, a leányok kosárkákkal. Ezeket követték nyolc gyönyörű szépségű pásztorleányok és szöllő pásztorok. Ezek oly kellemesen dudoltak és dudáltak, hogy azon pásztori hangon megindulván, az orosz Tsászár több ízben megkérte Blasovich Antal cameralis ingrossista urat, mint első szöllő pásztort, hogy meg meg dudolnának." Végül „tizenhat pár gyermekek szép magyar nemzeti táncot jártak".

Az újság nem mondja meg, hogy az udvari bálon török muzsikára (katona banda) vagy cigány zenére járták-e a magyar táncot?

A kongresszus ünnepségeiből Pest-Buda is kivette szerény részét. A színházakban alkalmi darabok kerültek színre. Május 30-án a pesti színházban nagy zenei akadémia műsoron szerepelt egyebek közt: Der grosse patriotische Chor von Salieri das zur Aufführung der obigen Kantate in Wien componirt wurde. Die Kosacken in Leipzig (június 6.). Die Erscheinung des Friedens auf dem Schlachtfelde (június 7.), Der Einzug der alliirten Heere in Paris (június 13.). A városligetben: ein Kunst und Luftfeuerwerk abgebrannt werden in 4 Decorationen: Das Bombardement von Leipzig. Augusztus 8-án és 13-án kerül előadásra a pesti városi színházban Kaffka és Tuczek műve: Die Schlacht der verbündeten Mächte bei Leipzig. A terjedelmes partitúra a Széchenyi könyvtárban.

*

Bihari nótái Bécsen keresztül Párisba is eljutottak. Mikor Kinsky kisbéri balettje La Fête Hongroise címmel Párisban színrekerül, a Salle Louvoisban, 1821 június 15-én, a Le miroir des Spectacles (június 17.) megírja, hogy a legszebb magyar dallamot már hallották Schwartzenberg herceg párisi osztrák követ bálján. Tíz év mulva Apponyi Antal gróf osztrák követ bálján a nemzetközi előkelő társaság, magyar paraszt öltözetben jár magyar paraszt táncot. „A muzsika Bihari és Rótkrepf magyar nótáiból volt kivéve s a játszó hangászkart Tolbecque nevű francia hangász, aki a magyar nóták vonásába társaival együtt szorgalmasan beletanult, igen hathatósan igazgatta", írja az Apponyi „urfiak" nevelője, Fekete Gáspár a Társalkodóban (1832. év, 27. sz.). Fekete nyilván a Flóra vagy a Honny Nóták a régi s mostani magyar korból, Fortepianora szerkesztette Rótkrepf Gábor, Bécs és „Magyar Nóták Veszprém Vármegyéből" című, Ruzitska Ignác szerkesztésében megjelent sorozatra gondol, mely Bihari nótákat is tartalmaz. Úgy látszik, a Tolbecque fivérek ezeket vették alapul átirataikhoz, melyek kéziratban maradtak. Tolbecque és quadrilleja akkoriban a Boulevard du Temple-on levő Café Turc-ben ját-

creative commons A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából, az ISZT támogatásával készült.

szott. Nem lehetetlen, hogy a párisi kávéházi közönség is gyönyörködhetett Bihari nótáiban. 1827 okt. 6-án kerül bemutatóra a párisi Porte Saint Martin színházban Coraly ballet pantomimja La Neige, melyben Bihari muzsikájára jártak verbunkost. Ez a szám megjelent „Galopade Hongroise Dansée dans le ballet de la Porte Saint Martin par M. Masurier et Mimi Dupuy, arrangéé pour le piano par Henri Blanchard" címmel, érdekes címképpel, mely darútollas hajdut ábrázol. A dallam Mohaupt Ágost kiadványából: „Nemzeti Magyar Tántzok, mellyeket Csermák, Lavotta, Bihari és más kedvelt mesterek szerzettek. Fortepianora alkalmaztatta M. A." (1823—24.) I. füzet 4. l. Előfordul még Malovetzky János és Dömény Sándor „Útmutatás a klavir vagy fortepiano helyes játszására, Budapest 1826" zongoraiskolájában (42. Friss Magyar). Megjegyezzük még, hogy ez a téma, melyet megtalálunk Liszt Magyar Dalok III. füzetében, 9. sz. alatt, a Káldy-féle Bercsényi nótája „a mint azt Bihari játszta" (Kurucz Dalok. XVII. és XVIII. század).

Bihari bandájának egyik híres, de máig névtelen tagjáról érdekes tudósítást találtam egy bécsi újságban. Bihari cigány dudásáról többször megemlékeznek az itthoni ujságok és feljegyzések de sohasem közlik nevét.[82] A Hazai és Külföldi Tudósítások (1815. Szent Iván hava 3.) érte-

[82] Major Ervin összeállította Bihari zenészeinek névjegyzékét, de lajstromából hiányzik a dudás. (Bihari János, Budapest, 1928.) — Fáy István gróf elmondja, hogy a dudás később az Eszterházy gyalogezred klarinétosa volt. (Felszólítás Magyarország cigánybandáihoz Vasárnapi Ujság, 1859. 42. sz.)

creative commons A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából, az ISZT támogatásával készült.

sítenek Katharina Pavlovna orosz nagyhercegnő budai időzéséről; aki sógora, József nádor látogatására jött Magyarországra.

„...Az ebéd Sz. Margit szigetén vala, mellynek végével ama híres Bihari Magyar muzsikusnak hegedülésére némelly Magyar Nemes Ifjak díszes Nemzeti Táncot jártak, utóbb a Budai Polgár gyermekeknek magyar balletje következett. Végre a Nemes Eszterházy Regementnek jeles dudása a Regement Musikájával és különösen is a Magyar Juhász táncot zengedezte és járta is. Melly tüneményeket, mint a Nemzeti Indulatok különös bélyegei a' fő Vendégnek nagy megelégedését megnyerni szerentsések valának.

A dudást a Honművész is említi, táncmulatságról írva, de sokkal később (1833. jún 2.):

„...A mulatságot egész orchestrával játszatott magyar nóták kezdik meg. Nemzeti dudásunk kényesen tartá maga előtt kecske fejü dudáját, midőn a dudás galoppot[83] egész orchestra kíséretével fél óráig fujta, s' a' beszőtt nemzeti nótákon inkább a dudást nézdelve, hogy sem galoppozva mulatott a sok idegen vásáros vendég."

Részletesen szól a dudásról Mátray Gábor:[84]

„1812-ben az Eszterházy gyalogezrednek Pesten létesített toborzó csapatjához tartozott cigányzenészeknek cifra öltözetű és kecske fejben végződött külön módosítású dudával ellátott jeles dudása volt, aki ugyanazon évi december utolsó napjaiban Resnitschek ezred karmester Fajankó cimü magyar kantátéjában is fellépett a Rondella színpadán, a táncvigalmak alatt a farsangon még valzert is fujt a duda."

A bécsi Thalia című színházi ujság, mely a Bäuerle-féle Theaterzeitung átmeneti címe, 1811. június 19. számában hosszú pesti levelet közöl és adja a dudás, Román József hangversenyének teljes műsorát:

Hans Dampf

Ein ungeheures musikalisches Quodlibet in einem Aufzug aufgeführt von der Werbmusik im Jahr 1811 von Herrn Joseph Roman ersten Dudelsackpfeifer.

A színlap Román József rövid életrajzáról is tájékoztat. Megtudjuk, hogy Román a pestmegyei Lorén született, harminc éves, katholikus vallású, nőtlen, 1805. február 25-e óta szolgál (ohne sonstiger Profession). Műsora mintegy ötven számból állt, sok közte a balettegyveleg, operarészlet, tánc, melyeket a Werbmusik kíséretével adott elő. Megemlítjük az

[83] „Több magyar nótákból fűzé egybe Tomala úr ezen tüdőrontó táncdarabot, két részét egy magyar dudás igen ügyesen fújta a városi teatromban". (Honművész, 1833. május 16.)

[84] Fentebb id. műve.

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából, az ISZT támogatásával készült.

alábbi számokat: No. 1. Stimmung und Zank der Uj Magyaren (így nevezik a cigányokat), No. 5. Magyar Tánc No. 1. No. 14. Dudelsack Variationen von Herrn Joseph Roman. No. 25. Cala Majca. No. 34. Magyar Tánc No 2. — A lap bírálatot nem közölt.

A duda, mely a XVII—XVIII. században hadi és mondain hangszer, a század végén az előkelő körökben már teljesen divatját multa, csak pásztorkészség. Végleges elparasztosodásától megmentették a cigányok, akik ismét népszerűsítették, ezúttal már a nagy közönségnek. A jó cigány-bandákban majd mindig akad egy kitűnő cimbalmos és egy, esetleg két duda-virtuóz. Eszterházy Franciska grófnő és Zichy Károly gróf cseklészi esküvőjére „elhozatta a Mélt. Gróf a híres Somorjai Mu'sikus Cigányokat, úgy szinte a Magyarbélieket is, kik mindössze tizennyolcan voltak, kis és nagy hegedükkel, tzimbalmokkal, klarinettel és vadászkürtökkel. Voltak két próbált dudások is". (Magyar Kurir, 1801, 21. sz.)

Román József Bihari által lett országos hírű dudaművész.

*

A bécsieknek alkalmuk nyílhatott, legalább is azoknak, akik megfordultak „Nagy Ajtai Cserey Farkas Cs. K. Kamarás és Major úr" lakásán, hogy Bihari képmásában is gyönyörködjenek. A Magyar Kurir (1822 dec. 10.) megírja, hogy „Cserey Biharit 1820-ban Pesten Donát Academicus Képíróval lefestette, hogy képe később időkben fennmaradjon. Ez a' kép, igen jól találva 's művészileg festve ez előtt néhány nappal ide felhozatván, most itt Bécsben a' fenntisztelt Kamarás és Major Urnak szállásán függ". (Ma a Történeti Arcképcsarnokban.)

*

Bihari kongresszusi szereplését elhallgatják az osztrák lapok. Viszont közölnek igen érdekes részleteket Bihari egyik pesti szerepléséről, Ferenc császár előtt, melynek itthon nem találtam nyomát s melyet a centenárium irodalma sem ismer. A Wiener Zeitschrift für Kunst und Mode 1820. szeptember 1. és 15. keltezésű pesti levelében (115. és 117. sz.) hosszú tudósítást olvasunk a Ferenc és nejének jelenlétében tartott őszi hadgyakorlatokról. A tudósító a 123. sz.-ban folytatja levelét s bejelenti, hogy másnap korán reggel a két órányira fekvő Puszta Szent Lőrincre kell mennie, ahol a Grassalkovich birtok bérlője, Mayerffy úr „ein nationales ländisches Fest"-et rendez, melyet az udvar meg fog tisztelni jelenlétével. A folyóirat 142. sz.-ban a szept. 30. levélben részletes leírása az ünnepnek:

> „Unter Beyhülfe benachbarten Grundherrschaften ein interessant komisches Pastorale. Auf einem erhobenem Punckte gedachter Puszta war eine Windmühle in einem Schaugerüste für die höchste Herrschaft umgeschaffen und ein geräumiges Viereck mit Balken und Planken zur Schaubühne des Hirtenspiels ein-

creative commons A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából, az ISZT támogatásával készült.

geschränkt auf welchem folgende vier Klassen von Akteurs: Tsikos, Gulyás, Juhász und Kanász mit Pferden, Rindern, Schaafen und Schweinen ihre ländlichen und lebendigen Scenereyen producirten."

A gulyások cowboyszerű produkcióinak leírása után a cikk így folytatja:

„Nach diesem wilden Scenerey kam eine idyllische sanft, die Juhász treiben mit friedlichen Anstand und Ordnung unter Begleitung des Dudelsacks eine Heerde ungarischer Schaafe langsam vorüber. Ihnen folgten die Kanasz mit dem Borstenvieh unter Zigeuner Musik, welche *der bekannte (jetzt ziemlich herabgesunkene) Bihary dirigierte* und ersetzen das, was ihren stuppigen Rüsselthieren an gefälligen Äussern abging, durch praktische Lebendigkeit der Scenerey. Sie führten einen wilden Tanz auf wobey ihre kleine Schlachtaxte bald en chaine über Kreutz sich zu warfen bald über sich schleuderten und auffingen alles behend und charakteristisch und schlechthin ohne weitere auserlesene Stücke."

•

Bihari muzsikáját később is hallhatták a bécsiek. Farkas József, a világot járt magyar táncos Bécsben is nagy sikert arat Bihari nótáira járt verbunkosával; melyről az Allgemeine Theater Zeitung meleg elismeréssel emlékezik meg (1832 No. 19.). A bírálatot a Hasznos Mulatságok egykorú fordításában adjuk (26. sz.): „Midőn a Magyar honjában az idegen müvészt égig emeli, a' kor a' külföld a' hazáján kivüli derék Magyarnak érdemlett ditséretekkel tömjéneznek s' azokat Európa előtt örömmel botsátja közre — Farkas József gyöngyösi fi, kit Kassa, Pest és más a magyar müvészeket is kedvellő városok, mint nevezetes magyar tántzmüvészt igen jól ösmernek, most Bécsben mulat. Mártzius 10-én a henry-i néző táncz balett tartásakor gyönyörü tér nyila ő előtte tántz müvészi ügyességét a birodalom fővárosában kimutatni (Kärtnerthortheater). Attila dolmányban s kardosan jelent meg a' magyar tántzban koszorút nyert hazánkfia a' nézőhelyen. Majd kardját leoldván, Biharinak nemzeti muzsika darabja mellett tünteté ki a' nemzeti tántznak minden szépségeit. Könnyű mozgás, nemes magatartás bélyegezék az előadót, nevetséges ugrások, mellyeket hasonló mutatványkor eddig mint mulhatatlanokat kötének a' magyar tántzhoz, itt nem jövének elő. Egyszóval a tökéletes, remek tántz azon ditsekedve emlegethető, itéleteket nyerte meg a bétsieknek, hogy a valódi magyar tántznak példáját most láthatták ők először. Többször is állott elő a mondott nap óta Farkas úr Bétsben tántz müvészi jelességével, melyet a mindig nevekedő tetszés koszoruz".

Mennyire elevenen élt Bihari emléke a császárvárosban: bizonyítja

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából, az ISZT támogatásával készült.

az Allgemeine Theaterzeitung und Originalblatt für Kunst, Literatur und geselliges Leben bírálata Lóczi Jancsi szerepléséről a Lepoldstädter Theater-ben:

> „... Nach Art des Bihary die Nationalmusik behandelnd, hört sich das Ding nicht übel an: aber Bihary stand weit höcher. Ihm war eine reichere Art anziehender Piècen, eine höhere Gewandheit und ungemein viel Gemüth und Seele nicht abzusprechen. Auch erfreute er sehr durch einen natürlichen Anstand..." (1829, 5. Dezember.)

Sajátságos, hogy a bécsi sajtó nem írt egyetlen sort sem Bihari haláláról. A Wiener Zeitschrift für Kunst, Literatur, Theater und Mode 1816-tól állandóan közöl részletes pesti tudósításokat, melyekben sok becses adatot találtam. Polturás-Lóczi Jancsit nekrologban méltatja, de Bihariról megfeledkezik úgy a bécsi szerkesztőség, mint a pesti tudósító. Igaz, hogy a lap áprilisi és májusi száma Beethoven emlékével telve, de azért megemlékezik a tavaszi pesti zenei eseményekről. Zellner bécsi újságja, a Blätter für Musik, Theater und Kunst 1855-ben I. évfolyamának 41. sz.-ban Ungarische Musik und Musiker című cikkben nyilván Mátraynak a Vahot—Kubinyi-féle „Ungarn und Siebenbürgen in Bildern" német kiadásában megjelent cikke alapján beszél Biharinak bécsi kongreszszusi szerepléséről, de ez csak visszhang. Ismételjük, egykorú bécsi dokumentum nincs, még a rendőrségi levéltárban sem.

Bihari neve a bécsiek előtt még sokáig a legjobb ajánlólevél. Mikor Veszter Sándor és Dobozy Károly nemzeti táncz és zenetársasága 1843 március 2-án bemutatkozik a Leopoldstädter Theaterben, a színlapon a következőket olvassuk:[85]

> „Als besonders bemerkenswerth muss aufgeführt werden dass die Individuen dieser Nationalmusikgesellschaft geborne Zigeuner (aus dem Stamme Farkas und Bihari) sind und ohne alle Notenkentnisse sowohl ihre National als auch fremde Musiken ausführen."

Bihari Bécsben megjelent táncai is hozzájárultak népszerűségéhez osztrák földön. Első bécsi kiadása a híres Artaria cégnél jelent meg: 2 Ungarische Tänze oder Werbung von Herrn Biháxy (!) bey Artaria et Comp. (30 kr.) A Gesellschaft der Musikfreunde könyvtárában az Artaria cég katalógusának borítéklapja belső lapján olvasható feljegyzés szerint a katalógus 1807—1810. időben készült, tehát Bihari füzete is ekkoriban látott napvilágot. Mint láttuk a Wiener Zeitung 1811. februárjában már hirdeti 7 Unga-

[85] Allgemeine Wiener Musik Zeitung. 1843 No. 28.

creative commons A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából, az ISZT támogatásával készült.

rische Tänze für eine Violine füzetet (12. kr.) Ludwig Maischnál, kinek zeneműkereskedését néhány év mulva Daniel Sprenger, 1818-ban Mathias Artaria veszi meg (egy ideig a cég még Daniel Sprenger nevét viseli, de 1822-től kezdve Mathias Artaria-ét). Ugyanez újság 1811. március 2. számában olvassuk: 15 Ungarische Tänze für zwey Violine von L. Bihary (Artaria et Comp.). A cég 1837-ből kelt árjegyzéke francia címmel is hirdeti az előbbi kiadványokat. 1847. Bihari 2 Hongroises 15 kr. és 2110. Bihari: Hongroises pour 2 violons 45 kr. Az 1855-ból való katalógus pedig a Turányi-féle Pannoniens Blüten-ben 3 Ungarische Verbungstänze (Bihari, Drechsler, Gelinek) 3125 sz. alatt. A cég irattárában nem találtam Bihari kiadványokra vonatkozó iratokat. A Meysel-féle Handbuch der musikalischen Litteratur-ban (Leipzig, 1817) Bichary Ungarische Tänze-t olvassuk (85. l.).

Bihari bécsi kiadásait és egyéb bécsi kiadásokban névtelenül szereplő dallamait [86] a Pest-Budára ellátogató művészek gyakran felhasználták improvizálásra. Bizonyítja egy ismeretlen adat, melyet a budai német színház színlapján találtam.

Ofen. Mit hoher Bewilligung
15 Marz 1810
Raphael Dressler Tonkünstler auf der Flöte Musikalische Akademie No 6 zum Beschluss: Flöten Variationen über ein ungarisches Thema von Bihary in a moll, variirt und gespielt von Raphael Dressler.[87]

Dressler:

Bihari: Magyar nóták Veszprém vármegyéből. IV fogás 29:

Vinzenz Schuster táncai [88] között is találtam két Bihari témát. Való-

[86] A National Ungarische Tänze für das Pianoforte. III. füzet. Wien, Sauer und Leidesdorf gyüjteményben névtelenül megjelent Bihari táncok felsorolva Major dolgozatában.

[87] Dressler műve később megjelent Lipcsében Breitkopf és Haertelnél: Variations sur un thème hongrois pour la flute avec accompagnement de violon, viola, violoncelle composées et dediées à Maurice Schlesinger. Oeuvre 44.

[88] Ungarische Tänze für die Guitarre allein componirt und dem hochgebornen Herrn Ladislaus Grafen von Wrbna k. k. wirkl. Kämmerer, Oberstwachmeister und Ritter mehrerer Orden gewidmet von W. SCH. 6-tes Werk, Wien Cappi und Diabelli. A témák a 15 ungarische Tänze füzetben.

creative commons A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából, az ISZT támogatásával készült.

színű, hogy a bécsi hungaricum anyag átvizsgálásakor még fogunk Bihari dallamokra akadni.[89]

•

Bihari a kongresszus évében nem először szerepelhetett Bécsben és alkalmasint huzamosabban időzött odafenn. Bizonyára nemcsak népünnepeken lépett fel, hanem főúri körben is. Sokszor fölsírhatott és fölriadhatott vonóján a magyar nóta. Hegedűjének bűvös hangja nem enyészhetett el nyomtalanul. Hol játszott Bihari Bécsben? Ma még adós maradunk a válasszal. Promenádon, vendéglőben, kaszinóban gyönyörködtette a bécsi közönséget. Talán a Belvedereben, vagy Jahnnál, az Augarten kert pavillonjában, még inkább Jahn Himmelpfortgassei tánctermében, melyet a nemesség szívesen látogatott. Bálházakban épen nem volt hiány Bécsben. Bihari játszhatott a Mehlgrube-ben, vagy a Spiegelgassei Ottó-féle casinoban, a Leopoldstadtban a Sperlnél, a Wiedenen a zum Mondschein táncteremben, a Landstrasse-n a 3 Könige-nél, Mariahilfen a 2 Lämmer-nél, a Sträusselsaalban (Josefstadt), a Paradeisgärtelben, a Der Bock-ban, a Fingersche Etablissement-ban (Ober Döbling, a Die Elster pompás Garten-

[89] Bécsben jelent meg az alábbi Bihari átirat: Ungarische Tänze von Bihari welche bey Gelegenheit der Krönungsfeyer auf den bey Sr. Majestät dem Kaiser und Könige und bey Sr. Kais. Hoheit dem Erzherzoge Reichspalatinus abgehaltenen Bällen gespielt wurden. Eingerichtet für das Pianoforte von Joseph Czerny (Gesellschaft der Musikfreunde. Inventirt No. 7058.) — Mátray Gábor említi ugyane táncok Pfeiffer Ferdinánd féle átiratát gitárra. (A muzsikának közönséges története. Tudományos Gyüjtemény. 1830. IV. k.)

creative commons A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából, az ISZT támogatásával készült.

salon-jában (Alserstrasse és Pelikangasse sarok) stb. Bizonyos, hogy bandája mint „Garten und Wirtshausmusik“ szerepelt.[90]

Széchenyi, aki a magyar nóta szerelmese[91] s fiatalsága tavaszi viharában mohón élvezi az élet szépségeit, Bécs mulatóhelyein mámorosodik meg Bihari muzsikájától. Később, Pesten, a Beleznay kertben is, megigézve hallgatja Biharit, barátjával, Schwartzenberg Frigyes herceggel. Naplója megrázó erővel jeleníti meg a romantika álomvilágába merült Magyarország életét:[92]

> „Den Abend brachte ich in dem Belesnay Garten zu. Schwartzenberg sauft mit den Juraten viel Bouteillen schlechten Wein „élyen a hertzeg Schwartzenberg“ wird mit Lärm 3mahl gerufen — es zittert des jungen liederlichen Kerls innerstes Gemüth. — Bihari geigt — Dudelsäcke ertönen — Juraten versammeln sich. — Alles scheint einer Verschwörung ähnlich — es lebt alles. — Ich denke nicht ungerührt „Alles dies ist nur ein Rausch — oder höchstens ein Traum“. (1820. julius 15.)

Bihari vonójából reászáll az ifjú huszártiszt sebzett lelkére is a kor bódulata, mely letargiába ernyeszti a nemzetet. De mikor Széchenyi felocsudva a merengő tétlenségből, megtalálja önmagát: szavára megtörik a varázslat s feltűnik a jövő Magyarországa.

II.

Bécs jelentős szerepet játszik a Rákóczi induló életében, az induló születésének misztikusan homályos körülményeire is Bécsből esik fénysugár. Magyar földön zendül föl a cigány hegedűjén a rebellis Rákóczi nóta dallamtöredékeiből formált induló. A Rákóczi nóta metamorfózisának történetét, hogyan alakult át a nóta indulóvá, adatok hiányában nem ismerjük, csupán lélektani magyarázatát tudjuk adni. Bécsből kisugárzó három mozzanat jelzi az átalakulás fordulóit. Az első a XVIII. század végén, a II. József germanizálásából öntudatra ébredt nemzet re-

[90] Hanslick idézett műve. — A bécsi tánchelyiségekre lásd még: Josef Lanner und Johann Straus. Ihre Zeit, ihr Leben und ihre Werke von Fritz Leipzig, 1919. — Wien, wie es war von F. Groner. Wien, 1922. — A. Fischer: Die Musikstätte Österreichs. Wien, 1928. — 1832-ben a Neuer Markt 1045. sz. alatt levő casinoban magyar cigányok játszottak: Vörös: Zigeuner Galopp No 1—2 für Pianoforte aufgeführt von der Zigeuner Musikgesellschaft bey der Reunione im Casino am Neuen Markt in Wien. (Mátray id. műve Tudományos Gyüjtemény VIII. k.)

[91] Széchenyi Naplójában egész sereg magyar táncnótát jegyez fel: Pendelrázó, Csipd meg bogár, Egy kis kenyér egy kis só oder Tarka kukoritza szár, Kotsmárosné gyujts világot, Megy a barát a malomba lassan, Ma van Jakab nap etc. (I. k. 861. l.)

[92] II. k.

creative commons A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából, az ISZT támogatásával készült.

neszánsza, melyben a titkon dudolt kuruc dalok büszkén merészkednek a napvilágra. Elsősorban Rákóczi nótája. Történeti és irodalmi források a század utolsó évtizedeiben sokszor emlegetik itthon és külföldön,[93] magyar és erdélyi változatban, sőt a tót svihorai nótával is kapcsolatba hozták.[94] A XIX. század elején már feljegyzik hangjegyekben, elsőnek a lipcsei Allgemeine Musikalische Zeitung (1814 november) közli az erdélyi nótát: Rákótzy's des Grossfürsten von Siebenbürgen letztes Abschiedslied.

A Rákóczi nóta tematikája, az alapanyag, kétszeres átalakuláson ment keresztül. A napoleoni insurrekció idején nagy lobbot vet a verbunkos lángja, mely a hét éves háború óta magyar különlegesség. A toborzás legbiztosabban bevált módja a muzsika és a tánc, nem a cseh fúvós banda, de a cigány muzsika. Ügyes, táncos káplár és cigány felpezsdíti a magyar paraszt legény vérét, hogy álljon be a császár zászlója alá. A cigány vonóján, az insurrekció lázas levegőjében, a régi dallamok újra kivirágoztak, nemzeti gőgtől feszülő, patetikus hangon zengtek, vagy ősi virtustól nekiszilajodva riadtak. A villamossággal telített légkörben a régi dalokat is átmintázták, mondjuk „áthangolták", verbunkosították. Tudjuk, hogy Káldy kiadta Bercsényi nótáját verbunk formában „amint azt Bihari játszta". Nem ismerünk Rákóczi verbunkost vagy Rákóczi Magyarjá-t, de meggyőződésem, hogy a cigány verbunkosította a Rákóczi nótát. Bizonyítja az induló triolás felütése is, mely a verbunkos stílus legjellemzőbb kezdő képlete. A verbunkos lassú és friss váltakozása, a friss azonban még legelevenebb tempójában is mögötte marad a Rákóczi induló tüzes, elsodró rohamának.

Ekkor özönli el Bécsen keresztül Magyarországot az indulók áradata, mely átformálja a Rákóczi „verbunkost". A napoleoni háborúk zenei militarizmust termeltek ki. Szárazföldi és tengeri ütközeteket zenésítettek meg. Czerny Károly sonate militaire-t ír ellentéteül a sonate sentimentale-nak. Beethoven is behódol a divatnak (Die Schlacht bei Vittoria). De legerősebb a mars láz, éppen olyan intenzív, mint a valcer járvány. A francia császárság alatt születik meg a modern induló. A mars a tömeg muzsikája, demokratizálja a zenét. A Lajosok arisztokratikus szignáljait, fanfárjait, défiléjeit, a német Fahnenmarschokat elsöpörte a forradalom, helyükbe a himnuszt állította. Az éneklő kórustömegek a népfenség szuverénitását jelképezték. De az a néhány mars, amit ekkoriban Gossec írt, csak dekoratív zene, a katonák

[93] Lásd id. tanulmányomat: II. Rákóczi Ferenc a zenében. — Bitnicz Lajos szombathelyi professzor 1828-ban Pestre, a m. tud. társaság értekezletére utaztában, március 8-án Palotán pihen meg, ahol ebédelés közben „egy haza szabadult cimbalmos barna katona a Rákóczi nótájával" igyekezett mulattatni. (Gr. Széchenyi István Naplói. III. k. Budapest, 1932. 730. l.)

[94] Ernyey József: Adalék a Rákóczi induló történetéhez. Etnográfia, 1905.

creative commons A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából, az ISZT támogatásával készült.

a pas de manoeuvre ritmusára meneteltek. Az igazi, lelkesítő művészet a vokális zene, az ének: Marseillaise, Chant du départ, néha a tánc (Carmagnole), vagy a félig tánc, félig induló Ca ira... Igazi induló még nincs. Operaindulókat is játszanak színházon kívül: Mozart (Titus), Cherubini (Vízhordó), Spontini (A vesztaszűz) stb. A konzulátus, főkép a császárság alatt kezdődik az indulók fénykora. Michel Gebauer, a konzul gárdájának zenemestere iparszerűen gyártja, százas szériákban, a tiszavirág életű indulókat (pas de charge).[95] A németek a franciák nyomában haladnak. Divatba jön az Entrée solennelle, a Parademarsch, a Festmarsch, a langsamer Marsch, Triumph Marsch, Krönungsmarsch, Vermählungsmarsch. Minden alkalom jó az induló gyártásra. Ezredeknek és Inhabereknek, koronás főknek és uralkodóházbeli személyeknek mind van Favorit vagy Lieblingsmarsuk. Az egykorú zenei újságok Intelligenz Blattjain és a Verlagsverzeichnissokban, Meysel—Whistling—Hofmeister és Gardeton bibliografiáiban[96] az indulók félelmetes tömegekben nyomulnak előre. Nemcsak az osztrák és egyéb ezredeknek írnak új indulókat, de a polgári gárdának is (Bürger marsch). A Bécset megszálló francia csapatok indulóit is papirra vetik a bécsi muzsikusok (Marsch der französischen Truppen in Wien. Mollo). Vezér: akár Davouxnak, Kutusownak, Blüchernek vagy Welligtonnak hívják, nem lehet meg induló nélkül. Napoleont még száműzetésében sem hagyják nyugton. Szent Ilona marsot és valcert írnak. Beethoven, Schubert szintén kedvelik a marsokat. A nagy változást azonban, a század második évtizedében a gyors indulók feltűnése jelenti: a pas redoublé, németül Gschwind vagy Quick Marsch, máskép Doublier Marsch, ma a gépzene és a rádió spanyol és angol néven népszerűsíti: paso doble és two step. A németek külön felhívják rá a figyelmet: „in neuestem Geschmack" vagy „lebhafter Militär Märsche". A vídáman ropogó, eleven lüktetésű indulók rendkívül fokozták a csapatok harci szellemét.

Az osztrák hatalom a hadseregben szeretett volna közel férkőzni a magyar nép lelkéhez. Ezt a célt szolgálta a Werbmusik, az ezred toborzó csapatjához szerződtetett cigányzene. Tudjuk, hogy Bihari bandája sokáig az Eszterházy ezreddel dolgozott. A cigány népszerűsítette népdalaival a k. und k. Arméet, nemcsak a legénység, de a közönség előtt is. A Werbmusikot, ha bálokon játszott, néha az ezredkarmester dirigálta, akinek így alkalma nyílott megismerkedni a magyar népdallal és előadásmódjával. A prágai és bécsi konzervatóriumot végzett katona karmesterek igyekeztek valamit ellesni a cigánytól. Nekik kellett a marsokat gyár-

[95] H. G. Farmer: The rise and development of Military Music. London, 1912. — Michel Brenet: La musique militaire. Paris, 1917.

[96] Gardeton: Bibliographie musicale de la France et de l'Etranger. Paris, 1822.

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából, az ISZT támogatásával készült.

taniok a Habsburg monarchia etnikai összetételének megfelelően. Megpróbálkoztak magyar indulókkal, éppen úgy mint a bécsi muzsikusok magyar tánccal, magyar vagy álmagyar témákat dolgozva fel, de a magyar dallam nekik természetesen csak különlegesség, mint az oláh, rutén, lengyel nóta; többnyire cseh származásúak s ezért a cseh dallamot érzik meg leginkább. Mintájuk a spanyol, kozák, török indulók (Original marsch). Drusetzky György, az egykor osztrák Landschaftspauker, József nádor udvari zeneigazgatója, magyar dallamokból próbál marsokat írni, melyek fontosságát Kisfaludy Sándor annyira átérzi. (D. kéziratos művei a Széchenyi könyvtárban.) Resnitschek József az Eszterházy, majd Gyulay ezred karmestere ír magyar táncokat és indulókat, sőt a Wiener Tivoli Märsche sorozatot Ungarischer National Marsche-al indítja el. Ir Zwei ungarische National Märsche-t, Ungarischer Krönungsmarschot s tőle való az Ungarische Tänze bei der Magnatentafel dietális muzsika, de ír Krakoviakot, Obkorezek-et és Utjezkane-t is.[97] Zajitz a 45. gyalogezred karmestere szintén ír magyar koronázási indulót, Massak aradi katonakarmester nagyban gyártja a magyar indulókat: 2 Pester Lagermärsche, 2 Pesther Lager Reise märsche, Ungarischer Marsch, Abschied von Raab stb. indulókat. Philipp Farbach nemcsak magyar indulót, de Attila Frischka-t is ír. Ha meg is fogta őket a magyar dallam varázsa, nem tudtak mit kezdeni vele. Zenéjük többnyire száraz, lélektelen, nem egyszer unalmas. A magyar ritmusnak és színnek az indulókba elevenséget kellett volna belevinniök, ez azonban majd mindig elsikkad, csak néha érvényesült. Az osztrák katonazene lélektanilag különbözött a porosztól. „Während die preussischen Märsche die patriotische Begeisterung, das straffe Pflichtgefühl, die Kraft des gleichmässigen Drills betonen, rollt in den Melodien der Österreicher das leichte, lüftige, südliche Blut. Etwas froh beschwingtes, Tanzartiges, Geschneidiges, Keckes ist in ihren Melodien, besonders ist den lebenden Wiener Spielweisen eigen, wofür wir einen besonderen technisch kennzeichnenden Ausdruck haben: fesch“ — írja az osztrák katonazene történetírója.[98] „Fessen“ azonban nem igen lehet csatát nyerni, ezért volt szükség a Rákóczi induló hősi ritmusára.

A harmadik mozzanat tehát, mely hozzájárult a Rákóczi induló megszületéséhez: a marsok népszerűsége. Ha kiássuk ezeket a rég elfeledett,

[97] Whistling: II. Ergänzungsband. Leipzig, 1834. 226. l. — Resnetschek művei részletesen felsorolva: Verlags-Katalog C. A. Spina (Deaballi). Wien, 1874.

[98] Whistling—Hofmeister: Handbuch der musikalischen Litteratur. Leipzig, 1845. 271. és 311. l.

[99] Die Militair Kapellmeister Österreich-Ungarns. Illustriertes Biographisches Lexicon von Joseph Damanski. Wien—Prag—Budapest, 1904.

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából, az ISZT támogatásával készült.

vértelen indulókat, értjük csak meg, milyen fergeteges hatást kelthetett a Rákóczi induló.

1820 körül jelenik meg Bécsben, Pietro Mechettinél, a „Beliebter Marsch für das löbl. k. k. 32. — te Linien Infanterie Regiment Fürst Esterházy von dessen Kappelmeister, Nic. Scholl componirt und für das Pianoforte zu 4 Hände eingerichtet von Franz Decret." Belső lapon: (Rákótzy Marsch). Lemezszám 840. (Széchenyi könyvtár.) Mátray Gábor a Tudományos Gyüjteményben Decret neve alatt regisztrálja (1829. III. k. 85. l.). Ugyanígy Whistling (1828. 526. l.). A Rákóczi induló annyira népszerű volt az országban, hogy évtizedekig senki sem érdeklődött multja, még kevésbbé szerzője iránt. Decretről pedig egyetlen adatunk, hogy Mechettinél hat dala jelent meg (Whistling, 1828, 1058 l.). Urmánczy Nándor úr szívességéből értesültem, hogy Serly Lajos, Amerikában élő veterán, magyar zenész birtokában van a következő kiadvány: „Auswahl der beliebtesten Märsche für das löblich K. K. Infanterie Regiment Fürst Esterházy von dessen Kappelmeister, Nic. Scholl componirt und für das Pianoforte eingerichtet von Hyeronimus Payer. Wien bey Pietro Mechetti." Lemezszám 825. Ez a kiadás, melyet nem találtam meg a bécsi gyüjteményekben és fényképmásolatához sem tudtam hozzájutni, volna a legrégibb, ez idő szerint ismert Rákóczi induló kiadás és egyben az első kétkezes zongora átirat. Meysel a Vierter Nachtrag-ban (1821) már regisztrálja e gyüjteményes kiadást Payer neve alatt: „Märsche für das Regiment Esterházy. Wien, Mechetti, 36 kr.", de a füzet tartalmát nem sorolja fel. Payer[100] — Scholl neve alatt szerepel az induló Mechetti 1840-ből való katalógusában és a Whistling—Hofmeister bibliografiában (III. Aufl. Leipzig, 1845. 341. l.), de nem mint Rákóczi induló, hanem az idézett füzetes kiadás. Nálunk azonban senki sem nevezte Scholl Miklóst szerzőnek. A lipcsei Allgemeine Musikalische Zeitung Intelligenz Blatt-ja 1828-ban névtelenül regisztrálja H. Wagenführ kiadásában: Rákóczi Marsch für das Pianoforte (nov. 17.), Whistling szintén (1828, 1058 l.): Rákóczy Marsch, Berlin, Wagenführ, 4 gr. (887 l.). A harmincas évek derekán került Pestre egy olmützi származású, rokkant, cseh katonatiszt: Johann Janothyk Ritter von Adlerstein, aki nőül vette egy leánynevelő intézet tulajdonosnőjét, zeneleckéket adott és a bécsi lapokba írt, de amellett a rendőrség besúgója volt. Izzó gyűlölettel írt mindenről, ami magyar, bár kalandos élete folyamán ma-

[100] Hyeronimus Payer (1787—1845) osztrák zenész sokat hangszerelt katonazenekarok számára és nagy számú zongora átiratot készített. Egy időben a legkitűnőbb bécsi orgonista. 1824-ben Hollandiába megy, onnan Párisba, ahol 1832-ig marad. Ez adat is bizonyítja, hogy az Esterházy indulók kiadása jóval ez időpont előtt történt. Payerről lásd a Wiener Allgemeine Musikzeitung nekrológját, (1846, No. 5—6.) és Wurzbach 21. kötetét.

creative commons A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából, az ISZT támogatásával készült.

gyar alkalmazásban is volt.[101] A Wiener Allgemeine Musik Zeitungban állandóan támadta a magyarok politikai és művészi törekvéseit, a szerkesztő, a magyar barát, August Schmidt, nyilván a rendőrség nyomására adta ki cikkeit. Janothyk Berlioz pesti szereplésével kapcsolatban a következőket írja, abból az alkalomból, hogy Batthyány Kázmér gróf kétszáz forintért megvette Berlioz Rákóczijának vezérkönyvét: „Was mag wohl derjenige bekommen haben, der den Rákóczy Marsch im Jahre 1815 componirte? Er hiess Scholl, war Kapellmeister beim Regiment und ein sehr bescheidener lieber, guter, dicker Mann, ich habe ihn noch gekannt, jetzt ist er todt — mausetodt, er starb im Spitale,[102] aber der Rákóczy Marsch lebt noch — er lebt für alle Zeiten und schlängelt sich wie der rothe Faden durch das ganze Ungarn. Ach, was ist das für ein herrliches Los der Componist des Rákóczy Marsches zu sein, während durch dicke schwülstige Partituren hochberühmt — so durch etwa 30 Takte unsterblich zu werden" (1846 No 26—26.). A gunyoros, gonoszkodó förmedvényből azonban nem derül ki, hogy Scholl Miklós magát az induló „szerzőjének" tartotta.

Időrendben most kell megemlítenünk Jósika Miklós, a regényíró, 1847-ből való feljegyzését, amely csak 1861-ben látott nyomdafestéket. II. Rákóczi Ferenc című regényében a következő jegyzetet olvassuk: „A mostani Rákóczi induló nem az eredeti, úgynevezett Rákóczi nótája, bár annak egész erejét magában foglalja. A Rákóczi indulót az eredeti régi dalból 1814-ben az Alexander nevű gyalogezred karmestere készítette s az

[101] Különböző rendőrségi megbízatásairól, politikai pálfordulásairól tájékoztat Wurzbach (10. k.). Szinnyei csak Wurzbachot kivonatolja (Magyar írók élete és munkái). Állítólag Janothyk írta volna Doppler operájának, Ilka, vagy a huszártoborzónak szövegét. Szinnyei Wurzbach nyomán két zeneelméleti művét említi, többi művéről nem tud. Pesten jelent meg a Budapesti zongoratanító. „Magyarországban már több éveken tartózkodván, egy honi nyelven szerkesztett alapos s részletes zongora oskola szükségét annál inkább valék kéntelen tapasztalni, mivel a falusi jószágaikban gazdálkodó szülők gyermekeiket középszerű tanítóknak csak szóbeli előadásaira kénszerittetének bizni. Jelen oskola készítésénél önmagam törtem ösvényt . . ." A munka Grimmnél jelent meg „16. mű" jelzéssel. Átdolgozott német kiadása: Lehrmethode beim Klavierunterricht. Elementarunterricht in der Musik. (Kiadta Wagner József.) Egyéb elméleti munkái: Elméleti s gyakorlati bevezetés a gitár játszás alapos megtanulására. Hegedű tanító (20. mű), Fuvola iskola (21. mű). Szerzeményei: Marion polka, Fanny polka, E morta, Romanze de Donizetti transcrit pour le piano, oeuvre 12. Savoyarden Polka, Quadrille Hongrois (Kör tánc) pour le piano. Oeuvre 13. O mon ange dis moi (romance dramatique) pour le chant avec accompagnement du piano, 10. mű.

[102] Bräuer Ferenc szerint Scholl a lakásán halt meg s hulláját szállították a Rókusba a negyvenes évek elején. (Die entseelte Hülle wurde in das Rokusspital getragen von wo an die Beerdigung unter Mitwirkung von zwei Militär Musikbanden stattgefunden. Pester Lloyd, 1862.).

creative commons A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából, az ISZT támogatásával készült.

akkor nagyon tetszett".[103] Jósika, mint huszártiszt, a kongresszus évében Bécsben szolgált. Feljegyzése tehát mindenképpen hitelt érdemel. Ekkoriban az Alexander ezred karmestere a napoleoni idők legtermékenyebb és legagilisabb osztrák katonazenésze: Friedrich Starke (1774—1835), aki cirkuszi, színházi karmester, főúri zongoratanító, amellett Albrechtsberger tanítványa, a Ferdinánd és az Alexander ezred karmestere. Résztvett a rajnai hadjáratban, Pozsonyban is megfordult, Beethoven unokaöccsét tanította (a mester ajánlására), 1816-ban a redouteban mutatták be Die Schlacht bei Leipzig című csataképét. Starke adta ki a kor legfontosabb osztrák katonazene gyüjteményét: „Neue lebhafte Militair Märsche für eine zehnstimmige Harmonie nach dem neuen für die auch K. K. Österreichische Armée eingeführten gschwindern Tempo", a Journal Militarischer Musik-ban, Johann Traegnél (Wien, Singerstrasse 967), melyben nemcsak marsok, de partitúrák, szerenádok, variációk parádémarsok, „Vergatterung, Rast, Zapfenstreich, Tagrebelle und aller art National Tänze", sőt ballett és operaáriák is szerepeltek. E „Journal"-nak mintegy háromszáz füzete jelent meg, de egyetlen egy füzetet találtam belőle a Gesellschaft der Musikfreunde könyvtárában. Kétségtelen, hogy e sorozatban magyar darabok is lehettek és Starke aligha engedte volna ki kezéből a Rákóczi indulót. Jósika valószínűen egy Starke-féle átiratot hallott, melynek emléke kisért nála.

1840-ben jön haza Veszter Sándor, a szepesi németből lett magyar táncos, világot járó körútjából, nemzeti tánc és zenetársaságával s fellép a Magyar Játékszínen tánc és zenészeti verseny keretében (október 21.). Műsorukon szerepel Rákóczi eredeti nótája és Rákóczi indulója. A Honmüvész (86. sz.) bírálatában, melynek írója valószínűen Mátray Gábor, a következőket olvassuk: „Hogy Rákóczi eredeti nótája megkezdésénél egy kéz sem hallata tapsot s hogy általában hidegen fogadtatott s helyette annak paródiája, a Rákóczi marsch (melyet hajdan Resnitschek egy cseh hangász, Eszterházy ezred hangászkarmestere elferdítve az eredetiből készite) kivántatott s ez (mint már máskor is számtalanszor hallottuk) olly nagy hatást gerjeszte, valóban feltünő volt s a magyar zenészet történetében epochául vetethetik fel."

Mátray veti fel elsőnek a Rákóczi induló és szerzője problémáját. 1854-ben ismét megszólal s újból Resnitscheket emlegeti: „folyó századunk 3-ik évtizedében Resnitschek József (cseh vagy morva születésű jeles zenész) előbb Eszterházy, utóbb Gyulay gyalogezredének zenekarnagya, a saját vezérlete alatti katonai zenekar részére indulót (marche) készített Rákóczi nótájából, mely 1830-ban zongorára is megjelent s az utóbbi há-

[103] Jósika Miklós: II. Rákóczi Ferenc. IV. k. Pest, 1861. 104. l.

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából, az ISZT támogatásával készült.

rom évtized alatt 1849-ig a katonai zenekarok által gyakran játszatott" (Id. Bihari életrajza).

Mátray ezúttal is magára marad véleményével. Resnitschek Rákóczijáról senki sem tud, róla senki sem beszél. A bécsi lapok sem jegyeznek fel róla semmit. Mindössze Josef Sawerthal[104] katonakarmester említi Resnitscheket az Allgemeine Wiener Musik Zeitung 1846. évfolyamában „Ueber einige Regimentskapellen in Ungarn" című Reiseberichtjében, amelyben a pesti 40. gyalogezred karmesteréről, Müller Mátyásról azt írja: „hervorgegangen aus der Schule unseres werthgeschätzten Veteranen Resnitschek, unter dem er als Hautboist gedient".

Fáy István gróf, aki A régi magyar zene gyöngyei sorozat IV. füzetében (ötvenes évek vége) kiadta az indulót, a bevezetésben kimondja, hogy az indulónak ismert formájában nincs köze a fejedelemhez. Szerinte Ruzitska (keresztnév nélkül említve) készítette az indulót a Rákóczi nótából. A Rákóczi induló népszerűségével egyre fokozódott az érdeklődés az induló története iránt. 1861—62. években nagy vita indul meg a Pester Lloyd, Pesti Napló, Vasárnapi Ujság, Zenészeti Lapok hasábjain, mikor keletkezett az induló és ki írta. A rendkívül terjengős, szerteágazó és bonyolult vita állításaival részletesen foglalkoztam a Rákóczi emlékkönyvbe írt tanulmányomban, ezúttal csak a vita végső eredményét érintem: az indulót Bihari János szerzette és Scholl Miklós hangszerelte.

A vitának ez a záró következtetése nem felel egy sereg fontos kérdésre. Bihari-e az induló szerzője, vagy csak olyan indulót játszott, amely a cigány gyakorlatban már népszerű volt, mióta a nemzeti ébredés a kuruc zenét is verbunkosította? Pontosabban: Bihari csak verbunkosította a Rákóczi nótát, vagy a verbunkosból indulót is csinált? Tudjuk, hogy Marlborough nótáját játszotta Csepel szigetén az angol királyi hercegnek (Magyar Kurir 1820 okt. 6.). Ez a „nóta" akkor az osztrák zenekarok legnépszerűbb darabjai közé tartozott. Joggal hihetjük, hogy Lóczi—Polturás Jancsi és a többi nagy cigány mintájára, Bihari is játszott nyugati muzsikát. Igy nagyon is lehetséges, hogy naturalizmusában, ösztönszerű megérzésével és formaérzékével saját maga, minden idegen segítség nélkül, öntötte az indulót triós dalformába. Ez azonban csak feltevés. Mert az sem lehetetlen, mint elébb érintettük, hogy a vita résztvevői, kiknek emlékezetük annyi évtized mulva sajnos már meggyengült, Bihari nagy előadó művészetétől és markáns egyéniségétől megtévesztve, tartották őt az induló szerzőjének. A hatvanas évek előtt Schönholz az egyetlen, aki a Zehn

[104] Sawerthal József a Temesvárott állomásozó Leopold ezred karmestere 1848-ban „zur Feuer der glorreichen Märztage komponirte ein Kossuth Marsch". Mikor az ezred Fiumébe távozik, mozgalom indul meg, hogy Sawerthal Temesváron maradjon a „Nationalgarde" szolgálatában. (Wiener Allgemeine Musik Zeitung, 1848, No. 59.)

creative commons A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából, az ISZT támogatásával készült.

Jahre in Ungarn-ban említi Biharit a Rákóczi indulóval kapcsolatban: behatóan ismertetve a Rákócziak tragédiáját s a magyar függetlenségi mozgalmakat, az indulóról ezeket mondja:

„Franz (Rákóczi) eine der edleren Erscheinungen, starb im Exil, nachdem zwei Andere seines Namens auf dem Schaffot geblutet hatten. Zum Angedenken dieses, für die Nation hochtragischen Ereignisses, ist nun jener Marsch gedichtet und ein musikalisches Schibolet des Patriotismus ohne Unterschied der Confession — eine „Riego Hymne“ [105] geworden; wird heute, wie sonst, an öffentlichen Orten, in Stadt und Landschenken stürmisch begehrt und ohne Anstand vorgetragen, und gehört also unter die merkwürdige Inconvenienzen, welche die Nation in ihr gegenwärtiges Staatsverhältniss hineingelebt hat.

Was die Composition anbelangt, so ist sie dem Gelungensten, was diese Gattung geleistet hat, an die Seite zu stellen. Mit wenigen einfachen Figuren ist das ganze historische Tableau, das sie darstellen soll, in kräftigen Umrissen abgeschildert, so dass, wenn Tacitus Tonsetzer gewesen wäre, er mit nicht mehr geschmackvoller und wirksamer Kürze hätte schreiben können. Dem Bogen eines geschickten und gewitzten Zigeuners giebt dieses Tongemälde übrigens noch reiche Gelegenheit, stellenweise die Randglossen zu markiren, worauf sich Bihari meisterlich verstand; ihm fehlte nur ein Zug gegen Ilium, um der Tyrtäus der Ungarn zu werden.“

Schönholz megjegyzi az induló érdeméül, hogy a német érzelmű városokban is zavartalanul játsszák, mert a közönség egy része nem ismeri forradalmi tendenciáját, más része pedig a nemzeti érzés és a lojalitás között olyan bizonytalan állást foglal, mint a mesében az árkádiai ló a két köteg széna között. Elmondja, hogy az induló miatt már sok véres incidens volt „zwischen Hüten und Mützen“. Részletesen elbeszéli, hogy egy korcsmában véres verekedés támadt a borozgató jurátusok, akik a Rákóczit akarták huzatni a cigánnyal és olasz tisztek között, akik két cseh hárfásnővel akartak muzsikáltatni. A verekedésben egyik katona tévedésből agyonszúrta bajtársát. (I. k. 216—229.)

Scholl Miklós szerepe rendkívül homályos. Vajjon egyszerűen csak hangszerelte, illetve papirra vetette az indulót, vagy formába is öntötte, ahogyan Janothyk és Bräuer állítják. Bräuer Scholl Miklóst Sch. Károly bécsi fuvolás fiának mondja, Káldy Gyula bonyhádi születésűnek.[106] Alig ismerjük néhány művét s ezek is olyan primitívek, hogy valóban csak a legegyszerűbb mesterember munkát tételezhetjük fel róla. Scholl Miklós

[105] Rafael de Riego y Munez (1786—1823) spanyol tábornok, a forradalmárokhoz pártolt és a cortez elnöke lett. A francia invázió idején az ellenséges katonák kezébe került. VII. Ferdinánd felakasztatta.

[106] Régi magyar harci dalok, Verbunkosok. Budapest, 1894. 6. l.

creative commons A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából, az ISZT támogatásával készült.

három művét említi Whistling—Hofmeister (1845, 314. l.) Auswahl der Beliebter Märsche (Mechetti), Festmarsch (Diabelli), Originalmarsch (Diabelli). Ezek közül egyiket sem találtam meg a bécsi zenei gyüjteményekben. Találtam azonban a következő darabokat a Gesellschaft der Musikfreunde könyvtárában: Deutsche Tänze mit einem Coda für das Piano Forte von Herrn Scholl,Wien, bey Mollo (Inventirt 4777),Drey grosse Parade Märsche für die volkommen besetzte Türkische Musik componirt von Scholl (kézirat 3404.). Sei Valz con trio e coda per clavicembalo composti e dedicati ALL ILL ma Signore Contessina Amalia Belgojoso Dal Sigr. Martino Scholl maestro di capella del Regio Hoch und Deutschmeister. Milano, Ricordi. Kérdés azonban, hogy a keresztnév nélküli Scholl nem Károly-e, a bécsi fuvolás s hogy Nicolas és Martin egy és ugyanazon személy-e?

Minthogy más Rákóczi indulót az 1828—30-as időből eddig nem ismertünk, magam is elfogadtam azt a nézetet, mely Schollban legalább is társszerzőt lát. Azóta sikerült nyomára jönnöm Resnitschek Rákóczijának, sőt megleltem magát az indulót is, ami egyszerre megváltoztatja a probléma állását. Mindenekelőtt: alkalma nyílott-e Resnitscheknek, mint katonakarmesternek, cigányoktól hallani a Rákóczi indulót s vajjon éppen Biharitól? Resnitschek ismerte Biharit.

1814 június 5-én vasárnap, Pesten a Hét választófejedelemnél redoute. A báli zenekar Moravetz Károly színházi zenekarigazgató vezetése alatt játszott, az Egyetemi Könyvtár színlap-gyüjteményében megtaláljuk Georg Tretter „Arendator des sieben Kurfürsten Gasthofes" hirdetményét, az „Unterthänigste Einladung"-ot, mely fontos adatot őriz:

> Während der Raststunde, wird von der Werbmusik des löbl. Esterházyschen Regiments unter der Direktion des Herrn Kapellmeister Resnitschek mit hungarischen und deutschen Tanz abgewechselt werden.

A rövid híradás több érdekes körülményről tájékoztat. Megtudjuk, hogy a bálon magyar nótákat játszott a Werbmusik, nem a reguláris banda, de a „fiók banda", ahogyan Kócsi István, a Nemzeti Színház nyugalmazott sípolása és az Eszterházy ezred zenekarának egykori tagja nevezte.[107] A Werbmusik cigányzene volt dudásokkal, feltétlenül a Bihari bandája, talán kiegészítve egy-két hoboisten-nel, katonazenésszel. A másik mozzanat lényeges a Rákóczi-induló történetére: Resnitschek József „cseh vagy morva hangász" valóban az Eszterházy gyalogezred karmestere volt, ahogyan Mátray Gábor állította. Mátray több ízben mondja Resnit-

[107] Zenészeti Lapok, 1862. május 1.

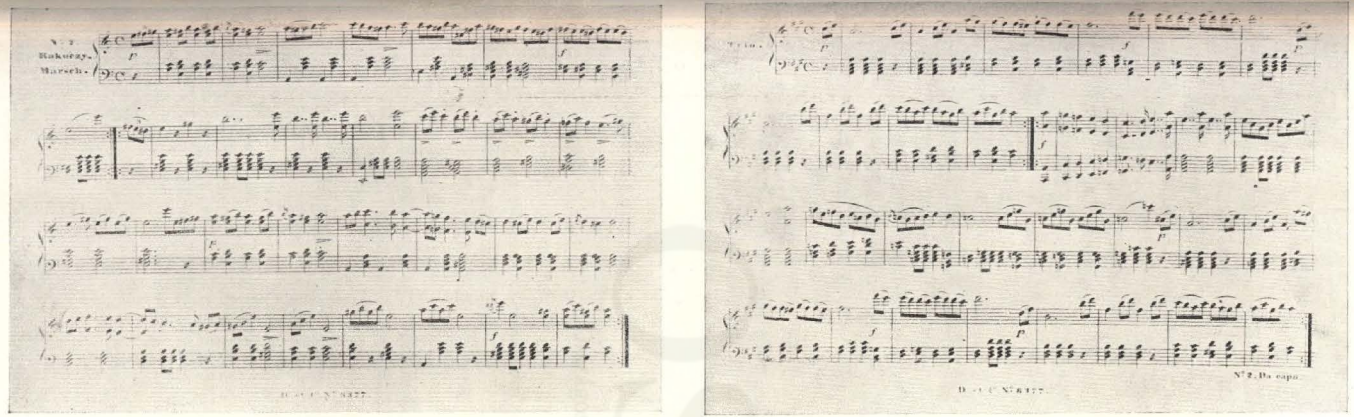
creative commons A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából, az ISZT támogatásával készült.

scheket a Rákóczi-induló átírójának, de eddig nem volt hiteles bizonyítékunk Resnitschek és az Eszterházy Werbmusik kapcsolatára. Az idézett színlap szerint Resnitschek még Scholl Miklós előtt lehetett karmestere az ezrednek s minthogy a Werbmusikot is vezette, készíthetett átiratot a Rákóczi indulóból Bihari játéka nyomán. Nem lehetett azonban eldönteni, hogy Scholl előtt vagy után, mert Resnitschek átiratát nem ismertük. Megjegyezzük, hogy eddig még nincs adatunk arra, hogy Scholl is vezényelte a cigány Werbmusikot.

Resnitschek nemsokára elhagyta Pestet és Bécsbe szerződött a Gyulay ezredhez. 1830-ban nyílt meg Meidling mellett a Tivoli nevű kerti „Jausestation", gyönyörű kilátással Bécsre és vídám hullámvasúttal (Rutschbahn).[108] Minden délután katonamuzsika szólt 1834-ig, mikor a szórakozóhely csődbe került. A zenekar műsorán szereplő indulókat — mint említettük — Nemecz és Resnitschek, a két katona-karmester — a Wiener Tivoli Märsche sorozatban bocsátották közre. A kiadó Diabelli cég 1840-ben megjelent jegyzéke részletesen felsorolja a füzetek tartalmát. A XXIX. füzet a következő indulókat tartalmazza: Drei Märsche: No 1. Marsh nach dem beliebten Lied das Herzenleid. No 2. Rákóczy Marsch. No 3 Parademarsch über Bellinis letzten musikalischen Gedanken von Andreas Nemetz. A Tivoli indulók sorozata igen ritka. A Széchenyi könyvtárban az I. és III. füzet, a Nationalbibliothek-ban egyetlen füzet van, a Gesellschaft der Musikfreunde könyvtárában három, a bécsi városi könyvtárban néhány füzet található. A Rákóczi induló nem szerepel a cédula katalogusban. A szintén ritkaság számba menő Diabelli jegyzék segítségével a XXIX. füzetben kell keresnünk, ez pedig szerencsére megvan a városi gyüjteményében. Így ráakadtam a mai napig ismeretlen indulóra. Resnitschek neve nem szerepel a kiadványon. Ha más volna az induló szerzője, neve fel lenne tüntetve. Resnitschek jól tudta, hogy a Rákóczi marsot nem osztrák katonakarmesterek csinálták, azért nem írta oda nevét, sem a másét. A füzet 1835-ben jelent meg, erre vall a Bellini utolsó gondolatából írt induló: az olasz mester 1835-ben halt meg. Scholl átirata tehát régibb, ha a Payer félét vesszük alapul, éppen tizenöt évvel, de ez nem cáfolja azt az állítást, hogy Resnitschek Schollal egyidőben készített átiratot a Rákóczi indulóból cigányok játéka után. Még három bécsi Rákóczi indulóról van tudomásom, az egyik a Gesellschaft der Musikfreunde könyvtárának kéziratos bejegyzése szerint állítólag, de valószínűen később, 1834-ben jelent meg a Czerny Károly neves zongorapedagógus szerkesztette Wiener Musikalisches Pfennig Magasin I. évfolyama 46. számában (Haslingernél). A kötetben négy magyar vonatkozású darabot

[108] F. Groner: Wien, wie es war. Wien, 1922.

creative commons A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából, az ISZT támogatásával készült.

Resnitschek Rákóczi-indulója

Resnitschek Rákóczi-indulóinak címlapja a Tivoli mulatóhely képével

creative commons A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából az SZTF támogatásával készült.

OSZK
Országos Széchényi Könyvtár

creative commons A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából, az ISZT támogatásával készült.

találunk: No. 38: Beliebter Ungarischer Marsch; No. 63, Fahrbach: Ungarischer Marsch; No. 99: Ungarisches Thema; No. 116: Ragotzy Marsch. Az induló szerző nélkül szerepel, lehet, hogy Czerny átírásában, akinek több magyar vonatkozású művét ismerjük.[109] Ugyancsak Haslingernél jelent meg Franz Jüllig „Ungarische National Melodien für das Pianoforte übertragen und Ihrer Excellenc der Frau Gräfin Marianne von Brunswik-Majthény, Stern-Kreuz, Ordens Dame und Pallast Dame Ihrer Königl. Majestät ehrfurchtsvoll gewidmet" című füzete, melyben a No. 6. cím nélkül a Rákóczi induló (Lemezszám 9058. Széchenyi könyvtár). Jülligről nincs közelebbi adatom. Az induló megjelenési évének meghatározására nincs elég biztos támasztó pontunk. A Beethoven baráti köréből ismert Brunszwik József judex curiae 1827 február 20-án halt meg. Özvegye, kesselőkői Majthényi Anna Mária (szül. 1769), a budai Nőegylet elnöknője,[110] 1851-ben halt meg.[111] — Az ajánlás nem nevezi a grófnét özvegynek, ebben az esetben tehát az induló 1827 előtt jelent meg (A Haslinger-katalógusok s a bibliografiák nem igazítanak útba), lehetséges azonban — bár nem valószínű —, hogy Jüllig egyszerűen elhagyta az özvegy jelzőt s ekkor a harmincas évek elején kereshetjük az induló megjelenését. — Serly Lajos birtokában van Joseph Lannernek, a Wiener Orpheusnak, Rákóczija, mely Mechettinél jelent meg, szintén a harmincas évek elején: „Ungarischer National Marsch, aufgeführt von Herrn Kapellmeister Lanner im Volksgarten." Nem tudtam megtalálni, de Whistling bibliografiája említi (1845), hasonlóan Mechetti katalógusa (1846) a „Sammlung der neuesten und beliebtesten Märsche" sorozatban (No. 10.). A bécsi városi könyvtárban Lannernek csaknem minden műve megvan, de a Volksgartenmusikból csak két füzet, melyekben az induló nem található.

A bécsi Rákóczi indulók szövegkritikája a következő megjegyzésekre nyujt alkalmat.

Resnitscheknél az első dalformában a főtéma visszatérése nem triolás felütéssel történik, de négy nyolcados figurával. — Czernynél ugyanígy, ami arra enged következtetni, hogy Czerny Resnitschek alapján dolgozott. Utóbbinak átirata harmoniailag, egyes helyeken szí-

[109] Krönungsmarsch zu den an 28 sten September 1830 zu Pressburg stattgefundenen Krönung Sr. M. Ferdinand Kaiserlichen Kronprinzen von Oesterreich als König von Ungarn für Pianoforte op. 238. Wien, Diabelli. — Einzugsmarsch zur Eröffnung des Ungarischen Landtages am 13-ten September 1830 zu Pressburg. Op. 237. Wien, Diabelli. — Einzugsmarsch zu dem Einzug der Königin von Ungarn Maria Anna Carolina. Op. 252. Wien, Haslinger. — Rondo National Hongrois. Op. 186. Wien, Diabelli.

[110] V. ö.: Országh Sándor: A Budai Jótékony Nőegylet 1817—1897. Budapest, 1898.

[111] Genealogisches Taschenbuch der adeligen Häuser Österreichs. Wien, 1905.

creative commons A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából, az ISZT támogatásával készült.

nesebb mint Decret—Schollé és Czernyé. Resnitschek szépen alkalmazza a bővített quintsext akkordot alaphelyzetben, a középrész hetedik üte-

ének első hangzatában. Resnitscheknél és Czernynél éppen úgy, mint Decret—Schollnál és Jüllignél az első dalforma középrésze szintén asszimetrikus: kilenc ütem.

Czerny rokokó cikornyákkal díszíti a dallamot, sőt verbunkos pontozással és előkékkel adja a főtémát, nem egyenletes nyolcadokban, mint valamennyi eddig ismert variáns:

Csak azt nem tudjuk megérteni, hogyan kerülhetett az indulóba a csúnya nyolcad párhuzamsor és vezérhang megkettőzés az első dalforma középrészének 5., 6. és 7. ütemében?

Jüllig átiratában különös, hogy a triót kezdő motívum, mely valamennyi variánsban háromszor jelentkezik, nála csak kétszer fordul elő: mennyi variánsban háromszor jelentkezik, csak kétszer fordul elő: azonkívül mikor e motívum mondattá bővül és fisz-moll-zárlatot kap, Jüllig még egy bokázó záradékkal díszíti, ami csak nála található.

Összefoglalva: hét bécsi Rákóczi indulóról tudunk, melyek 1815—35 közötti években jelentek meg: Friedrich Starke-féle (Jósika), Scholl-féle (Payer), Scholl-féle (Decret), Resnitschek, Czerny, Jüllig és Lanner átiratai. Megjelenés időpontját tekintve, a Scholl—Payer átirat a legrégibb ismert, ezt követi a Scholl—Decret- Az induló keletkezésére nézve leg-

creative commons A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából, az ISZT támogatásával készült.

Felső sor Jüllig, alsó sor a többi variáns.

régibb a Starke, Scholl és Resnitschek variáns. Utóbbi kettőről kétségtelen, hogy Bihari után dolgoztak. Szóvá kell itt tennünk egy rejtélyes körülményt. Mátray Gábor nem vett részt a hatvanas évek Rákóczi vitájában, bármennyire is hívogatták az újságok. Hallgatólagosan megmaradt korábbi álláspontja mellett, Resnitscheket tartva az átirat készítőjének s így tagadva Scholl szerepét, pedig Mátray regisztrálta nálunk elsőnek a Decret átiratot. Még feltűnőbb, hogy hallgat Bihari szerzőségéről. Mátray némaságának oka, úgy gondoljuk, abban rejlik, hogy a Rákóczi induló születésében Mátray a cigány praxis találkozását vélte a katonazene gyakorlattal. Ha elfogadjuk kollektív teremtő erőnek a néplélek zenei ösztönét, megtaláljuk a kérdés nyitját. A verbunkosított Rákóczi nóta a cigány gyakorlatban fokozatosan közeledett a nyugati mars forma és stílus felé, míg végre a nagy prímások játékában elérte. Ez idő pontban vetették papirra a katonakarmesterek, kiknek szerepe csupán a leíróé, talán még csak nem is az átdolgozóé. Schollal kapcsolatban a „componirt" csupán leírást vgy zenekarra való átírást jelent, de nem formába öntést. Hasonlítsuk össze a Rákóczit Scholl és Resnitschek többi indulójával, azonnal szembe tűnik a roppant különbség köztük és a Rákóczi között. Nyilvánvaló, hogy az osztrák mesteremberek nem adhattak hozzá semmit a magyar géniusz alkotásához, vagy éppen rontottak a papirra vetéssel, mint az aszimetrikus hangsúly eltolódással: a visszatérésben a téma első üteme helyett a másodikon érezzük a hangsúlyt.

Zellner idézett bécsi zenei újságja Mátray többször említett tanulmányát követő évben és annak visszhangjaként, a következőket írja a Rákóczi indulóról:

> „...Aus diesem Musikstück, das durch Zigeuner Tradition aufbewahrt wurde, machte in den zwanziger Jahren der böhmische Musiker, Josef Resnitschek früher beim Esterházy, später in Gyulai Infanterie Regiment Kapellmeister einen Marsch, welcher als des Rakoczy Marsch bekannt ist. Resnitschek war also nicht wie viele glauben, der diese genialen Composition schrieb, er ist nur

creative commons A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából, az ISZT támogatásával készült.

der Amerigo derselben, während ihr Colombus bis heute nicht bekannt worden ist."

A további kutatás Bécsben még járhat figyelemre méltó eredményekkel, hiszem, hogy a berlini, de kivált a prágai gyüjteményekben is találunk az induló keletkezésére vonatkozó adalékot. A Rákóczi induló népszerűsége Bécsben a harmincas évek vége felé csak egyre növekedett. Itt ismerkedett meg vele Liszt Ferenc, hogy 1839-ben hazáját a viszontlátáskor köszöntse vele Pozsonyban és itt hallhatta Berlioz 1846 őszén. Veszter Sándor társulata szeptemberben mutatja be a Leopoldstädter Theaterben Die Räuber im Csárda táncos némajátékot, mely a Rákóczi indulóval végződik.[112] Bécsben került Berlioz kezébe az induló valamelyik kiadása . . .

* * *

A bújdosó Rákóczi indulóját szívesen játszották az osztrák katonazenekarok. Ahányszor csak szüksége volt a bajba jutott Ausztriának a magyar katonára: felharsantak az induló vérforraló ütemei. 1859-ben az olasz csatatéren, hogy a magyar katona rohamra induljon, az osztrák generálisok a cseh trombitásokkal a Rákóczi indulót fúvatják... De a Rákóczi indulót hivatalosan sohasem akarta elismerni az osztrák hadvezetőség még a világháborúban sem. A monarchia hadseregének indulói közül száműzte, sőt még a műsoron szereplő „sonstige Compositionen" közé sem engedte be,[114] pedig a harminckilenc hivatalos és félhivatalos mars között Persuis Alexander Marsch-át és Tischler Marlborough indulóját, tehát idegen katonazenét is magáénak vallott.[115]

Haraszti Emil.

[112] Wiener Allgemeine Musik Zeitung 1846. No 105.

[113] Lásd Damanski idézett művének függelékét: Verzeichniss der historischen Märsche und sonstigen Kompositionen für das K. und K; Heer aus dem Schematismus für das K. und K. Heer entnommen és Sammlung von historischen Märsche und sonstiger Compositionen für das K. K. Heer. Clavier ausgabe nach dem von K. K. Kriegsministerium herausgegebenen Angabe für Militärmusik. Wien, 1917. I—II. k.

[114] Szíves tanácsaikkal hálára köteleztek: Winkler Melitta bárónő (Polizeiarchiv), Haas Róbert (Nationalbibliothek, Musikabteilung), Krauss Hedwig, Geiringer Károly (Gesellschaft der Musikfreunde), Orel Alfréd (Stadtbibliothek), Artaria Ferenc (Artaria cég).

creative commons A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából, az ISZT támogatásával készült.

AZ 1822. ERDÉLYI EGYHÁZMEGYEI ZSINAT.

„Bizonyosan igen érezhető kár volna, ha valamely jelesb írónk eme, a tökéletesség örök hazájába költözött főpapnak tökéletes életrajzával meg nem ajándékozna bennünket." Ezen szavakkal bocsájtotta útnak 1839-ben Peitler Antal Szepesy Ignác br. erdélyi, majd pécsi püspök egyházi beszédeinek négy kötetét.[1] Peitler volt utolsó titkára és őrá hagyta a püspök végrendeletileg minden kéziratát.

Peitler a beszédek előszavában megírta Szepesy életrajzát is. Ez a rövid életrajz, bár a személyes megfigyelések megrögzítése miatt nem értéktelen, mégis csak vázlat, s Peitler maga is figyelmeztet, hogy „a nálunk oly nehezen szerezhető, szükséges adatok hiánya" miatt nem tudott tökéleteset adni.[2] Jámbor óhaja, hogy a nagy főpap jelesebb íróban találjon biografusra, még ma sem teljesült. Az utána következők az ő adatait és a püspök halálakor megjelent alkalmi megemlékezéseket[3] használják fel Szepesy külső életfolyásának és főkép pécsi működésének elbeszélésénél, de ebben sem kimerítőek és főpapi monografiáink sajnosan igen gyakori hiányaként, a püspök lelki alkatának igen kevés figyelmet szentelnek.

Pedig Szepesy nemcsak azért érdemel figyelmet, mert mint a tanügy páratlanul bőkezű mecénása és mint buzgó főpásztor talán minden elődjénél elhatározóbban folyt bele a mecsekalji püspökváros és egyházmegye életébe, hanem leköti az érdeklődést mint jellem is. Peitler említett vázlatában és az alkalmi megemlékezésekben érdekes ízelítőt kapunk ebből is.

Mindenek előtt kellemesen tűnik fel a barokknak már csak külső, tartalmatlan cikornyáit megtartó korban Szepesy egyenes szókimondása. Amikor 1808 végén egri plébánosból kanonok lesz, búcsúbeszédében hívei előtt kijelenti: tudja, hogy vannak, akik örülnek, hogy megy és vannak,

[1] Szepesy Ignác, Egyházi Beszédek, kiadja Peitler Antal pécsmegyei püspöki titoknok s cancellária-igazgató, Pécs, 1839.

[2] I. m., I. k. IV. l.

[3] Összegyüjtve Szinnyei, XII. 784.

creative commons A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából, az ISZT támogatásával készült.

akik már eltemetve szeretnék látni.[4] Amikor Rudnay Sándor utódaként 1819-ben elfoglalja az erdélyi püspöki széket, azzal köszönti új híveit, hogy amit maga elvégezhet, nem fogja másra áthárítani. Ámbár eddig elég módja lett volna benne, hogy pénzt gyüjtsön, nem tette, mert ez természetével ellenkezik. Bejelenti, hogy igen szerény udvart fog tartani, s azért „vendégségeket, hívságos dorbézolásokat, tánc-muzsika-mulatságokat, éjjeli dőzsöléseket" senki sem várjon tőle.[5]

Papságával szemben még határozottabb hangot használ. Abban a püspöki szózatban, amelyben először köszöntötte papjait, minden papi osztályhoz szól. Biztatja a kanonokokat, hogy ne búslakodjanak azon, hogy ma sokkal kevesebb vagyonuk van, mint régen. Azelőtt a püspök és káptalan együttesen 600 lovast állított fegyverbe, a püspöknek 41 faluja volt és mindez nem tudta megakadályozni „quominus Lutheri, Calvini, et Socini dogmata in magno hoc Principatu Ecclesiam Romano-Catholicam miserabiliter lacerarent, ac tandem maiori incolarum parti complacerent".[6]

Korszerű hibákat ostoroz, amikor teologiai tanárai előtt azt fejtegeti, hogy igazságtalanság a történelemből csak a pápák hatalomvágyát és bűneit kiemelni, a tradiciót megvetni, a szentatyákat tudatlanoknak nevezni és gúnyolni (exsibillare). Nem árul-e el hajlandóságot a herezis felé, aki a nem-katolikusok könyveit égig magasztalja, egész lapokat ír ki belőlük, a katolikus szerzőket pedig mellőzi, mintha „tabulae rasae" lennének. A dogmák megdöntésére vezet, ha valaki a keleti nyelveket és a régiségtant annyira csűri-csavarja, hogy a szentírásból a dogmákat bizonyítani ne lehessen és így a fegyvert, mellyel az igazhit mellett kellene küzdenie, az ellenfél kezébe adja olyannyira, „ut ille solum se lemniscatum gloriari effrons audeat, qui receptui canit, in propriam matrem saevit, plures toti antiquitati classicos certissimos textus exsuflavit, irrisit, eripuit".[7] A szerzeteseknek bejelenti, hogy a Tridentinum értelmében gyakran fogja őket vizitálni, hogy regulájuk szerint élnek-e.[8]

Bár püspöki méltóságának külsőségeire is adott,[9] mégis a szinte szerzetesi igénytelenség és szerénység volt egyik legszebb jellemvonása. Végrendeletében úgy intézkedett, hogy feketére festett, puhafa koporsóban temessék el, mint a közrendű hívek felett csak kétszer harangozzanak felette is, gyertyát a temetéskor ne osztogassanak, fáklyákat a katafalk

[4] Egyházi Beszédek, I. k. VI—VII. l.

[5] U. ott, XII. l.

[6] Sermo, quo Ignatius e Liberis Baronibus Szepesy de Négyes . . . Venerabilem Clerum Transilvaniensem Albae-Carolinae salutavit, Claudiopoli, Typ. Lycei Regii, 1820., 20. l.

[7] U. ott, 29. köv. l.

[8] U. ott, 32. l.

[9] Egyházi Beszédek, I. k. XXXVI. l.

creative commons A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából, az ISZT támogatásával készült.

körül ne égessenek, beszédet ne tartsanak és tort ne üljenek. Az egykori tudósító a püspök „különös jobbágyi hű ragaszkodásá"-nak jeléül idézi a végrendelet eme részét: „In aedibus lycei, seu lyceo junctae bibliothecae nunquam mei memoria celebretur, imo nec nominis mei amplius mentio fiat; imagini meae, in praetorio liberae regiae Civitatis Quinque-ecclesiensis pendenti comburendae, alia, Francisci Augusti imperatoris et Regis, velut lycei Statoris substituatur." [10] Peitler is kiemeli királyhűségét.

Önfeláldozásának és püspöki buzgóságának igen szép jele, hogy mikor a pécsi egyházmegye főpásztora lett, közel ötven éves fővel horvát anyanyelvű hívei kedvéért megtanult horvátul.[11] Bár ifjúkorában német nevelést kapott és latinul később is szebben írt és beszélt, mint magyarul, mégis a Szlavóniába eső plébániák kivételével ő rendelte el egész egyházmegyéjében a magyar anyakönyvelést.[12] Béketűrő iparkodott lenni — mondja Peitler — mindenkivel szemben, még cselédei sem hallottak kemény szót tőle. Peitler tesz bizonyságot arról is, hogy a másvallásúakkal szemben is igen türelmes volt. Elve volt: personae amicus, causae inimicus.[13] Pedig alapjában heves vérmérsékletű ember lehetett s ez a fegyelmezettsége mellett nem egyszer megmutatkozott cselekedeteiben is. Egy ilyen esetre máshol mutattunk rá.[14] Peitler minden kegyelete mellett szintén utal a püspök ezen tulajdonságára, bár nem maga mond ítéletet róla, hanem tapintatosan idéz egy másik korabeli megemlékezést az „Egyházi Tár"-ban: „Itéletének hirtelen kimondása s annak többszöri változtatása tartoztak a nagy érdemeiben halhatatlan Szepesynek némely gyengeségeihez." [15] Ez a megemlékezés Peitleréhez hasonló, de tárgyilagosabb vázlat és Szepesynek egy másik udvari papjától, Höbe Károly püspöki levéltárostól származik.[16] Höbe — „mivel a képet nem festi igazán ama kéz, melyet hízelkedés vezet, sem valakinek életleírását híven nem közli az, ki csak a dícséretre méltókat keresi, s azokat is nagyító üvegen láttatja" még azt is hozzáteszi, hogy a püspök „az ellenmondást, bármely alázatos színbe öltöztette is azt a félénkség vagy szerénység, éppen tűrni nem tudta, ugyanezért az ő értelmétől különböző tanácsot, lett légyen bár a leghelyesebb is, nem örömest követte.[17] Höbe is rámutat arra, hogy Sze-

[10] Hirnök, 1838. aug. 9. (64.) sz. A végrendelet szószerint közölve: Egyházi Beszédek, I. k., XXXVIII. köv. ll.

[11] Egyházi Beszédek, XVII. l.

[12] U. ott, XXXI. és XXXIII. l.

[13] U. ott, XXXVI. l.

[14] Theologia, 1935. II. köt., 1. sz.

[15] Egyházi Beszédek, I. k. XXXVI. l.

[16] Egyházi Tár, szerkeszti Guzmics Izidor, XIII. füzet (1839), 275—284. l.

[17] U. ott, 283. köv. l.

creative commons A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából, az ISZT támogatásával készült.

pessy buzgó vala Isten iránt, de valamely különös tisztelettel hódolt a koronás fejedelemnek. Ebből magyarázza Höbe azt is, hogy különösképen kedvelte a katonaságot is.

Szepesy jellemét azonban nemcsak és nem is annyira ezek a kortól többé-kevésbé független vonások teszik érdekessé, hanem a későjozefinisztikus szellem tükröződései az ő egyéniségében. A „jozefinista" paptípusnak egyik, a népszerűsített köztudatban élő válfaja a nem-breviáriumozó, coelibátust meg nem tartó, általában laza erkölcsű és racionalista-febronianus felfogású pap. Gyakori esetben ez kétségtelenül áll nemcsak a II. József generális szemináriumaiból, hanem a 19. sz. első évtizedeiben az egyházmegyei szemináriumokból kikerült papságra is.[18] Mégis túlságosan egyszínű és nem utolsó sorban igazságtalan volna a kép, ha az akkori egész magyar papságot ebbe az egy kategóriába kívánnók beleszorítani. Akadnak a magyar papságban az ellenpólusnak, a Hofbauer Kelemen-típusnak is képviselői: szigorú erkölcsű, orthodox felfogású és kurialista érzelmű papok. Szélesebb körben ismertek pl. Jordánszky Elek,[19] Alexovics Vazul,[20] Szaicz Leo,[21] Albach Szaniszló.[22]

De a kép teljességéhez okvetlenül fel kell vennünk még egy közbenső típust is: az olyan papokat, akikben a febronianus-jozefinista egyházpolitikai fölfogással és gyakorlattal — kétségtelenül szubjektív jóhiszeműséggel — szépen megfért az egyéni jámborság, mély hit és szigorú erkölcs. Nem kisebb ember, mint Kopácsy József prímás vallotta meg érseki kinevezése előtt (1839) a pápai nunciusnak, hogy ha a nunciaturán a kánoni vizsgálat alkalmával megkérdeznék a püspökjelöltektől, hogy miként vélekednek a pistoiai zsinat 85 pontját elítélő „Auctorem fidei"-bulláról, akkor igen sok „kriptopistoianus" kerülne napfényre.[23] Ennek a típusnak talán legismertebb képviselője Herzan gr. szombathelyi bíboros-püspök, akinek Sebastian Brunnertől talán túlságos élesen megrajzolt diplomata-portréjához újabban Géfin Gyula csatolta a „római szellemű" püspöki vonásokat.[24] Herzan példája mutatja a legeklatánsabban, hogy ez a szintézis

[18] V. ö. Mihályi Ákos, A papnevelés története, Budapest 1896. I. k. 258., 269. köv. ll., A franciszceikus kor szemináriumaira u. o. 372. köv. l.

[19] V. ö. Gillemot Katalin, Gr. Széchenyi Ferenc és bécsi köre, Budapest, 1933. 48. köv. ll.

[20] V. ö .Eckhardt Sándor, A francia forradalom eszméi Magyarországon, Budapest, 1924. és Közy—Horváth József, Alexovics Vazul, a legnagyobb pálos szónok, Győr, 1830.

[21] Eckhardt, i. m. 87., 110., 124., 177., 187. ll.

[22] Iványi—Grünwald Béla. Gr. Széchenyi István: *Hitel*. Fontes kiadás, Bpest, 1930.

[23] V. ö. Meszlényi Antal: A jozefinizmus kora Magyarországon, Budapest, 1934., 379. és 383. ll.

[24] Géfin Gyula, A szombathelyi egyházmegye története, Szombathely, 1929. I. k., 190. köv. ll., 231. köv. ll.

creative commons A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából, az ISZT támogatásával készült.

tűz és víz között — szubjektív jóhiszeműséggel — sokak lelkében igen is lehetséges volt.

Ebbe a típusba soroljuk Szepesy püspököt is. Ide sorolja különben már Kopácsynak egy célzása is. Önigazolásában megírta Altieri nunciusnak, hogy ha annak idején, praeconisatioja előtt Szepesyt is színvallásra szólították volna fel a bulla kérdésében, az erdélyi zsinat határozatai sohasem láttak volna napvilágot,[25] azaz Róma Szepesy kinevezésébe bizonyára nem egyezett volna bele.

A zsinatról Szepesy egykori életírói csak futólag emlékeznek meg. Peitler csak a tényt szegezi le: „Hogy megyéjét mindenkép rendbehozná, s főkép az egyházi fegyet (disciplina) előmozdítaná, 1822-ben egyházi gyülekezetet tartott, ennek következésében Kolozsvárt a megye részére törvénykönyvet bocsáta közre Statuta címmel".[26] Höbe már többet mond, mert legalább egy mondatban értesít arról is, hogy mi volt a zsinati határozatok kellemetlen sorsa. Szerinte Szepesy a statutumokat „elküldi Pozsonyba, midőn Synodusra hivattatik, mert maga el nem ment. De mivel végzésében a sok újítás, s az egyháznak rendszereibe ütközés a püspököknek méltán nem tetszhetett, kénytelen vala azokat visszahúzni".[27] A későbbi egyháztörténetírók Peitler példájára legtöbbször megelégszenek a zsinat megemlítésével, de sem határozataira, sem azok sorsára nem térnek ki.[28] Csak legújabban szentel átfogó munkájában ennek a kérdésnek is nagyobb figyelmet Meszlényi Antal. A vatikáni levéltár adatai alapján világítja meg a zsinatnak szellemét.[29]

Az erdélyi zsinatra az ugyancsak 1822-ben lefolyt pozsonyi nemzeti zsinat adott okot. Ennek a nemzeti zsinatnak az előkészítése Szepesy elődjére, az 1819-ben Erdélyből kinevezett Rudnay Sándor prímásra várt. Rudnay elrendelte, hogy a nemzeti zsinat 8 pontjának megvitatására 1821 nyarán minden egyházmegye tartson előkészítő tanácskozásokat, a tanácskozások eredményeit küldjék be, hogy ő azokat összegezve az 1822. májusában megtartandó nemzeti zsinat elé terjeszthesse. A legtöbb egyházmegyében ezeket az előkészítő zsinatokat meg is tartották,[30] de nem min-

[25] Meszlényi, i. m. 381. l.

[26] Egyházi Beszédek, I. k., XIV. l.

[27] Egyházi Tár, i. h., 279. l.

[28] Példaképen v. ö. Lányi—Knauz, Magyar egyháztörténet, 1869, II. k., 340. l., Brüsztle I., Recensio Universi Cleri Dioec. Quinqueeccl., 1874. Karácsonyi J., Magyarország egyháztörténete, Veszprém, 1929., 262. Bagossy Bertalan, A jozefinizmus hatásai, s az erdélyi egyházmegyék küzdelme ezek ellenében. (Az erdélyi katholicizmus multja és jelene. Dicső Szent Márton, 1925.)

[29] Meszlényi, i. m. 255. köv. l., 271. köv. ll.

[30] Nachrichten und Betrachtungen über die ungarische Nazionalsynode vom Jahre 1822, Sulzbach, 1824, 5. köv. l.

creative commons A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából, az ISZT támogatásával készült.

denütt a kitűzött időpontban és nem mindenütt a prímás intenciója szerint. A prímás ugyanis azt akarta, hogy ezek az előkészítő „zsinatok" ne decretumokat hozzanak, hanem csak postulatumokat fejezzenek ki a király által jóváhagyott tárgysorozat körül. Az egész magyar katolikus egyházra azután a nemzeti zsinat hozott volna törvényeket. Volt egyházmegye, ahol az előzetes tanácskozások a prímás szándéka szerint folytak le. Ilyen volt pl. a szombathelyi,[31] továbbá a veszprémi tanácskozás is. Utóbbi püspöki széke ekkor üresen állott, tehát formális zsinat itt nem is volt lehetséges. Hornyik János káptalani helynök ezért a tanácskozást nem is nevezte „synodus"-nak, hanem „conferentia sacra"-nak.[32]

Nem így a besztercebányai püspök, Makay Antal. Ő november 27-re hívta össze papjait. A tanácskozás két napig tartott, de a püspök a nemzeti zsinat pontjainak megtárgyalására jellemzően csak a második napot fordította. Az első napon felolvastatta és újra megerősítette az egyházmegye régebbi constitutióit, amelyek a papság fegyelmét szabályozták, sőt azokat ki is nyomatta. Amikor azután a prímásnak az egyházmegyei zsinat határozatait elküldte, érthetően hangsúlyozta, hogy a papság fegyelmének helyreállítása az egyházmegyében a püspök sajátlagos joga („quae ex natura successionis apostolicae ad unumquemque episcoporum pertinere dignoscitur") és mivel a zsinat lényegéhez, véleménye szerint, hozzátartozik határozatok hozása, azért járt el a mondottak szerint.[33] Ehhez a püspöknek kétségtelenül joga volt, de a nemzeti zsinat küszöbén ez az eljárás csendes tiltakozásnak tűnhetett fel, mert hiszen prejudikált a nemzeti zsinat első pontjának, amely ezt a kérdést is országosan akarta rendezni. Igy nem tarthatjuk véletlennek azt sem, hogy Makay az 1822. szept. 8-án végre megnyílt nemzeti zsinatra betegségére való hivatkozással nem ment el, hanem Folger kanonokot bízta meg képviseletével, akit bőséges instrukciókkal látott el.[34]

A prímás Makay eljárásából láthatta, hogy nem mindegyik püspök mond le szívesen az apostoli jogutódlásból folyó ama jogáról, hogy bizonyos kérdéseket teljes hatáskörrel maga intézzen el egyházmegyéjében. Ez méginkább kitűnt erdélyi utódjának, Szepesynek eljárásából. Szepesy ugyanis nem tartotta meg egyházmegyei zsinatát a prímás által kívánt időpontban, hanem csak 1822. április havában. Rudnay bizonyára reá céloz, amikor a magyar klérusnak jún. 1-én bejelenti, hogy a nemzeti zsinatot a

[31] Géfin, i. m. I. k., 316. köv. ll.

[32] Veszprémi püspöki levéltár, Synodus Dioecesana 1821. Hornyik megnyitó beszéde, 1821. szept. 26.

[33] Schematism. Historicus Dioec. Neosoliensis pro Anno Saeculari MDCCCLXXVI. Neosolii, 1876, 31—33. ll.

[34] U. ott, 33. ll.

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából, az ISZT támogatásával készült.

kitűzött időpontban (májusban) más egyéb okok miatt azért sem tudta megnyitni, mert „egyes" egyházmegyék nem küldték még be tanácskozásaik jegyzőkönyvét.[35] Ez még csak a nemzeti zsinat lényegtelen elhalasztását jelentette volna. Erdélyből azonban végre nem is egyszerű jegyzőkönyv jött, hanem egy vaskos kötet, melyben a püspök minden vonatkozásban végső és kötelező határozatokat mondott ki s ezzel az erdélyi egyházmegyére már eleve illuzóriussá tette a nemzeti zsinat összes jövendő határozatait.

Szepesy már azzal is eltért a többi egyházmegye — úgylátszik általános — eljárásától, hogy nem két, hanem öt napon át tanácskozott papjaival, bár bizonyosnak látszik, hogy a nyomtatásban 253 lapot kitevő statutumok[36] csak végső szövegezést nyertek ezen öt nap alatt. Előkészítésükhöz sokkal több időre volt szükség.

A zsinat 1822. április 13-án, fehérvasárnapon ült össze Gyulafehérváron. „Coelo semper sereno prosecuti" — mondja a püspök a statutumok előszavában — ápr. 17-én fejezték be az atyák tanácskozásaikat, amikor is Szepesy rögtön kihirdette a határozatokat, amelyeket mindnyájan aláírtak és elfogadtak. Résztvettek a zsinaton a valóságos és tiszteletbeli kanonokok, fő- és alesperesek, a szerzetesek hivatalban levő és kiérdemesült tartományfőnökei, a szentszéki ülnökök és teológiai tanárok, az esperes-kerületi jegyzők, a plébánosok képviselői és a szerzetesrendek kiküldöttei, összesen 59 ember. Erdélyben a ferenceseknek két provinciájuk volt. A stephanita rendtartománynak csak Erdélyben voltak házai, a bolgár-oláh provinciának azonban, valamint a minoritáknak és piaristáknak Erdélyen kívül is.

Az erdélyi „statutumok" teljes egyházi törvénykönyv a szokásos beosztással. Három részből áll: 1. De personis Ecclesiastico munere fungentibus aut Ecclesiae famulantibus, 2. De rebus sacris et ad Ecclesiam propius attinentibus, 3. De judiciis ecclesiasticis. Mindegyik rész természetesen még további fejezetekre (sectiókra és articulusokra) oszlik. A törvénykönyv szövege után appendixek következnek az anyakönyvekhez és más kimutatásokhoz szükséges, aprólékos pontossággal szerkesztett formulárékkal. Ezekkel kapcsolatban közli Szepesy eredeti német nyelven az udvari haditanácsnak 1808. okt. 5-ről kelt és a katonaság lelki gondozását szabályozó rendeletét, VII. Pius pápának 1820-ból való fakultásait és végül egy teljes miseformulát a király születésnapjára.

A törvénykönyv elé Szepesy előszó gyanánt egy körlevelet tett.

[35] Nachrichten, 11 l.

[36] Statuta Almae Dioecesis Transsilvanicae Anno 1822. die 17-ma Aprilis in Synodo Dioecesana publicata, et Concordibus votis approbata, Claudiopoli, Typ. lycei Regii.

creative commons A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából, az ISZT támogatásával készült.

amelyben papsága előtt megokolja a statutumok kiadásának szükségességét. Ebben a megokolásban egy negativum és egy positivum tűnhetett fel a római kurián. Szepesy ugyanis azt bizonyítja, hogy idők folyamán az egyház, a püspökök és fejedelmek igen sok törvényt hoztak. Ezek összeszedése, rendszerbe foglalása és korszerű kiegészítése tette szükségessé a zsinatot. Az egyházi törvényhozók között azonban nem említi a pápát. De bizonyára ennél is jobban szemet szúrt az az indokolás, amellyel viszont a fejedelmet is az egyházi törvényhozók közé sorolja és mintegy ünnepélyesen approbálja a gallikán-jozefinista egyházpolitika alapelvét: „Quis nescit et Princeps (sic!), praeprimis Ecclesiae Ungaricae Reges Apostolicos pro Jure Summis Patronis, defensoribus, Inspectoribus Ecclesiae proprio, necnon propter arctum qui inter Sacram, ac Civilem Potestatem intercedit nexum, plurima pedetentim edidisse Decreta, quae revereri et observare oportet?" Ebből a mondatból világos, hogy Szepesy nemcsak szükségből, mert az államhatalom úgy kívánta és nemcsak a könnyebb tájékoztatás céljából szedette össze és közölte törvénykönyvében a királyi vallásügyi rendeleteket, hanem azért is, mert a fejedelem kompetenciáját a „jura circa sacra"-kérdésében jozefinista fogalmazásban maga is elfogadta.

Az egyházi és egyház körül szolgáló személyekről szóló rész a püspök kötelességeivel kezdődik.[37] Szokatlan, hogy egyházmegyei törvénykönyv elejére épen a szuverén, egyházjogi felfogás szerint az egyházmegyének egyedüli és független törvényhozójának, a püspöknek kötelességei kerülnek. Az ő kötelességeit magasabb fórumok írják elő. De mutatja Szepesy erkölcsi komolyságát, hogy 26 §-ban a statutumok elejére a saját, mégpedig igen szigorúan fogalmazott, a püspöki beneficium jövedelmének felhasználását is részletesen szabályozó kötelességeit tette, sőt — a kánonjog történetében valószínűleg egyedülállóan — kimondja azt is, hogy ha a püspök bármikép megszegné ezeket a törvényeket, minden kanonoknak vagy főesperesnek joga van akár írásban, akár egyházmegyei zsinaton meginteni („titubantem Cepham officii modeste commonere" §. 26.). Már ebben a fejezetben is találhatók azután olyan rendelkezések, amelyekben Höbe szavai szerint „sok újítás és az egyháznak rendszerébe ütközés" volt. Kevésbbé lényeges újítás volt, de amelyben nem nehéz felismernünk II. József rideg, puritán „tisztogató" szellemét, hogy a püspöki funkcióknál a püspök eltiltotta a tabernákulum fölött külön álló, u. n. püspöki gyertyát, a misekönyv mellett tartani szokott gyertyát, a püspök előtti térdhajtásokat és gyűrűcsókokat (§. 4.). Meghökkentő azonban már az a rendelkezése, hogy a püspök ünnepélyes miséje alatt min-

[37] Statuta, 1—8. ll.

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából, az ISZT támogatásával készült.

den felszentelt pap „concelebrál"-hat vele, amint az a görögök szokása (§. 5.). A püspök kötelességévé téteti, hogy a breviariumot egészen alakítsa át. A zsoltárok ne a Vulgata sokszor homályos szövege, hanem egészen új latin fordítás szerint mondassanak. Más olvasmányokat (lectiones) ir elő, csak történetileg hiteles szentek életét engedélyezi és csak olyan szentek ünnepét, akik az egyház első századaiban haltak vértanúhalált és életszentségükkel, tudományukkal és nagy tetteikkel lettek híresekké (§. 12.). Kötelességévé teszi többek között azután a főpásztornak, hogy az évenként tartandó zsinat előtt részletes jelentést tegyen („relationem scriptam, clara voce perlegendam ... exhibebit") az egyházmegye állapotáról (§. 24.), amivel az egyházjogi felfogástól teljesen idegen parlamentáris rendszert honosítja meg a zsinaton.

A káptalanról szóló részben[38] mint helyi érdekességet kell megemlíteni, hogy az utolsó stallum birtokosa a „Canonicus astronomus", akinek egy-két ifjút kell kiképeznie az asztronómiára, továbbá „observationes facere, ephemerides scribere".

A fő- és alesperesek teendőinél[39] feltűnő és ugyancsak szokatlan decentralizáció érvényesül. A főespereseknek valóságos külön szentszékük van (§. 3. és 15.) külön jegyzővel, ülnökökkel, házasságvédővel, ügyésszel s a püspök csak ezek megerősítését tartja fenn magának.

Igen részletes, erkölcsileg nagyon komoly utasításokat tartalmaz a statutum a plébánosokra vonatkozólag:[40] a plébánosi vizsgáról, a beneficium kezeléséről, a hitoktatásról, a predikációról, amelynek többek között nem szabad polemikusnak lennie a másvallásúakkal szemben s amelynek keretében a plébánosnak nem szabad anyagi járandóságait követelnie a hívektől. A farsang hetében, engesztelésül mások szertelen mulatozásaiért, a hivatalos funkciókon kívül ne hagyja el lakását, hanem imádkozzék, elmélkedjék és hamvazó szerdán gyónjék. Körültekintően és igen szigorúan intézkedik a statutum a papság életmódjáról, ruházkodásáról és jóhírnevének megóvásáról is. Elég, ha ebben a tekintetben csak ezt az egy rendelkezést citáljuk: „Si in domo parochiali sequioris sexus persona impregnata fuerit, illico solemnis contra Parochum aut Sacerdotem localem inquisitio jubente Episcopo instituetur, cuius sumtus in suspicionem vocatus Sacerdos solvet, etiamsi innocens declaratus fuerit, salvo ad accusatorem regressu (§. 17.). Igaz, hogy a vizsgálat költségeire vonatkozó részt később belátóan enyhítette: „si reus ... judicatus fuerit." Elrendeli a historia parochiae szorgalmas írását is. (§. 25.)

[38] Stat. 8—13. ll.
[39] Stat. 13—22. ll.
[40] Stat. 22—36. ll

creative commons A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából, az ISZT támogatásával készült.

A plébánosi vizsga letételét a püspök még a beneficium elnyerése után két hónapra is megengedte (§. 2.), de kötelezte a plébánosokat, hogy 50 éves korukig minden új javadalom elnyerésekor új vizsgát tegyenek. Kivételt csak a teológiai tanárokkal tett. (§. 3.) A szerzetes lelkipásztorok azonban soha investiturát nem kapnak és valahányszor más főesperesség területére mennek át, mindig új vizsgálatot kötelesek tenni. (§. 6.) Később a püspök ezeket az intézkedéseket részben törölte, részben megváltoztatta. A plébánosi vizsgát általános gyakorlat szerint még a pályázat előtt kellett a jelöltnek letennie, még pedig csak egyszer. A plébánosi vizsgákra kézikönyvekül a statutum előírja Klüpfel Engelbert dogmatikáját, Schenkl Maurus erkölcstanát és pastorálisát, végül Szvorényi Mihály jus canonicum-át. Klüpfel a breisgaui Freiburgban volt a dogmatika tanára. A jezsuiták dogmatikai hegemoniájának megtörésére a kormány őt és egy dominikánust valósággal beleerőltette az egyetemre. Janzenizmussal és bajanizmussal gyanusították. Könyve nem egészen korrekt, de széltében használták a monarchia teológiai intézeteiben.[41] Szvorényi Mihály ismert nevű és teljesen orthodox felfogású apologéta volt, de egyházjogi felfogása szélsőségesen jozefinista.[42]

A parochusokról és administrátorokról szóló részben bukkannak fel az első kormányrendeletek pontos hivatali szám és dátum megjelölésével. Többek közt pl. tiltják pápai címek (praelatus domesticus, protonotarius apostolicus) kérését (§. 21.), szabályozzák a más vallású betegek látogatását (§. 23.), előírják, hogy a plébános külön könyvbe vezesse be a kormányrendeleteket (§. 24.) stb. Az eredményesebb pasztoráció szempontjából igen életrevaló rendelkezése a statutumoknak, hogy minden ezer (későbbi javítás szerint kétezer) lelkes plébánián köteles a plébános káplánt tartani és teljes ellátásán felül fizetését évi 60 ft CW-re kiegészíteni (§. 31.). Ezután következnek a gyulafehérvári szeminárium tanári karáról, kormányzásáról és teológiai tanrendjéről szóló intézkedések.[43]

Mivel, mint említettük, az erdélyországi szerzetesrendek közül az egyik (bolgár-oláh) ferences rend-tartománynak, a minoritáknak és obszervánsoknak Magyarországon is voltak rendházaik, Szepesy a szerzetesekről szóló részt[44] azzal vezeti be, hogy a szerzetesekre vonatkozó királyi rendeletek Erdélyben is érvényesek rájuk, de irányadók lehetnek a csak

[41] Wetzer—Welte, Kirchenlexicon VII. k., 798. köv. o.

[42] V. ö. Brunner Emőd, A francia felvilágosodás és a magyar kath. hitvédelem, Pannonhalma, 1930. 28 köv. ll., 62 l. Hermann Egyed, Zásió András jászói prépost tanári és teológiai irodalmi munkássága (Emlékkönyv Szt. Norbert halálának 800 éves jubileumára, Budapest 1934., különlenyomat) 13. köv. l.

[43] Stat. 36—39. ll.

[44] Stat. 39—54. ll.

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából, az ISZT támogatásával készült.

Erdélyben honos, másik ferences rendtartományra is. Ezért leközöl huszonegy ilyen rendeletet (1774—1812. közötti időből), amelyek azonban fokozatosan felforgatták a szerzetesrendek egész alkotmányát, őket külföldi rendi előljáróiktól és Rómától teljesen elvágták és — főképen a lelkipásztorkodás szempontjából — teljesen a püspököknek vetették alá. Ebben a szellemben csatol Szepesy a kormányrendeletekhez még saját rendelkezéseket (§. 22—28.),[45] amelyekben tovább szabályozza a szerzetesek életmódját: ahol legalább két egészséges rendtag van, közösen és hangosan kötelesek elmondani a breviáriumot. A rendház kapuja állandóan zárva legyen. Senki fogadalmat nem tehet, hacsak nem töltött el az ujoncév után három teljes esztendőt a rendben. Gyűlést vagy káptalant a rendek Erdélyben csak a püspök engedélyével tarthatnak s ezeken a gyűléseken két kanonok, vagy főesperes elnököl. Ismételten súlyos szabálytalanságot elkövető szerzetest ruhájától meg kell fosztani és mezei munkára kell fogni, ahol csak a cselédek élelmezéséből részesül. A provinciálisok a rend állapotáról az egyházmegyei zsinaton számolnak be.

A 8. sectio foglalkozik a szeminárium beléletével.[46] Rendeleteiből kiemelendőknek tartjuk a következőket: A spirituális évenként háromszor (okt. és dec. végén, továbbá a nagyhét első három napjában) három napos, de naponként csak két beszédes lelkigyakorlatot tart a növendékeknek. Havonként kétszer gyóntatja őket és szombatonként vacsora előtt prédikál nekik. A növendékek közül van egy „prefectus munditiei", aki felügyel arra, hogy társai tisztán járjanak, ő jelenti a vicerektornak, ha a ház tisztaságában vagy étel-ital jóságában hiányt vesz észre.

A szeminárium törvényei a növendékek lelkére kötik az engedelmességet, kölcsönös szeretetet, vallásosságot és legfőbb erényként a szerénységet. A növendékpapok napirendje igen szigorú. Télen-nyáron hajnali öt órakor kelnek és este kilenckor fekszenek. A nap ki van töltve munkával és imával. Fél óra jut az elmélkedésre, van negyedóra lelkiolvasmány, de nem intézkedik a statutum a szentséglátogatásról és gyakori áldozásról. A szórakozásban megengedi a zenét (clavicordium) és a „ludus calculorum et latrunculorum vulgo Schack"-ot, a dohányzást azonban csak orvosi rendeletre. A teológiai tárgyakon kívül szorgalmazza a német nyelv tanulását, melynek tanulása igen hasznos, mert erre a nyelvre minden tudományos könyv le van fordítva. Már akkor is panaszok voltak a növendékek hiányos latin tudása ellen, ezért a latin szorgalmas gyakorlását is előírja. A teológiai könyvek a szeminárium tulajdona, ezért a növendékek kíméljék őket. Még aláhúzniok sem szabad bennük. Magánolvasmányaik jegy-

[45] Stat. 54—55. ll.
[46] Stat. 55—68. ll.

creative commons A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából, az ISZT támogatásával készült.

zékét év elején kötelesek beadni az elöljáróságnak. Hit- és államellenes könyvet természetesen nem olvashatnak.

Rudnay püspök vetette meg az alapját a ferencesek gyulafehérvári közös papnevelőintézetének (Institutum Religiosorum ad S. Joannem Capistr.), Amit a statutumok ezen intézet számára előírnak,[47] majdnem ugyanaz, mint a világi szeminárium szabályzata. A növendékek jóformán csak ruhában különböznek egymástól. Még a mindennapi misét is együtt hallgatják a székesegyházban, sőt az elöljárók kinevezéséhez is a püspök jóváhagyása szükséges.

A tábori lelkészségre vonatkozó királyi rendeletek után[48] a szerzetesnőkre is leközöl három rendeletet, ugyancsak azzal az indokolással, hogy a nagyszebeni orsolyitáknak Kassán is van rendházuk, tehát a magyarországi rendeletek Erdélyre is érvényesek. De itt is hozzátesz saját utasítást, amelyben a clausurára vonatkozó előírás mellett bevezeti az exkarmelita Dereser Tádé Antal breslaui kanonok[49] német nyelvű breviáriumát, amelynek új kiadása éppen akkor készült Pesten. A püspöknek ezt az intézkedését később különösen rossznéven vették Rómában, mert ez a breviárium eltekintve attól, hogy nem latin nyelvű volt, teljesen eltért a rómaitól, az ünnepek számát önkényesen apasztotta, a szentek és Szűz Mária közbenjárását tagadta, Szt. Péter primátusát meg sem említette, sőt beállításával éppen az ellenkezőjét tüntette fel.[50] Ez a breviárium, amely Szepesynek láthatóan mintául szolgált a világi papok breviáriumának átalakításánál, a hirhedt emsi pontok szerzőinek, a három német egyházi választófejedelemnek jóváhagyásával jelent meg s már maga ez a cégjelzés is mutatta, hogy milyen a szelleme.

Ezután következnek fejezetek a kegyurakról, kurátorokról, kántorokról, harangozókról, akik normális iskolával bíró helyeken legyenek írástudók, hogy egy osztályban taníthassanak is, továbbá a bábákról, hitközségi tagokról, árvákról és gyámokról. Utóbbiak teendőit az 1791. LII. t.-c. közlésével írja körül.[51]

A törvénykönyv második része a tárgyakról (dolgokról) szól. Ebben van szó a következő, meglehetősen tarka sorrendben a vallásról, egyházi épületekről, felszerelésről, istentiszteleti rendről, szentségek kiszolgáltatásáról, külön a házasságról, gyermeknevelésről, iskolákról, himlőoltásról, jámbor alapítványokról, levéltárakról, böjtről, egyházi jövedelmekről, pla-

[47] Stat. 68—70. ll.
[48] Stat. 70—73. ll.
[49] V. ö. Kirchenlexikon, III. k. 1526. köv. o.
[50] Meszlényi, i. h. 71. köv. l.
[51] Stat. 74—88. ll.

creative commons A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából, az ISZT támogatásával készült.

cetum regiumról, egyházi személyek adómentességéről, collektákról, végrendeletekről, szobrokról és útszéli keresztekről, temetőkről és temetésekről, végül az egyházmegye kánoni látogatásáról és az egyházmegyei zsinatról.

A vallásról, vallásváltoztatásról és a felekezeteknek egymáshoz való viszonyáról szóló részben [52] minden hozzátoldás nélkül közli a kormányrendelkezéseket.

A következő fejezetek [53] megint meglehetős gondot okozhattak Szepesy római bírálóinak, mert a jozefinista puritánizmus még erősebben kiütközik rajtuk, mint föntebb említett rendelkezésein. A keresztúti képeket csak az ájtatosság idejére szabad kifüggeszteni, az oltáron legfeljebb hat gyertya éghet s az oltárt még virágokkal sem szabad díszíteni. A gyászmiséken szokásos katafalk tilos („Castrum doloris, quod mimicam speciem praefert, nunquam erigatur"). Esztétikai vagy talán higienikus szempontból tiltja a templom falainak kifestését: csak meszelve lehetnek.

Csak kolostorokban megvalósítható, faluhelyen kivihetetlen istentiszteleti rendet ír elő. A plébánosnak híveivel mindennap közös reggeli és esti imát kellene tartania. Ahol nincs pap, ott a kántor tartsa és ahol nincs templom, magánházban kell elvégezni. Ha nagy a hideg, vasárnap is csak kismise tartandó. A karácsonyi éjféli mise hajnalra van helyezve, szentségkitétel mise alatt soha sincs és délután is csak ritkán ostensoriumban. Csak négy körmenet tartható: feltámadás, keresztjáró, búzaszentelő és úrnapi körmenet. Ha valahol több volna szokásban, a pap tiltsa el, szükség esetén ehhez vegye igénybe a hatóság segítségét is. Eltörli a balázsolást és mint a jámborság emelésére nem alkalmas szertartást, a mise előtti szenteltvízhintést (asperges), amely a népre terhes és más „hasznosabb" funktiók elől elveszi az időt. Nem engedi meg a „theatrális" szentsírok felállítását. Egyszerre két misét mondani nem szabad és viharharangozás sem lehet, legfeljebb három rövid jeladás a nagyharanggal, ha vihar közeledik. Mind olyan rendelkezések ezek, amelyek eredetét játszva ki lehet mutatni II. József százszámra menő egyházi rendeleteiből, amelyek ugyan formálisan vissza nem vonattak, de amelyek végrehajtását most — a 19. század harmadik évtizedében — Ferenc király már nem ellenőriztette olyan szigorú pedantériával, mint uralkodása elején. A szentségek kiszolgáltatásánál újra csak görög hatás, hogy az áldozásnál a laikus hívő is kap bort („ablutionis vinum communicantibus semper porrigatur, sed sumere nemo cogatur"), de időnként figyelmeztetni kell a népet, hogy nem konsekrált bort kap.

[52] Stat. 89—103. ll.
[53] Stat. 103—126. ll.

creative commons A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából, az ISZT támogatásával készült.

A házasságnak küiön fejezetet szentel.[54] Jóformán csak királyi rendeletekből és profán törvényekből áll és ennélfogva olyan házassági akadályok is belekerülnek, amelyeket a kánonjog nem ismer (kiskorúak és katonák szülői, illetve felsőbbségi engedély nélküli házassága). A vegyesházasságokból származó gyermekek császári rendelet és hazai törvény szerint is nemük szerint követik a szülők vallását, reverzálist követelni pedig II. József rendelete szerint nem szabad. A gyermeknevelléssel kapcsolatosan közli a himlőoltásról szóló kormányrendeleteket.[55] Ha a szülők vonakodása miatt a be nem oltott gyerek meghal, a pap köteles nevét felolvasni a szószékről, köteles továbbá az oltás hasznosságát „fontos beszédekkel" előadni és „magasztalni". Sőt a papoknak az oltásnál jelen kell lenniök és a szülőket „omnibus modis" biztatniok kell arra, hogy gyermekeiket beoltassák.

Felveszi Szepesy a statutumokba 1777-től az összes királyi rendeleteket a placetumról,[56] amelyek közül pl. egy 1800-ból származó megszabja, hogy római dispenzációért zárt iratban lehet ugyan folyamodni, de mindig mellékelni kell a placetumhoz a folyamodvány másolatát. 1802-ben rendelte el Ferenc, hogy ilyen folyamodványokban nem szabad kitenni a folyamodó neve elé a „nobilis" szót, nehogy a díjmentes dispenzációnak akadálya legyen. A nunciustól azonban még a placetum elnyerése esetén sem szabad semmit sem kérni, hanem csak a római császári ágens útján egyenesen Rómából.

A temetésnél kiemelendőnek tartjuk a kormányrendeletek mellett Szepesy saját intézkedését,[57] hogyha valamely derék ember hal meg, a pap a koporsó előtt felolvashatja vagy felolvastathatja az elhunyt élettörténetét és intelmeket csatolhat hozzá, de mindezt díjtalanul kell végeznie. A búcsúztató („valedictio quae arbitrarie mortui nomine ad consanquineos ejusdem dirigi solet") tilos.

A püspök kötelességeiről hallott intézkedések után természetesnek tarthatjuk, hogy az egyházmegyei zsinatról szóló részben[58] újra visszatér a parlamentáris rendhez. A határozatoknál szótöbbség dönt. Utoljára szavaz a püspök: „Episcopus ultimus pluralitatem votorum determinabit, suum addet atque conclusum edicet, quod amplius mutare non licebit".

Egészen röviden végezhetünk a statutumok harmadik részével, amely az egyházi törvénykezésről szól.[59] Ez nem más, mint a Mártonfi József

[54] Stat. 126—139. ll.
[55] Stat. 141—146. ll.
[56] Stat. 161—166. ll.
[57] Stat. 183. l.
[58] Stat. 183—185. ll.
[59] Stat. 186—253. ll.

creative commons A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából, az ISZT támogatásával készült.

püspök által 1801-ben kidolgozott rendtartás, kiegészítve a közben megjelent királyi rendelkezésekkel. Van bennük sok üdvös intézkedés is, pl. a káromkodás, házasságtörés ellen, de olyan is, amely a franciszceikus bürokráciának tipikus terméke, pl. részletes előírások arról, hogy (nemnemes) lakodalmakon hány embert szabad meghívni, milyen ételt és italt szabad felszolgálni (kávé és rozsólis ebéd után tilos!), milyen legyen a székek, evőeszközök minősége, hány muzsikus húzhatja a talp alá valót és mekkora lehet az egyes, szigorú kategóriákba osztott lakodalmak és mulatságok maximális kiadása.

A statutumokban csak egyetlen utalás van a készülő nemzeti zsinatra. Kötelességévé teszik a püspöknek, hogy a szentírásnak új fordítását készítse el, ha a nemzeti zsinat nem rendelné el vagy bármiféle okból elhalasztaná vagy ha a kiadás Erdélyben olcsóbb lenne.[60] Tudjuk, hogy a nemzeti zsinat ugyan úgy határozott, hogy a prímás stiláris javításokkal adassa ki újra Káldi fordítását, de a határozatnak nem lett eredménye. Végül is Szepesy készíttetett — már mint pécsi püspök — egy egészen új fordítást.[61]

Szepesy, amint ezt már Höbe megírta, a statutumokat még a nemzeti zsinat megnyitása előtt kéziratban elküldte a prímásnak. Rudnay azonban nem teljesítette Szepesy óhaját, a statutumokat nem terjesztette a zsinat elé, hanem visszaküldte őket, hiszen, mint említettük, prejudikáltak a nagy zsinat határozatainak. Szepesy erre még a zsinat előtt kinyomatta őket.[62] A nemzeti zsinatra ő sem jött el, ami a közvéleménynek méltán feltűnhetett. Ő maga a király előtt szegénységével és más körülményeivel mentette ki magát.[63] A zsinat egykorú, pseudonym történetírója (Dr. Fabius) már betegségről tud: a nagyon tudós Szepesy a nemzeti zsinat nyolc pontjáról egy egész könyvet dolgozott ki és ez úgy megviselte az idegeit, hogy nem tudott a zsinaton megjelenni.[64] Meszlényi azt gyanítja, hogy az erdélyi zsinat tagjai valószínűleg Erdély politikai különállásától vezettetve nem akartak püspökükkel együtt közösséget vállalni a nemzeti zsinattal. Leardi nuncius is ilyen értelemben mondotta, hogy Szepesy nem járt el helyesen, mert a prímás jurisdictiója reá is kiterjed.[65] Ebben a feltevésben kétségtelenül van valami igazság, de talán nem annyira a püspök, mint inkább az erdélyi papság szempontjából. Mert igaz ugyan, hogy Szepesy említett, a királyhoz intézett levelében,

[60] Stat. 4. l., 13. §.
[61] V. ö. Theologia, II. k. 1. sz. 147. köv. ll.
[62] Staatsarchiv Wien, Cab. 332.—1825., Egyházi Tár, i. h. 279. l.
[63] O. Lt. Erd. Kanc., 1753.—1824. Szepesy levele a királyhoz 1823. ápr. 10.
[64] Nachrichten, 17. l.
[65] Meszlényi, i. h. 255. köv. l.

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából, az ISZT támogatásával készült.

azt is mondja, hogy megbizottjának, Döme Károly pozsonyi kanonoknak azt az utasítást adta, hogy a nemzeti zsinat határozatait az ő nevében csak feltételesen írja alá, amennyiben t. i. nem sértik az erdélyi püspök jogait, mégis már maga a tény, hogy a többi távollevő püspök példájára megbizottat küldött és káptalanja is elküldötte képviselőjét Henne Ferenc kanonok személyében, mutatja, hogy sem ő, sem a káptalan nem akarta magát teljesen kivonni a nemzeti zsinat alól. Azonfelül Szepesy még alig két éve volt erdélyi püspök, azelőtt Erdélyhez semmi vonatkozása nem volt s így a transsylvanismus még nem lehetett annyira a vérében.

Alapjában véve nála is ugyanaz a motivum szerepelhetett, mint Makay püspöknél, csakhogy impulziv természeténél fogva az nála sokkal élesebben nyilatkozott meg. Nem más ez, mint a regionalis szeparatizmusnál sokkal mélyebben fekvő meggyőződés a püspöki jurisdictio bizonyos autonómiájáról. Szepesy igen jellemzően a statutumok elé helyezett körlevélben maga is idézi a püspökökre vonatkozó szentírási helyet: „quos Spiritus Sanctus posuit regere ecclesiam Dei". Igaz, hogy ezt a helyet ősidőktől a püspöki intézmény krisztusi institutiójának bizonyítására szokták idézni a katolikus apologéták, de ez az idézet éppen ebben a korban febroniánus színezetű lett azok ajkán, akik a püspöki hatalom Rómától való függetlenségét hangoztatták és nem egyszer fordul elő az államtanácsosok votumaiban is, ha úgy vélték, hogy a püspököket Róma „túlkapásai"-val szemben meg kell védeniök. Amivel természetesen nem akarjuk állítani, hogy Szepesy egészen a febroniánus skizmáig ment el, vagy akár elmenni kész lett volna.

A nemzeti zsinat (1822. szept. 8.—okt. 16.) atyáinak, akár személyesen, akár mások nevében voltak jelen, a zsinati dekretumokat minden feltétel nélkül kellett aláírniok.[66] Szepesy megbizottja és az erdélyi káptalan képviselője sem tehetett mást: vagy feltétlenül hozzájárulnak a határozatokhoz, vagy megtagadják az aláírást. Mindketten az előbbit választották és így Döme és Henne aláírása is ott található a dekretumok mindkét még meglévő, eredeti példányán.[67]

[66] A zsinat lefolyásának legújabb történetét és római megvilágítását l. Meszlényi, i. m., 250—276. ll.

[67] O. Lt. Kanc. B. 1623. A harmadik — a primási levéltár számára készült — példány már nincs meg. Meszlényi, i. m. 267. l. 1. jegyz. Érdekes azonban, hogy egy feltételes aláírás mégis csak belekerült a dekretumokba. Novák Krizosztom pannonhalmi főapát fűzte aláírásához a megjegyzést „in quantum potest", amivel azonban a határozatok elfogadását láthatóan a pápai jóváhagyástól tette függővé. A nemzeti zsinat kompetenciáját meghaladó kérdésekre (az alapítványi misék összevonására és a szerzetesrendek szabályainak átalakí-

creative commons A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából, az ISZT támogatásával készült.

Azonban Szepesy nem nyugodott meg megbizottja eljárásában, saját statutumainak hirtelen kinyomatásával pedig olyan magot vetett, melyből évekre húzódó vihar kelt.

A nemzeti zsinat aláíratása ellen óvást emelt. Először az erdélyi guberniumhoz fordult, de ott nem fogadták el panaszát. Erre írt a kalocsai érseknek, hogy mint az erdélyi püspök metropolitája védje meg őt, de az érsek is kitért a beavatkozás elől. 1823. ápr. 10-én tehát a király elé járult sérelmével. Leveléből kitűnik, hogy a nemzeti zsinat részéről csak egy püspöki „jogát" látta megsértve, azt nevezetesen, hogy a nemzeti zsinat a szerzetes tartományfőnököket a püspök joghatósága alól kivette és közvetlenül a prímásnak rendelte alá. Itt Erdélyben főkép a ferencesek két tartománya jött szóba. Szepesy most azt kérte a királytól, hogy a fegyelem szempontjából, melynek meglazulását Szepesy az exemptiónak tulajdonítja, de meg azért is, mert ez a püspöki méltóságnak („dem Geiste der Einsetzung der Bischöfe") is így felel meg, rendelje el, hogy mindkét rendtartomány csak az erdélyi püspök alá tartozzék és a provinciális megerősítése is az ő joga legyen, mint ez régen volt. Mert a nemzeti zsinat határozatait a király még nem is szentesítette, máris megkezdődött a súrlódás, mert Andrási Rafael tartományfőnök, akinek pedig egész provinciája Erdélyben van, máris kikönyörögte magának a prímástól, hogy a zsinati határozatok publikációjáig tovább is megmaradhasson hivatalában, pedig ennek ideje már fél éve letelt. Andrási nem törődik a fegyelemmel és ahol csak lehet, akadályokat gördít a püspök elé.[68]

Szepesy felségfolyamodványára sokáig nem kapott választ. A király ugyanis a beadvány alapján igazolásra szólította fel a prímást. Rudnay csak fél év mulva, okt. 18-án felelt. Mindenekelőtt tagadta, hogy a nemzeti zsinat a püspökök jogait korlátozni akarta, de a határozatok feltételes aláírása lehetetlen, mert minden résztvevő köteles magát alávetni a többség döntésének. A tartományfőnökökre nézve pedig nemcsak a nemzeti zsinat, hanem néhány évvel azelőtt Őfelsége is úgy rendelkezett, hogy a prímás, mint a magyar egyház feje alá tartozzanak. Az új provinciális választását tekintettel a télvízre és a nemzeti zsinat publikálandó határozataira csakugyan elhalasztotta, de azóta már volt választókáptalan és Andrási, aki Rudnay szerint viszont igen derék ember és neki, míg erdélyi püspök volt, készségesen a kezére járt a fegyelem megszilárdításában, már nem provinciális.

tására) nézve különben maga Rudnay is ilyen irányú, kötelező ígéretet tett a nunciusnak. Meszlényi, i. m. 257. l. A dekretumok azonban se pápai, se királyi jóváhagyást nem nyertek. Az előbbinek okát tisztázta Meszlényi, i. h. 267. köv. ll., utóbbiét más alkalommal óhajtjuk megvilágítani.

[68] O. Lt. Erd. Kanc., 1753—1824.

creative commons A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából, az ISZT támogatásával készült.

Az államtanácsban Lorenz apát referált a prímás válaszáról. Csak abban adott igazat neki, hogy a zsinati határozatok feltételes aláírása lehetetlen. Az indokolásban azonban már eltér tőle, mert szerinte a feltételes aláírás úgysem érvényes, ha a király egyszer jóváhagyta a határozatokat. Ellenben tagadta, hogy a magyar prímás méltósága több volna, mint „primatus honoris". Inkább politikai, mint egyházjoghatósági karaktere van. Több hatalma, mint bármely érseknek nincs, márpedig Erdélyre a kalocsai érsek illetékes. Nem tételezi ugyan fel Rudnayról, hogy Rómát utánozni akarná a hazai érsekek és püspökök Krisztustól eredő hatalmának megnyirbálásában, de a 22 ferences zárda nem tartozik alája. Javaslatára a király úgy is határozott, hogy a prímásnak tudomására kell hozni, hogy a királyi szentesítés előtt hivatkozva a nemzeti zsinat határozataira helytelenül cselekedett, Andrási pedig Szepesyvel szemben tanusított engedetlenségéért rendreutasítandó.[69]

Ez a királyi rezolució csak a következő évben (1824. máj. 21.) ment ki a prímáshoz és az erdélyi guberniumhoz, amely Andrásinak tudomására hozta a király rendreutasítását.[70] Rudnay hiába replikázott azonnal a döntés ellen, újra hangsúlyozva azt, hogy nem akadályozta a ferences káptalant, hanem a provinciális kérésére mint „legatus natus" — csak az elhalasztásra adott engedelmet, míg a zsinat határozatai jóváhagyást nem nyernek. Hiába hivatkozott arra is, hogy nemcsak és nem először a nemzeti zsinat, hanem a király rendelkezett már 1818-ban úgy, hogy a tartományfőnökök a prímás alá tartozzanak. Ezen újabb tiltakozására már választ sem kapott, sőt Lorenz most már abban is elmarasztalta, hogy Andrási pártolásával a ferenceseket törvényes püspökükkel szemben megerősítette „in ihrem mönchischen, noch immer die römischen Exemptionen träumenden Ungehorsam".[71]

Szepesy tehát lényegében elérte, amit kívánt, azonban saját zsinati határozatainak publikálásával hasonló helyzetbe került, mint a prímás. Mert igaz ugyan, hogy ő bécsi kormánykörökben nagy szimpátiának örvendett és a jozefinista rendeleteknek a zsinati törvénykönyvbe való beleillesztése is tetszett Bécsben.[72] Azonban eltekintve attól, hogy ez a tetszés nem vonatkozott a zsinat minden határozatára, a kormány szemében ő is nagy hibát követett el azzal, hogy a statutumokat előzetes cenzura nélkül hozta nyilvánosságra. Ezért igen kellemetlenül érhette a hír, hogy az erdélyi gubernium előterjesztésére Lajos főherceg, még mi-

[69] Staatsarch. Wien, St. R., 6850—1823.
[70] O. Lt. Erd. Kanc., 2668—1824.
[71] Staatsarch. Wien, St. R., 3614—1824.
[72] Meszlényi, i. h., 256. és 271. l.

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából, az ISZT támogatásával készült.

előtt Bécsben olvasták volna a statutumokat, 1823. júl. 29-én a király nevében szétosztásukat és eladásukat „bis auf weiteres" megtiltotta.[73]

A kérdést azonban bizonyos mértékig komplikálta, hogy az erdélyi cenzurabizottságnak maga Szepesy volt az elnöke. Azonkívül — és Szepesy erre hivatkozott is — az 1791. LVI. t.-c. a szimbolikus és teológiai könyvek cenzuráját a püspökre bízta. Azonban br. Miske erdélyi kancelláriai elnök a király kérdésére azt a felvilágosítást adta, hogy a statutumok, amint azt br. Jósika guberniumi elnök már 1823. jul. 2-án kimutatta, nemcsak ilyen tartalmúak, hanem a közrendet (Polizeiordnung) is érintik. Hogy a jövőben ilyen eset elő ne fordulhasson, rendelje el a király, hogy a teológiai könyveket is először a gubernium nézze át és csak ha ez meggyőződik róla, hogy más nincs bennük, adja ki bírálatra a püspöknek. A kancellár jelentése és Stifft államtanácsos hozzászólása után a király 1824. júl. 29-én így is döntött és elrendelte, hogy praesidiális alakjában Szepesynek a statutumok cenzura nélküli publikálásáért rosszalását („die verdiente Ausstellung") adják tudtára.[74] Alig két hónappal a prímás után tehát Szepesyt is hasonló királyi nemtetszés érte.

Még mielőtt ez a királyi rosszalás tudomására jutott volna, szólalt fel Szepesy Lajos főherceg már egyéves rendelkezése ellen. 1824. júl 26-án beadvánnyal fordult az erdélyi guberniumhoz és bizonyította, hogy Barkóczy prímás, Fuchs és br. Fischer egri érsekek, majd előttük Eszterházy Károly püspök, sőt maga Rudnay is már Erdélytől való búcsúzása után is rendelkezéseket adtak ki, anélkül, hogy erre királyi engedélyük lett volna. A protestánsok is évenként zsinatolnak, statutumokat adnak ki és nekik sem kell királyi engedély. Ő is csak így járt el, tehermentesítette a királyt, aki mindenre nem érhet rá. Most beküldi a statutumokat, győződjék meg róla Őfelsége, hogy csak rég approbált egyházi törvények, meg királyi rendeletek vannak bennük könnyebb kezelhetőség céljából összegyüjtve. Mivel azonban való tény, hogy a püspök fáradozása keveset ér, ha a fejedelem nem támogatja, kéri, hogy a király is lássa el szentesítésével a törvénykönyvet, nehogy a tilalom hírére a püspök akaratán kívül a statutumok tekintélye és a fegyelem szenvedjen.[75] Az erdélyi kancellária okt. 8-án azzal továbbította a királyhoz Szepesy felszólalását, hogy a statutumokat alaposabb bírálatra adassa ki az erdélyi guberniumnnak, de természetesen úgy, hogy a püspök mint a gubernium tagja és a cenzura elnöke ne vegyen benne részt.[76]

[73] O. Lt. Erd. Kanc., Praesid., Protoc. Praesid. 146—1823.

[74] Staatsarch. Wien, St. R., 4109—1824, O. Lt. Erd. Kanc. Praesid. Prot. Praesid. 136—1824., 172—1824.

[75] O. Lt. Erd. Kanc., 3073—1824.

[76] Staatsarch. Wien, St. R. 7629—1824

creative commons A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából, az ISZT támogatásával készült.

Közben azonban megkapta Szepesy az erdélyi kancellária útján a király rosszalását. Erre 1824. szept. 23-án egyenesen a királyhoz fordult és még részletesebben fejtette ki okait, amelyek a zsinati határozatok kiadására vitték. Megbántottságában keresi, de rossz helyen, azokat, akiknek — véleménye szerint — érdekükben lehetett törekvéseit elgáncsolni. A statutumokban — „deutlich und trocken" — felsorolta a püspökök és a klérus kötelességeit is, beszél az egyházi vagyon elpocsékolásáról, rokonok gazdagításáról, hiú pompáról és elpuhultságról és azzal — úgy véli — bizonyára megsértette kollégáit, akik a nekik nem tetsző, régi egyházi fegyelem bevezetését azzal a jelszóval akarják elgáncsolni, hogy nem szabad újítani. Pedig ő meg van arról győződve, hogy a nép erkölcseinek megújulása, istenfélelem, jámborság, sőt az elszakítottak egyesülése az egyházzal mind maguktól következnek be, ha a papság megteszi kötelességét. Nem teszi meg azonban kötelességét az a püspök, aki csak ünnepi miséket mond és az is botrányt okoz, ha a kanonokok jólétben élnek, a plebánosok és tanítók azonban nélkülöznek, tudósok nem találnak műveik kiadására mecénásokat, templomok, plébániák és iskolák pedig düledeznek. Azután önigazolásul részletesen elősorolja, hogy ő eddig mit tett, kiemelve a király iránti hűségét is. A király joggal kívánja, hogy a püspökök szünet nélkül dolgozzanak, de lesz-e ennek eredménye, „wenn das Ansehen eines Bischofs, der keine Anstrengung, keine Mühe sparet, mit allerhöchster Gutheissung herabgesestzt wird". Őfelsége szakítson magának időt a statutumok elolvasására és mielőtt ítél, győződjék meg ellenségei rágalmairól.[77]

A király ezt a szenvedélyes hangú önigazolást kiadatta az erdélyi kancelláriának, amely elismerte ugyan a püspök nagy érdemeit, mindamellett megmaradt okt. 8-iki javaslata mellett, hogy a gubernium bírálja meg a statutumokat.[78]

Nincs rá adatunk, hogy a gubernium tényleg foglalkozott-e ezzel a feladattal, de nem is igen kerülhetett rá már a sor. Időközben ugyanis a statutumok Németországon keresztül már elkerültek Rómába, sőt elküldötte őket már 1823-ban Leardi nuncius is. A kurián már első olvasásra úgy látták, hogy a statutumok legnagyobb része elítélendő, mert veszedelmes és az egyház tanításától eltérő újítások vannak bennük. A rendkívüli ügyek kongregációjában P. Kohlmann Antal jezsuita referált róluk és különösen kimerítő és elítélő bírálatot mondott a Dereser-féle breviáriumról. Javasolta, hogy a pápa atyai intelmet intézzen Szepesyhez, hogy papjaihoz intézett körlevélben a zsinat valamennyi végzését vonja

[77] O. Lt. Erd. Kanc., 4234—1824.

[78] Staatsarch. Wien, St. R., 172—1825

creative commons A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából, az ISZT támogatásával készült.

vissza, adjon ki új statutumokat és ezeket terjessze fel Rómába jóváhagyásra. A részletekre nézve egyezzék meg az új bécsi internunciussal, Pietro Ostinivel.[79]

XII. Leó pápa 1824. nov. 23-án ilyen szellemben csakugyan levelet intézett Szepesyhez. A püspök iparkodott magát igazolni és evégből megjelent a nunciaturán is, de írt a pápának is. Ez az önigazoló irata sajnos nem került elő, azonban Lorenz votumából, amelyet akkor adott rá, mikor Szepesi placetumra terjesztette be, kivehető, hogy kissé éleshangú lehetett. Azt írja, hogy sem dogma, sem általános fegyelmi törvény ellen nem vétett, legfeljebb — ahogy a pápa is mondja — „contra sedis apostolicae usum et disciplinam". A pápa leveléből azt sem tudja kivenni, hogy mit kell visszavonnia. Lorenz természetesen ezzel az önvédelemmel meg volt elégedve és úgy látta, hogy Szepesy a legtöbb pontban igazolta magát. Bár nem nevezi meg névszerint a prímást, éles kifakadása csak ellene irányulhat, aki ezt a félszent („halbheilig") embert mindenáron el akarja távolítani Erdélyből. Persze — mondja — furcsa, hogy más püspökségre heterodoxiája mellett is alkalmasnak tartja. Javasolta, hogy a király adja meg Szepesy írására a placetumot. Ferenc ezt 1825. márc. 1-én megadta, a rezolúciós javaslathoz azonban sajátkezűleg hozzáfűzte az utasítást, hogy Metternich megfelelő formában tudakolja meg, hogy a pápa megmarad-e Szepesy rosszalása mellett és hogyan venné, ha a király más egyházmegyébe helyezné át.[80] Ebből az utasításból világos, hogy Szepesy translatiójának gondolata, ha valóban a prímástól eredt is, már akkor megragadta a király figyelmét.

Szepesy önigazolása Rómában nem talált kedvező fogadtatásra. Metternich júl. 15-iki referatuma szerint az iratot két teológusnak adták ki. Az első már nyilatkozott, szigorúan és igen kedvezőtlenül bírálta el és a legszigorúbb fenyítéket proponálta a püspök ellen. A római követ azonban reméli, hogy a második teológus bírálata kedvezőbb lesz és a pápa meg fog elégedni a prímás propozíciójával, hogy Szepesy Székesfehérvárra menjen át, ahol távol lesz rossz környezetétől.

Lorenz, aki erről a jelentésről az államtanácson kívül mondott véleményt, újra élesen kikelt a prímás ellen. Szepesyben csak egy hibát talál, hogy kissé túloz, de Rudnayban annál többet, legfőképen azonban azt, hogy kancelláriai tanácsos korában egészen más elveket vallott, mint most. Szepesy kellemetlen helyzetét egyedül Rudnaynak tulajdonítja. Ha őt most Erdélyből elhelyezik, ahol a ferenceseken kívül min-

[79] Meszlényi, i. m., 271. köv. l.

[80] Staatsarch. Wien., Cab., 332—1825. Lorenz 1825. febr. 20. votuma Metternich 1825. febr. 16. jelentésére.

creative commons A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából, az ISZT támogatásával készült.

denki, még a protestánsok is szeretik, ez ellenségeinek, elsősorban a „loyalisták" győzelme lesz és tekintélye új egyházmegyében sem lesz. Lorenz meg volt győződve róla, hogy Szepesy első bírálója jezsuita volt „weil er den B. Szepesy des Jansenismus beschuldiget, und da sich die bekannte lockere und gefährliche Jesuiten Moral mit der wahren Moral-Lehre Jesu Christi und seiner heilig. Kirche nirgends verträgt, so muss es da, wo es Jesuiten giebt, notwendig auch Jansenisten, und zwar unter allen Ständen und Menschen Klassen geben, welche der Lehre Jesu Christi noch getreu bleiben." Gyűlölködő kirohanását azzal fejezi be, hogy amíg nem voltak jezsuiták, nem volt szó janzenizmusról, helyesebben — mondja ő — a jezsuiták által gyerekek ijesztésére kitalált rémképről sem. De íme, alig emelték fel újra fejüket, megint itt van a békétlenség, úgy hogy igaza volt XIV. Kelemen pápának, hogy addig nem lesz igazi béke az egyházban, amíg ez a rend fennáll. De reméli, hogy a második bíráló dominikánus lesz, akitől megértőbb ítélet várható, mert a jezsuiták a dominikánusokat kezdettől janzenizmussal gyanusították.[81]

A király parancsára a római követség tudakozódott a két bíráló iránt és sikerült megtudnia, hogy az első bíráló az „inquisitio" tagja volt. Bár ennek tárgyalásai a legszigorúbb titoktartás mellett folynak, a követ annyit mégis megtudott, hogy a többség határozatát Msgr. Mazzio Rafael fogalmazta, tehát éppen nem jezsuita. A második bírálatot a rendkívüli ügyek kongregációja végezte és itt a referens szelíd meggyőzést („sanfte Überzeugungsmittel") ajánlott. Ez a referens hihetőleg megint Kohlmann, tehát jezsuita volt. Referatumát Somaglia bíboros-államtitkár és Capellari bíboros elfogadásra ajánlották a pápának. Erre Ostini internuncius parancsot kapott, hogy Szepesyt győzze meg a kifogásolt részek visszavonásának szükségességéről.[82] Szepesy szept. 27-én a pápához intézett levelet adott át Ostininek, hogy erre hajlandó. Az internuncius szerint ennek három módja lehetséges: 1. Szepesy teljesen új statutumokat ad ki, 2. zsinatot hív össze és azon egyszerűen visszavonja a régieket, 3. ugyanezt teszi körlevél útján. A pápa — írja Ostini Szepesynek — a harmadikat ajánlja mint legkönnyebbet, amely elé ígérete szerint reménlhetőleg a király sem fog akadályt gördíteni. De a visszavonást „ad scandalum reparandum" Szepesynek még akkor is el kell végeznie, ha más egyházmegyébe kerül, azonban hozzáteszi, hogy a pápa személyesen fejtette ki előtte, hogy jelen körülmények között nem tartja Szepesy áthelyezését alkalmasnak.[83]

[81] U. ott Lorenz 1825. jul. 21. votuma a kancellár jelentéséről.

[82] Staatsarch. Wien, St. R., 7127—1826. V. ö. Meszlényi, i. m., 274 l.

[83] U. ott. Cab. 326—1826. Ostini levelének keltezetlen másolata. Szepesy 1826. márc. 1-én kelt írása szerint Ostini a levelet januárban intézte hozzá.

creative commons A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából, az ISZT támogatásával készült.

Ostini mindjárt mellékelt is egy fogalmazványt a körlevél számára. Lényege az, hogy Szepesy egész teljességükben visszavonja a statutumokat és újakat fog kiadni. Szepesy azonban nem ezt használta fel, hanem 1826. jan. 29-iki kelettel Pozsonyból „Circulares ad Clerum Transsylvaniae" felirással egészen mást küldött Erdélybe, amelyből kitűnik, hogy mennyire hajlandó menni a visszavonásban. Bejelenti ugyanis papjainak, hogy Krisztus földi helytartójának engedelmeskedve visszavonja a statutumokat, „in quantum in Sacris Ecclesiae Canonibus, Concilii Tridentini Decretis, Legibus patriis, Sacratissimae Majestatis et Excelsi Regni Gubernii mandatis ac piorum fundatorum, necnon pastoralibus per Antecessores meos ad Clerum Dioecesanum dimissis litteris non continentur". Míg megyéjébe vissza nem tér és új statutumokat ki nem ad, az 1819-ig fennállott rend lép újra életbe.[84]

Szepesy ezt a cirkulárét Pozsonyból placetum nélkül küldte el az internunciusnak. Ostini természetesen továbbította Rómába, ahonnét gyors választ nem lehetett reá remélni, hiszen a körlevélben kifejezetten benne volt, hogy Szepesy egyetlen kormányrendeletet sem fog törölni a statutumokból, amire nem volt könnyű Róma döntése. A püspök azonban nem is várt sokáig, hanem temperamentumának megfelelően már három hét multva új lépést tett. 1826. febr. 28-án 12 lapnyi nyomtatott füzet alakjában új körlevelet bocsájtott ki papjaihoz,[85] amelyben hivatkozva előző körlevelére bejelenti, hogy egyszerűség és egyöntetűség kedvéért közli mindazt, ami a statutumokban kihagyandó, javítandó és pótlandó. Ezt a füzetet márc. 2-án el is küldte Erdélybe, másnap pedig levélben jelentette be az uralkodónak eljárását. „Auf diese Art — mondja — habe ich blinden Gehorsam geleistet, um nur die finsteren Ansichten meines Betragens zu zerstreuen und den wider mich geführten Verleumdungen ein Ende zu machen".[86]

Lorenz Szepesy eljárásával meg volt elégedve. Szerencsésnek tartotta a visszavonás formáját, amely — szerinte — nem sérti a püspök tekintélyét, azt pedig különösen jónéven vette, hogy Szepesy a pápa kívánságára történt javításokba elbujtatta azokat a korrekturákat is, amelyeket a kormány kívánt. Az volt a benyomása, hogy Szepesy újra csatát nyert Rudnayval szemben, mert a statutumokat nem a maguk egészében vonta vissza, amire pedig a prímás Lorenz szerint annyira törekedett, de meg azért is, mert Ostini leveléből kitűnően a pápa már nem kívánja Szepesy áthelyezését Székesfehérvárra, amit pedig ismét csak a prímás már

[84] U. ott.

[85] Ignatius e Lib. Baronib. Szepesy ... Venerabli Clero A Dioeceseos Transsylvaniae ...

[86] Staatsarch. Wien, Cab., 326—1826. Szepesy a királyhoz 1826. márc. 3.

creative commons A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából, az ISZT támogatásával készült.

úton-útfélen hirdet. Rudnay személyes befolyásának tulajdonította azonban Lorenz, hogy Szepesy kihagyta a statutumokból királyhűségének szép bizonyítékát, a királyért elrendelt mindennapi collectát és a király születésnapjára készített külön miseformulát.[87] Szepesy ezt a cirkulárét is placetum nélkül küldte Rómába, amiben Lorenz most sem talált kifogásolni valót.

Bécs tehát ki volt elégítve, de nem úgy Róma. Szepesy a korrekturák publikálásával minden további tárgyalásnak útját vágta. A kormány kielégítéséhez miután Szepesy egyetlen kormányrendeletet sem hagyott ki, nem sok kellett. Többi rendelkezései közt csak kevés volt, amely ellen Bécsben kifogást emeltek. A fontosabbak lehettek a kanonoki stallumok betöltésének szabályozása, a plebániai beneficiumok jövedelmének hovafordítása, a teologiai tanárok fizetését, illetve ennek fedezését megjelölő intézkedés, a szerzetesi professió kitolása a noviciátus utáni harmadik év végére, a visszaeső bűnös szerzetes szokatlan büntetése mezei munkával stb. Ezekben a kérdésekben már történtek régebben királyi intézkedések, amelyek vagy mást írtak elő, mint Szepesy, vagy pedig tiltották, mit Szepesy előírt. A kormány kívánságára történhetett, hogy az egyházmegyei zsinatra vonatkozó összes rendelkezések a törlésnek estek áldozatul, mert alapvetésükben ellenkeztek a bécsi felfogással, amely nem tűrte, hogy a püspök a Tridentinum értelmében egyszersmindenkorra írja elő az évenkénti zsinatot. Ehhez esetről-esetre királyi engedély kellett. Bizonyára hiányolták Bécsben azt is, hogy a statutumok nem mondották ki a zsinati határozatok királyi jóváhagyásának szükségességét.

Igaz, ebben a sectióban volt olyan rendelkezés is, amely Róma jóváhagyását sem nyerte volna el sohasem. Ez az egyházmegyei zsinatoknak parlamentáris alapokra fektetése volt, következésképen elhomályosítása annak az ősi elvnek, hogy az egyházmegyei törvények kötelező ereje nem a többségi akaratból, hanem egyedül a püspök szankciójából fakad. Általában is bécsi vonatkozásban nem a statutumok szelleme került összeütközésbe a hivatalos felfogással, hanem csak paragrafus állt paragrafussal szemben, római vonatkozásban azonban mélyreható elvi ellentétek választották el őket az általános egyházi felfogástól. Szepesy a püspökre vonatkozó összes rendelkezések kihagyásával, a parlamentáris rendszer nyomainak készséges eltüntetésével, a szokatlan fórum archidiaconale mellőzésével sok pontban lényegében eleget tett a szentszék kívánságának. De még tovább ment, mert kihagyatta mindazt, ami a templomok felszerelése, az istentisztelet rendje, a szentségek kiszolgáltatása és más liturgikus funkciók pontjaiban II. József „tisztogató" rendelkezéseire emlékeztetett.

[87] U. ott Lorenz votuma 1826. márc. 16.

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából, az ISZT támogatásával készült.

Fontos elvi közeledésnek vehették Rómában, hogy Szepesy a statutumokat bevezető pásztorlevelében az egyház (zsinatok) és a püspökök közé törvényhozókként erős hangsúlyozással a pápákat is felvette (...etiam Summi Ecclesiae Pontifices, quibus in persona B. Petri praeprimis a Christo Domino injunctus est Pasce agnos meos, Pasce oves meas, Religionis et sapientiae plenas multas constitutiones ediderint"). Elégtétellel fogadhatták Szepesynek azt a rendelkezését is, hogy a kijavított statutumok olvasásánál felmerülő kétségek esetére papjai a Tridentinumnál, az egyház akkor még utolsó nagy eligazítójánál keressenek felvilágosítást.

A helyzet Szepesy ezen rendelkezéseivel lényegesen tisztult ugyan, az átjavított statutumok azonban mégsem nyerték el a szentszék hivatalos approbációját. A rendkívüli ügyek kongregációjában ismét a konciliáns P. Kohlmann S. J. referált az ügyről és azt ajánlotta, hogy a pápa dícsérje meg Szepesy engedelmességét, de részletesen ne térjen ki arra, hogy a statutumokban mint idegen blokk még mindig ott vannak a kormányrendeletek.[88] A római követ azután jelentette is Bécsbe, hogy a pápa így is tett hivatalos válaszában, kifejezve azonban azon óhaját, hogy Szepesy jövendő utóda hagyja ki a világi fórumok törvényeit és általában mindazt, ami nem tartozik egyházmegyei zsinathoz. De ugyanakkor az internunciushoz intézett bizalmas iratában Szepesyt további jóindulatáról biztosította. Bedekovich államtanácsos erre elégtétellel állapította meg, hogy a formális jóváhagyás megtagadásának római indokolása Szepesynek „in Beziehung auf die Handhabung der Jurium circa sacra" inkább dícséretére válik.[89]

Ekkor azonban már megtörtént a király végleges döntése is, amely szintén elutasító volt. 1826. jún. 14-én tudatta az erdélyi kancelláriával, hogy Szepesy statutumait nem hagyja jóvá, de ez a döntés csak a kancellária tudomására szolgáljon, mert közben a „szükséges intézkedések" megtörténtek. Fenntartja azonban most is 1824. jún. 19-én kelt döntését, amelyben a királyi rosszalás foglaltatott.[90] Ugyanaznap vette tudomásul Lorenz márciusi votumát is Szepesy javításairól. Bár az államtanácsos itt nagyon melegen nyilatkozott Szepesy mellett, a király a jelentést egyszerűen csak tudomásul vette. Sőt a rezolúciós javaslathoz sajátkezűleg ridegen azt fűzte hozzá, reméli Szepesy ezentúl óvatosabb lesz és mielőtt publikál valamit, tapasztalt emberekkel fogja megtanácskozni.[91]

Igy maradt az erdélyi zsinat, hasonlóan nagyobb testvéréhez, a nem-

[88] Meszlényi, i. h. 274. l.
[89] Staatsarch. Wien, St. R. 7127—1826.
[90] O. Lt. Erd. Kanc., 2013—1826.
[91] Staatsarch. Wien, Cab. 326—1826.

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából, az ISZT támogatásával készült.

zeti zsinathoz, terméketlen, de szellemtörténetileg mégis jelentős és tanulságos epizód a magyar egyháztörténelemben..

Lorenz, mint említettük, már ebben a votumában is utalt arra, hogy a szentszék nem kívánja már Szepesy áthelyezését. Amikor a császári követnek a javított statutumok római fogadtatásáról szóló jelentéséhez szólt hozzá, reflektált a követ újabb értesüléseire is, amelyek szerint a szentszék nem kíván beleszólni abba, hogy Szepesy Erdélyben marad-e, vagy más egyházmegyébe kerül-e. Lorenz határozottan az előbbi megoldás mellett foglalt állást, amely szerinte a szentatya igazi szándékainak is jobban megfelel.[92]

A király két végső rezolúciójából azonban már kitűnik, hogy ő más véleményen volt, mint Szepesy buzgó védője. A tárgyalások Szepesy áthelyezéséről közte, a nuncius és a prímás között valóban tovább folytak. Szepesy nem ellenkezett, csupán annyit kívánt, hogy ne az újabb és gyengébb javadalmú székesfehérvári püspökségre helyezzék át, mert ennek büntetési látszata lenne.[93] Így nevezte ki a király 1827. május 24-én kelt legfelsőbb elhatározásával a pécsi püspökségre. A szokásos esküt saját kívánságára még az erdélyi gubernium előtt tette le szept. 30-án.[94]

Szepesy még tizenegy évig ült szt. Mór püspök katedráján. Nagy buzgósága, kivételes egyházkormányzói képességei és eredményei itt teljesedtek csak ki igazán. Ezek irányították magasabb körök figyelmét az ő személyére, amikor közvetlenül Rudnay halála után 1831-ben a prímási szék betöltése szóba került. Reviczky magyar kancellár ekkor alternativ propozíciót tett a királynak Horváth János székesfehérvári püspök és Szepesy között.[95] József nádor azonban már akkor határozottan Kopácsy József veszprémi püspök mellett foglalt állást.[96]

Szepesy egy külföldi lapból szerzett tudomást arról, hogy az ő neve is kombinációba került. Azonnal írt Reviczkynek, hogy beteges és tótul sem tud, ami pedig az esztergomi érsekség nagyobb részében szükséges, prímási képességei nincsenek és nem rendelkezik azzal a 100.000 ft.-tal, amely az átköltözéshez szükséges. Ezért semmi körülmények közt sem fogadja el a prímásságot.[97] Amilyen hirtelen jött ez az elhatározása, egy hónap mulva ép olyan hirtelen változtatta is meg. 1832. febr. 20-án egyenesen a királynak írta meg, hogy ha Őfelsége mégis őt kívánná, engedel-

[92] U. ott, St. R. 7127—1826.
[93] Meszlényi, i. h. 275. l.
[94] O. Lt. Erd. Kanc., 1853—1827., 3065—1827., 3599—1827.
[95] Staatsarch. Wien, Conf. Act. A. 2320—1831.
[96] U. ott, 178—1832.
[97] U. ott, 107—1832.

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából, az ISZT támogatásával készült.

meskedni fog.[98] Ez a Szepesyt oly jól jellemző határozatlanság bírta rá Kolowratot, hogy ne ajánlja az ő kinevezését a királynak. Kifogásolta még benne, hogy csak egyházi ügyeinek él és a politikai élethez nincs kedve, Sedlnitzky gr. rendőrelnök pedig már úgy látta, hogy Szepesy egyre hűvösebb buzgalommal támogatja a kormány ügyét. Ő utalt még a szerencsétlen sorsú zsinatra is, amely szerinte tanúság arra, hogy Szepesy ugyan jószándékú, de szerencsétlen kezű ember.[99]

A prímási szék azonban betöltetlen maradt még további öt esztendeig. Csak 1837-ben került a kérdés újra és most már komolyabb formában szőnyegre. Más világ volt akkor már. Más volt a pápa (XVI. Gergely), más a pápai államtitkár (Lambruschini) és más a bécsi nuncius (Altieri). De nem élt már Ferenc király sem. Az idő és Szepesy fényes pécsi működése Rómában elfeledtették már az erdélyi zsinatot. A bíboros államtitkár és a nuncius levelezésükben megegyeztek abban, hogy Szepesynél méltóbb főpapot nem érhetne a kitüntetés, hogy a magyar Sionra kerüljön.[100]

Pálffy Fidél gr. kancellár 1837. febr. 24-én készült jelölőlistáján is ő foglalja el az első helyet rangsorban és érdemességben egyaránt. Tudománya, szigorú vallásos élete, ritka jótékonysága, megingathatatlan hűsége Őfelségéhez és a dinasztiához, bátorsága meggyőződésének kimondásában, ősnemesi származása és (amiben azonban Pálffy egyedül állt véleményével) kitűnő szónoki tehetsége messze felülemelik püspöktársain és közkedveltté teszik minden párt előtt.[101]

A kancellár úgy látta, hogy Szepesy koránál fogva is alkalmas lesz a prímási méltóságra, hiszen alig 57 éves volt. A kancellár, de bizonyára más sem gondolta akkor még, hogy egy év mulva a halál vet majd véget Szepesy életének és minden további kombinációnak.

Hermann Egyed.

[98] U. ott, 241—1832.

[99] U. ott, 287—1837. Kolowrat Wohlmeinungja dátum nélkül, Sedlnitzky jelentése 1832. ápr. 11.

[100] Meszlényi, i. m., 368. köv. l.

[101] Staatsarch. Wien, Conf. Act. A., 287—1837.

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából, az ISZT támogatásával készült.

EIN SCHULBEISPIEL FÜR DIE DEUTUNG GRILLPARZERSCHER EPIGRAMME.

Neben vielen anderen haben sich fünf Epigramme Grillparzers einer befriedigenden Deutung bisher widersetzt. Sie lauten in der abschließenden Textgestalt, die sie in der Kritischen Ausgabe der Werke Grillparzers erhalten müssen:

So dumm als lang,
So schwach als dumm.
In Einem nur nicht schwach, nein fest:
Daß lange Dummheit er nur gelten läßt.

Und schlägst du jeden Tag auch Einen tot
Der argen Feinde deinen Ruhm zerzausend,
Gelingts dir in neun Säkuln kaum zur Not
Denn Wien allein zählt dreimalhunderttausend.

Und wenn er noch so haut und sticht
Was nützt ihm all das Pochen?
Sein armes Stück ist dennoch nicht
Gehauen noch gestochen.

Wer rettet uns aus dieses Wütrichs Handen?
Von Schlächter- Trunknen- und Tragöden-Wut?
Daß wer sein Trauerspiel noch lebend überstanden
An seinem Schwert verspritzen muß sein Blut.

Censur! Censur! wir bitten um Censur!
Hat ihr Gericht Nachrichter noch vonnöten?
Die Ein' erschlägt die Poesie doch nur,
Der Andre, Gott! erschlägt uns die Poeten.

---

creative commons A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából, az ISZT támogatásával készült.

Noch in der Ausgabe von Stefan Hock finden sich diese fünf Epigramme im Jahre 1830 eingereiht. Das ist falsch. Sie stehen auf dem im dritten Tagebuchbande der Kritischen Ausgabe S. 134f. abgedruckten Halbbogen, der erst im November 1833 begonnen wurde, und gehören also vielmehr ins Ende des Jahres 1833.

August Sauer wollte sie, wie man aus seiner Bemerkung daselbst ersieht, auf den Censor Johann Baptist Rupprecht beziehen, der dem Dichter zu Beginn dieses Jahres 1833 anläßlich seines Gedichtes über die Genesung des Kronprinzen Ferdinand in allerdings unerhörter, aber für die Einstellung der Hofkreise gegen Grillparzer ungemein bezeichnender Weise angegriffen hatte und von ihm im Anschluß daran mit einer langen Reihe schärfster epigrammatischer Ausfälle bedacht worden war, die Grillparzer im ersten Zorn sogar drucken lassen wollte, dann aber, wie so oft, unterdrückte, weil Nichtbeachtung eben doch der schärfste Ausdruck der Verachtung war und gleichzeitig auch — vor neuen Aufregungen bewahrte. Auch das aber ist nicht richtig. Eine Beziehung auf Rupprecht ist schon deshalb unmöglich, weil Rupprecht überhaupt kein Drama geschrieben hat. Hock ist vorsichtiger und fragt, ob die Epigramme vielleicht gegen einen Censor gerichtet wurden, dessen eigene Stücke durchfielen. Jedoch auch er befindet sich auf falscher Fährte. Ein Censor braucht durchaus nicht gemeint zu sein. Der Ruf nach Censur im letzten Epigramm kann nur den Sinn einer Beschwerde haben, daß die Censurbehörde im Falle dieses Skandals völlig versagte. Sie hatte ihres Amtes gewaltet, das ergibt sich aus den Worten „ihr Gericht", aber ihr Spruch war falsch, das geht aus der Forderung nach einem „Nachrichter" hervor. Die bereits erteilte Aufführungserlaubnis hätte zurückgezogen werden müssen. Weiter steht nichts da. Daß das „Stück", das „Trauerspiel" von einem Censor stammte, ist eine über den Wortlaut hinausgehende Vermutung. Noch saß der unerbittliche und in derlei Dingen keinerlei Spaß verstehende Kaiser Franz auf dem Throne, und ein Censor hätte wohl am allerwenigsten wagen dürfen, die Censurbehörde zu seinen Gunsten zu beeinflussen.

Ich verhehle nun nicht, daß ich lange vergeblich in Zeitungen und Repertoire-Verzeichnissen herumgesucht habe, auf wen sich zum mindesten die drei letzten, sichtlich enger zusammengehörigen Epigramme beziehen könnten. Endlich führte ein Zufall auf die rechte Spur. Herr Oberrat Dr. Katann, den ich eingeweiht hatte, fand im Besitz der Wiener Stadtbibliothek einen bisher ungedruckten Brief Zedlitzens an einen Redakteur der Augsburger Allgemeinen Zeitung oder vielleicht an Cotta selbst. Er ist undatiert, kann aber wegen Erwähnung des Streitfalles zwischen dem Grafen Auersperg und dem Ritter Braun von Braunthal nicht vor 1837

creative commons A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából, az ISZT támogatásával készült.

geschrieben sein. Darin heißt es: „So erhalte ich eben einen Brief von einem Major Pannasch, der mir droht, eine vor vier Jahren durch ihn herbeigeführte längst ausgetragene Streitigkeit (über ein von ihm verfaßtes Trauerspiel Alboin) in der Allgemeinen Zeitung wieder aufwärmen zu wollen".

Der „Alboin" von Anton Pannasch (geb. 25. Januar 1789 in Brüssel, gest. 6. Oktober 1855 in Wien, aus einer Emigrantenfamilie stammend, derselbe, der 1848 als Oberst eine Zeitlang Oberkommandant der Wiener Nationalgarde war) wurde am 18. Dezember 1833 im Burgtheater zum ersten Male aufgeführt und bis zur letzten Vorstellung am 22. März 1840 im ganzen zwanzigmal gegeben. In der Wiener Theaterzeitung vom 21. Dezember 1833 sprach sich Weidmann, im Sammler vom 2. Januar 1834 Ermin lobend darüber aus. Bedeutend kritischer indessen stellte sich die ununterzeichnete Rezension der Wiener Zeitschrift vom 7. Januar 1834 ein.

Wurzbach, der als Vorläuferstücke den „Findling" von 1817 und „Die Grafen Montalto" von 1824 erwähnt, spricht (Band 21, S. 265) von Pannaschs „cholerischem Temperament, das ihn rasch zu einer Überschreitung des rechten Maßes... hinriß", sagt weiterhin, er habe „mehrere Duelle, zuletzt eines mit seinem eigenen Obersten" gehabt, berichtigt aber (S. 267) eine aus dem Hildburghausener Großen Konversationslexikon von Meyer mitgeteilte Stelle: „mit Zedlitz schlug er sich 1834 über zwei gleichzeitig aufgeführte Stücke" folgendermaßen: „Das ist unrichtig. Pannasch forderte Zedlitz wegen eines — nicht den Werth seiner Dichtung, sondern lediglich seine Person betreffenden Tadels. Zedlitz nahm das Duell nicht an..." Eine andere, ebenda aus Meynert mitgeteilte Belegstelle lautet: „Man glaubt ihn empfindlich gegen strenge Kritiken und es wird erzählt, daß er einst einem bekannten Schriftsteller (Zedlitz...), der sich mißfällig über eines seiner Bühnenstücke ausgesprochen, eine Herausforderung zugesandt habe". Auch hier wird allerdings versichert, man tue ihm Unrecht. Aber die Herausforderung — darüber schaffen Zedlitzens Brief und die Epigramme Grillparzers Klarheit — muß eben doch ergangen sein, und sie ist sicher auch auf eine Äußerung über das Stück und nicht über die Person des Verfassers zurückzuführen. Es war eine Säbelforderung (V. 16 „Schwert"). Wie sie „ausgetragen" wurde (Zedlitz selbst gebraucht das Wort in seinem Briefe), ist nicht klar. Aber das eigentliche Duell scheint schließlich doch vermieden worden zu sein, so schwer auch Pannasch davon abzubringen war.[1]

[1] Noch Anfang November 1847 (IV, S. 222) berichten die Grenzboten: „Die hiesigen Journal-Redacteure haben einen ehrenwerthen Collegen in der Person des Oberstlieutenant Pannasch erhalten, der statt des eben verstorbenen Oberstlieutenant Schell die Redaction

creative commons A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából, az ISZT támogatásával készült.

Ich vermute nun, daß all dies bereits vor der ersten Aufführung lag. In der Vorrede zum Druck (Alboin. Maximilian von Flandern. Dramatische Dichtungen von A. Pannasch. Güns 1835. Carl Reichard) sagt der Verfasser, jedermann habe natürlich das Recht, sich über ein Drama bei der Aufführung oder Drucklegung frei auszusprechen, und er habe „dieses" Recht noch niemanden bestritten; dann aber fährt er fort: „Anders freilich verhält es sich, wenn vor der Erscheinung eines Werkes, ohne dasselbe noch zu kennen, bloß um der Sache schon im Voraus zu schaden, sorgfältig ein übler Ruf verbreitet wird; — ein Verfahren, welches wohl von keinem Rechtlichen vertheidiget werden kann". Das muß eine Anspielung auf die Streitigkeiten mit Zedlitz sein. Ich möchte aber weiterhin vermuten, daß Zedlitz seinerseits zunächst nur eine gegnerische Strömung emportrug, die er in Schauspielerkreisen bereits vorfand und die wahrscheinlich von Anschütz ausging als dem Darsteller der lächerlichen Rolle des Gepidenkönigs Kunemund.

Eine Prüfung des Stückes ergibt denn auch die volle Berechtigung der harten Worte Grillparzers: „Wütrich", „Schlächter-, Trunknen- und Tragöden-Wut". Zedlitz und die andern Beteiligten hatten vollkommen recht, wenn sie es als eine Schmach erklärten, daß ein solches Machwerk im Burgtheater angenommen werden konnte, und seine Aufführung mit allen Kräften zu hintertreiben suchten. Blutrünstigeres als das, was hier geboten wird, ist kaum noch vorstellbar, und geradezu stillos wirkt in solchem Zusammenhange die kindliche Nachahmung einer der schönsten Stellen aus Grillparzers „Ottokar", die liebedienerische und quertreiberische Kritik dieser an die Seite zu stellen, ja noch über sie hinauszuheben wagte. Alboin, der auf seinem Siegeszug, von den Alpen herniedersteigend, das Land Italien begrüßt, wie Grillparzer die Donaulandschaft durch Ottokar von Horneck hatte preisen lassen, ist in Wirklichkeit ein wahres Ungeheuer von einem Menschen. Im Kampf mit den gleichfalls nach Italien ziehenden Gepiden hat er deren jungen Königssohn Thurismod erschlagen, stellt sich zur Totenfeier für diesen Helden ganz unerwartet und unter höchst fadenscheiniger Begründung im feindlichen Lager ein und verlangt die Rüstung des Gefallenen, die ihm dessen eigner Vater, eben jener König Kunemund, auch eigenhändig anlegt, begehrt aber weiterhin auch noch die Schwester des Toten, Rosamunde, zur Frau und gerät, als ihm dies verständlicherweise abgeschlagen wird, derart in Wut, daß er im Verlauf des Stückes getreulich zur Ausführung bringt,

der Militärischen Zeitschrift vorläufig übernommen hat. Bei der bekannten Reizbarkeit dieses Mannes dürfte es gefährlich werden, mit ihm eine Polemik zu beginnen, wenn man nicht vorhinein entschlossen ist, statt mit der Feder den literarischen Streit mit dem Degen auszufechten . . ."

creative commons A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából, az ISZT támogatásával készült.

was König Kunemund ihm in Form eines Fluches als unabänderliche Vorbedingungen dafür bezeichnet hat: er werde Rosamunde nicht früher heimführen, als bis er ihn selbst getötet, weiter, seinen Schädel in barbarischer Weise als Trinkgefäß benützend, sich mit seinem Schatten ausgesöhnt und noch ferner Rosamunde veranlaßt habe, ihm aus demselben furchtbaren Becher, dem Schädel ihres eigenen Vaters, Bescheid zu trinken. Nur diese letzten, alleräußersten Scheußlichkeiten, die ursprünglich auf offener Bühne vor sich gehen sollten, mußten für die Wiener Aufführung hinter die Szene verlegt werden, wie man aus der als Nachtrag gedruckten umfangreichen Variante zum fünften Akt ersieht. Das war also das einzige, was die Opposition, wenn es nicht die Censur von vornherein angeordnet hatte, erreichen konnte! Und wie umständlich nun auch das schaurige Trinkgefäß von Gemach zu Gemach getragen wurde, wie mißlich es war, daß der verhängnisvolle Trunk Alboins wie im „Hamlet" durch einen Tusch von Hörnern bekanntgegeben werden mußte, eine wesentliche Milderung war doch dadurch nicht erzielt, und Grillparzers Ruf nach Censur ist nur zu begreiflich! Wozu noch kommt, daß der Druck eine bereits nach den Erfahrungen der Aufführung gemodelte und voraussichtlich auch gemilderte Textgestalt darstellt, was sich einfach aus der Tatsache ergibt, daß die Rezensionen von der Rolle eines Warnefried (auf dem ersten Theaterzettel, der Pannaschs Namen nicht trägt, steht: P. Warnfriedius) berichten, der im Druck nicht mehr vorkommt oder doch wenigstens in Hollin umgetauft worden ist.

Ob nun dieser Ruf nach Censur erst nach oder schon vor der ersten Aufführung erhoben wurde, könnte als eine müßige Frage erscheinen, und mancher möchte sich wohl mit Rücksicht auf V. 15f. für den ersten Fall entscheiden. Mir ist die andere Möglichkeit wahrscheinlicher, einmal weil für Grillparzer die Censur schlechthin eine v o r b e u g e n d e Einrichtung war, dann weil die Aufführung, hatte sie einmal stattgefunden, ja doch nicht mehr zurückgenommen werden konnte, und schließlich weil die Aufführung in Wirklichkeit gar kein Mißerfolg wurde, wie ihn Grillparzer noch in V. 15 voraussetzte, sondern ein Erfolg. Ich werde also in der Kritischen Ausgabe den drei letzten Epigrammen das Datum geben: Kurz vor dem 18. Dezember 1833 und den andern beiden: Etwa Anfang Dezember 1833. Daß Theaterstücke schon vor der Aufführung von Hand zu Hand gingen, war in Wien gar nichts Ungewöhnliches. Wir wissen es von der „Ahnfrau" und auch von der „Sappho". Bei Gelegenheit des „Treuen Dieners seines Herrn" erfahren wir es von Grillparzer selbst, daß unredliche Souffleure widerrechtlich Abschriften anzufertigen pflegten. Es war also weder für Zedlitz noch für Grillparzer schwer, noch dazu wenn man beider nahe Beziehungen zum Theater ins Auge faßt, Pannaschs

creative commons A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából, az ISZT támogatásával készült.

Stück vor der Aufführung zu lesen, und man braucht durchaus nicht anzunehmen, daß Grillparzer nötig hatte, die erste Vorstellung zu besuchen, um sich über den Wert der Leistung eine Meinung zu bilden. War doch sein Interesse daran um so reger, als er selbst ehedem eine Dramatisierung des Stoffes, freilich, einer ganz anderen Einstellung entsprechend, unter dem Titel „Rosamunde" erwogen hatte! Und so ist es nur ein neues Zeichen für den damaligen Tiefstand des Burgtheaters und seines Publikums, der unmittelbar nach Schreyvogels Abgang nahezu schlagartig eingetreten, ja erzwungen worden war, daß die Aufführung von Pannaschs mit der Gegenwart allerdings in keinerlei Parallele tretendem Stück einen Erfolg brachte, ein Zeichen ferner für die absolute Wertlosigkeit der damaligen Kritik, daß die beiden ersten Rezensenten vor dieser „Dichtung" so bedingungslos die Waffen streckten und Seidlitz, wie Wurzbach zitiert, noch 1836 davon sagen konnte: „Der Beifall, den der Alboin in Wien erhielt, grenzte an Tollheit, Dichter und Schauspieler ... feierten Triumphe".

Nicht einmal daran möchte ich mehr zweifeln, wie ich es eine Zeitlang tat, daß auch die ersten beiden Epigramme auf Pannasch zu beziehen sind, obwohl das Wort „lang" bei Grillparzer (V. 1) sich nicht vereinbaren läßt mit der „gedrungenen Gestalt", die Pannasch bei aller militärischen Haltung nach Wurzbach gehabt haben soll, und obwohl das zweite Epigramm seinerseits wieder wegen der Anrede „du" aus den übrigen herausfällt, die alle in der dritten Person abgefaßt sind. Sie sind aber etwas sorgfältiger geschrieben als die drei letzten und rücken darum zeitlich von ihnen ab. Wahrscheinlich liegt indessen auch zwischen dem ersten und zweiten Epigramm noch eine Pause.

Wenn man dies alles gehörig in Betracht zieht, erschließen sich eine Fülle von Ereignissen nebst einem regen Hin und Her von Besuchen Zedlitzens bei Grillparzer. Zedlitz war offenbar nach Wien gekommen, um die Aufführung seines Tasso-Stückes „Kerker und Krone" zu betreiben, die nur durch die Krankheit der Schauspielerin Peche bis zum 3. März 1834 hinausgezögert wurde. Dabei erhielt er aus Schauspielerkreisen Kenntnis von dem bevorstehenden Skandal der Aufführung des „Alboin". Als er Lärm schlug, übersandte ihm Pannasch seine Forderung. Nun weihte Zedlitz Grillparzer ein, der ihm damals noch in enger Freundschaft verbunden war, und erbat seinen Rat. Entweder begehrte Grillparzer jetzt schon das Stück zum Lesen und schrieb daraufhin sein erstes Epigramm. Oder dieses stützt sich, was mir wahrscheinlicher ist, lediglich auf Zedlitzens mündlichen Bericht. Als Pannasch sich nicht bereit finden ließ, von seiner Forderung zurückzutreten, entstand das zweite, dringlichere. Entweder kam nun die Kunde, daß man, zur Vermeidung des drohenden

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából, az ISZT támogatásával készült.

Skandals, Pannasch gezwungen, den letzten Akt umzuarbeiten, und wie wenig diese Umarbeitung in Wirklichkeit den ganzen Charakter des Stückes veränderte. Oder Grillparzer begehrte und erhielt erst jetzt das Stück zum Lesen und schrieb dann in heller Empörung die letzten drei Epigramme nieder. Jedenfalls haben diese eine genauere Kenntnis der „Dichtung" zur unabweislichen Voraussetzung. Und da sich nicht gut annehmen läßt, Grillparzer habe das Stück, etwa mit Einschluß der Umarbeitung, noch ein zweites Mal gelesen, gebührt wohl auch hier der zweiten Vermutung der Vorzug. Das erste von den fünf Epigrammen ist, trotz explosiver Grobheit, noch verhältnismäßig farblos und allgemein gehalten, eine Herausforderung um einer Dichtung willen war für Grillparzer der Gipfel des Grotesken. Das zweite bekundet bereits etwas lebhaftere Teilnahme, bleibt aber immer noch ziemlich allgemein. Läßt sich der Inhalt des ersten in die kurz ablehnenden Worte zusammenziehen: heller Wahnsinn, komplette Verrücktheit! so muß man beim zweiten in der Stimmungsanalyse schon ausführlicher werden: es ist doch kaum glaublich, daß ein Mensch so verbohrt sein kann! Die drei letzten Epigramme sind der Ausdruck der Empörung darüber, daß der drohende Theater- und Duell-Skandal nunmehr unabwendbar geworden ist. Die bereits zuvor ausgesprochene Annahme, daß sich alle Wiener (Wien zählte damals noch ungefähr „dreimalhunderttausend" Einwohner) gegen dieses Stück erklären würden, wenn es überhaupt zu einer Aufführung käme, ist nun für Grillparzer zur Gewißheit geworden. Trotz mancher Enttäuschung, die sie ihm bereitet hatten, glaubte er noch immer an den gesunden Sinn des Wiener Theaterpublikums. Daß es anders kam, wurde ihm eine neue und sehr schwere Enttäuschung. Das Theaterpublikum war im Grunde auch nicht mehr wert als die Hofkreise, die sich bei Castelli und bald auch bei Saphir besser unterhielten als bei Grillparzer. Mit der Kaltstellung des größten österreichischen Dichters, dessen Stücke mehr und mehr aus dem Repertoire des Burgtheaters herausgedrängt wurden, und mit dem erzwungenen Abgang Schreyvogels war die große Zeit des Burgtheaters ein für allemal vorbei: „Thespis' altes Reich ist hin!" hatte Grillparzer schon 1832 klagend ausgerufen. Die Duell-Angelegenheit aber, wie sie nun auch schließlich ausgetragen oder beigelegt wurde, ist ein regelrechter Vorläufer zu der Ausforderung des Grafen Auersperg an Braunthal vom September/Oktober 1837. Dies findet man in Bauernfelds Erinnerungen bestätigt, denn da heißt es, daß an diesem zweiten Ehrenrate auch Zedlitz teilnahm, Zedlitz, „dessen Affäre mit Pannasch noch in frischem Andenken stand" (Grillparzers Gespräche, Band 3, S. 160).

Nur das erste Epigramm bietet nun noch Schwierigkeiten. Die Worte „dumm" und „lang", im letzten Verse chiastisch in „lange Dumm-

creative commons A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából, az ISZT támogatásával készült.

heit“ verkehrt, dann „schwach“ und „dumm“ im Zusammenhang mit „nicht schwach“ und „fest“ sind sehr rätselhaft. Gibt der trennende Punkt Aufklärung? Ist, was vor ihm steht, statt auf den Verfasser auf das Stück zu beziehen? Dieser Gedanken- und Konstruktionssprung wäre doch seltsam. Nur die ursprüngliche Lesart von V. 3f. trägt allenfalls etwas Licht in diese Zweifel: „In Einem nur sich gleich und fest Daß seines Gleichen er nur gelten läßt“. Das spielt deutlicher auf Pannaschs Offiziersberuf an als die abschließende Lesart, die aber gleichfalls erst sinnvoll wird, wenn man eine solche Anspielung darin sucht. Zedlitz war n i c h t Offizier geblieben wie Pannasch! Er war beizeiten abgekommen von dem, was Grillparzer, wie er auch im „Armen Spielmann“ sagt, als Beruf nicht gelten lassen wollte und hier gar eine „Dummheit“ nennt. Pannasch ist also so dumm als lang, aber auch so schwach als dumm, weil er sich vom Offiziersberuf und seinem steifen Ehrenkodex, die doch beide mit seinem Dichten nicht das mindeste zu tun haben, nicht loszumachen vermag. Aus den letzten beiden Versen darf man wohl folgern, daß Grillparzer Zedlitz den Rat erteilte, Pannaschs Forderung abzulehnen. Pannasch aber ließ sich nicht abbringen. Darum hält Grillparzer ihm nun im zweiten Epigramm die vollkommene Nutzlosigkeit eines solchen Duells eindringlich vor: wann wolle er mit Duellieren dann überhaupt fertig werden! Im letzten Epigramm sind es Grillparzer und Zedlitz und alle Gegner des „Alboin“, die den Ruf nach Censur erheben. Nur in seiner zweiten Zeile kommt die andere Partei zu Worte. Ihr Sinn ist: die Censurbehörde h a t ja bereits gesprochen und die Aufführung erlaubt; soll denn diese Entscheidung nochmals überprüft werden? „Der Andre“ (man hat bisher „Die Andre“ gelesen, was gar keinen Sinn gibt) ist Pannasch selbst. Hätte die Censur ein so unmögliches Stück von vornherein nicht zugelassen, so wäre es auch nicht zu dieser törichten Forderung gekommen.

Nun ergibt sich klar, daß auf Pannaschs Stück „Alboin“ auch die im Tagebuch Grillparzers (Band 3, S. 134) anschließenden Notizen gehen, die im 13. Bande der ersten Abteilung der Kritischen Ausgabe S. 111 noch falsch datiert und S. 369 auch falsch erläutert sind. Und fernerhin beziehen sich zuverlässig auf diese Dinge auch die Epigramme, die nun bestimmt n a c h dem 18. Dezember 1833 liegen:

Das Wiener Publikum.

Ein Teil des Schönheitsinns ward dir vor Allen,
Den andern Teil bezweifelt noch die Welt:
Das Gute hat und wird dir stets gefallen,
Nur daß das Schlechte dir nicht stets mißfällt.

---

creative commons A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából, az ISZT támogatásával készült.

Einnehmbar für die Kunst, tust auf du dem Guten die Tore
Schlechtem, hungerts dich aus, gibst du dich endlich doch auch.

Ja sogar eine Reinschrift des Gedichtes „Thespis' altes Reich ist hin" aus dem Ende des Monats Dezember ist als ein letzter abschließender Nachklang dieser Dinge zu deuten. Selbst eine solche bloße Wiederholung hat bei Grillparzer zumeist einen festen biographischen Sinn. Dem wahren Dichter wird eben sein ganzes Leben Gedicht, und all sein Dichten hinwiederum ist Biographie.

Reinhold Backmann.

OSZK
Országos Széchényi Könyvtár

creative commons A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából, az ISZT támogatásával készült.

SZINHÁZ ÉS KÖZÖNSÉG A 19. SZÁZAD DEREKÁN.

1837 koraőszére elkészült Pesten az állandó magyar színház, amelynek alapítása közel félszázadon át foglalkoztatta a magyar közvéleményt. Az egyszerű, empire stílusban emelt épület csakhamar a fejlődő Pest egyik büszkeségévé vált, de szerephez jutott a magyarosodó főváros lelki képének kialakításában is. Közönsége a város legkülönbözőbb elemeiből tevődött össze: ide járt az idősebb és ifjabb írói nemzedék, Bajza és Petőfi generációja; a jövő politikai vezérei, az országgyűlési ifjak, a vidékről beránduló vagy állandóan itt élő köznemesség; sőt idő múltával a mágnás és a német polgár is ezt látogatta.

A magyar kritikai irodalom itt tanult meg színbírálatot írni s irányította a műsorösszeállítást, melyben a klasszikusok és a francia romantika termékei mellett háttérbe kellett szorulnia az operának és a tündérbohózatnak.[1] A „fiatal Magyarország" íróinak, akik nem járták be a külföld színházi centrumait, ez a színpad jelenti a színművészetet.[1a)] Itt látnak elviharzani hatalmas szenvedélyeket, hallanak zsarnokokról és a nép szenvedéseiről és itt szövik nagy álmaikat. De amint a kor reprezentatív tragédiája, Ponsard „Lucretia"-ja[2] a népszabadság diadalával végződik, úgy a magyar sorsot is optimisztikusan nézi ez a nemzedék. A rohamos fejlődés kora ez, a fellendülés legjobb példája a napról-napra színvonalasabb színház és a virágzó drámairodalom. Szemüket a művészetre függesztve, ítélnek a magyarság jövőjéről s valamennyiük nevében szól Egressy, mikor leírja: „A magyarnak sorsa boldogulni, vagy — meghalni; középút többé nincs. Halálunkat korállván még a népek Istene: boldogul-

[1] Bajza József Összegyüjtött Munkái. Budapest, 1899. V. k. 48., 83. l. — Vértesi Jenő: A magyar romantikus dráma. Budapest, 1913. 53. l.

[1a)] „... hetekig kelle kuporgatni, hogy a karzati öt váltógaras ... kikerüljön. Hányszor voltam hős, kész világokat meghódítani (t. i. lélekben), hányszor éreztem vágyat, mint Egressy." (Elefánty Ferenc levele Kecskeméthy Aurélhoz. — Falk Miksa és Kecskeméthy Aurél elkobzott levelezése. Szerkesztette, bevezetéssel és jegyzetekkel ellátta Angyal Dávid. Budapest, 1925. 598. l.)

[2] Megjelent az 1844. évi Nemzeti Színházi Zsebkönyvben.

creative commons A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából, az ISZT támogatásával készült.

nunk kell mulhatatlanul."[3] A jurátusoknak is „elkényeztetett gyermeke" a Nemzeti Színház,[4] de eljár előadásaira a köznemesség is. Az egyszerűbbje, az e korban oly népszerű peleskei nótárius fajtája, nem tud többet a színház világáról, mint hogy az három korszakra oszlik, aszerint, hogy a színésznő hogyan van felöltözve.[5] A művelt középnemesség hónapokon át sóvárogva gondol falusi birtokán a pesti színi életre,[6] és a negyvenes évek végén a mágnások körében is „divattá lőn páholyt tartani a nemzeti színházban."[7]

Pest azonban másokból is állt, mint magyar intelligenciából, magyar nemességből. Hol van az a réteg, amely kétszer épített már magának, saját kultúrájának színházat ebben a városban, hol marad a polgárság? Hogyan áll szemben evvel az új intézménnyel, amely a legjobb uton halad arra, hogy homályba borítsa a pompás német színházat? Az utóbbi kérdésre könnyű megfelelni: a német polgárság nem foglalt egységesen állást a Nemzeti Színház ellen, vagy saját színháza mellett. „Áldozatrakész német nemzettudatról nem lehet itt szó", — írja a német színház történetírója.[8] A Nemzeti Színház feladata így az egyes polgár megnyerése, amit csupán a nyelvi különbség nehezít meg, mert a pesti német színházkedvelő, éppen, mint a bécsi. A pesti műsor is csaknem azonos a bécsivel, a klasszikusoknál, Shakespearenél jobban kedvelik a vígjátékot és a tündéries bohózatot.[9] A magyar színházba kezdetben kizárólag ez a

[3] Egressy Gábor: Színházügyünk és Szigligeti. Honderű, 1844. I. 373. l. — Hasonló bizakodással néz a jövőbe Nagy Ignác is: „Hunyady Mátyás népe... rendületlenül halad már azon úton, mellyen nemzetiségét s fölvirágzását örök időkre alapítandja meg". (N. I. Munkái. Kilencedik kötet. Hajdan és most. II. rész. Budapest, 1845. 270. l.)

[4] Degré Alajos: Visszaemlékezéseim. I—II. k. Második kiadás. Budapest, 1884. I. k. 68. l. — Nagy I. i. m. 167. skk. l.

[5] „A művészetnek ... három korszaka van: I. Korszak. Classica! Julis haj-, nyak- és fülék nélkül, tiszta fehér mezben, mezitláb. II. Korszak. Romantica! Julia virággal hajában, kalárissal nyakán, cseresznyemag-függőkkel, térdig érő habmezben, repülő szárnyakkal, és sandalokkal. III. Korszak. Modern! Zsüli fején fürtökkel, csokrokkal, és bokrokkal; arany, vagy aranyozott lánccal nyakában, melltűvel, karpereccel, keményített abroncs-szoknyában, schottisch ruhában, magas sarkú fénymázos topánkában, keztyűben, shawllal, muffal és puffal". (Lauka Gusztáv: A vidék. I.—II. k. Nagyvárad, 1857. I. k. 131. l.)

[6] Egy Pestre jött vidéki beszámolója ugyancsak vidéki ismerősének: „Tudja ön, milly nehezen esett a színházat nélkülöznöm, milly epedve vágytam látni ama darabokat, mellyek legújabban tűntek fel színészetünk egén, s mellyek olly sok szép órát szereztek a pestieknek". Életképek, 1844. I. 386. l.

[7] Degré A. i. m. I. k. 143. l.

[8] Pukánszky—Kádár, Jolantha: Der Verfall des Pester deutschen Theaters um 1850. (Deutsch-Ungarische Heimatsblätter, I. évf. I. füzet, 27. l.)

[9] Ezekről lásd Kádár Jolán összefoglaló nagy munkáját: A pesti és budai német színészet története. 1812—1847. Budapest, 1923. — Bécs ízléséről: Laube, Heinrich: Das Burgtheater. II. kiadás. Leipzig, 1891. 372. l.

creative commons A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából, az ISZT támogatásával készült.

németes ízű theatromániа viszi el őket, olyankor, ha a nyelv nemismerése nem zavarja a műélvezetet, tehát eleinte főleg operába. De megnézik a látványos darabokat is, az igazgatóság elsősorban az ő kedvükért „alacsonyítja le" a színházat időnként „puszta mulatsági fészekké".[10] A német polgárság azonban nemcsak kedélyben és színházi iskolázottságban hasonlít a bécsihez, hanem éppúgy, mint az, *tehetséges* közönség is.[11] Az erős drámaiságú előadás lebilincseli és magával ragadja, tudja élvezni a szöveg ismerete nélkül is, amelyről aztán csak hírlapjának beszámolójából értesül.[12] Jó színháznak ennél a publikumnál mindenesetre van jövője.

A színház szellemére azonban nincs irányító hatással a polgárság, de nincs a főnemesség sem. Ezt politikai áramlat sodorta a Kerepesi-úti nemzeti színű páholyokba, holott talán otthonosabban érezné magát a Michaëlerplatzon. A színház építői és első vezetői túlnyomólag a magyar középnemesség tagjai, valamennyien a teljesítendő kultúrmisszió tudatában. A vezérgondolatot az első igazgató, Bajza fogalmazta meg a legpregnánsabban: „Nekünk magyaroknak, kik a színházzal nemzeti célokat remélünk és fogunk is egybe köthetni, sokkal fontosabb az, mint a német, francia vagy angol nemzetnek."[13] Ez az intézmény azoknak a szellemi neveltje volt, akik a század derekán így nevezték magukat: „mi magyarok". Zárt közösséget jelentett akkor ez a szó, egy olyan csoportot, amelynek tagjai között nagy kor- és véleménykülönbségek lehettek ugyan, hiszen idetartoztak Szigligeti és Eötvös, Petőfi és kolgyári Császár Ferenc, de amelynek a műveltsége rokon és a nemzettudata azonos. Ez a hasonló lelki beállítottság kölcsönözte a magyar intelligenciának azt az erőt, amellyel a látszólag oly reménytelen körülmények között, udvari támogatás nélkül, idegennyelvű városban is meg tudta teremteni a magyar színjátszást. Valamennyi tagja egy hitet vallott: a színház „egyik hatalmas támoszlopa lételünk legfőbb eszközének, a nemzetiségnek",[14] s hogy e nemzetiség megmentésére most jött el az idő. És az egységes hit megteremtette a nagy egységet dráma, színész és közönség között, amely a primitívek, a klasszikus ókor és a középkori misztérium óta veszendőbe

[10] Magyar Szépirodalmi Szemle. 1847. II. k. 255. l.

[11] Színházilag tehetséges a közönség akkor, ha a játék könnyen kiváltja lelkének színészi elemeit, lélekben velejátszik a színésszel s át tudja magát adni az előtte élő irracionális világnak. (V. ö. Bab, Julius: Das Theater im Lichte der Soziologie. Leipzig, 1931. 116–7. l.)

[12] „Da dies vortreffliche Drama-Vaudeville (Szigligeti Két pisztolya) Sensation zu machen und auch das grössere nichtmagyarische Publikum ... anziehen dürfte, so glauben wir dem geneigten Leser einen angenehmen Dienst zu erweisen, wenn wir dessen Inhalt ... erzählen". (Der Ungar, 1844. I. 239. l.)

[13] Bajza J.: Szózat a magyar színház ügyében. Össz. Munk. V. k. 70. l.

[14] U. a. kötet, 336—7. l.

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából, az ISZT támogatásával készült.

ment.[15] Ugyanakkor, amikor a német színpadokon vannak jó színészek, de nincs színművészet, — Lessing szavai, amelyeket Rötscher erre a korra is alkalmazhatóknak vélt, — nálunk aranykorát éli a színészet. Tehetséges színész más korokban is élt sok a magyar földön, de a közösségérzet, amely írót, színészt és színházlátogatót mint *nemzettagot* egyesít, a mult század derekának jellemzője volt. Az együttalkotás misztikus erejét a kortárs is észrevette, amikor így írt: „Vajjon Lendvay, Egressy, Szentpétery, László, Fáncsy, Laborfalvi Róza, Lendvayné, Hubenayné, azon szűk díjazás mellett emelkedtek volna-e a művészet azon magaslatára, ahol máig sem bírta őket túlszárnyalni senki, ha nem áll mögöttük egy forró vérű ifjúság, mely viharos tüntetéseivel lépésről-lépésre lelkesítette magasabbra törni.“ [16]

A magyar színész ebben az időben már nem a „nemzet napszámosa“, hanem a „nemzet papja“ akar lenni,[17] éppen úgy, mint a régi, samanisztikus időkben, amikor színház és istentisztelet egyek voltak. Ha a kor legjellegzetesebb színészegyéniségét, Egressyt nézzük, belőle a komédiáslélek számos indulatrezgése között minduntalan elővillannak az elhivatottságára büszke rajongó vonásai. Perbe száll Kossuthtal, Bajzával és Schodelnéval. „Végigküzdötte az életet, mint igazi romantikus hős“,[18] hogy érvényt szerezzen a színészi méltóságról vallott elvének.

Ezek a polémiák nem voltak indokolatlanok. A színész sohasem illeszkedik bele a polgári társadalomba, művészete gazdagabb lelki életet biztosít számára, mint másé, de a jelleme is a rendestől eltérően fejlődik, plasztikusabb és bizonytalanabb.[19] Ezek a különbségek többé-kevésbbé ma is elválasztják a színészi individuumot a polgári társadalomtól, de ha a tényleges eltérésekhez még vélt szociális differencia is járul, a színész be van zárva saját művészvilága falai közé. A 19. század első felében ez a szociális válaszfal fennállott s talán nem is kell egészen a biedermeier polgár kicsinyes lelkületét okolnunk miatta. Középeurópa első színházának, a Burgtheaternek is több olyan tagja volt, aki évente sem olvasott el egy könyvet [20] és az sem tartozott éppen a ritkaságok közé, hogy a drámai hősnő otthonában a legalsó néposztály szokásainak hódolt.[21] A kö-

[15] V. ö. Günther, Johannes: Vom Werden und Wesen der Bühne. Dessau, é. n., 7. és 87. skk. l.

[16] Degré i. m. I. k. 68—9. l.

[17] Pulszky Ferenc: Életem és korom. I—II. k. Második kiadás. Budapest, 1884. I. k. 158. l.

[18] Vértesi i. m. 320. l.

[19] Bab i. m. 82—9. l.

[20] Laube i. m. 136. l.

[21] Lauka i. m. II. k. 114—25. l.

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából, az ISZT támogatásával készült.

zönség, ezek tudatában, szívesen általánosított, annál is inkább, hiszen Goetheről is nem egyszer hallotta, hogy színészeit, ha „engedetlenek" voltak, egyszerűen áristomba zárta.[22] A magyar nemesség soraiból kikerülő idősebb nemzedéket pedig, mindezen ellentétek mellett, még a birtokos úr tudatalatti büszkesége is fűtötte a nincstelen, vagy éppen polgári származású színésszel szemben.[23] Bajza lenézte a színészeket, nemcsak a műveletlenebbjét, akinek tájszólást, félszeg mozgást vethet a szemére, hanem a nála színészi kérdésekben aligha járatlanabb Egressyt is, akit kíméletlen fölénnyel akar beszorítani a Goethetől és Schlegeltől tanult esztétikai normák kereteibe.[24]

A negyvenes években felnőtt írói nemzedék már egészen másképpen beszél színészről és színésszel. Mint nagy német kortársuk, Rötscher, ők is tisztelik a művészetet, liberális felfogásuknál fogva pedig nem akarnak társadalmi különbséget ismerni. Szemléletük nem olyan merev és iskolás, mint elődeiké.[25] Ez a generáció baráti vonatkozásban állott a kiválóbb színészekkel és meghajolt emberi kvalitásaik előtt. Megérti őket, tudja, hogy nem lehet embertől „egyre csak nagyot kívánni",[26] becsüli őket, mert a színházat „édes otthonuknak" tekintik, „melynek fentartásán és felvirágzásán szakadatlanul fáradoznak" és „hazafias — akár erkölcsi, akár anyagi — áldozatokra mindig az elsők közt szerepeltek."[27]

A színészvilág recepciója fejlődésszerű tünet, amely a harmincas évek merevségétől töretlen vonalban halad a század második felének teljes szabadelvűsége felé. A „fiatal Magyarország" írótársadalmának barátai többnyire jó magyar családok sarjai — javarésze nemes ember — akik, mint fajmagyarok, méltónak találtattak a nemzetért dolgozni.[28] Azonban az ötvenes-hatvanas években megjelennek a színi pályán az el-

[22] Gregor, Josef: Weltgeschichte des Theaters. Wien, 1933. 553. l.

[23] Ebben a korban a megyei követek még nem állnak szóba a városokéival (Pulszky i. m. I. k. 119. l.) és a nemes kisasszony a gazdag polgárleány kezét csak zsebkendőjével a kezében érinti meg. (Nagy Ignác i. m. 32. l.)

[24] Kioktató kritikákat l.: a gyenge színészekről Bajza Össz. Munk. IV. k. 250. l., V. k. 28., 160. l. Esztétikai elveit l. V. k. 38. l. — A kritikáról általában: Farkas Gyula: A „fiatal Magyarország" kora. Budapest, 1932. 252—3. l. és Vértesi i. m. 315. l.

[25] A világlátott Pulszky ítélete szerint a kor magyar színészete elsőrendű volt (i. m. I. k. 158. l.), míg Bajza meg van arról győződve, hogy a magyar színész nem lehet arra képes, amire egy Seydelmann vagy La Roche, Schröder vagy Devrient. (Össz. Munk. V. k. 148. l.) — Rötscher és a színészek: Günther, Johannes: Der Theaterkritiker H. Th. Rötscher. Leipzig, 1921. 114., 160. l.

[26] Petőfi: Egressy Gáborhoz. (1844-ben írta.)

[27] Degré i. m. I. k. 127. l.

[28] 1844-ben a Nemzeti Színháznak 17 drámai férfitagja volt, ezek közül csak kettő idegen nevű. (1844. Zsebkönyv.) — A negyvenes évek faji érzékenységéről: Farkas Gy. i. m. 95. skk. l.

creative commons A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából, az ISZT támogatásával készült.

magyarosodott német családok fiai is, köztük alacsony származásúak (pl. Müller-Molnár György, a nagyváradi katolikus kántor fia). Az 1848-i társadalmi reformok mély nyomokat hagytak a lelkekben,[29] amelyek most már nemcsak a nem-nemesek, nem-magyar eredetűek befogadására hajlottak, hanem hasonló készséget tanusítottak a zsidósággal szemben is.[30] Hogy aránylag kevés zsidó forog még ekkor a magyar színpadon, annak az az oka, hogy ez a faj általában német anyanyelvű. Így legfeljebb ott kereshet elhelyezkedést, ahol a nyelv ismerete nem feltétlenül szükséges: zenekarokban és kórusokban. A hatvanas évek elején a Budai Népszínház énekkarában több zsidó szerepel. Ahol azonban nyelvi nehézség nincs, ott nincs semmi akadálya a zsidóság érvényesülésének sem. Ez a kor nem tesz különbséget fajok és felekezetek között. Sonnenthal, a magyarországi zsidófiú nem tud magyarul s így a bécsi Burgtheaternek lesz dédelgetett kedvencévé, Ágai-Rosenzweig Adolf, a délvidéki zsidó orvos magyar író fia legnevezetesebb közéleti embereinket sorolja barátai közé.[31]

A század derekán és mindaddig, amíg az „aranykor" színészgárdája ki nem cserélődik, a színművészet nemcsak nyelvében, hanem túlnyomórészt fajilag is magyar. Ez a tisztafajúság a század harmadik negyedében éppen úgy eltűnik, mint a színház nagy egysége.

Ha azt kérdezzük, hogy vajjon a fajiságnak van-e szerepe a színészi alakításnál, a válasz feltétlenül igenlő, mert ennek a művészetnek egyedüli kifejező eszköze a színész lelke és teste, a színész énje. (Ugyanaz a szerep más egy germán és más egy román fajú színész kezében. Az átmenet nehéz, annál nehezebb, minél távolabbi fajok áthasonulásáról van szó. A néger Aldridget senki sem tartotta angol színésznek, jóllehet angolul játszott. Hosszú generációknak kell együtt élni és együtt dolgozni az idegen földön az idegen nemzettel, amíg az állandó vérkeveredés és a közös kultúra elmossa a faji különbségeket — de ez legalább száz év munkája.) És mivel a színművészet lényege az, hogy varázsával elfeledteti velünk a jelent és segítségével mintegy álomban egy másik világ eseményeit éljük át, minél rokonabb velünk a színész énje, annál könnyebben vezet át bennünket a mindennapiból az illúziók világába. A faji azonosság erősíti a kapcsolatokat színész és közönség között és fokozza a színpadi hatást.

[29] Eötvös írja az ötvenes években: „A socialis különbségek megszűntek. A válaszfal, mely az osztályokat eddig elkülönzé, miként valamennyien hittük, örökre ledőlt." (Összes Munkái. VI. kötet. A nővérek. 273. l.)

[30] Mikor a Budai Népszínház 1861-i népszínműpályázatára valaki zsidó tárgyú darabot küld be, a hírlapok meg vannak botránkozva, hogy a zsidóság magyarosodási mozgalmának idején ily „hazafiatlan" zsidókat rajzol az író.

[31] Sonnenthalról: Bab, Julius—Handl, Willi: Deutsche Schauspieler. Berlin,, 1908. 150. skk. l. — Ágai Adolf: Por és hamu. Budapest, 1892. — A Budai Népszínház tagnévsora: Budapest Székesfőváros Levéltára, Miscellanea Nova. Fasc. Nr. IV.

creative commons A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából, az ISZT támogatásával készült.

Vizsgáljuk most csupán — a tárgyalt kornak megfelelően — ezt a lelki azonosságon alapuló, abszolút hatású színészi alkotást. — Mint minden komplikáltabb embernek, a színésznek is „több" lelke van, az uralkodó én mellett, jó is, gonosz is. De míg a laikus nem képes elérni az ekstázisnak azt a fokát, hogy uralkodó személyiségét teljesen félretéve, egy más lelket engedjen úrrá lenni önmagán, addig a színész művészete éppen ebből a képességéből áll.[32] Élő teste és szelleme ezerféle módon hat reánk. Ez a hatás nem mindig értelmi, idegen nyelvű alakítást is tudunk élvezni. Van színész, akinek a mozgása, a másiknak a hangja, a harmadiknak a puszta megjelenése elég arra, hogy a közönséget beleringassa a vágyott illúziókba. Az átalakulás eksztatikus állapotát azonban a színész csak akkor képes elérni, ha érzi, hogy a közönség érzelmileg vele halad.[33] A színjátszás egyeseknél veleszületett képesség, amelyet elsajátítani nem lehet, mindenkinek meg kell azonban tanulnia bizonyos elemi dolgokat: a nyelvet, az értelmes beszédet, a helyes lélegzést, a hangsúlyozást, mozgást, stb. A tehetséges színész, akinek testi adottságai nem tökéletesek, hamarabb lesz nagy művész, mint a daliás hősszerelmes, aki szellemét nem műveli.[34]

A színművészetnek ezek az örök maximái nem voltak ismeretlenek a század közepének színészei előtt. Jól tudták, hogy a színésznek tisztában kell lennie az esztétikai széppel, a művészetekkel, hogy gesztusokat Canovától, képszerűséget Kaulbachtól tanulhat.[35] Ismerték a művészi fejlődés fokozatait: A fiatal színész a drámai alakot saját hangulatából formálja meg. Nem dolgoz még ki semmit, „nem tesz egyebet, mint saját belső életét tárja elénk, lírai érzelmének egész forróságával". Ez azonban nem művészet: ha a hangulat egyszer hiányzik, a színész alkotása üres csengés-bongás lesz. Idővel a kezdő teljes uralomra tesz szert teste felett, ki tudja számítani minden mozdulatát. Ilyenkor már összeforrott szerepével, *lelkileg* tudja azt, bármikor megcsinálja az alakítást. Ez azon-

[32] Molnár György, aki nem volt teoretikusan képzett színész, tudatában van az alakítás lényegének: a színészi alkotás a *megértett* szerepnek az alakító *lényébe való olvasztása* és mimikai kifejezése, *érzékeltetése*. (M. Gy.: Világos előtt. Szabadka, 1880. 78. l.)

[33] Laube i. m. 252. l. Bab: Soziologie, 77., 115. l., Günther: Rötscher. 148 skk. l.

[34] Günther: Rötscher, 57—8. l., — példa rá a magyar Egressy.

[35] Egressy Gábor: A színészet könyve. Pest, 1866. 19. l. — Bajzánál: „Kellemes ülést képekről taníthatni, melyek mesteri festők művei; még inkább lehetne szobrokról..." Össz. Munk. V. k. 42. l. — Természetesen nálunk az önművelést nagyon megnehezítette az, hogy színészeink folyvást játszani kényszerültek. Az első szabályzat szerint minden hónapban három nagy prózai, egy nagy verses szerepet kell betanulniok, kisebbet szükség szerint, még az előadás napján is. Az ötvenes években javul a helyzet: csak két nagy szerep betanulása kötelező havonként. (Bajza Össz. Munk. V. k. 365. l., ill. Országos Levéltár, Civil-Section des k. k. Militär- und Civil-Gouvernement für Ungarn. 6532/1347. II. 1855.)

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából, az ISZT támogatásával készült.

bau még mindig nem a teljes művészet, mert gyakran érezni rajta a kiszámítottságot. A színművészet legmagasabb fokán a színész képes olyan intuitív alakításra, amelyet az értelem már nem zavar, hanem támogat. „Az alanyi érzés csak akkor olvad össze teljesen a számító értelemmel, ha a színész önmagát, mint ábrázolandó jellemet, tárgyul tekintve, megtanul érezni és ugyanakkor érzéketlennek lenni; lelkesedni és ugyanakkor számítani." Azonban „...ez ellentétek teljes egybeolvasztása csupán az alkotó erőnek sikerül", s „ezt sem tanulni, sem tanítani nem lehet."[36] Ilyen alkotó erőről azonban csak ritkán számolhat be a színészettörténelem. Sokkal gyakoribb még a nagy tehetségeknél is, hogy vagy éreznek és lelkesednek, vagy számítanak; vagy Löwe valaki, vagy Iffland, és csak igen ritkán akad egy Seydelmann.[37] A legtöbb színész marad, hajlamához híven, vagy értelmi, vagy érzelmi. Az utóbbi szintétikusan alkot, többnyire idealizál. Az értelmi, a számító színész analitikus, aprólékosan kidolgozza szerepét, de néhol az ihlet hibázik benne.

A fent elmondottak ma is kivétel nélkül minden színészre vonatkoznak s mint Ariadne fonala, elvezetnek az ifjú magyar színikritika útvesztőjén át a nagy színészegyéniségek megértéséhez. Ez a nemzedék is két nagy csoportra oszlik, szintétikusokra és analitikusokra, amott Lendvay, Lendvayné, Bartha, talán Megyeri is, itt Fáncsy, Szentpétery, Laborfalvi Benke Róza, Feleki. Lendvay az igazi romantikus színészideál, aki már megjelenésének szépségével megragadja a nézőt. Az asszonyok kedvence, született hősszerelmes, de gyenge jellemszínész. Kedves, vidám és meleg lélek, de a művészete nem eléggé öntudatos, típusa a szintétikus alkotónak. Teljes ellentéte Fáncsy; szorgalmas, tanult színész, *dolgozik* a szerepein, de kevés benne a temperamentum és ezért hamarosan otthagyja a hősi szakot s áttér a jellemszerepekre.[38] Szentpétery az idősebb nemzedéket képviseli kettőjük mellett: nem látott eleget, nem elég művelt ahhoz, hogy a század derekán még nagy sikereket érhessen el, de kétségtelenül erős színészi tehetség. Molnár írja, hogy a mélyen rejtett lelki mozzanatokat is átértette s megjátszott olyan fínomságokat, amelyek más színésznél elvesztek. Jó és becsületes ember, az marad a színpadon is,[39] az a fajta, akiről Laube azt mondta, hogy túlságosan belenőtt a

[36] Egressy i. m. 31. skk. l.

[37] A „bővérű" Löwéről ld. Laube i. m. 294. sk. l., Iffland: Günther: Rötscher, 33. l., Seydelmann: Günther i. h. és Weilen, Alexander von,: Theaterkritiken und dramaturgische Aufsätze von Heinrich Laube. Berlin, 1906. 3. skk. l.

[38] Vértesi i. m. 320—1., Degré i. m. I. k. 71., 125. l.

[39] Molnár: Világostól Világosig. Arad, 1881. 85. l., Vértesi i. m. 325—6. l.

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából, az ISZT támogatásával készült.

korába s így hamar elavul, de minden kornak jótétemény, ha van ilyen színésze.[40]

A kor valamennyi magyar színésze felett tehetség és képzettség tekintetében magasan áll Egressy Gábor. Ő volt a „nagy színész", amilyen minden korban csak néhány van, a számító zseni, akihez Petőfi és Arany János írtak költeményeket.[40a)] Sokat utazott, látta játszani Anschützöt és Lemaîtret, Schrödernét és Rachelt,[41] esztétikában Rötschert vallotta mesterének, a színjátszásban azonban nem volt mestere. A természet mostohán bánt vele, írja egyik kortársa;[42] gyenge fizikuma volt és gyenge hangja, de mintha csak a nagy német teorétikust akarta volna igazolni, szorgalmával elérte, hogy „fejedelmi alakká" vált a színpadon. Nagyon szépen mozgott s hogy a hangját kímélje, gyakran tartott szüneteket, amelyeket aztán remek mimikával töltött ki.[43]

Valamennyi színésztársa közül ő reagált legjobban a hazafias mozgalmakra. A forradalmi időkben először kormánybiztosnak állt, majd kiment a harctérre.[44]

A hazafias lelkesedés egyébként — mint erre már utaltunk — a kor egész színészvilágát áthatotta.[45] A nemzeti vonatkozású darabokat fokozott lelkesedéssel játszották. A Szökött katonát többen választják jutalomjátékuknak. Egressy a Két pisztoly Steinjéről érdemesnek tartja hosszan értekezni és mikor Fáncsy, betegsége miatt, kénytelen lemondani a bemutatón játszott szerepéről, átvette tőle ezt a másodrendű jellemszerepet. De a kínálkozó legnagyobb feladat a kor magyar színésze számára Bánk bán volt. Egressy végigjátszotta benne a királyt, Bánkot, Peturt, sőt Ottót is. Lendvay a nádor szerepénél állapodott meg és a közönség jobban is szerette tőle látni, mint Egressytől: eszményibb volt. Biberach Fáncsy, Tiborc Bartha híres szerepe volt. Bánk bán előadásai azon

[40] Laube i. m. 192. l.

[40a)] „Egressyt, mint a színművészet eszményképét tanultam tisztelni", írja Elefánty Ferenc 1856-ban. Angyal D.: Falk Miksa és Kecskeméthy Aurél elkobzott levelezése. 598. l.

[41] Egressyről összefoglalóan ld.: Rakodczay Pál: Egressy Gábor és kora. I—II. k. Budapest, 1911.

[42] Degré i. m. I. k. 126. l.

[43] Molnár: Világostól Világosig, 258 skk. l., Vértesi i. m. 317. l.

[44] Magánélete különös vegyüléke volt a polgárinak és a szertelennek. Otthonából puritán szellemet hozott magával — atyja ref. pap volt, — családi élete mintaszerű, de izgékony lelke hajlik a képtelenségekre: az 1838.-i árvízkor pl. estélyi öltözetben, fehér kesztyűben evezett. (Déryné naplója I—III. k. Budapest, III. k. 193—4. l.) A szabadságharc után ismét jelét adta végletességének, amikor a törökországi emigrációban valóságos elkeseredéssel fordult a szabadságharc vezérei ellen.

[45] Lendvay és fia szintén résztvettek a szabadságharcban. Az öreg Szentpétery pedig elhagyta a fővárost és az egykorú akta szavai szerint, a haza sorsa feletti aggodalommal követte a rebellis sereget. Országos Levéltár, Ofner Statthalterey Praes. 1035. (1849.)

creative commons A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából, az ISZT támogatásával készült.

esték közé tartoztak, amikor dráma, színész és közönség a legtökéletesebben egyek voltak.[46]

Az eredeti színműveken kívül leginkább a francia romantikus írók és a klasszikusok számíthattak a közönség érdeklődésére, elsősorban Shakespeare. Bécsben játszották Calderont is, de a hiperkatolikus spanyol író éppen úgy távol állott a liberális szellemű „fiatal Magyarországtól", mint a merev Racine. Molière és Goldoni kispolgári hangulata nem vonz egy olyan nemzedéket, amely álmaiban országok sorsáról dönt. Goethe neoklasszikus iránya, udvari ember mivolta nem e kornak való. Schiller nem lehet ugyan idegen semmiféle ifjúságtól, a Haramiák, az Ármány és szerelem, Fiesco, a magyar színpadon is szerepeltek,[47] de Schiller német és a Habsburgok Magyarországa idegenkedéssel néz mindent, ami a német szellemet propagálja. A politikai elnyomatás sohasem jó ajánlólevele a kultúrának, különösen nem a faji ébredés ezen korában. Annál alkalmasabb a talaj egy Shakespeare-kultusz kivirágzására. Politikai mozzanatok itt nem játszanak szerepet;[48] Shakespeare a divatos francia romantika nagymestere s ha megértéséhez nincs is meg talán mindenütt a kellő műveltség, de megvan a kellő lelki beállítottság, hiszen ez a színházi közönség protestáns jellegű.[49] Az írók Shakespearet fordítják, a színészek versengenek egymással egy-egy Shakespeare-hős minél tökéletesebb megformálásában, a közönség pedig, amely kezdetben megelégedett azzal, hogy az előadás „romantikus" eseménygazdagságát élvezze, lassanként drámatörténeti és esztétikai vonatkozások iránt is érdeklődni kezdett.[50] A legkultiváltabb Shakespeare-darab természetesen a Ro-

[46] Egressy tanulmánya: Honderű, 1844. I. 373. skk. l. Pozsonyi vendégszereplésekor is eljátsza Steint, a kritika csodálkozik rajta, hogy miért lép fel ilyen mellékszerepben. A Két pisztolyban azonban nem volt más szerep, amit Egressy játszhatott volna. Kevesebb értelme van annak, hogy Lendvay, akinek pedig Szigligeti a darab hősi szerepét írta, szintén megpróbálkozott, Egressy után, Stein alakjával. (Életképek, 1844. I. 379. l.) — Bánk bánról: Vértesi i. m. 73. skk. l.

[47] Biró Lajos Pál: A Nemzeti Színház története. Budapest, 1931. Ld. a Függelékben Péchy Gyula műsoröszeállítását, 82., 83., 86. sat. l. — A korszellemről: Farkas Gy. i. m. 109., 142., 257. skk. l.

[48] Farkas Gy. i. m. 273. l. — Bajza „Nemzetiség és nyelv" c. cikkében még a német nyelv tanulása ellen is kikel; aki németül beszél, németül is gondolkozik. Minden hazaszerető nemzetnek törvénnyel kellene tiltania a szomszédos nép nyelvének tanulását. (Össz. Munk. IV. k.)

[49] Shakespeare és a protestáns szellem: Winds, Adolf: Hamlet auf der deutschen Bühne bis zur Gegenwart. Berlin, 1909. 3. l. Laube i. m. 155. l.: „...der protestantische Geist kommt der Shakespeareschen Gedankenwelt vorbereitet entgegen, denn Shakespeares Gedankenwelt entsprang ja der protestantischen Freiheit im Denken."

[50] A negyvenes évek elején Bajza még nem találja elég érettnek a magyar közönséget Hamlethez; húsz évvel később egy divatlap érdemesnek tartja közölni Gervinus Hamlet-ta-

creative commons A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából, az ISZT támogatásával készült.

meo és Julia; a hős romantikus alakját szinte rászabták Lendvayra. Szépsége, lényének fínomsága és melegsége predesztinálták erre a szerepre, „a testben-lélekben előkelő nemes lángoló szenvedélyének" ábrázolására.[51] Romeo és Julia után második helyen Hamlet következik.[52]

Nincs olyan magyar színész, aki meg ne próbálkozott volna, akár csak egy kis falu kocsmájában, Hamlet szerepével, de minden más nemzet színészei is gondolkoztak ezen a feladaton, minden európai ország színpadán játszották és éppen ezért különösen alkalmas annak vizsgálatára, hogy a faji sajátságok mennyire folynak be az alakítás művészetére. A franciák örök időkre idegenül fognak szembenállani evvel az északi tragédiával. Sem drámairodalmi hagyományaik (Voltaire!), sem kedélyviláguk nem egyezik annak hangulatával. Talma és Taine hasztalan iparkodtak népükkel megkedveltetni, Hamlet abszolút franciátlan lélek. Francia színész csak divatból játssza a dán királyfit.[53] Annál inkább a magáénak vallja Hamletet Németország. Fichte és Gervinus, sőt még a kilencvenes évek generációja is az *örök germánt*, a németet látják benne.[54] A német színészek, Schröder bölcs, kissé öreges tudósa, Pius Alexander Wolff húsz éven keresztül érő, fájdalmas, de mesterkélt királyfi-alakítása és Seydelmann talpig férfi Hamletje óta szellemük legjavát nyujtották ebben a szerepben a bennük önmagát kereső nemzetnek.[55] A „junges Deutschland" híres színésze, a gyöngéd Emil Devrient is el-eljátszotta. S ha P. A. Wolff végigszavalta és Seydelmann végiggondolkozta, E. Devrient mint valami ajándékot nyujtotta át a lelkesülő közönségnek Hamlet bölcselkedő szavait.[56]

A magyar színészet aranykorának két színészi vezéregyénisége van, Lendvay és Egressy, két híres Hamlet-alakítónk is van tehát. Kettőjük közül Egressy termett rá jobban erre a szerepre. Gondolkozó színész,

nulmányát. (Bajza Össz. Munk. V. k. „Shakespeare, francia színművek s az Athenaeum." — Hölgyfutár, 1862. Hamlet. Gervinus után F. A.; több folytatásban.)

[51] Bab jellemzése Romeoról. (Der Mensch auf der Bühne. I.—III. k. Berlin, 1910. II. k. 64. l.) — Schlegel is Romeot tartotta a legromantikusabb férfijellemnek. (Kosch, Wilhelm: Das deutsche Theater. Leipzig, é. n. 28. l.)

[52] 1926-ig a Romeo és Juliát 182-szer, a Hamletet 177-szer adták. Shakespeare-ciklus. Nemzeti Színház — 1926. március.

[53] Mounet-Sullyről: Winds i. m. 77., 211. l.

[54] Fichte: u. ott, 3. l. Gervinus: „Magunkat látjuk és érezzük benne s ez nem csak szellemdús szójáték vagy zavaros képzelődés". (Hölgyfutár, 1862. I. 198. l.) Ugyanígy gondolkozik 1908-ban A. von Weilen: Hamlet auf der deutschen Bühne bis zur Gegenwart. Berlin, 1908. 178. l.

[55] Winds i. m. 82. skk. l.

[56] Minor, Jakob: Aus dem alten und neuen Burgtheater. Zürich—Leipzig—Wien. é. n. 249. l. — Bab, J.: Die Devrients. Berlin, 1932. 191. skk. l. — Winds, A. i. m. 102. skk. l.

creative commons A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából, az ISZT támogatásával készült.

megfontolt és művelt, húszas éveinek lírikus érzelgősségét hamar levetkezte. Külseje nem elragadó, de szépen mozog és jól ki tudja használni az adottságait. Az ő Hamletje nem a szentimentális és bánatosan szép herceg, hanem művelt és tapasztalt, trónraérett ember: nem nervózus, kegyetlenkedő vagy szende ifjú, hanem férfi, akinek igaza van. A büszkeség, dac és öntudatosság adták meg ennek az abszolút értékű alakításnak a magyaros karaktert, szemben a germán fajú alakítók nyugodtabb színezetű dán királyfijával.[57]

Lendvay nem volt Hamlet alakítására való. Teljesen hiányzott belőle a bölcselkedési hajlam, testtel-lélekkel hősszerelmes volt, s ha nem is lehet jó Hamlet az, aki csak jellemszínész, a legjobb amorozó sem lesz jó Hamlet csak azért, mert hősszerelmes. Lendvay önmagából nem alakíthatta ki a dán királyfi alakját és így csakhamar oda fordult, ahol az ő képzeletéhez és képességeihez legközelebb álló Hamletet találta: E. Devrienthez. Ezt a szép pózokból, lágy hangmodulációkból összeállított műremeket sokkal könnyebb volt utánozni, mint a Seydelmann vagy Egressy-féle, mélyről feltörő egyéniséget.[58]

A magyar színészeknél gyakran előfordult, hogy alakításukban idegen példát követtek, kikeresvén azt a művészt, aki saját alkotószellemükkel a legrokonabb volt. A magyar színésztársak mellett leggyakrabban németeket láttak s így felfogásban és technikában ezeknél találták a legnagyobb változatosságot. A német színészet sok híressége, a Devrientek, Löwe, Wagner, fordult meg a pesti német színházban,[59] ambiciózusabb színész azonban nem érte be ezzel, a tanulmányútak napirenden voltak és céljuk nem kizárólag a német nyelvterület volt. Egressy pl. megfordult Párizsban és látta fénykorában Lemaître-t. Párizsi útjának eredménye volt az a szabadabb mozgástechnika, mely a nagy francia romantikus színészt jellemezte s amelyet Bajza sohasem tudott neki megbocsátani.[60] Nem nyerte meg azonban a német iskolához szokott nagyközönség tetszését sem.[61] Ennek a magyarázata — még a francia-rajongás e korszakában is — egyszerű: a franciás műveltség még megalapozatlan nálunk, hiszen csak a „fiatal Magyarország" generációjával kezdődik. Azonban, ha szín-

[57] Egressy Hamletje: Honderü, 1844. II. 244—5. l. — Bayer: Shakespeare drámái hazánkban. Budapest, 1909. I—II. k. I. k. 175., 216. l.

[58] Hamlet, a hősszerelmes: Weilen, A. von: Laube. 124. l. — Lendvayról: Molnár Gy.: Világostól Világosig 121., 164. l., Bayer J.: Shakespeare hazánkban. I. k. 182., 204—5. l.

[59] Kádár J.: A pesti és budai német színészet. 66. skk. l.

[60] Ld. Össz. Munk. V. k. Magyar Játékszini Chronica alatt „Lázár, a pásztor"-ról irottakat.

[61] V. ö. Petőfi: „Vakon mért tartja a sors korodat, — Hogy meg ne értsen? — nemzetem művésze!"

creative commons A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából, az ISZT támogatásával készült.

művészetünk nem színeződött is még át franciássá, jelentősebb német befolyásról sem lehet ekkor már szó.

A század közepének magyar színjátszása elsőrendű volt, de a rendezés még gyermekcipőben járt. Ez a kor Németországban az abszolúte rendezhetetlen virtuózok kora, s ha nálunk ilyen bajok nincsenek is, rendezés alatt itt sem értettek többet annál, minthogy a színész le ne késsék a jelenéséről. A régi, jó burgtheateri rendszer dívott nálunk is, amely szerint a rangidős színészek rendeznek. A negyvenes években Egressy, Fáncsy, Lendvay és Szentpétery a rendezők, valamennyi kiváló színész, de mai értelemben vett rendezésről nem is beszélhetünk velük kapcsolatban. Ők vezették a próbákat, és mint Németországban, az olvasópróbát itt is csakhamar emlékezeti próba követte, ezeket pedig a főpróba. A díszleteket már az emlékezeti próbákon feltették.[62] Egyszerű, a mi fogalmaink szerint igénytelen színpadi képek szerepeltek, s a világítási effektusok sem terjedtek túl egy-egy naplemente, holdfény vagy görögtüzes „égő" épület megkockáztatásán.[63] A negyvenes évek két legnagyobb színpadi sikerének, a Szökött katonának és Két pisztolynak a díszletei teljesen reálisak. Kis proscénium mögött háromfalas interieurré kiképzett színpadot (Szökött katona, siralomházi jelenet; Két pisztoly, börtönjelenet) látunk, amelyet csak néhány egyszerű bútor, ill. egy lépcső tesz plasztikusabbá. A színpadkép megoldása rokon a bécsi biedermeier bohózat stílusával, Platzer modorában.[64] A falu (Szökött katona, toborzási jelenet) hosszú, tornácos parasztházával, a háttérben néhány fával s jobbról hátul a kissé domboldalban fekvő templommal szintén tipikus kulisszaszínpad, minimális plasztikus berendezéssel.[65] A rendezőnek ebbe a háttérbe kellett beleillesztenie a játszókat. A rendezés hangsúlya teljesen az egyesen van, a hősön — a virtuózon. Ez úgy helyezkedik el, hogy mozdulatai jól érvényesüljenek, tehát lehetőleg a színpad közepén, színésztársai tőle valamivel távolabb állnak, hogy el ne takarják. Ha több színész volt egyszerre a színpadon, félköralakban állították fel őket, hogy mindegyik jól látható legyen. A hősnek ebből a félkörből nem volt szabad kimozdulnia, mert csak így érhető az el, hogy minden egyes színen lévő érdeklődést ébresszen. Ha a hős kilép a félkörből, — mondja Iffland, a nagy színészpedagógus —, a közönség tekintete követi s szerényebb társai játékára

[62] Bíró i. m. 39. skk. l., Laube i. m. 139—40. l.

[63] Moormann, Maria: Die Bühnentechnik Heinrich Laubes. Leipzig, 1917. 20. skk. l.

[64] Egykorú lithografiák a Nemzeti Színház Múzeumában. — Platzerről: Gregor, J.: Wiener szenische Kunst. I. k. Wien, 1924. 109. skk. l.

[65] Egykorú lithografia u. o. — A festők — Neefe 1844-ben elhagyta a színházat — Engerth József és Oláh József voltak, de Telepi is készített terveket. (Nemzeti Színház Zsebkönyve, 1844. és 1845., és Molnár Gy.: Világostól Világosig. 172. l.)

creative commons A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából, az ISZT támogatásával készült.

senki sem ügyel többé.[66] Ezt a szabályt nálunk is követték. A Szökött katona siralomházi jelenetében az elhelyezkedés magától adódik: az elítéltek a szoba közepén álló asztal mellett ülnek. Ennél bonyolultabb, de egészen szabályszerű a Két pisztoly börtönjelenetének beállítása: baloldalt elől ül a hős, Bájkerti (Lendvay), az imént jöttek hátul középen, a lépcsőnél csoportosulnak, míg Piros Pista jobboldalt elől állva üdvözli a belépőket. A Szökött katona toborzási jelenetében szintén megvan a szabályosság: baloldalt elől áll Lajos a szabó és az édesanyja, középen Gergely a katonafogdosókkal, felé szalad jobbról Julcsa. Tömegeket ilyen primitív rendezői művészet természetesen nem tudott mozgatni. A „nép" a legtöbb esetben ide-oda ténfergő statisztákból állott.[67] Összjátékról sem igen lehet beszélni, elég volt, ha a fontosabb szereplők játékában nem volt stílustörés. A közönség nem is kereste az összjátékot, a figyelem a főhős és a hősnő játékára irányult és mindenki beérte azzal, ha a mellékszereplők nem tanusítottak különösebb ügyetlenséget vagy tanulatlanságot. A drámák sem kívánták meg feltétlenül az összevágó játékot — ennek szükségessége a francia polgári színművel vonult be.[68] Ha Hamlet és Ofélia, Bánk és a királynő, Brutus és Lukrécia illúziót keltettek, akkor az est sikere nem bukott meg Laertesen, Simon bánon vagy Lukrécia atyján. Ahol pedig érezhetőleg sok mult a mellékszereplő egyéniségén is, ott elsőrendű erőkkel játszattak harmadrendű szerepet, mint pl. a Két pisztolyban, amelyben egy estén Hubenayné, Lendvay, Szentpétery, Fáncsy vagy Egressy, László, Füredi, Bartha és Réti léptek fel.[69] Ezek azután alkottak a saját tehetségükből. A rendezői utasítások nem nyujtottak alapot valami következetesen keresztülvitt jellem megalkothatására és a színész családtagjaival, barátaival beszélte meg szerepét a rendező helyett.[70] Amennyiben az e korbeli rendező többet nyujtott a mai ügyelőnél, a színpadkép megalkotásánál mindig inkább az *egyén* szoborszerűségére vigyázott az *egész* képszerűségének a rovására. Jellemző, hogy ebben a korban

[66] Duncker, Carl: Iffland in seinen Schriften als Künstler, Lehrer und Direktor der Berliner Bühne. Berlin, 1859. 40. l.

[67] Még Laube sem tudott tömegeket mozgatni (Moormann, M. i. m. 29. l.), Rötscher is panaszkodik a berlini királyi színház nyomorúságos „tömegei" miatt. (Günther, J.: Rötscher. 141—42. l.)

[68] Az első, aki összjátékot próbál teremteni, a franciás Laube (Horch, Dr. Franz: Das Burgtheater unter H. Laube und A. Wilbrandt. Wien, 1925. 55. skk. l.), nálunk teoriában Egressy (i. m. 20. l.), gyakorlatban az ugyancsak franciás Molnár.

[69] Szigligeti E.: Két pisztoly. Eredeti szinmű három szakaszban, népdalokkal, tánccal. Pesten, 1844. (A személyek mellett a szereplők neveivel.)

[70] Seydelmann a feleségével (Egressy i. m. 184. l.), a fiatal Molnárnak Pergő Celesztin ad utasításokat. (Molnár Gy.: Világostól Világosig. 121. l.)

creative commons A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából, az ISZT támogatásával készült.

a színházi hagyományok sokkal tovább éltek, mint ma, amikor a rendező feladatát alkotómunkának érzi.[71]

A magyar színészettörténetet a XIX. század derekán, a negyvenes és az ötvenes években összefoglalóan tárgyaltuk. A politikai történet hatalmas törést ismer a két évtized között: a „fiatal Magyarország" korát a szabadságharc választja el az abszolutizmustól. Kultúrális tekintetben azonban ez a törés sokkal jelentéktelenebb. A magyar művelődés — különösképen a magyar színművészet — hordozói 1849 után majdnem ugyanazok, mint 48 előtt voltak, főként pedig ugyanaz a szellem hatja át őket.[72] A pesti magyar színház ez alatt a húsz esztendő alatt teremtett közönséget magának. Az operának csak kezdetben volt szerepe az idegennyelvű publikum megnyerésében. A magyar színészek, az Egressyek, Lendvayak, Fáncsyak színészi ihletettsége nyerte meg a csatát; ugyanaz a magyar szellem, amely ellenállhatatlan erővel hódította meg a német intelligenciát a politikai és nemzetiségi kérdések terén, győzött a színházban is. A magyar színész a nemzetnek játszott, neki kívánt szolgálni a színpadon, hivatását szentnek érezte és magát apostolnak. Fajában magyar, tehát alakítása mindíg más jellegű lesz, mint német társáé. A német színészek ebben a korban már csak kenyeret keresnek az idegen földön és mindinkább süllyedni érzik maguk alatt a talajt az összetartó magyarság és a szervezetlen németség közepette. A magyar színészet mindezek miatt jobb;[73] a kis provinciális színtársulat a nemzet színházává fejlődött. A hatvanas évek elejére a Pesti Magyar Színház betöltötte hivatását, a főváros intelligenciája jórészt már magyar. De egyre sürgetőbben hangzik fel az a kívánság, hogy szükség van egy olyan színházra is, amely az alacsonyabb néposztályokat műveli és magyarosítja: 1861-ben megnyílik a főváros második magyar színháza, a Budai Népszínház.

M. Császár Edit.

[71] Pl. a negyvenes években a Shakespeare-drámák rendezése ugyanolyan, mint húsz esztendővel azelőtt. (Magyar Szépirodalmi Szemle, 1847. II. 191., 272. l. — Winds i. m. 210. skk. l.)

[72] A Nemzeti Színháznak az ötvenes években is: „egyetlen támasza tagjainak kitartó, lankadni nem tudó buzgalma s kitartása, mellyel a mindenfelől jövő csapások ellen védte magát." „Színész és író ez elhagyottságban inkább érezék, mint valaha, hogy testvérek." (Szilágyi Sándor: Rajzok a forradalom utáni időkből. Budapest, 1856. 46., ill. 8—9. l.)

[73] Nemcsak a fővárosra, hanem a vidéki társulatokra is áll ez. Ugyanakkor, mikor a magyar társulat Kassán Lendvayt és Szerdahelyit vendégszerepelteti, a német színpadon három törpe mutogatja magát. (Országos Levéltár, Civil-Section des k. k. Milit. und Civil-Gouv. für Ungarn. 5779/1570. II. 1857).

creative commons A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából, az ISZT támogatásával készült.

HORVÁTH MIHÁLY MENEKÜLÉSE S BEKAPCSOLÓDÁSA A PARIZSI EMIGRÁCIÓBA.

Az összeomlás.

1849. aug. 10-én még nem pirkadt a hajnal, amikor *Guyon* tábornok egyik futára felverte Kossuthot álmából, hogy közölje vele a lesujtó hírt: az előző napi temesvári csata elvesztését. Ezekben a napokban *Bemnek* déli serege volt az a halvány reménysugár, mely még biztatni tudta a végétjáró aradi kormányt. A nagy hadsereg azonban szétverve és megsemmisítve egyelőre még a látszatát is elvesztette, hogy biztos alapot nyujtson a magyar kormány további működésére. Kossuth nem merte hinni, hogy Bem azt még újabb hadműveletekre tudja galvanizálni, amint ezt valóban meg is tette Erdélyben s így mint nem egyszer életében, most is a pillanatok hatása alatt állva elhatározta, hogy félreáll s az ügyek további vitelét Görgeire bízta. Még aznap délelőtt összehívta a minisztertanácsot, amelyen résztvett *Szemere*, *Batthyány Kázmér*, *Vukovics* és *Horváth* s bejelentette nekik megmásíthatatlan akaratát. Mindnyájan a legnagyobb meglepetéssel vették tudomásul a történteket s Kossuth eme kijelentését: most már mehet, ki merre akar, ki merre menekülhet.[1]

Ha ezekben a napokban volt még kedve a nagy Alföld bájos tüneményének, a csalóka délibábnak játszadozni az augusztusi napsugárral, bizonyára nem a jóreménység tündérországát vetítette le a vezérférfiak szemhatára elé, hanem a sötét kétségbeesés kínzó poklát. S a kép a jelen esetben nem rémlátomásnak bizonyult. Megérezte ezt Batthyány és Szemere, ezért mindketten még aznap délután fél háromkor eltávoztak Aradról, hogy a biztos golyó, vagy a bitófa helyett az önkéntes száműzetést válasszák. Másfél óra mulva követte őket Kossuth is, hogy Lugoson és Orsován keresztül, egyelőre Törökországban keressen menedéket. Vukovics, Horváth és Csányi még ott maradtak. De az utóbbi szintén menekülésre szólította fel másik két társát. Barátaim — hangzott szava — most már

[1] Horváth Mihály: Magyarország függetlenségi harcának története. III. k. 464. l.

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából, az ISZT támogatásával készült.

siessetek menekülni; egy óra mulva már talán nem fogjátok ezt tehetni. — Hát te merre fordulsz? — kérdezték emezek. Én — úgymond — már öreg és beteges vagyok, pár hónappal előbb, vagy utóbb, mindegy, de hazám földjén akarok meghalni. Ti fiatalok vagytok, még szolgálhattok hazátoknak s ezért kötelességtek menekülni.[2] A „szent emlékű" öregnek igaza volt; ő nem mozdult hazájából s így vége az elítéltetés és a halál lett, de ez a sors éri a másik kettőt is, ha szót nem fogadnak neki, amint távollétükben, később, 1851. szept. 22-én sok mással együtt őket is in effigie a bitófára húzták.

Horváth megítélése.

Horváth Mihálynak minden oka meglehetett az aggodalomra, hogy a bécsi kormány megtorlását nem kerülheti ki, hiszen főpapi jellege nemhogy enyhítette volna bírái előtt a politikus vétkeit, ellenkezőleg csak súlyosbította volna. *Szekfű* megállapítása szerint még történetszemléletében is a francia liberális történetírók nyomán a forradalom szabadságideáit tartotta minden dolog mértékének[3] s mi hozzátehetjük, hogy erre egyénisége is predesztinálta s ettől a gyakorlati politika terén sem bírt mentesülni. A jászkunok rónaságából nőtt ki, ahol szeme hozzászokott a korlátlan messzeségekhez s a meg nem kötött szabadsághoz. Korának liberalizmusa és demokratizmusa elnyomta egyéniségében azt a hierarchikus stílust, melynek kidomborodó jellegét a konzervativizmus s az egyházi és világi felsőbbség előtti feltétlen meghódolás adja meg. A nemzeti szabadság géniusza elhalkította történetírói lelkében a magyar mult felkeléseinek szomorú fináléit. Mint teréziánumi tanár élt a bécsi légkörben is, de ez nem tudta annyira átalakítani, hogy onnan hazatérve, mint hatvani prépost, majd kinevezett csanádi püspök s végül vallás- és közoktatásügyi miniszter ne szegődött volna maradéktalanul a magyar szabadság mozgalmához. Kétségtelen, hogy eszes és művelt fő volt, de nem bölcs ember; kiváló történetíró, de éppen a történelem számára nem jelentette az élet tanítómesterét; sok tekintetben Kossuthtal rokonlélek volt, aki szintén hitt a hihetetlen dogmában, hogy Magyarországot a pokol kapui sem dönthetik meg. Mindez megérteti, hogy miért szegődött hozzá szívvel-lélekkel fegyvertársnak.

Kossuth szintén felismerte benne eszméinek rendületlen fanatikusát, ezért is szorgalmazta, hogy az első kabinet kultuszminisztere, *Eötvös Jó-*

[2] Márki Sándor: Horváth Mihály (1809—1878) 146. l.

[3] V. ö. Hóman Bálint: A magyar történetírás új útjai (Szekfü Gyula tanulmánya: A politikai történetírás) 426. l.

creative commons A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából, az ISZT támogatásával készült.

zsef báró őt terjessze fel a csanádi püspökségre. Vele egyetemben V. Ferdinánd elfogadta a többiek jelölését s így lett 1848. jún. 25-én kelt kinevezése alapján *Hám János* esztergomi, *Lonovics József* egri érsek, *Karner Antal* győri kanonok székesfehérvári, *Jekelfalussy Vince* esztergomi kanonok szepesi, Horváth pedig csanádi püspök. De ugyanekkor már szakadoztak a megértés szálai a bécsi udvar és a magyar kormány között s ennek tulajdonítandó, hogy az osztrák külügyminiszter egyiküket sem terjesztette fel Rómába, hogy IX. Pius pápa megerősítse kinevezésüket. Az ú. n. processus informationis azonban megtörtént s Horváth neve már ekkor gyanúba keveredett a bécsi nunciaturán a turai esperesi kerület gyűlésének szabadelvűbb határozataival kapcsolatban, amik az ő elnöklete alatt jöttek létre. Emiatt *Montani* uditore felszólította, hogy tisztázza magát. Horváth, amit tett, azt nem tagadta, de azt is hangsúlyozta, hogy ő mindeddig megmaradt igaz hitében, alkalmazkodott az egyházi fegyelemhez, engedelmeskedett elöljáróinak s Isten kegyelméből fogadta, hogy mindezt a jövőben is megteszi, mert tudja, hogy püspöki méltóságával fényt kell árasztania s a kormánya alá rendelt egész papság előtt világítania.[4] Ennek az egyházias érzületnek a keretét, ha mint püspök, kellő juriszdikció nélkül nem is tágította, de annál inkább, mint papminiszter. A 48-as forradalmakkal új idők beköszöntését, új eszmék és szükségletek felmerülését látta, amiken új módon szeretett volna segíteni. S ez a forma volt az, ami visszatetszett Rómának s ellenhatást váltott ki Bécsben.

Ajkáról olyan szólamok kezdtek elszállni, amik első megnyilatkozásaikban ha még nem voltak is forradalmi ízűek, de lassankint odavezettek. Mint javadalmába beiktatott, de kánonilag meg nem erősített püspök 1848 októberében résztvett azon a főpapi tanácskozáson, hol szóba került a király és nemzetének a megbékítési eszméje. Horváthra hárult a feladat, hogy a püspöki kar nevében megfelelő memorandumot írjon. Természetesen itt sem tudta magát egészen megtagadni. Tolla hellyel-közzel oly élesen és szemrehányóan fogott, hogy a szöveget ily módon nem volt tanácsos a király elé juttatni. Hám jegyezte meg, hogy sokkal több eredményre lehet számítani, ha a püspökök hangban mérsékeltek, kérésben alázatosak lesznek.[5] Horváthnak nem volt kedve az ajánlott mérsékeltebb hanghoz, sem pedig az alázatosabb kéréshez s így a szükséges simításokat Lonovics végezte el a szövegen. Persze sikert most sem ért el, mert *Lobkovitz* állítása szerint Őfelsége a felirat több pontja miatt neheztelt,

[4] Márki Sándor: i. m. 88. l.

[5] Meszlényi Antal: A magy. kat. egyház és állam 1848—49-ben. 157. l.

creative commons A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából, az ISZT támogatásával készült.

nevezetesen nem esett jól neki, hogy hivatkozás történt királyi esküjére s hogy a háború felelősségét a trónra hárította.[6]

Horváth látta, hogy a bécsi udvar alkudni nem hajlandó, viszont ő meg a feltétlen meghódolásnak nem volt híve. A kockát elvetette s úgy érezte, hogy ezzel követendő útja megszabott és nem tehet úgy, mint egyik-másik püspöktársa, jelesen Karner, aki nem akarta kompromittálni magát Kossuth mellett s túlfűtött önérzettel kérte felmentését a püspöki kinevezés alól, mert kínos volt neki az a gondolat, hogy olyan kormány javasolta kinevezését, melyet elért a törvény szigora s melyet „általánosan elátkoznak".[7] Vele és másokkal szemben Horváth szívesen „kompromittálta" magát s ha már egyszer elragadta a nemzeti nagy lelkesedés, Kossuthtal tartott addig, míg lehetett. A bizonytalanságot akkor latolgatta először komolyabban, amikor *Windischgraetz* 1849. jan. 5-én megszállta a fővárost s kulcsait, mint a győzelem zálogát küldte el Olmützbe. E szomorú aktus nem találta Pesten, hanem Cegléden érte utól a hír, aminek vétele után sietett Debrecenbe. Windischgraetz győzelmes előnyomulása érlelte meg benne azt a gondolatot, hogy a hadiszerencse változandósága miatt tanácsos lenne, ha magáról is gondoskodnék. Negyvenedik életévében járt, de még ennél is fiatalabbnak látszott, a felesleges politikai vértanúságnak nem volt barátja. Számolva tehát az eshetőségekkel, szerzett magának egy német nyelvű útlevelet, mely Magdeburg 1849. jan. 13-ra volt keltezve és Wilhelm Möring 33 éves tanár nevére kiállítva.[8] Úgy gondolta, hogy papos külsejét amennyire lehetséges, világiasítja, felveszi Möring professzor modorát s így majd kicsúszhat a határrendőrök kezei közül valamelyik békés nyugati államba.

A politika szekere minél tovább vitte a Habsburgoktól való függetlenítés vágányain, neve annál előbbre került a proskribáltak jegyzékén. S mire a nagy küzdelemnek az oroszok közbejöttével vége lett, Horváth bűnlajstroma egész tömegre nőtt a megkövesedett szívű *Haynau* kezében. Lázadás és felségsértésszámba ment, hogy 1. az 1848. okt. 3-i királyi nyilatkozat után is résztvett a felsőház ülésein; 2. a püspökök közül elsőnek követte a „törvénytelen" országgyűlést Debrecenbe; 3. Kossuthot, a honv. bizottság elnökét 1849. márc. 26-án a hadsereghez elkísérte; 4. ápr. 14-én a függetlenségi nyilatkozatot a felsőházban helyeselte; 5. ápr. 17-én a püspököknek a király iránti hűségre intő pásztorlevelével

[6] U. o. 160. l.

[7] V. ö. Eckhart Ferenc: A királyi kegyúri jog a forradalomtól a kiegyezésig. Theologia, 1934. I. 306. l.

[8] St. Archiv in Wien. I. B. No. 866/A—849. V. ö. még Hajnal István: A Kossuth emigráció Törökországban. 329. l.

creative commons A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából, az ISZT támogatásával készült.

szemben, az uralkodóházat sértő és lázító ellennyilatkozatot bocsátott ki; 6. máj. 2-án a kormányzónak kikiáltott Kossuthtól elfogadta kultuszminiszteri kinevezését; 7. mint miniszter hódolatot kívánt a függetlenségi nyilatkozattal kapcsolatban az ország összes egyházi és iskolai hatóságaitól; 8. a függetlenség eszméjére maga is felesküdött; 9. máj. 18-án valamennyi lelkészt felszólította, hogy szónoklatokkal és körmenetek tartásával buzdítsák a népet a szabadságharc folytatására, e célból külön imádságot írt s jún. 6-ra országos bőjtöt rendelt el; 10. elkoboztatta a forradalomtól elpártolt s székhelyükről eltávozott püspökök és kanonokok javait; 11. jún. 27-én az oroszok ellen keresztes háborút hirdető fehívást tett közzé és felszólította a papságot, hogy a felkelés élére állva, a népet az élet-halálharcra vezesse s végül 12. a „lázadó kormányt" Aradra is elkísérte, ott Kossuth lemondó levelét aláírta s így a magyar forradalom sikerén, annak kitörésétől, egészen befejezéséig tevékenyen közreműködött.[9] Ez volt az a csokor, melynek vérvirágai menthetetlenül elborítják sírját, ha elfogják s nem követi Csányi figyelmeztetését, hogy ne késlekedjék, hanem szedje magát s menjen, merre lát.

Az események józan kiszámítása sem diktálhatott neki mást. Hogy tartott a bécsi bosszútól, az kétségtelen, hiszen ezért is szerezte meg a mondott útlevelet. Batthyány Lajos sokkal rövidebb útat tett meg a 48-as mozgalmakban, mint ő, békülékenyebb természetű is volt nála, aminek egyik legszebb tanújelét adta, mikor itthon meg nem értve, Bécsben félreértve, a bicskei békeküldöttséggel kereste a megegyezés útját Windischgraetznél. És mégis már 1849 elején elfogták, hogy biztos kézben tartsák majd a kivégzésre. Csányi szintén erőszakos halállal fizette meg, hogy nem akart mozdulni, ugyanígy *Jeszenák János*, báró *Perényi Zsigmond*, az aradi 13 tábornok és még sok más kiváló politikus és katona. Számíthatott volna-e Horváth enyhébb elbánásra, mikor ezek mindegyikénél hangosabban hirdette a magyar szabadság élet-halál harcát az osztrákok ellen? Nem! Még arra sem gondolhatott, hogy a reverenda azilumot biztosít a politikusnak. Figyelmét ugyan aligha kerülhette ki a trienti zsinat azon határozata, hogy az ilyen vétségekben bűnös püspökök felett az ítélkezés joga nem a kormányt, hanem a pápát illeti meg. Azonban, ha komolyabban mérlegelte helyzetét, rá kellett jönnie, hogy Róma szemében ő nem csanádi püspök, hanem csak hatvani prépost s mint ilyen nem számíthat a trienti zsinat privilégizált bánásmódjára. Egyébként maga az államhatalom sem igen volt hajlandó elismerni ezt a pápai jogot, aminek példája *Telekesy István* egri püspök esete. Ő ugyanis II. Rákóczi Ferenc felkelése alkalmával szintén nem a bécsi udvar, hanem a nemzeti

[9] V. ö.: Márki Sándor: i. m. 164—65. l.

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából, az ISZT támogatásával készült.

mozgalom mellé állt, minek következménye az lett, hogy I. József császár utasítására *Keresztély Ágost* hercegprímás perbe fogta s anélkül, hogy erre nézve a pápai kúriát megkérdezte volna, megfosztotta püspökségétől, amit a császár nemcsak jóváhagyott, hanem *Csáky Imre* személyében utódját is kinevezte.[10] XI. Kelemen pápa élve a trienti zsinat által biztosított jogával, tiltakozott ezen eljárás ellen s nem tágított, amíg a császár meg nem semmisítette a püspökről hozott polgári ítéletet.

A példa nem szolgált elég okulásul s a Telekesy-féle eset még bántóbb kiadásban ismétlődött meg 1849-ben, amikor a bírói tógát Bach osztrák miniszter s Haynau, Magyarország katonai diktátora öltötték magokra. A keménynél-keményebb ítéletek egymásután hangzottak el nemcsak az egyszerűbb rangú papok, hanem a püspökök ellen is.[11] A legártatlanabb volt a megvádoltak között Hám prímás, a legvétkesebb Horváth püspök. Az utóbbi 12 pontból álló bűnlajstromát már láttuk, az előbbinek nem tudtak mást felróni, minthogy Lonoviccsal, Jekelfalussyval és Horváthtal azután is Pesten maradt, hogy V. Ferdinánd felosztalta az országgyűlést és elnökölt a püspöki konferenciákon, melyek a vád szerint 1848 októbere óta forradalmi irányzatúak voltak.[12] Lonovics és Jekelfalussy bűnösség tekintetében a két véglet között foglaltak helyet, mindketten Kossuth barátai voltak[13] s így Bach szerint rászolgáltak arra, hogy Horváthtal egyetemben addigra is megfosztassanak érseki, illetve püspöki méltóságuktól, míg ügyüket a többi kompromittálttal együtt a haditörvényszékek elintézik. Hámra nézve annyiban enyhült Bach javaslata, hogy megelégedett azzal, ha a szatmári püspök önként kéri lemondását az esztergomi érsekségről és szép csendben visszavonul korábbi székhelyére.

Az ifjú Ferenc József elfogadta a minisztertanácsnak ezen javaslatát s a kinevezetteket nemcsak új méltóságuktól fosztotta meg, hanem Hám kivételével régi egyházmegyéiktől is, ami már kánonellenes volt. Sőt fiatal kora miatt nem számolhatván legfelsőbb jóváhagyásának egy nemzetet gyászba döntő következményeivel, teljesen a bosszút lihegő katonai és polgári hatóságainak tanácsa szerint járt el. Bármerre fordította is szűkebb, vagy tágabb környezetében kérdő tekintetét a gyermekcsászár,

[10] Meszlényi Antal: A Jozefinizmus kora Magyarországon, 14. l.

[11] A forradalomban résztvett kat. papság bűnhődését részletesen leírja Hermann Egyed: A magyar katolikus papság az osztrák katonai diktatúra és az abszolutizmus idejében. Gödöllő, 1932.

[12] Eckhart Ferenc i. m. Theologia 305. l

[13] V. ö. Hermann Egyed i. m. 46. l.

creative commons A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából, az ISZT támogatásával készült.

minden oldalról a „feszítsd meg“ kiáltása hangzott feléje.[14] Sokszorosan ismétlődött meg ez Haynau ajkáról. Halálra ítélte *Bémer László* nagyváradi püspököt, amit azonban 20 évi vasban töltendő várfogságra változtatott. Hat évet kapott „forradalmi“ szerepléséért *Rudnyánszky József* besztercebányai püspök[15] s ugyanígy lakolt volna Lonovics és *Leményi János* fogarasi püspök, ha *Viale Prela* bécsi nuncius fel nem szólal a már elítélt és még elítélendő püspökök érdekében.

A nuncius a Wiener Zeitungból értesült arról, hogy a nevezett püspököket nemcsak hivataluktól fosztották meg, hanem még várfogságra is ítélték. Hivatkozván tehát a kánonokra, különösen pedig az érintett trienti zsinat határozatára, tiltakozott az eljárás ellen, mert mint mondotta, nem a világi kormány az, mely a püspököt méltóságába és egyházi hivatalába helyezi, nem a világi tekintély az, amely megfoszthatja tőle. Egyedül a pápához tartozik úgy az első, mint a második jog.[16] Ez a megállapítása vonatkozott a kiszabott büntetés első részére. *Schwarzenberg* külügyminiszter belátta, hogy ez esetben joghatárátlépés történt az osztrák kormány részéről s azért utasította Bachot, hogy a dolgot mielőbb jóvá kell tenni, nehogy összeütközésbe kerüljenek a szentszékkel. Ami a nem prekanonizált egyházfőket illeti, azoknál nem volt nehézség a királyi kinevezés visszavonására. De már Lonovicsot a csanádi püspökségtől, Rudnyánszkyt a besztercebányaitól, Bémert a váraditól, Leményit a fogarasitól a pápa beleegyezése nélkül nem lehetett elmozdítani. Ezeknél tehát még azt követelte Viale, hogy az időközben lefoglalt temporáliákat is kapják vissza, a várfogságot pedig engedjék el, vagy változtassák meg oly módon, amit a pápa sem ellenezhet. Erre Bécsben úgy határoztak, hogy a kérdéses püspököket felszólítják az „önkéntes“ lemondásra, amit ezek meg is tettek, a pápa pedig elfogadott. S hogy teljes büntetlenséggel még se menekülhessenek, bizonyos évjáradék és némi személyes szabadság biztosításával a szentszék tudomása mellett a különböző osztrák kolostorokba internálták őket.

A püspökök ilyenformán megmenekültek Haynau bosszújától, de nem így Jekelfalussy és Horváth, mivel egyik sem számított annak s így

[14] Károlyi Árpád: Németujvári Gróf Batthyány Lajos első magyar miniszterelnök főbenjáró pöre I. 619. l.

[15] Eckhart Ferenc: i. tanulmányában következetesen rozsnyói püspöknek mondja Rudnyánszkyt (Theologia I. 306. l.), holott forrása állandóan Bischof Joseph Rudnyánszky v. Neusohl-nak nevezi. V. ö. St. Archiv in Wien. Romana: Resignation der Bischöfe Rudnyánszky und Lonovics auf die Bisthümer von Neusohl und Csanad 1849. Nr. 589. M. J. Továbbá Hermann i. m.-t és a besztercebányai vagy rozsnyói püspökség Schematizmusait.

[16] Eckhart F. i. t. Theologia 1934. I. 306. l.

creative commons A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából, az ISZT támogatásával készült.

a pápai jog rájuk nem is terjedhetett ki. Az előbbi ugyan tisztázta magát s így a katonai fórumok rehabilitálták,[17] de ott volt Horváth, akire a súlyosnál-súlyosabb vádak özöne hullott s nem találhatott mentséget, amivel purifikálhatta volna magát, ha itthon marad. Akik elvbarátai voltak, azok mind a bitófára, vagy a golyó elé kerültek, ha idejekorán egérútat nem tudtak maguknak venni. Akik pedig nem osztották politikáját s most magas polcokra kerültek, ellenségei maradtak továbbra is. A széthúzás örök, magyar bűne mihelyt a győzelmi kocka az osztrákok felé fordult, legelőkelőbbjeink (Apponyi György, Jósika Sámuel, Dessewffy Emil, stb.) részéről azt tanácsolta a fiatal császárnak, hogy a magyar forradalom szerzőit és előmozdítóit a legszigorúbban büntesse meg.[18] Így gondolkozott Horváthtal szemben a magyar Sion új ura, *Scitovszky János* hercegprímás is, hiszen már akkor is vádaskodott ellene, mikor még politikai pályája kezdetén volt, mennyivel inkább most, mikor látta annak végét s tudta róla, hogy liberalizmusa inkább a nemzeti egyház, mint a római felé hajlott. A salvus conductus-ra itt tehát nem nyílt kilátása. Egy síkon mozgott Martinoviccsal, ez apát volt, ő pedig prépost, s a hierarchiában egyik sem érte el azt a fokot, ami a pápa jogos közbelépését biztosíthatta volna számukra. Az állami bíróság Martinovicsot forradalmi ténykedéséért kivégeztette s az egyháznak csupán annyi szerepet juttatott, hogy papi rendjétől exsecrálja s miután ez a szomorú ceremónia a budavári ferencesek templomában megtörtént,[19] utána vitték ki a Vérmezőre, hogy lefejezzék. Ugyanez ismétlődik meg Horváth esetében is, ha kézre kerül, amint még a hadjárat folyamán, csekélyebb vétségekért halállal kellett bünhődniök *Mansbarth Antal* csákberényi, *Mészáros Dániel* sopornyai és *Streith Miklós* vértesboglári plébánosoknak. A leveretés után pedig *Gonzeczky János* és *Gasparics Kilit* tábori lelkészeket lövették agyon, illetve akasztatták fel.

A kivégzések és a tömeges várfogságok alkalmas tápot adtak nemcsak a Habsburg-ellenes gyűlöletre, hanem a pápa-ellenes hangulat felkeltésére is. *Almásy Pál* a debreceni képviselőház volt elnöke 1852. nov. 25-én azt írta Horváthnak, hogy nem hisz Istenben, még kevésbbé a pápában, akinél sógora „lábcsókolási udvarlásra" járt. A pápa haragszik az osztrák kormányra, mert az jó ker. katolikusokat s mi több, főpapokat lutheránusok által ítéltetett el; hogy Haynau, mint lutheránus írta alá az exequatur-t oly egyének felett, kik nem tartoznak az ő bírósága alá. Almássy szerint jellemző a pápára, hogy nem azért rosszalja az osztrák

[17] V. ö.: Hermann Egyed: i. m. 48. l.
[18] Károlyi Árpád: i. m. I. 620. l.
[19] V. ö.: Fraknói Vilmos: Martinovics élete. 2091.

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából, az ISZT támogatásával készült.

haditörvényszékek ítéleteit, mert igazságtalanok, mert kegyetlenek, hanem, mert Haynau lutheránus.[20] Ez a megítélés így kétségtelenül téves. A pápa magatartására nézve teljes világot nem tudunk vetni, mivel a vatikáni levéltár ez időre vonatkozó anyaga még zár alatt van. De ha biztosított joga nevében tiltakozott a püspöki elítélések ellen, nagy a valószínűsége annak, hogy a méltányosság nevében viszont az alsópapság, sőt az általános ítélkezés kegyetlenségei ellen is felemelte szavát. Ezt némikép alátámasztja Almásy levele is, amely szerint a pápa figyelmeztetőleg írt az osztrák császárnak, de biz az nem sokat adott figyemeztetésére.[21] Módosítva ezt: nem ő, hanem környezete, főleg Schwarzenberg herceg, akinek hatása alatt állott s úgy cselekedett, ahogy kapta a diktátumokat. A megtorlás enyhítésében csak azon határig mentek el Bécsben, ameddig múlhatatlanul szükségesnek látszott, de azontúl szabad folyást engedtek a börtön- és halálbüntetéseknek. Horváthnak még e szomorú események előtt tudnia kellett volna, hogy rajta csak az segíthet, ha észrevétlenül ki tud surranni az országból.

Útja Brüsszelig.

Az események sebes forgatagában azonban úgy megtorpant, hogy képtelen volt akár jobbra, akár balra menekülni. Horváthnak vigyáznia kellett, nehogy Haynau kötele úgy a nyaka köré fonódjék, mint a kígyó gyűrűi tehetetlen áldozatára. Dehát mit csináljon? Maradjon itthon, vagy menjen, de hová és merre? Kossuth nem hívta magával, örült ha legszűkebb környezetével mehetett Törökország felé. Sőt gondoskodása még annyira sem terjedt ki — amit Horváth méltán rótt fel neki, — hogy megkérdezte volna minisztereit, van-e legalább is annyi értékük, amennyivel külföldre menekülhetnek?[22] Nem törődött velük, pedig megtehette volna, hiszen még a legutolsó időkben is rendelkezett több millió arany és ezüst értékkel. Ebből azonban Horváthnak éppúgy nem jutott, mint másnak, a Kossuth-bankókkal pedig nem sokra ment, mikor annyit értek, mint legújabban a kommün bu-

[20] Almásy e levele, a szabadságharc és az emigráció egyéb szereplőitől, mint Kossuth Lajos, Teleki László, Klapka György, gróf Batthyány Lajos özvegye, Szalay László, Jósika Miklós, stb. származottakkal (összesen 200 drb.) 1935. elején a Horváth-örökösöktől a Magy. Tud. Akadémia tulajdonába kerültek. Igen sok új és érdekes szempontot tartalmaznak az emigrációra nézve.

[21] Magy. Tud. Akadémia kézirattára: Horváth-levélgyüjtemény. V. ö. még Márki S. i. m. 164. l.

[22] Horváth Mihály: i. m. III. 468.

creative commons A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából, az ISZT támogatásával készült.

kása után emlékezetes fehér bankóink s még *Duschek* sem akarta azokat a külföldön is érvényes pénzre beváltani.[23] Kossuth tehát társait egészen magukra hagyta, kiszolgáltatva őket sorsuk szerencsés, vagy szerencsétlen játékának. A közvélemény más eljárást tételezett fel róla, amint pl. Schwarzenberg herceg még 1849. nov. elején is azt hitte, hogy Horváth szintén az ő társaságában menekült ki Törökországba.[24]

Ezt bizony rosszul hitte, mert itthon maradt s magának kellett gondoskodni a módról, hogy miként s az irányról, hogy merre is menjen. Barátai közül többen — így Csányi is — Görgey táborába távoztak, ő azonban ezt nem merte megkockáztatni, hanem Aradról átment Makóra, mely Temesvárnak az osztrák megszállása után püspöki székhelyéül szolgált s itt várta be a világosi fegyverletétel nem nagy reményekkel kecsegtető eredményét. Ezt a pár napot arra használta fel, hogy értékei közül, amit lehetett, pénzzé tett, holmiját rendbeszedte, mobilizálhatóbb részét átadta sógorának *Gábor József* gyógyszerésznek, a többit pedig, mint könyvtárát, kézirattárát, stb. a püspöki rezidenciában hagyta.[25] Világosról és aug. 13-ról azonban a magyar nemzettel ő is elsírhatta azt, amit egykor a latin költő a Fabiusokról: haec fuit illa dies in qua tercenti ter cecidere duo! Kegyelmet csak Görgei kapott, de a nevesebbek közül senki más! Horváthnak tehát szintén el kellett indulnia a nagy ismeretlen felé.

Menekléséről többször idézett munkájában csak annyit ír, hogy október végén az osztrák tartományokon keresztül menekült külföldre[26] s ezenközben vérző szívvel látta az oroszok által elpusztított Losoncot s Komáromban alkalma volt lapozni az osztrák titkos rendőrség fekete könyvét, melyet Klapka aug. 3.-i győzelme következtében kerített kézhez s amelyben abc-sorrendben voltak beírva mindazon hazafiak, kiknek viseletével a bécsi kormánynak bármi oka volt meg nem elégedni.[27] Ezen gyér adatokat kiegészítve az egykorú szóbeli közleményekkel, többen és többször írtak veszélyes odisszeájáról, azonban több ezekben a romantika, mint a valóság. Komolyabban foglalkozott a kérdéssel *Marczali*[28] s az ő tanulmánya alapján újabb adatok felderítésével *Márki* írta meg a szám-

[23] U. o. 497. l.

[24] ... er wurde unter der Zahl derjenigen vermutet, die Kossuth auf seiner Flucht nach die Türkei begeleitet haben. St. Archiv in Wien: I. B. Nr. 866/A—849. Schwarzenberg 1849. nov. 2-án kelt válasza Thun brüsszeli követnek.

[25] Horváthnak Csajághy Sándor csanádi püspökhöz intézett két levele Brüsszelből 1856. szept. 16. nov. 14. Nemzet 1885. nov. 15. sz. (Kovács János közlése.)

[26] Horváth Mihály i. m. III. 507. l.

[27] U. o. 510—11. l.

[28] Marczali Henrik: Horváth Mihály emlékezete. Budapesti Szemle 1910. év. 171. l.

creative commons A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából, az ISZT támogatásával készült.

űzetés kezdetét.[29] Náluk is a regényes részek még bőven váltakoznak a valósággal, amit így összevegyítve, a komoly történelmi mérlegelés nem fogadhat el színigazságnak, hanem kénytelen a kettőt szétfejteni, hogy a lehetőség szerint megállapíthassa a menekülést úgy ahogy történt, nem pedig, miként azt az utólagos fantázia szépen kiszínezte és tollbamondta.

Marczali és Márki Horváthnak csak ama útjáról beszélnek, amit *br. Prónay Albertnéval* mint ennek komornyikja tehetett meg és szerencsésen kijuthatott Brüsszelbe. Ezt elfogadta a legújabb történetírás is,[30] pedig volt neki még egy sikertelen kísérlete, melyről *Szinnyei* annyit mond, hogy álruhában Bécsnek tartott, de Kismartonban felismerték s majdnem elfogták.[31] Nem Kismartonban, hanem a szomszédos *Nagyhéflányban* (Grosshöflein), amint ezt kimenekülése után a Bécsbe futott rendőrhatósági nyomozások jelentései megállapították. De mikor indult el Makóról, merre és hogyan jutott el addig, azt kellő adatok híjján pontosan nem sikerült kideríteni, amennyiben a nyomozás csak annyit tudott napfényre hozni, hogy 1849. aug. 31-én délután parasztszekéren érkezve beállított a nevezett község plébániájára s mivel a plébános nem volt otthon, nem árulta el kilétét, hanem *Kőnig* néven pesti borkereskedőnek adta ki magát. Útitáskáját a plébánián hagyva elment fürdeni s csak 6 óra tájban érkezett vissza. Ekkor azonban — a jelentés szerint — felismerték benne Horváth Mihályt, a volt kultuszminisztert s mialatt a bíróért küldtek és feljelenthették volna a kismartoni helyőrség parancsnokságán, Horváth megsejtve a veszedelmet, elmenekült a plébániáról s azóta nem tudni, hogy hová ment, sem azt, hogy merre.[32]

Ezt a majdnem végzetessé vált nagyhéflányi állomást semmiképpen sem lehet a Prónay bárónéval tett utazás egyik kitérőjének tekinteni, mert ellenmond neki az időpont. Horváth ugyanis október végére teszi menekülését; ha ezzel a végpontot akarta jelezni, akkor körülbelül igaza volt, amennyiben október 21-én érkezett Brüsszelbe. Ha ellenben elindulását, akkor nem jól emlékezett vissza, mert Klapka szerint október közepe táján, Brünn és Oderberg között, az egyik vasúti állomás vendéglőjében találkozott a Prónay-utasokkal.[33] Így tehát vagy október elején, vagy mint Márki mondja, szeptember végén kelhetett útra,[34] de nem

[29] Márki Sándor: i. m. 148—152. l.

[30] Berzeviczy Albert: Az absolutismus kora Magyarországon, I. k. 390. l. és Hermann Egyed: i. m. 105—106. l.

[31] Szinnyei József: Magyar írók. IV. kötet. 1279. l.

[32] St. Archiv in Wien: J. B. Nro 1714—849. és 1061/A—849. A bécsi rendőrfőnök 1849. nov. és dec. 5-én kelt jelentése Bach belügyminiszterhez.

[33] Klapka György: Emlékeimből. 284. l.

[34] Márki S.: i. m. 150. l.

creative commons A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából, az ISZT támogatásával készült.

folytatlólagosan Nagyhéflányból, hanem ettől egészen külön Pestről. Horváth ugyanis, amikor látta, hogy Világosnál elveszett minden s barátaitól megtudta, hogy a minisztereket keresik s a forradalom főfunkcionáriusait összefogdossák, aligha késlekedhetett soká, hanem az augusztus 13.-át követő egyik napon elindult Nyugat felé, azt persze még maga sem tudta biztosan, hogy hol köthet ki. Hogy erre tartott és nem Kelet felé, abban az elhatározásában az a szándék is vezethette, amint a többi emigránsokat is, hogy a nyugati civilizált országok biztosabb menhelyet nyujtottak. Angliában és Amerikában útlevél nélkül is le lehetett telepedni, de valódi, vagy hamis útlevéllel Franciaországban és Belgiumban is könnyen boldogult az ember.[35] A végső célpont tehát ezek egyike, vagy másika volt.

Itthoni barangolása közben értesült arról, hogy Klapka még a világosi fegyverletétel után is erősen tartja Komáromot. Ez volt az egyetlen szilárd pont, ahol a „kompromittáltak" még kis időre megvethették lábukat s Horváthot is az életösztön először idekergette. Nagy a valószínűsége annak, hogy aug. 22.-e körül érkezhetett meg, mert ekkor állítottak be a Görgey táborából a menekültek első fecskéi is, akik meghozták a komáromiaknak a fegyverlerakás szomorú hírét.[36] Tévedett tehát Márki, mikor Horváth általános megjegyzéséből, hogy itt látta a proskribáltak fekete könyvét, arra következtet, hogy október napjaiban tartózkodhatott Komáromban. Ennek valószínűségét kizárja, hogy a vár feladásának a tárgyalásai Haynau és Klapka megbízottai közt szept. 27-én befejeződtek s miután a feltételeket mindkét fél elfogadta, október 2-án megkezdődött a komáromi fegyverletétel is, a következő két napon a magyar csapatok igazoló jeggyel elhagyták a várat, az osztrákok pedig megszállták. Október 5-én Klapka már Pozsonyban volt s 8 nap mulva kényszerútlevéilel útban Anglia és Amerika felé.[37] Kissé nehéz elképzelni, hogy Horváthnak bátorsága lett volna ezután Komáromban megjelenni s pláne, hogy helyzete oly biztos lett volna, hogy nyugodtan lapozgathassa azt a könyvet, melyből saját halálát is kiolvashatta. Komáromi tartózkodását lehetetlen más időre tűzni, mint az augusztus 21.-ét követő napokra, amikor Klapka fegyverszünetet kötött. De ennek lejártát nem várta be, mert nem remélte azt, hogy ő is szabad útat kap, éppen azért csakhamar tovább ment s úgy jutott augusztus 31-én Nagyhéflányba, hogy onnan átlépve a határt, külföldre menekülhessen. Miután azonban felismerték s

[35] V. ö. Óvári—Avary Károly: Báró Mednyánszky Cézár Emlékezései és Vallomásai az emigrációból. 76. l.

[36] Szinnyei József: Komárom 1848—49-ben. Hazánk. 1885. év. IV. k. 509. l.

[37] V. ö. Szeremlei Samu: Magyarország krónikája az 1848. ás 1849. évi forradalom idejéről. II. 328. és 330. l.

creative commons A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából, az ISZT támogatásával készült.

érezte, hogy kelepcébe jutott, nyomtalanul eltűnt és Szinnyei szerint nagy kerülőket téve Pápán és Kecskeméten keresztül Szegedre jutott vissza.[38]

Itt rokonánál, *Krebs* vaskereskedőnél húzódott meg, de mivel Szegeden sokan ismerték és félt az árulástól, no meg egyre riasztóbb híreket hallott a császáriak fenyegetései felől, néhány nap mulva innen is odébb, a Mindszent és Csongrád között fekvő Csanyra távozott, ahol egyik kedvelt papjának, *Mach Ferenc* plébánosnak a nádasa közepén lévő méhesébe rejtőzködött. Éjjelét-nappalát itt töltötte, de sokáig itt sem bírt maradni, mert az üldözött ember nyugtalansága hajtotta tovább. Bármilyen veszélyesnek látszott, de Pestre indult s a jó szerencsére bízta, hogy most már sikeresebb kiútat mutasson neki. Pesti barátai rendkívül csodálkoztak, hogy még mindíg itthon van s ezek egyike, *Gárdos János* figyelmeztette is, hogy meneküljön innen, mert halálra keresik. De hová, kérdezte Horváth, mikor pénzem nincs?[39] Mint ennekelőtte, úgy most is két lehetőség állott előtte: vagy Törökország, vagy Nyugat. Az előbbihez még kevesebb kedvet mutatott, mint azelőtt. A haza és a nemzet szerencsétlenségén kívül saját balsorsa is keserítette. Az élet és halál keskeny mesgyéjén ingott s ha ma biztos volt élete, nem tudhatta, hogy a holnap nem dönti-e a halál karjába. Önmagát is okolta, hogy a tudósból politikus lett, de még inkább vádolta Kossuthot, hogy végig nem gondolt politikájával ilyen balvégzetbe sodorta. Egyénileg sem volt kedve követni, nehogy újból kelljen kezdenie, amit oly szerencsétlenül végzett. De nem szeretett volna Törökországba menni azért sem, mert egyre többen vándoroltak ki ide s a végén előadása szerint számuk megütötte a 4900-at.[40] Horváthban állandóan élt az aggodalom, hogy a török szultán az orosz nyomásra kiszolgáltatja őket Ausztriának s akkor neki vége.

Ezen töprengésében valóban a jó szerencse jött segítségére. Gárdos dr. ugyanis akár delejes,[41] akár rendes úton megtudta gróf Brunswick

[38] Szinnyei József: Magyar írók. IV. k. 1280. l.

[39] Márki S. i. m. 149. l.

[40] Horváth Mihály: i. m. III. k. 581, l. Ezzel szemben Pulszky a külföldön élt magyarság számát nem becsülte többre, mint 800-ra, ami csak úgy érthető meg, ha az emigráció idegen ajkú tagjait leszámítjuk s meggondoljuk, hogy a magyarok közül is időközben sokan hazatértek. V. ö. Pulszky Ferenc: Életem és korom. II. k. 18. l. A kettő közt foglal helyet Mednyánszky megállapítása, aki szerint 2000-en távoztak el hazulról. V. ö. Óvári-Avary Károly: i. m. 76. l. A számok tehát erősen fluktuálnak.

[41] Márki szerint (i. m. 149. l.) Gárdos spiritizmussal is foglalkozván, médiumát, Szentkirályi Andrássy Juliát, későbbi feleségét kérdezte meg, hogy mitevő legyen s delejes álmában ez utasította volna Brunswick grófnőhöz, hogy ő majd segíteni fog. Erről azonban nem tesz említést az utóbbi életrajza s csak annyit jegyez meg, hogy az ő közbejárására, mint P. báróné inasa jutott el Horváth bakon utazva Bécsbe s innen Lipcsébe, majd pedig idegen utlevéllel Belgiumba. V. ö. Rapos József: Brunswick Teréz élete és műve: Pest, 1868. 75. l.

creative commons A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából, az ISZT támogatásával készült.

Júlia Teréziától, hogy br. Prónay Albertné külföldi fürdőre készül s az ő közvetítésével megkérte, hogy vigye magával Horváthot. Bár veszélyesnek látszott a vállalkozás, a báróné mégis ráállott s így Horváth előtt megnyílt az út Nyugat felé. Hogy mily boldogságot érzett, azt csak ő és akkor tudhatta volna megmondani. Lelkében bizonyára felcsillant a haláltól való szabadulás reménysugara. A nyugati országok valamelyikét elérni, ez volt a legtöbb emigráns legfőbb vágya. Párizsban várta őket gróf *Teleki László*, a magyar kormány volt követe, Londonban *Pulszky Ferenc*, de a többi metropolisokban is akadt valaki, hogy eligazítsa őket. Nyugat államai részvéttel fogadták az emigránsokat s a menedékjogot szívesen megadták nekik. Sajnos, hogy ez nem tartott soká, mert Ausztria mindent elkövetett, hogy ottmaradásukat megnehezítse. Még Hamburg is, mely pedig ünnepelve és szeretettel fogadta a magyarokat, külső nyomásra kénytelen volt feloszlatni az ott jó helyre talált magyar kolóniát.[42] Hasonló zaklatások érték őket Svájcban, Belgiumban, Francia-, Angol- es Olaszországban is.

Horváth még nem tudhatta, hogy ez így lesz, de ha tudta volna, akkor is szívesebben tartott erre, mint Törökország felé. Mielőtt útrakelt volna, hogy senki fel ne ismerhesse benne a volt csanádi püspököt és minisztert, Gárdos dr. alaposan elváltoztatta arcát s ez oly jól sikerült, hogy amikor október közepén Brünn és Oderberg közt az egyik állomás vasúti vendéglőjében találkozott Klapkával, még őt is megtévesztette rendezetlen tüskés szakállával, elhanyagolt arcával, de különösen vörös homlokával és rezes orrával.[43] Horváth tehát levetette úri külsejét s még ruházatában is az inasok figuráját öltötte magára s így sürgött-forgott ideiglenes úrnője mellett.

Útjukat Bécs kikerülésével szerették volna megtenni a porosz-osztrák határig. El is indultak, hogy leírják a meglehetősen nagy vargabetűt, melynek egyik szára Pestről északkeleti irányba húzódott volna, míg a másik Galiciában Nyugatra kanyarodva Morvaországon keresztül vitte volna őket Boroszló felé. Ez az út azonban igen hosszadalmasnak mutatkozott s ezért Losoncig jutva, meggondolták magukat s már itt nyugati irányt véve, Léván és Pozsonyon át mégis csak érintették Bécset. Horváth sem itt, sem másutt nem keltett gyanút. Megváltozott külseje nem árulta el, hogy püspököt és minisztert takar. A jól nevelt inasok szerénységével húzódott meg s csak akkor szólt, ha úrnője kérdezte s azt tette, amit ez parancsolt. Új szerepébe annyira beleélte magát, hogy az ismeretes találkozás alkalmával még Klapka sem méltatta figyelemre s nem ismerte

[42] Hajnal István: i. m. 328. l.
[43] Klapka György: i. m. 284. l.

creative commons A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából, az ISZT támogatásával készült.

fel, mikor Prónayné a fülébe súgta, hogy el ne árulja meglepetését, ha tudja, hogy inasa nem más, mint Horváth Mihály. Még kevesebbet törődtek vele a vízum-vizsgálatnál a rendőrségi közegek, mikor eszükbe sem juthatott, hogy rajtuk át szökik az osztrák hatalom egyik legüldözöttebb magyarja. Ilyenformán szerencsésen elhagyhatta Bécset, Brünnt, Oderberget s megkönnyebbedett, mikor megérkeztek Boroszlóba.

Klapka arra kérte Prónaynét, hogy itt ők is szálljanak majd meg abba a fogadóba, melybe ő. A báróné elfogadta az ajánlatot, de úgy látszik Horváth lebeszélte róla. A tábornoknak ugyanis megvolt a salvus conductus-a, de nem így Horváthnak. Ellenkezőleg a köröző levelek már szétmentek Bécsből a külföldi államokba szorgalmazván az emigránsok elfogatását és kiszolgáltatását. Reá nézve a helyzetet még súlyosbította, vagy mondjuk a kivetett hurkot szűkebbre húzta a testvéri szeretet, amely ugyan jót akart, de könnyen végződhetett volna rosszul. Egyik nővére, aki minden bizonnyal tudhatott utazása nyugati irányáról, nem törődve az esetleges veszélyekkel, utána ment, hogy elhagyatottságában mellette legyen. A vasúton megismerkedett egy megnyerő külsejű úrral, aki nem volt más, mint titkosrendőr s ennek egész naivan elbeszélte azt, hogy merre utazik és miért. Bécsbe érkezve a titkosrendőrnek első dolga volt, hogy jelentést tett az esetről felettes hatóságának, aminek eredménye az lett, hogy nem folytathatta tovább útját, ellenben Horváth ellen külön megkeresés is ment a porosz kormányhoz és értesítette Horváth ottlétéről kiadatását kérve.[44] A porosz állam nem volt annyira jóban Ausztriával, hogy kimondottan sietett volna Horváth, vagy más emigráns kinyomozásával, de viszont ha éppen ráakad, nem zárkózhatott volna el, hogy jobb esetben ne továbbítsa, rosszabbikban pedig ki ne szolgáltassa. Horváthnak ösztönös érzése megsúgta, hogy még Ausztrián kívül is nagyon kell magára vigyáznia, éppen azért nem vágyódott arra, hogy Klapkával egy szállodában lakjék.

Helyes számítását a bekövetkezett események teljes mértékben igazolták. A tábornokot ugyanis megérkezése után a boroszlói demokrata-kör, mint Komárom hősét ünnepelte s tiszteletére szerenádot adott. Alig, hogy ez lezajlott, felkereste őt az egyik porosz rendőrbiztos s felszólította, hogy az újabb tüntetések elkerülése végett a legközelebbi vonattal utazzék tovább. Mi történt volna Horváthtal, ha társaságában találják? Jó aligha, amint ezt Klapka is elismerte, amikor azt írta: jól tette Prónay báróné, hogy nem szállt Horváth püspök kíséretében ugyanabba a foga-

[44] V. ö. Márki Sándor: i. m. 151. l.

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából, az ISZT támogatásával készült.

dóba, mert Horváthnak útlevele nem lévén, vajmi valószínű, hogy kiszolgáltatták volna az osztrákoknak, ha felismerik.[45]

Az eset után neki sem volt maradása Boroszlóban, de szerencséjére a báróné is sietett, hogy minél előbb Aachenbe érhessen az ottani gyógyfürdők használatára. Közbeesett még Lipcse, ahol szintén pihenőt tartottak, de kis híjja, hogy Horváth rajta nem vesztett. A „Pálmafa" nevű vendéglőbe szálltak meg, ahol úgylátszik nem tudta kiegyenlíteni számláját, s mert a bárónénak röstellt szólni, hogy legyen segítségére, a vendéglős feljelentette és letartóztatta.[46] Utólag azután mégis sikerült kiegyenlíteni a differenciákat s mire Schwarzenberg értesült a jó fogásról, s kérte kiszolgáltatását,[47] Horváth már kiszabadult, átlépte a belga, sőt a francia határt is, ahova a porosz állam keze már ki nem nyúlhatott.

Hasonló veszedelem fenyegette Aachenben is. Itt bizony már nem titkolta kilétét s bár a berlini kormány most sem szándékozott kiadni, mégis rendőri felügyelet alá helyezte. Röviddel utána azonban Bécs sürgetésére hajlandónak mutatkozott kiszolgáltatni, de ez is inkább csak látszat volt, amennyiben az aacheni rendőrfőnök bizalmasan figyelmeztette, hogy jó lesz valami módon megszöknie, ha nem akar ellenségei kezébe jutni. A szökés sikerült is, de hogy azon a módon-e, miként azt Márki leírta, adatok híjján nem tudjuk ellenőrizni, viszont szóbeszédre kissé kétkedve hisszük el, hogy maga a rendőrfőnök oktatta volna ki, hogy menjen fürdeni, a fürdőkabinja elé két rendőrt állíttatott, s mialatt ezek posztoltak, Horváth magára zárva az ajtót, a kabin hátsó falán lévő ablakrácsot elráspolyozta s a nyíláson kijutva a rá várakozó kocsin a legközelebbi faluig hajtatott s ott kiszállva, regénybe illő veszélyes és humoros kalandokkal tette meg az útat a belga határig, s azon túl Brüsszelig.[48] Lehet, hogy így történt, de nem biztos, s nem is ez a lényeges, hanem az, hogy 1849. október 21-én megérkezhetett Belgium fővárosába.

Itt azután végleg elmúlt az üldözéstől való félelme. Nem volt titok előtte a belgák rokonszenve, amit a szintén ott járt *Schwarz Gyula* ekként fejez ki: ha az ember a műveltebbekkel beszél, pár perc alatt észreveheti, hogy ők nemcsak jó véleményben vannak felőlünk, hanem igazán javunkat is akarják.[49] Ettől indíttatva nem félt a hivatalos közegektől sem, hanem megérkezése után szabályszerűen lejelentkezett a rendőrhatóságnál. A kormánynak azonban a megnyilatkozó rokonszenv ellenére is érdeké-

[45] Klapka György: i. m. 285. l.

[46] St. Archiv in Wien: I. B. Nro 1061/A—849. Prága 1849. nov. 30. Mecsery jelentése Bachnak.

[47] U. o. Wien 1849. dec. 5. Schwarzenberg melléklete.

[48] V. ö. Márki Sándor: i. m. 151—52. l.

[49] Szent-Katolna: Magyar írók külföldön. Brüsszel. 7. l.

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából, az ISZT támogatásával készült.

ben állott megtudni, hogy kinek ad menedékjogot s nem támad-e emiatt komolyabb összeütközése Ausztriával. Ezért nyomban felszólította a brüsszeli osztrák követséget, hogy részletes információt adjon róla, mert ettől tette függővé ottmaradhatását. Erre *gróf Thun Frigyes* követ október 23-án a következő jelentést küldte meg Schwarzenberg hercegnek: Horváth Mihály, Csanád volt püspöke, s a magyar forradalmi kormány vallás- és közoktatásügyi minisztere Magdeburgban 1849 január 13-án kiállított és Wilhelm Möring 33 éves személy nevére szóló német útlevéllel október 21-én megérkezett Belgiumba. A belga kormány kérdést intézett a császári és királyi követséghez, hogy Horváth minő szerepet vitt a felkelésben s vajjon a csász. és kir. kormány, vagy pedig a forradalmi minisztérium nevezte-e ki püspöknek. Ami a belgiumi megtűrését illeti, erre nézve még nem történt döntés.[50]

Ezzel kapcsolatban az osztrák miniszterelnököt három dolog érdekelte, ú. m. 1. hogyan jutott Horváth az említett útlevélhez; 2. miként tudott átjutni az örökös tartományok határvonalán; 3. ha már sikerült ez neki, a belga kormány semmi körülmények között se tűrje ottani letelepedését. Az első két kérdés kivizsgálása nem járt pozitív eredménnyel. Hatóságok felkutatták az összes Möring nevű családokat s ezek között kettő akadt olyan, amelyik gyanút kelthetett. Az egyik *Bernhard Möring* bécsi lakos, aki 1849. júl. 14-én kiváltotta ugyan útlevelét, hogy Bajorországba utazhassék örökösödési ügyét elintézni, de augusztusban már visszatért s útlevelét szabályszerűen bemutatta a városi kapitányságnak. Nála tehát sem a keresztnév, sem pedig az időpont nem egyezett, ezenkívül a jelentés szerint csak egyszerű tejesgazda, aki jóérzelmű embernek látszik s az elmult év mozgalmaitól távoltartotta magát.[51] Ezt a nyomot tehát el kellett ejteni, de akadt egy másik, amely a rendőrség figyelmét Neubauba terelte. Itt élt ugyanis családjával *Möring András*, aki Magdeburgból szakadt ide, de rokonsága most is ott, illetve azon a vidéken él. Két bátyja közismert személy, az egyik Károly császári és kir. őrnagy, aki a frankfurti parlamentben is szerepelt, a második pedig Lajos, ulánusfőhadnagy volt. A Vilmos-név azonban ismeretlen a családban. A rendőrség szerint lehetséges, hogy Horváth ezek egyikétől, vagy másikától szerezte meg a kérdéses útlevelet.[52] Ez a feltevés találó volt, bár a Möring-testvérek egész természetesen nem vállalták, hogy nekik bárminemű részük is lett volna a hamis útlevél átadásában. Horváth pedig csakis Károlytól kap-

[50] St. Archiv in Wien: I. B. Nro 866/A—849. Thun jelentése Schwarzenbergnek. Brüsszel 1849. október 23.

[51] U. o. I. B. Nro 1714—849. A bécsi rendőrfőnök 1849. nov. 10-én kelt jelentése.

[52] U. o. I. B. Nro 1089/A—849. Ugyancsak a bécsi rendőrfőnök jelentése 1849. dec. 4-én.

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából, az ISZT támogatásával készült.

hatta; ő ugyanis tagja volt a frankfurti parlamentnek, sokat buzgólkodott a magyar-német szövetség megkötésén,[53] jó barátságban volt Szalay Lászlóval, de ismerte a Frankfurtban megfordult többi hazánkfiát is, s így kézenfekvő, hogy ezek egyikének, vagy másikának a közbenjárására váltotta ki Horváth részére a Mőring Vilmosra szóló útlevelet. Rábizonyítani azonban nem sikerült, s mivel más sem vállalhatta a szerzőséget, a nyomozás holtpontra jutott.

Nem volt szerencsésebb Horváth határátlépésének megállapítása sem. Bár a koronatartományok rendőrfőnökségei mind akcióba léptek, azonban csak a bécsinek és a prágainak sikerült megtudni a nagyhéflányi, lipcsei és aacheni esetet, egyébként kénytelenek voltak valamennyien azt jelenteni, hogy városaik rendőrségén senki sem kért, vagy mutatott be Mőring Vilmosra szóló útlevelet.[54] S ez természetes, hiszen inasáért Prónayné felelt, s ahol lehetett, kikerülte a nemkívánatos találkozást, ahol pedig nem sikerült, szolgája úgy viselkedett, hogy jelentéktelen személyisége nem igen ötlött fel a határőrök szemében.

De ami megtörtént, azt már úgy sem lehetett meg nem történtté tenni, s így Schwarzenberg azon volt, hogy legalább annyira keserítse meg a száműzött Horváth életét, amennyire módjában állt. Gróf Thunnak írt válaszában olyan képet festett róla, hogy a belga kormánytól kikényszerítse kiutasítását. Közölte vele, hogy csanádi püspökké való kinevezése a mult ősszel[55] történt meg, a magyar minisztérium előterjesztésével s Kossuth nyomására. Ezen minőségében Lonoviccsal együtt igen nagy befolyást gyakorolt a magyar papságra s rajta keresztül a népre. Később, mint vallás- és közoktatásügyi miniszter a Kossuth-kormány minden nevezetesebb ténykedésében résztvett, s Kossuth leghűségesebb segédeszközének adta oda magát. A törvényes hatalom helyreállítása után Horváthnak, mint a forradalom egyik legbefolyásosabb tagjának püspöki kinevezését a császár 1849. július 3-án kelt legfelsőbb rendeletével megsemmisítette, a világi törvénykezés üldözőbe vette s ennek büntető kezét csupán menekülése által tudta kikerülni. Ezen súlyosan terhelő adatok — írta — egymagukban is elegendők, a belga kormányt meggyőzni arról, hogy Horváthnak ottani tartózkodását megtűrni nem szabad s a követ feladatává tette, hogy befolyását olyan mértékben érvénye-

[53] V. ö. Márki Sándor i. m. 150. l.

[54] St. Archiv in Wien: I. B. Rendőrfőnöki jelentések: Nro 866/A—849. Linz 1849. nov. 12. és 17.; Nro 1061/A—849. Prága, 1849. nov. 30.; Nro 1089/A—849. Wien, 1849. dec. 4.; Nro 866/A—849. Insbruck, 1850. febr. 1.

[55] Ez tévedés, mert V. Ferdinánd Innsbruckban, 1848. jún. 25-én írta alá kinevezését. U. o. St. R. A. Confr. A. Nro 842—44.

creative commons A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából, az ISZT támogatásával készült.

sítse, amennyi elégséges arra, hogy a nevezett szökevény a legrövidebb időn belül kénytelen legyen Belgiumot és annak fővárosát elhagyni.[56]

Thun latba vetette minden erejét, hogy kormánya kívánságának megfeleljen, de Horváth sem volt rest, hogy védje magát. Az információkra elleninformációval felelt, amit Párizsból szerzett meg Teleki Lászlótól. Ezen igazoló iratban az előbbivel ellentétben az állt, hogy a legtiszteletreméltóbb emberek egyike,[57] püspök és volt miniszter egy személyben. Telekinek igaza volt, mert üldözött barátja lecsendesedett, nem izgatni jött, hanem életét biztosítani s ez csak szánalmat és tiszteletet kelthetett irányában. De Schwarzenberg kizárólag a forradalmárt látta benne, ezért teregette ki multját, hogy büntethesse jelenét. S e célját bizonyos fokban el is érte, mert bár a belga hatóságok emberies magatartást tanúsítottak a menekültek iránt, hivatalosan mégis arra törekedtek, hogy hoszabb ideig ne tartózkodjék náluk nevesebb forradalmi egyéniség.[58] Horváthot pedig úgy mutatta be Schwarzenberg, mint a forradalom egyik legtekintélyesebb tagját. A hivatalos tárgyalások során természetesen az ő szava volt a döntő és nem Telekié, s midőn ennek megfelelően Thun sem hagyhatott fel a kiutasítás sürgetésével, *Hody* brüsszeli rendőrfőnök kénytelen volt felszólítani Horváthot, hogy minél előbb hagyja el az országot. Nem volt tehát más hátra, mint tovább mennie. Írt tehát Telekinek Párizsba, aki nem ellenezte jövetelét, s így egy hónapi brüsszeli tartózkodás után november 25-én már meg is érkezett. Hasonló körülmények között jött el vele *Almásy Pál* és *Podhorszky Lajos* is.

Párizs—Montmorency-ban.

A franciák fővárosa új világot revelált Horváth elé, mellyel azonban csak annyi közösséget vállalt. hogy nyugodtan meghúzhatta magát benne. Párizs, mint Mednyánszky írta, a gondtalan mágnás ideálja volt,[59] így hát ebben a vonatkozásban nem lehetett az övé. Dercékbatört élete nem kívánta a gondtalanok szórakozásait, de ha az emberi vágy meg is kísértette volna, akkor is hiába, hiszen kolduszegény volt s üres tarsolyával nem bírta volna a versenyt a francia főnemesi házassága révén jól situált *Kiss Miklóssal*, a jelentős vagyonnal rendelkező *Schmidegg Kálmánnal*, továbbá a hazulról támogatott két *Károlyi gróffal*, *Andrássy*

[56] U. o. I. B. No 866/A—849.

[57] ... l'un des hommes les plus respectables. Teleki igazolványa Horváth részére. Páris, 1849. okt. 28. Magy. Tud. Akad. Horváth-levélgytm.

[58] V. ö. Hajnal István i. m. 329. l.

[59] Óvári-Avary Károly: i. m. 86. l.

creative commons A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából, az ISZT támogatásával készült.

Gyulával és *Gorove Istvánnal*. Neki el kellett felejtenie, hogy miniszter volt, nagy egyházi dominium ura s életét leegyszerűsíteni úgy, mint valaha káplán korában. Arra nem számíthatott, hogy a párizsi magyar kolónia feje, Teleki majd csak gondoskodik róla; bizonyára megteszi, ha megtehette volna, de miből, mikor lépten-nyomon arról kellett panaszkodnia, hogy nincs pénz, szűkiben volt saját kiadásai fedezésére is úgy annyira, hogy még írnokot sem tarthatott s így még iratainak és levelezéseinek a másolásában, vagy sokszorosításában sem talált segítséget.[60] Pedig a menekültek segélyezésére s amennyiben az európai politika lehetővé tette volna, az elbukott nemzeti ügy felkarolására és propagálására elkerülhetetlenül szükséges lett volna, hogy tekintélyes tőkével rendelkezzék.

A franciák támogatására nem lehetett számítani. A társadalmi áldozatkészség kezdetben nem zárkózott el s adományaival iparkodott enyhíteni az emigránsok sorsán, de ez csak jelentéktelen lecsapolása volt a tengernyi keserűségnek s a nagy hiányérzetnek. Különben az államhatalom vizslaszemekkel őrködött azon, hogy a menekültek ne jelenthessenek tehertételt. Akik megfelelő anyagiakkal rendelkeztek — s mily kevesen! — azok nyugodtan élhettek Párizsban, de viszont akik a francia társadalomra szorultak, azokat nem igen tűrték, s kénytelenek voltak Londonba, vagy még tovább, Amerikába vitorlázni, ahol az élet több reménnyel biztatta őket.[61] Horváthot eddigi menekülése sokkal jobban megviselte, semhogy kedve lett volna még tovább vándorolni. Nyugalom után vágyott, s hogy ezt elérhesse, beérte a legszűkebbre szabott igényekkel. A *Rue St. Honoré* 357. sz. a. bérelt kis szobájában azt lehet mondani kenyéren és vizen élt. Szerénysége tiltotta, hogy tehetősebb barátainak és ismerőseinek alkalmatlankodjék; csak annyit fogadott el, amennyi mindennapi megélhetésére okvetlenül szükséges volt s csak addig, míg saját munkaerejéből meg nem élt. Nem esett kétségbe, mert számított arra, hogy tudása és tolla majd csak hoz valamit s ebben nem csalódott, mert a Párizs közelében: Montmorency-ban letelepedett Batthyány Lajos özvegye csakhamar meghívta magához, hogy három félárvájának a neveltetését reá bízza. Horváth habozás nélkül fogadta el a megbízást, hisz ezzel sorsa jobbra fordult.

A miniszterből nevelő lett, de ennél mégis több: a Batthyány-család igaz, jó barátja. Ilyennek tekintette őt a család s ilyennek mutatják azok a megható levelezések, amik később az özvegy, gyermekei és Horváth „urka" között folytak.

[60] Hajnal István i. m. 330. l.

[61] V. ö. Pulszky Ferenc i. m. II. k. 14—15. l.

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából, az ISZT támogatásával készült.

Montmorency mindössze 15 km-re fekszik északnak Párizstól és így innen oda, onnan ide ki- és bejártak a magyar menekültek. Batthyányné kis kastélya középpontja lett a párizsi magyar emigrációnak, de nem az a veszedelmes hely, amely lángra tudta volna lobbantani Európát, amint ezzel nem egyszer ijesztgették Bécs kémjei az osztrák kormányt. Ennek kivihetetlenségét jól tudta Teleki, de nemkülönben Horváth is. A kegyetlen sors mindkettejüket megtanította, hogy a politikában nem szabad könnyelműen salto-mortale-kat csinálni, s ehhez a taulsághoz most már következetesen ragaszkodtak. Egymást kölcsönösen megbecsülték, az emigrációt és a hazát érintő terveiket közösen megbeszélték, ismeretségük csakhamar barátsággá fokozódott s megmaradt mindaddig, míg a legsötétebb óra Teleki fejébe nem röpítette a golyót.

Az európai tényekkel számoló politikájuk kezdetben nem minden magyarnak tetszett. Többen voltak, kik Mednyánszkyval azt tartották, hogy Párizs nemcsak a gondtalan mágnás ideálja, hanem egyben a forradalmár Mekkája is, hol a helyszínen ismeri meg a legjobban *Danton* és *Vergniaud szellemét.*[62] A fennálló politikai rendszer elégedetlenjei és üldözöttjei Európa legtöbb országából ide tartottak, mert azt hitték, hogy forradalmi eszméik szent Kábáját itt csakugyan feltalálják. Alig volt olyan nemzet, melynek jobbnevű képviselőivel itt ne találkozhatott volna az ember. Vezetőszerepet vittek a németek, lengyelek és olaszok. A *Rue de la Pelletier*-en lévő klubhelyiségükben gyakran találkoztak egymással, terveket dolgoztak ki, egységre, kitartásra, közös munkára serkentették egymást, s hittek abban, hogy Európa általános konflagrációja bekövetkezik s az elnyomott népek visszaszerzik szabadságukat.[63] Az osztrák birodalom különböző nemzetiségű menekültjei szintén remélték ezt a deus ex machina-csodát. Ezek is szép számmal voltak képviselve Párizsban, hiszen csupán a magyarok közül 20 volt képviselő s ugyanannyi honvédtiszt tartózkodott már itt, mikor Horváth megérkezett.[64] A már említetteken kívül nevezetesebb személyiségek voltak *Irányi Dániel, Fülepp Lipót, Hajnik Pál, Katona Miklós, Csernátonyi Lajos, Simonyi Ernő, Szarvady Frigyes, Beöthy Ödön* és *Szemere Bertalan.* Ide várták még *Esterházy Pál,* a Batthyány-kabinet volt miniszterének, továbbá *Vay Károly* és *Potoczky Lajos* grófoknak a megérkezését is.[65]

Akik a helyzetet még nem ismerték és azt hitték, hogy Danton és Vergniaud szellemében szabadon szövögethetik az európai forradalom

[62] Óvári-Avary Károly: i. m. 86. l.

[63] St. Archiv in Wien: I. B. Nro 1134/A—849. Kémjelentés Bruxellesből, 1849. dec. 8-án.

[64] U. ott.

[65] U. o. I. B. Nro 1180/A—849. Kémjelentés Párisból, 1849. dec. 12-én.

creative commons A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából, az ISZT támogatásával készült.

és ennek kapcsán a magyar nemzeti felszabadulás terveit, csakhamar ki kellett ábrándulniok félszeg álmodozásaikból. Cavaignac diktatúrája s Napoleon hatalomrajutása után Párizsban már nem érvényesülhetett Danton és társa szelleme, s az emigránsok szempontjából — mint Hajnal írja — Párizs nem volt ideális helynek mondható. Napoleonnak oka volt arra, hogy őrző szemmel kísértesse a forradalmi elméletek embereit. A lengyel emigrációt is szorongatni kezdte s csak azokat hagyta békén, akik *Czartorisky* hg. előkelő pártjához tartoztak. A magyar emigrációt Teleki tekintélye védte itt. Ismerték lovagias jellemét, de diplomata-óvatosságát is, mellyel tartózkodott minden beavatkozástól, a francia belső politikai életbe.[66] Rezerváltságából több oldalról és több alkalommal akarták kimozdítani, de hajlíthatatlan volt s álláspontját világosan leszögezte az olasz emigráció egyik vezetőtagja, Manin előtt, amikor azt mondotta: a magyaroknak nem szabad a jelenlegi francia kormányt ingerelni, ellenszenvét maguk ellen kihívni, ezért tehát semmiféle párttal sem léphetnek egységre, amely ellenséges magatartást tanusít ezzel a kormánnyal szemben.[67]

Telekinek ebben teljesen igaza volt. Nem látott okot, hogy nagyobb aktivitásba kezdjen akkor, midőn a krími háború kitörését csak jósolgatták, de az egyelőre csak mint eshetőség fenyegetett. Nem kapott kedvező híreket a törökországi és a londoni emigrációról sem; ennek tagjai is politikailag inkább csak tapogatództak, de eredményről nem tudtak beszámolni. Ilyenformán nem lett volna értelme, hogy a magyar ügyet biztosíték nélkül összekösse a többi külföldi emigrációs csoport kérdésével, mikor más körülmények is tiltották ezt. A sikerhez kétségtelenül pénzre és elszánt, okos emberekre is szükség lett volna és sem az egyikben, sem a másikban nem bővelkedett az emigráció. A pénzügyi nehézség volt a legnagyobb baj. Leküzdésére többféle terv merült fel Teleki agyában. Fölvetődött az a gondolat is, hogy a gazdagabb menekültek otthoni ingatlanaikat árúba bocsátják s az értük kapott pénzt kommaszálják s így a feladatkörök egyik lényeges feltétele teljesíthető. Ilyen irányban meg is indultak a tárgyalások az egyik angol tőkeérdekeltséggel,[68] azonban nem vezettek eredményre, hiszen kérdéses volt, vajjon az osztrák kormány nem konfiskálja-e a menekültek javait s amennyiben nem, vajjon engedik-e eladatásukat s a birtokosok hozzátartozói nem gördítenek-e akadályokat? Az egyik konfidens tudni vélte azt is, hogy Kossuth adjutánsa, Újházy

[66] Hajnal István i. m. 329. l.
[67] St. Archiv in Wien: I. B. Nro 1134/A—849.
[68] U. o. I. B. Nro 1048/A—489.

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából, az ISZT támogatásával készült.

100,000 forinttal érkezett meg Kiutahiából.[69] Ha ez megfelelt volna a valóságnak, akkor érthetetlen, hogy miért kellett szégyenszemre visszakönyörögni Kossuthnak Törökországból való megszöktetése céljára azt a 25.000 frankot a dúsgazdag *Branicki* gróftól, amit e lengyel emigráns még a világosi katasztrófa előtt adott át Telekinek, a magyar szabadságharc támogatására. De megbukván a mozgalom, Teleki visszaszolgáltatta neki a pénzt, most pedig kiderült, hogy újra szükség van rá, így hát Branicki szíves volt újból odaadni, hogy Kossuth szökését elősegíthesse.[70]

A biztos anyagi bázisra azért is szükség lett volna, mert enélkül még elbukott hazánk és üldözött nemzetünk megsegítésének a propagálása sem ment egykönnyen. A párizsi demokrata és szocialista lapok szerkesztői abban a tudatban, hogy a magyar menekültek pénzes emberek, egyre-másra ostromolták Telekit, hogy ujságjaikat segélyezze, mert különben nem szentelhetnek terjedelmesebb közleményeket a magyar kérdésnek. Teleki nem felelhetett mást, minthogy pénzhiány miatt nem tudja megtenni. Elég nagy gondot okozott neki egy, a honfitársai által szerkesztett időszaki lap megindítása is, amely hasonló célt szolgált volna. Ennek fontosságát belátta Horváth, Vukovics, Jósika, Rónay és Orosz, sőt Vukovics elkészítette a tervet is, melynek homlokterében az elbukott szabadságharc ismertetése szerepelt volna. Mint szerkesztő Vukovics mellett leginkább Horváth jöhetett számításba. Író és tudós volt; bent élt a szabadságharc mozgalmaiban, legjobban ismerte annak okait és rúgóit, ennekfolytán az ő közreműködését alig lehetett volna nélkülözni. A keserű tapasztalatok azonban most már óvatosabbá tették; a tervhez nem csatlakozott egykönnyen, hanem várt míg az eszme kiforrja magát, a szükséges pénz meglesz s csak úgy és oly módon vette volna kezébe a tollat, hogy magának már ne ártson, viszont hazájának és nemzetének pedig használjon. Ez inkább kedvenc terve lett volna Telekinek, mint a szélsőséges irányú idegen lapok támogatása, amit a francia kormány sem nézett volna jó szemmel, de pénz hiányában nem volt mit tennie. Tétlenek azért mégsem maradtak, de vigyáztak, hogy a kellő határt túl ne lépjék s Horváth nagy érdemet szerzett abban, hogy a külföldi ujságok még sem hallgattak rólunk s oly hangon írtak, hogy Ausztriát túlságosan nem sértették, de a magyar kérdést szimpatikussá tették. Ennél többet azonban az emigráció sem most, sem később nem bírt elérni[71] s ennek külpolitikai

[69] U. o. I. B. Nro 1134/A—849.

[70] U. o. I. B. Nro 1252/A—850. Wien, 1850. január 3-án kelt jelentése Bachnak Schwarzenberghez az egyik konfidens Paris 1849. dec. 25-én kelt beszámolója alapján. V. ö. még Pulszky Ferenc i. m. II. k. 16. l. és Hajnal István i. m. 387. l.

[71] V. ö. Hóman—Szekfü: Magyar Történet, VII. k. 281. l.

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából, az ISZT támogatásával készült.

okát abban kell keresnünk, hogy a népszabadság lelkesedésének az ideje lejárt.

De voltak egyéb gátlások is, amik már az emigráció rovására írandók. A már érintett pénzhiány mellett szerepet játszott a fegyelmezettségnek és az elszántságnak teljes hiánya, az egyenetlenkedés, a cél elérésének különböző útakon és módokon való keresése s az európai politika szűklátókörű megítélése. Maradék nélkül nem fogadható el az a kép, amit az osztrák kormány ügynökei festettek a párizsi emigráció szereplőiről, célkitűzéseiről és tevékenységéről, hiszen iparkodtak túlozni, nem egyszer a „ridiculus mus" históriáját tálalták fel s Ausztria szájaíze szerint szerkesztgették hosszúra nyúlt, de keveset mondó jelentéseiket. Mégis mindezek ellenére egyik-másik megfigyelésük talált.

Erre a szerepre hárman vállalkoztak, kikről biztos tudomásunk van. Mindjárt a szabadságharc leveretése után Bach Párizsba küldte *Mandel Fülöpöt*, hogy tartsa szemmel az osztrák birodalom menekültjeit, különösen a magyarokat s tevékenységükről, jövő terveikről értesítse a kormányt. Bach nem választhatott volna megfelelőbb embert, hiszen Fülöp bátyja Lipót orvos volt Párizsban, 15 éve már, hogy ott lakott, ezenkívül magyarországi születésű volt, a francia kormány félhivatalos megbízásából többször megfordult volt hazájában, jól ismerte a magyar, sőt az egész keleti kérdést, Teleki bizalmába férkőzött és így közvetlenül értesült az emigráció minden mozzanatáról. A két testvér tehát szövetkezett s amit bizalmas úton megtudtak, az csakhamar Bach asztalára került.[72] Kívülük fizetés ellenében még ugyanilyen szerepre vállalkozott egy *Bangya* nevű ujságíró is, aki a szabadságharc idején, mint honvédezredes küzdött. Nem meglepő ez, hiszen másutt is akadtak ilyenek, hogy csak *Gelich Richárd* honvédtábornokot említsük, aki Brüsszelből denunciálta a magyarokat.

Nagyon valószínű, hogy ezek mellett még mások is vállalkoztak hasonló szerepre. Klapka említi a következőket: időről-időre bizony viszálykodások is voltak köztünk; így különösen Csernátonyinak zokon vették, hogy osztrák cenzúra alatt álló magyar lapoknak tudósításokat küld a magyar emigrációról. Meg is akarták neki tiltani, amire azután Irányi és Szarvady és még mások erélyesen tiltakoztak az egyéni szabadság e korlátozása ellen s a klub tagjai közül kitörölt Csernátonyival együtt ők is kiléptek.[73] Ezek az emberek Telekinek sem tetszettek, s elég megbélyegzően nyilatkozott róluk, de első sorban volt titkáráról, Szarvadyról. Szerinte a szabadságharc bukása után pénztelenségében úgy viselkedett vele

[72] Hajnal István: i. m. 330—31. l.
[73] Klapka György: i. m. 320. l.

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából, az ISZT támogatásával készült.

szemben, hogy még inasa is különben s később valósággal az osztrák kém szerepét játszotta.[74] Furcsa úgy-e — írta Horváthnak —, hogy a valóságos becsületes emigráció mellett egy pseudo-emigracionális kémtársulat alakult, melynek fő tagjai Bangya, Csernátonyi és Szarvady.[75]

Az emigráció kettéhasadása hogyan biztosíthatta volna a sikert, amikor az egyik rész a másik ellen fordult és sietett a legtitkosabb terveket is Bécs tudomására hozni. S ha még ezek reálisak lettek volna és egységesen, továbbá elszántan törekedtek volna azokat megvalósítani! De mindez hiányzott. A kémjelentések szerint — s ez valóban így is volt — alig akadt köztük igazi forradalmár-karakter, aki a Habsburgoktól való elszakadást s Magyarország önállóságát — mondjuk — köztársasági alapon komolyan szorgalmazta volna. A legtöbbje beérte azzal, hogy az ősi alkotmány visszaszereztessék s azután szabadon mehessen haza. Még Szemere volt a magyar köztársaság legfanatikusabb híve. A jelentés szerint tájékozott embernek látszott, azonban a magyar ügy sikerében nem igen bízott, mert — amit rossz néven vett, — a többiek nem hallgattak rá s nem akartak feltétel nélkül a szocialisták karjaiba dőlni. E felfogásában csakugyan nem talált követőkre, amit kémje onnan magyaráz, hogy exaltált ember, Kossuth halálos ellensége s emiatt kiéleződött viszonya a többi magyar menekülttel is.[76] Ez igaz, sőt a feszültség annyira jutott, hogy még Vukovicsnak is felmondta barátságát, Horváthtal pedig nem akart találkozni, mivel ezek ketten nem hagyták magukon száradni ama vádaskodását, hogy a kormányzó és a miniszterek lemondásáért őt nem érheti a felelősség, hanem kizárólag Kossuthot, Horváthot, Vukovicsot és Csányit[77] s a *Kölner Zeitungban* nyílt levélben cáfolták meg állításait.[78] Szemere lassankint egészen zárkózott ember lett, növelte keserűségét feleségének a betegsége, továbbá nyomasztó anyagi helyzete, s bármennyire forrott is benne hazájának felszabadítási vágya, teljesen elhallgatott, s többé nem jött számításba az emigrációs feladatok szempontjából.

Amíg Szarvady nem csinálta meg varga-betűjét, az osztrák kormány ügynökei tőle tartottak leginkább, mert úgy látták, hogy a magyar emigrációnak ő a legjelentősebb alakja és legokosabb koponyája. Úgy szerepel, mint Teleki titkára, ennél azonban több, mert gazdáját tulajdonképpen ő irányítja. Élénk megfigyelésű, mozgalmas egyéniség, aki-

[74] Hajnal István: i. m. 330. l.

[75] Magy. Tud. Akad. kézirattára: Horváth-levélgyüjtm. Telekinek Párisból 1851. márc. 24-én kelt levele Horváthoz.

[76] St. Archiv in Wien I. B. Nro 1134/A—849. V. ö. még Rónay Jácint: Naplótöredék. II. köt. 106. lap.

[77] Szemere Bertalan: Naplóm. I. kötet, 69. lap.

[78] Márki Sándor: i. m. 153. l.

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából, az ISZT támogatásával készült.

nek a lakásán állandóan folynak a megbeszélések a más-nemzetbeli emigránsok vezetőivel. Hozzá fordultak felvilágosításokért a barátságos érzelmű lapok szerkesztői, s amit a magyarok határozatilag kimondanak, azt rendszerint ő terveli ki és készíti elő s így szellemi felsőbbséggel irányítja valamennyit.

Személyiségének ez a fontossága kétségtelenül túlzott. Az nem vitás, hogy eszes ember volt, de még sem annyira, hogy mindenki meghajolt volna eszméi előtt. Ha ez így lett volna, bizonyára tovább is irányítja az emigrációt, s nem változtat frontot, amiről Teleki és mások is panaszkodtak. Még gazdájára sem lehetett oly föltétlen hatással, bármennyire esetlennek, műveletlennek, gyámoltalannak és szögletesnek[79] tartotta a forradalom ezen reprezentánsát ugyanaz a konfidens, s érthetetlennek, hogy miként tudták ezt az embert ilyen előkelő állásba helyezni. Így csak az elfogultság, sőt mi több: az ellenséges érzelem beszélhetett Telekiről, akinek még orrhangját és dadogását is kifogásolta. De, ha ennyire lehetetlen egyéniség lett volna, akkor a francia kormány aligha áll vele szóba s annál kevésbbé becsüli meg. Ez az egyoldalú jellemzés, amilyen túlzott, éppen olyan igazságtalan is; Telekiben nem lát mást, mint az emberi gyengeséget; szerinte tisztán hiúsága vitte a forradalom-pártiak karjaiba is, mert egyéniségében és képességében más jellemvonást szinte lehetetlen felfedezni.[80] Az bizonyos, hogy Kossuth híve volt, s mint ilyen a saját politikai vonalvezetésén hazájának és nemzetének becsületes fia. Párizsi követi minőségében kereste a józan lehetőségek határait s ezeken belül szabta meg a feladatok körét és végzésüknek módját. Kalandos tervbe nem bocsátkozott és sohse értett egyet a nagyhangú meggondolatlanokkal, akik az osztrák vasútak felrobbantásával a közbiztonságot akarták veszélyeztetni, az emlékezetes frankhamisítástól miben sem különböző műveletekkel, Ausztria pénzének értékét leszállítani, az olasz és lengyel emisszáriusokkal hadseregét forradalmasítani s általános zavart akartak kelteni. Nagyon fantasztikus elgondolások voltak ezek, amik a szóbeszéd tárgyát alkothatták, de nem a komoly kivihetőség s a Világos utáni Magyarország felszabadításának az alapjait. Mint akkoriban a legtöbb magyar, Teleki is árulónak tartotta Görgeit, de megint csak nincs komoly bizonyítékunk arra, amit szintén ez a titkos kém állít, hogy *Teleki, Pulszky, Boldényi* és *Bikkesy* minden emigránsnak kötelességképen írták volna elő, golyót röpíteni Görgei fejébe, mert

[79] ... Eine tölpelhafte Persönlichkeit ohne einen besonderen Grad von Bildung mit einem unbeholfenen, eckigen Benehmen präsentirt sich in einem näselnden, stotternden Tone, als Comte Ladislaus Teleki. St. Archiv in Wien. I. B. Nro 1134/A—849.

[80] U. o.

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából, az ISZT támogatásával készült.

a világ úgyis azt hinné, hogy az osztrák álnokság (perfidie autrichienne) tette el láb alól.[81]

A párizsi emigránsok nem voltak ily vakmerő emberek s Teleki sokkal józanabb, semhogy vezetése mellett ilyesmit meg lehetett volna kísérelni. Az nem tagadható, hogy a bosszúvágy egyik-másik emigránsban úgy forrt, mint a tűzönálló katlan vize, de hevesebb szóbuboréknál többet nem eredményezett. Még a „nyerskaliberű magyar", Beőthy Ödön is csak mennydörögni tudta, hogy képes volna most mindenkivel szövetkezni, s bármely párthoz csatlakozni, amely Magyarország függetlenségét kilátásba helyezné. Vele ellentétben Horváth már sokkal higgadtabb volt és teljesen Teleki politikájához csatlakozott. Róla még kémjelentője is kénytelen volt elismerni, hogy mérsékelt híve az alkotmánynak s érthetetlennek találta, miként tudott ebbe a forradalmi atmoszférába belekerülni. Kedélyes, jó embernek tartotta és legkevésbbé forradalmi lelkületűnek. A többiek már nem játszottak nagy szerepet. Almásy Pál — a jelentés szerint — megelégedett azzal, hogy ő a legszebb ember Párizsban és gáláns kalandjain kívül mással nem sokat törődött. Mérey, Somsich s a többi ugyancsak szórakozott, mulatott, ha volt miből, az összejöveteleken helyeselt, ha kellett, de egyébként csak numerikus tagjai voltak az emigrációnak.[82] Ha Bécs kémszervezete ennyire leértékelte észben, erőben, bátorságban és jellemben a fent említetteket, akkor kár volt oly nagy hűhót csapni Montmorencyból s egy szánandó özvegy kastélyával rémítgetni megbízóját. A magyar emigráció — úgymond az egyik jelentő — napról-napra szaporodik s a legnagyobb figyelmet érdemli, mert aknamunkáival a legnagyobb veszéllyel fenyegeti a Duna-medence status-quoját. Agentúráját megszervezte Londonban, Brüsszelben, Turinban és Svájcban, főszékhelye azonban Párizs, hol Teleki és Horváth mellett az irányítást Batthyány Lajosné tartja kezében. Beszélik róla, hogy Svájcba készül, ez azonban szemfényvesztés akar lenni, hogy így elterelje ják róla a figyelmet. Montmorency-i háza a titkos összejövetelek központja, ahol megbeszélik a teendőket. Horváth például arra van kiszemelve, hogy mint mandatárius Brüsszelbe utazzék, ahol kitűnő összeköttetései vannak a klerikálisokkal, a liberális kath. Party Composite-tel. Itt már miniszterkorában is nagy eredményeket ért el a forradalom javára. Készül a nagy összefogás valamennyi forradalmi pártiakkal s célja, hogy egységes komplottot alkossanak, mire a tavaszra remélt forradalom bekövetkezik. Ezért is tartózkodik Párizsban *Frapolli* és azon fáradozik, hogy Telekit és társait egészen megnyerje *Manin* és *Litta* forradalmi törekvéseinek.

[81] U. o.
[82] U. o.

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából, az ISZT támogatásával készült.

Kossuth tevékenysége és reményei közismertek: biztosan számít arra, hogy Ausztriában kitör a forradalom és ennekfolytán a magyarságra még szép jövő vár, csupán a félliberálisoktól és a táblabíráktól félti.[83] Londonban lázasan dolgozik Pulszky is; Konstantinápolyban *Kmetty* tárgyal *Nikolajevič* szerb megbízottal, aki országának jelenlegi rendszerét akarja megdönteni. *Bem* Sumlában van, ahol a bolgárokat iparkodik eltéríteni az orosz-szláv gyámkodás alól; a görögöket szintén lázítja. Délmagyarországon *Josipovič* ágensei készítik elő a magyar-horvát felkelést.[84]

Ha ezt az Ausztriára nézve veszedelmes rémképet jobban szemügyre vesszük, kiderül, hogy csak a felszínezése sötét, de tényleges alapfestése igen ártalmatlan. Csekély levakarás után kitűnik, hogy az emigráció Párizsban és egyebütt tervezett, tárgyalt s olykor-olykor meg is csillant előtte a jobb jövő sugara, de annyi hatóereje sohasem volt, hogy ki bírta volna kényszeríteni teljes fényözönét. Nem volt hozzá ereje, de nem is lehetett, Európa kormányainak akkori politikája mellett. Ezt a józanabbak korán felismerték és fel is hagytak túlzó reményeikkel. Tévedésen alapult Horváthnak brüsszeli mandatárius szerepeltetése is. Hogy mehetett volna oda, mikor csak kevéssel előbb, mint nem kívánatos elemnek távoznia kellett s ettől még az ú. n. klerikális összeköttetései sem tudták megmenteni. Az bizonyos, hogy készült oda, hová csak 1856-ban juthatott el. Célja nem a politikai agitáció volt, hanem a szabadságharc megírásához szükséges állami könyv- és levéltár használata. E munkához még Párizsban látott hozzá s ezért kérte már 1849. dec. 20-án *Parieu* vallás- és közoktatásügyi minisztert, hogy engedné meg neki a Bibliothèque Nationale-ban a könyv- és levéltári kutatást, amit meg is kapott.[85] Politikai tevékenységének igazi eredményét abban látta, hogy az osztrák felfogással szemben magyar nézőszögből is a külföld elé vetíti az 1848—49-es nagy megmozdulás rúgóit, indítékait és lefolyását, mert úgy gondolta, hogy a legnagyobb szolgálatot ezzel teszi meg hazájának és nemzetének.

Nem volt látszat, hanem tiszta valóság Batthyányné svájci letelepedése is, amennyiben családjával már 1850 november végén Zürichbe költözött. Horváth szintén követte ide s ezzel végleg elszakadt a párizsi emigrációtól s a franciák fővárosába többé vissza sem tért. Barátaival ugyan fenntartotta a levélbeli érintkezést, de tudományos tervei, megélhetésének gondjai annyira lefoglalták minden idejét, hogy az emigrációs politikával már nem igen foglalkozhatott.

Meszlényi Antal.

[83] ... Er (Kossuth) wahrt vor allen von den „halbliberalen" und „táblabírák". U. o. I. B. Nro 1180/A—849.

[84] U. o.

[85] Márki Sándor: i. m. 152. l.

creative commons A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából, az ISZT támogatásával készült.

GRŐF SZÉCHENYI ISTVÁN ÉS A BUDAI VÁRHEGY KIÉPITÉSÉNEK TERVE.

Gróf Széchenyi Istvánt a Lánchíd építésével kapcsolatban Buda és Pest közlekedési kérdéseinek egész sora foglalkoztatta. Többszöri angliai tartózkodása alatt — főképen 1832-ben és 1834-ben — nemcsak London tudományos intézeteit, színházait, klubjait tekintette meg, de bámulatos tevékenységet fejtett ki az angol kereskedelmi, közgazdasági intézmények tanulmányozásában is. Kereste a legnevesebb angol mérnökök és építészek ismeretségét s velük termékeny eszmecserét folytatott nemcsak az akkoriban őt mindenekfelett érdeklő hídakról és gőzhajókról, de alagútakról és a forgalmat megkönnyítő új útvonalak építéséről is. A Duna mindkét partjáról, a folyó medréről, az építendő Lánchíd környékéről pontos felvételi rajzokat és leírásokat készíttetett, melyekről az angol szakemberek nagy dícsérettel nyilatkoztak, s amelyek nagymértékben hozzájárultak ahhoz, hogy a külföldön komoly tárgyalásokba bocsátkoztak vele.[1] Hazatérve aztán itthon értékesítette a legkülönbözőbb téren szerzett külföldi tapasztalatait. Örökké az ő nevéhez fűződő korszakos tette a Lánchíd megépítése volt, melyet sok küzdelem és huza-vona után[2] végre 1849. november 1-én adtak át a forgalomnak. Azonban Széchenyi tisztában volt azzal, hogy a Lánchíd csak úgy felelhet meg igazán rendeltetésének, ha nem csupán a folyam két partjának közvetlen összeköttetését szolgálja, hanem a budai Várhegy körül elterülő, régóta elhanyagolt városrészeket, a Tabánt, a Krisztinavárost közelebb hozhatja és bekapcsolhatja a Lánchíd megnyitásától várható forgalomba. Mint a Helytartó Tanács keretében felállított Közlekedési Bizottság elnöke mozgalmat indított a Lánchidat a Krisztinavárossal összekötő budai Alágút ügyében, melynek eszméje már korábban, a Lánchíd építésével egyidejűleg vetődhetett fel nagy elméjében. A két város közvetlen összeköttetését szolgáló újabb tervet,

[1] Viszota Gyula: Gróf Széchenyi István élete és működése 1830—1836 közt. Budapest, 1934. IX. és LXIII. l.

[2] Viszota Gyula: A Széchenyi-híd története az 1836: XXVI. t. c. megalkotásáig. Budapest, 1935.

creative commons A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából, az ISZT támogatásával készült.

épúgy mint annakidején a hídeszmét, főleg a budai közönség lelkes pártfogásába vette, azonban a szabadságharc nagy eseményei egyelőre útját állották a kivitelnek.

A nemzeti gyász enyhültével e gondolat is új életre kelt: 1851-ben *Ürményi József* megalakította az Alagút-Társaságot és az alapszabályok jóváhagyása meg a nyilvános jegyzés útján terjesztendő alagútrészvények kibocsátása érdekében kérelemmel fordult a bécsi kereskedelemügyi minisztériumhoz. Az ügy Bécsben véleményezés céljából egyik minisztériumból a másikba vándorolt, míg végre 1852. június 22-én az illetékes kereskedelemügyi minisztérium a belügy-, pénzügy- és hadügyminisztériummal egyetértőleg hozzájárult az Alagút Részvénytársaság megalakulásához és az alagút-részvények kibocsátásához. A végleges engedély megadását azonban arra az időpontra tartották fent, amikor a részvények jegyzése megtörtént, az alakuló közgyűlés a társaság előljáróit kinevezte és az alapszabályok jóváhagyást nyertek.[3] A belügy- és pénzügyminisztériumnak az alagútjavaslattal szemben nem voltak aggályai, csupán a hadügyminisztérium kötött ki néhány katonai és várvédelmi természetű feltételt, így pl. azt, hogy a Vár ostroma esetén az alagút két bejárata elzárassék s a forgalom a régi útvonalra tereltessék.

Minthogy az engedély közlése még azután is jóideig késett és Budán ezirányban nyugtalanító hírek terjedtek el, a Krisztinaváros lakói 1852. július 10-én kelt és harmincöt krisztinavárosi háztulajdonos aláírásával ellátott felségfolyamodványban kérték a császártól az alagútépítés engedélyezését.[4] A kérvénynek annyiban volt is foganatja, hogy az engedély most hamarosan lekerült a minisztériumi iktatók útvesztőiből az Alagút-Társasághoz, amely késedelem nélkül megindította a részvényjegyzést. 1852. november 5-iki tanácsülésén *Walheim János* polgármester előterjesztésére Buda városa is 25 darab alagút-részvényt jegyzett és utasította a városi pénztárt, az összérték első tizede fejében 250 forintnak a megbízott Wodianer-cégnél való lefizetésére.[5] A városi tanács példáját követték a polgárok, s az ilymódon összegyűlt részvénytőkével 1853 februárjában hozzáfogtak az építéshez.

A budai Alagútat gróf Széchenyi István elgondolása alapján Clark Ádám, a Lánchíd építője tervezte. A munka a szokásos „tárna" fúrásával kezdődött, vagyis a tervbevett alagút tengelyének megfelelő, csaknem vízszintes folyosó építésével, melynek az volt a rendeltetése, hogy a kőzet geognosztikai természetéről tájékoztasson, hogy a talajvíz leveze-

[3] Fővárosi Levéltár: Corr. Mag. 1852. 2538.
[4] Főv. Levéltár: Corr. Mag. 1852. 2538.
[5] Főv. Levéltár: u. o.

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából, az ISZT támogatásával készült.

tését lehetővé tegye, hogy a kitermelés munkájához minél számosabb támadási pontot nyujtson, s végül, hogy a tárnában dolgozó munkásoknak friss levegőt szolgáltasson. Az alagútmunkálatoknak e stádiumáról Clark Ádámnak egy színezett rajza (*„Durchschnitt des Ofner Festungs Berges mit Bezug auf den theilweisen Fortschritt der Tunel Arbeiten. Pesth, am 10. Juni 1853. Adam Clark* m. p." felirattal) tájékoztat a bécsi Albertina építészeti rajzgyüjteményében.[6] A rajz nyomán, mely a budai Várhegyet keresztmetszetben ábrázolja, szemléletes képet kapunk a Várhegy belsejében folyó kitermelő munkálatok előrehaladásáról. A rajzon az alagút tárnáját középen mintegy 50 méter magas akna köti össze a Sándor-palota és a Hentzi-emlék közt a Szent György-térrel. Ez a függőleges bejárat a Várhegy belsejébe a kitermelő munkához új támadási pontokat nyujtott, lehetővé tette a kitermelt kőzet elhordását és a szükséges építési anyagoknak az alagútba szállítását, végül természetes ventilációt szolgáltatott. Ebbe az aknába, melynek létjogosultságát a kész alagút fölöslegessé tette volna, az akkori *Genie Direction* várvédelmi okokból lépcsők építését rendelte el, valamint kapuk beépítését is az Alagút mindkétoldali bejáratához. Építés közben azonban a hadügyi kormányzat a budai várnak, mint erődnek használhatatlanságára ráeszmélt és a kapuk felállítását épúgy, mint az akna lépcsőfokainak beépítését is elengedte. A Szent György-térre vezető akna mindmáig megmaradt és az alagútban lévő ajtók közül kettő ma is ez aknához vezet.[7]

Az alagútban kétoldalt gyalogjárót, középen pedig Budapesten elsőizben faburkolatot fektettek le és kellőképen gondoskodtak a falakon lecsöpögő víz elvezetéséről is, mely a Várhegy mészmárga kőzetének ciszternaszerű üregeiből helyenként bőségesen szivárgott. Clark Ádám az alagút falának hosszában, közel a gyalogjáróhoz, több párvonalas csatornát is készített a kiszivárgó víz elvezetésére, minthogy azonban e csatornákat a meszes lerakódások idővel eltömték, az Alagút-Társaság igazgatósága a falbavágott kis csatornákon vezette le a vizet a kocsiút alatt elhelyezett főcsatornába.[8]

A Lánchíd révén a város forgalmi központjába került alagútnál mindenekelőtt esztétikai szempontok követelték meg a két bejáratnak kapuzattal való kiképzését. De szükségessé tette a bejárati nyílások megerősítését a Várhegy kevéssé ellentálló, romlandó kőzete is, hogy azok a szél, eső és a rája nehezedő hótömegek behatása ellen védve legyenek. E célból Clark Ádám a mi szemeinknek talán kissé fantasztikus, de a kor ro-

[6] Jelzete: Arch. 8771.

[7] Edvi-Illés Aladár szerk.: Budapest műszaki útmutatója. Budapest, 1896. 372. l.

[8] Edvi-Illés Aladár: id. m. 373. l.

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából, az ISZT támogatásával készült.

mantikus hajlamaiban gyökerező díszes kapuzatot tervezett az Alagút vizivárosi bejáratához, melyhez az alapgondolatot talán az egyiptomi ú. n. masztaba-sírok, a legfőbb tisztviselők temetkezési építményei szolgáltatták. Clark tervrajzán az alagút-torkolatot erős homlokzatfal zárja le. A bejárat két oldalára két-két hatalmas, egyiptomi lótuszoszlopot állított, melyekhez hasonlókat a karnaki templom oszlopformái közt találunk. Az oszlopfőkön súlyos architráv nyugszik, amelyre fríz nélkül, közvetlenül borul rá a koszorúpárkányzat. A kapuzatot kétoldalt egy-egy szfinxxel lezárt, befelé haladó bejárati fal védi. A Clark-féle alagútkapuzatot ebben az alakban őrizte meg számunkra a Clark Ádám tervrajza után készült Barabás Miklós festménye. (1. ábra.)

Kivitelre azonban nem ez a kapuzat, hanem egy ugyancsak Clark Ádám által tervezett egyszerűbb, a Lánchíd architekturájához inkább hozzáilleszkedő, dór-stílusban épült kapuzat került, amelyről kétoldalt elmaradtak a bejárati falak. Közben az alagút-építkezés annyira előrehaladt, hogy 1857. február 21-én *Ürményi József* alagúttársasági elnök a budai tanáccsal tudatta az alagút elkészültét és a hatóságok előzetes intézkedéseit kérte a közforgalom részére való megnyitására.[9] Miután az Alagút-Társaság már korábban megfolyamodta a bécsi minisztériumban az alagút-vám szedésére vonatkozó engedélyt, 1857 tavaszán megérkezett az 1857. április 17-én kelt és *Toggenburg lovag* osztrák kereskedelemügyi miniszter által aláírt vámengedély, mely 50 évre biztosítja a vámszedés jogát az Alagút Részvénytársaságnak, meghatározza a fizetendő vám magasságát és az elszámolás módozatait, megállapítja az Alagút-Társaság kötelezettségeit, intézkedik az Alagút tulajdonjogáról a szerződésben kikötött 50 év lejárta után. Az érdekes, mindeddig kiadatlan okmányt,[10] egész terjedelmében közöljük:

Mauth-Concessions-Urkunde für den Ofen-Pester-Tunnel-Verein. Das kais. königl. Handels Ministerium findet auf Grundlage des in der Minister-Conferenz vom 14. April 1857 gefassten Beschlusses der unter Firma „Budapesti alagut társulat" oder Ofen-Pester-Tunnel-Verein gebildeten Actien-Gesellschaft eine Mauth-Concession mit dem Rechte zur Abnahme einer Mauthgebühr für den durch den Ofner-Festungsberg erbauten Tunnel auf die Dauer von Fünfzig Jahren vom Tage der gegenwärtigen Concessions-Urkunde angefangen, gemäss den nachstehenden Bestimmungen zu bewilligen.

§ 1.

Die Mauthgebühr wird festgesetzt, wie folgt: 1. Mit Einem Kreuzer Conventions Münze für den Fuhsgeher mit oder ohne Last; 2. Mit drei Kreuzern C. M. für ein Stück Zugvieh in

[9] Főv. Levéltár: Budai tan. 1857. 1973.
[10] Főv. Levéltár: Budai tan. 1857. 5032.

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából, az ISZT támogatásával készült.

und ausser der Bespannung; 3. Mit zwei Kreuzern C. M. für einen einrädrigen Zug oder Schubkarren sammt Zieher oder Schieber; 4. Mit drei Kreuzern C. M. für einen zweirädrigen Zug- oder Schubkarren sammt Zieher oder Schieber; 5. Mit sechs Kreuzern C. M. für einen vierrädrigen Zugkarren sammt zwei Ziehern. Jeder nicht unter 3, 4, und 5 einbezogene Zieher oder Schieber unterliegt der für Fussgeher festgesetzten Mauthgebühr, der Durchtrieb von Horn- oder kleinerem Vieh ist nicht gestattet.

§ 2.

Der Staatsverwaltung bleibt das Recht vorbehalten, den vorstehenden Mauth-Tarif, während der Concessions-Dauer in dem Falle zu modifiziren, wenn der von der Staatsverwaltung anerkannte Reinertrag des Unternehmens, abgesehen von den statutenmässigen Hinterlegungen in den Reservefond Zehn Procente und zwar nach fünfjähriger Durchschnittsberechnung übersteigt. Eine solche Modificirung kann demnach so oft eintreten, als das in den jeweilig nächst abgelaufenen fünf Jahren erzielte, von der Staatsverwaltung anerkannte Durchschnitts-Erträgnis des Tunnels ohne Einbeziehung der statutenmässigen Hinterlegungen in den Reservefond einen Zehn Procent übersteigenden Reinertrag erzielt. Aus diesem Anlasse wird dem Vereine zur Pflicht gemacht, einen genauen Ausweis des jährlichen Mauth-Erträgnisses zu verfassen und diesen Ausweis regelmässig binnen vier Wochen nach Ablauf jedes Sonnenjahres der Statthalterei Abtheilung zu Ofen vorzulegen.

§ 3.

Bezüglich dieser Tunnel-Mauth haben alle bei aerarial Mauthen jeweilig bestehenden Mauthbefreiungen und Mauthbegünstigungen, sowie auch diejenigen volle Geltung, welche im Punkte 5. des vom Ofen-Pester Tunnel-Vereine hinsichtlich der ihm von militairischer Seite auferlegten Bedingungen auszustellenden Reverses bezeichnet sind. Ferner ist die Löschmannschaft und die Polizeimannschaft von jeder Mauthentrichtung frei.

§ 4.

Das Eigentumsrecht auf den Grund und Boden des Tunnels bleibt dem Staate, bezüglich der k. k. Fortification, vorbehalten, und der Verein ist verpflichtet, allen in dem vorerwähnten auszustellenden Reverse enthaltenen Bedingungen genau nachzukommen.

§ 5.

Der Verein ist verpflichtet, die Fahr- und Gehwege des Tunnels stets in klaglosem Zustande zu erhalten, für die vollkommen entsprechende Beaufsichtigung und Beleuchtung des Tunnels Sorge zu tragen, und überhaupt die fortwährende freie Passage in polizeilicher und militärischer Beziehung nach Möglichkeit zu sichern. Sollten grössere Reparaturen oder irgendwelcher Zufall die jeweilige Absperrung des Tunnels nothwendig machen, so hat der Verein hievon sogleich der Polizei-Behörde und dem Festungs-Commando die Anzeige zu erstatten.

§ 6.

Der Verein ist ferner zur entsprechenden öffentlichen Affigirung des Mauth-Tarifes verpflichtet, so wie er auch schuldig ist, allfällige Anordnungen oder Weisungen über die einzuführende Mauth-Controlle genau zu beobachten.

creative commons A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából, az ISZT támogatásával készült.

§ 7.

Nach Ablauf der Concessionsdauer von Fünfzig Jahren hat der Verein den Tunnel nebst allen dazugehörigen Lokalitäten dem Staate unentgeltlich zu übergeben, da der Verein zur Hereinbringung der Herstellungs- und Erhaltungskosten des Tunnels blos auf die von den Passanten während der Dauer der Concession tarifmässig entrichtete Mauth Anspruch hat.

§ 8.

Sollte die Staatsverwaltung den Tunnel noch vor Ablauf der concessionsmässig festgesetzten Dauer von Fünfzig Jahren übernehmen wollen, so ist der Verein gehalten, denselben gegen Ersatz des Anlagekapitals nach Abschlag des vorhandenen Reservefondes und unter Abrechnung der allenfalls bereits bewirkten Kapitals-Rückzahlungen abzutreten.

§ 9.

Schliesslich wird der Gesellschaft in dem Falle die Bewilligung einer angemessenen Verlängerung der Concessionsdauer in Aussicht gestellt, wenn mit Ablauf der festgesetzten fünfzigjährigen Dauer die Amortisation des Gesellschafts-Capitals noch nicht bewirkt sein sollte. Hierbei wird aber als Bedingung festgesetzt, dass von dem jährlichen, den fünf percentigen Reinertrag des Unternehmens übersteigenden Überschusse ein Drittheil zur Amortisirung des Gesellschafts-Capitals verwendet werde.

Wien, den 17. April 1857.

Ritter v. Toggenburg m. p.
k. k. Handelsminister.

Négyévi megszakítatlan munka árán, ilyen előzmények után 1857. április 30-án nyitották meg a budai Alagútat a közforgalom számára.[11] A megnyitás után tíz éven át az Alagútnak csupán a Lánchíd felé néző, keleti bejáratánál volt kapuzat. 1868 tavaszán a krisztinavárosi polgárság mozgalmat indított a Krisztinaváros felé néző nyugati homlokzatnak kiépítése iránt. Buda szab. kir. főváros Szépítő és Építő Bizottmányának 1868. augusztus 3-án tartott ülésén *temesi Reitter Ferenc* m. kir. közmunka és közlekedésügyi miniszteri osztálytanácsos és a budai Alagútigazgatóság műszaki vezetője, a krisztinavárosi alagútfő kiépítésére és kapuzattal való díszítésére kért engedélyt. Kérvényéhez tervrajzokat csatolt, melyeket a bizottmány jóváhagyott és a kapuzat felépítésére az engedélyt megadta. Reitter Ferenc mérnök tervrajzait a krisztinavárosi alagút-kapuzathoz a Fővárosi Levéltár őrzi.[12]

Míg a Lánchíd után a budai Alagút terve is szerencsés megvalósulást nyert, Széchenyi István egy további fontos terve, mely elsősorban

[11] Az alagút-építmény összköltségei 524,000 frtot tettek ki. V. ö. Budapest műszaki útmutatója. 372. l.

[12] Főv. Levéltár: Budai tan. 1868. 2380.

creative commons A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából, az ISZT támogatásával készült.

Pest városa és a Vár közvetlen forgalmát volt hivatva szolgálni, eredeti elgondolásában nemcsak hogy kivitelre nem került, de mint terv is mindeddig ismeretlen maradt. A negyvenes évek végén és az ötvenes évek elején a Várhegyre vezető egyetlen számbajövő forgalmi útvonal a Szarvas-térről a Várhegy déli lejtőjén az ottani várkapun át a kir. palota elé, onnan pedig a Vizikapuhoz vezető régi, rosszkarban lévő, helyenként igen meredek kocsiút volt. Ennek a közel 350 öl (1 bécsi öl = 1.89 méter) hosszúságú útvonalnak összemelkedése 24 ölre rúgott, ami ölenként 6.12 hüvelyk (1 hüvelyk = 2.63 centiméter) átlagos emelkedést jelent; helyenként azonban, így a várkapu fölött és a Szent György-tér bevágásánál, az emelkedés ölenként 8, sőt 9 hüvelykre fokozódott, miáltal a kisebb teherrel megrakott szekerek is csak nagy üggyel-bajjal, síkos jég esetén pedig egyáltalán nem bírtak a Várba feljutni. Széchenyinek, ki gróf Sándor Móriccal való barátsága révén oly gyakran megfordult a várbeli Sándor-palotában, valahányszor kocsin tette meg az útat, mindannyiszor át kellett szenvednie e primitív és nehézkes útvonal gyötrelmeit. Csoda-e, hogy haladásért rajongó lelke itt is javítani, tökéletesíteni törekedett? Naplói, melyek egy szeizmográf érzékenységével reagálnak mindenre ami foglalkoztatta, erre vonatkozólag nem őriztek meg feljegyzést. Hogy Széchenyi mégis és igen behatóan foglalkozott a Várhegyre vezető modern útvonal gondolatával, s hogy erre vonatkozólag a legapróbb részletkérdésre kiterjedő eszmecserét folytatott közlekedési tervcinek egyik nagyérdemű megvalósítójával, Clark Ádámmal, erre újabban felszínre került, eddig ismeretlen tervrajzok szolgáltatnak tanubizonyságot.

A bécsi Burghauptmannschaft irattárából örökös letétképen a bécsi Albertinába került nagyértékű építészeti rajzanyag közt egy igen gondos kivitelű, nagyméretű (66×122 cm.) tervrajz is felszínre került,[13] mely a következő címet viseli: *„Projectirte Auffahrt von der Tunnel-Mündung in die Ofner Festung, nach der Idee des Grafen Stefan Széchenyi, entworfen von Adam Clark.“* A vízfestésű tervrajz a Várhegynek Pest felé néző oldalát ábrázolja a kir. várral és szomszédos épületeivel, a Zeughausszal, a Sándor-palotával és a katonai főparancsnokság épületével. Ez épületek alatt egy szemünknek szokatlan, négy fordulóból álló, támasztófalakkal ellátott, kiépített útvonalat látunk úgy, ahogy gróf Széchenyi István az Alagút-torkolattól a Szent György-térre vezetendő műútat tervezte. Az útvonal az Alagút bejáratától délnek kanyarodik, az egykori szénaraktár és a régi hajóhíd irányában épült házsor fölött a várfal legdélibb bástyájáig emelkedik, onnan egyenes irányban a várhegyi kioszkig északnak tart, majd a katonai főparancsnokság épülete, a Várszínház és Sándor-

[13] Albertina, Wien. Arch. Zeichn. 8770.

creative commons A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából, az ISZT támogatásával készült.

palota alatt elhaladva és a Zeughaus déli sarkánál felállítandó diadalkapunál utolsót fordulva, a Zeughaus és a Sándor-palota között a Szent György-térre fut be. (2. ábra.)

Minthogy Clark Ádám tervrajzához nincsenek a kivitelre vonatkozó részletrajzok csatolva, a tervezett útvonal hosszúságára, emelkedésére és a kiépítés egyéb kérdéseire nézve sincsenek számszerű adataink. Azonban a szemléletes tervrajz e részletekre nézve is megközelítően pontos tájékoztatást nyujt. Az Alagúttól a Sándor-palotáig emelkedő, négy fordulóból álló útvonal hosszúsága hozzávetőleges számítás szerint mintegy 650—700 ölt tehet ki, emelkedése tehát a Várhegy magasságához viszonyítva ölenként alig három hüvelyknyi lehet, úgyhogy a tervezett útvonal kényelmes, télvíz idején is nehézség nélkül igénybevehető feljáratot biztosított volna a nagyobb teherrel megrakott járművek részére is. A földmunka anyagát jórészt maga a hegyoldal szolgáltatta volna, amennyiben az egyik helyen földásás útján nyert anyag a helyszínen a földfeltöltés és szintezés (planirozás) munkáinál lett volna fölhasználható. A kőművesmunka az alapfalak és a kőborításos támasztófalak emelésére, továbbá a boltozat- és csatornamunkára terjedt volna ki. Az úttest külső megoldását Clark tervrajza világosan mutatja. A két kocsiférőhelynél valamivel szélesebb műút Mac Ádám-rendszerű zúzott kőburkolatú úttesten nyugszik; kőlapokkal borított támaszfalak övezik, kétoldalt felemelt gyalogjárók szegélyezik. A támaszfalakat egyenlő távolságban támasztópillérek védik, amelyeken az úttest megvilágítása céljából kandeláberek nyertek elhelyezést. Az útvonal utolsó fordulójánál a Zeughaus és a királyi palota közt, egy, a tervrajzon jól kivehető diadalkapu közvetlen bejáratot nyitott volna az ú. n. Gesztenyefasoron (Kastanien-Allee) át a Zeughaus megkerülésével a Szent György-térre.

Gróf Széchenyi István eszméje úgy, ahogy azt Clark Ádám interpretációjában magunk előtt látjuk, talán örökre nyom nélkül maradt volna, ha a szükség nem kényszeríti a hatóságokat, hogy a Széchenyi-féle tervet újra szőnyegre hozzák. Katonai és polgári hatóságok egyaránt sürgették a Várból a Lánchídhoz vezető ú. n. Leimel—Pap-féle (a telektulajdonosok után elnevezett) rendkívül elhanyagolt, télen számtalan balesetet okozó életveszélyes gyalogút megszüntetését és egy modern műút építését.[14] A mozgalom élén haladt Buda városának előljárósága, amely az új műút építésével nem csupán kényelmes, modern közlekedési útat akart teremteni Pest városa és a Vár között, hanem a tervezett útvonal által érintett, régóta elhanyagolt egész városrészt végre rendezni óhajtotta. Erre most volt a legnagyobb szükség, minthogy az 1849-i ostrom

[14] Főv. Levéltár: Corr. Mag. 1847—50. 3647.

creative commons A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából, az ISZT támogatásával készült.

következtében a környező városrész házainak jórésze leégett, viszont most kínálkozott a legjobb alkalom is, minthogy a kisajátítandó, jórészt leégett házak és elpusztult telkek példátlanul olcsó áron voltak megválthatók. Szükségessé tette az új útvonalat egy esetleges árvíz veszélye is, minthogy az 1838-i nagy árvíz alkalmával az itt álló házak és hivatalok teljesen el voltak zárva a világtól.

Az új műút első tervét a Széchenyi—Clark-féle megoldásra támaszkodva, *Várasdy Lipót* városi mérnök készítette még 1850 tavaszán. 1850. december 5-én Buda városának előljárósága memorandummal fordul *Koller Ferenc* miniszteri biztoshoz, hogy a budai Lánchídfőtől a Zeughaus melletti „fedett feljáróig"[15] („Verdeckter Gang", egy beüvegezett vasoszlopos folyosó, mely a királyi palotát a Zeughausszal összekötötte) és onnan a Vizikapuhoz vezető új útvonal építéséhez járuljon hozzá. Az útvonal mintegy 40.000 forintba kerülne, mely összeget felveendő kölcsön útján szándékozik az előljáróság előteremteni.[16] 1850. december 6-án a k. k. Kriegsministerium néhány, az erődítési körzetbe tartozó teleknek a tervbe vett útvonal részére való átengedését közli s kéri, hogy erről a polgármesteri hivatal az Alagút Társaságot is értesítse. 1852. május 7-én Albrecht főherceg, ki Haynau elbocsátása után Magyarország katonai és polgári kormányzója lett, bizottság összehívását rendeli el „zur Ermittlung einer näheren und bequemeren Auffahrtsstrasse als die dermalen bestehende von der Kettenbrücke in die Festung". A bizottság már május 22-én össze is ült *báró Dietrich* várparancsnok elnöklete alatt és tagjai voltak: *Augusz Antal*, a cs. kir. kerületi helytartóság elnöke, *lovag Walheim János* Buda városának polgármestere, *Fischer Károly*, az országos építészeti hivatal főtanácsosa, végül *Weisz* mérnökkari őrnagy. Az elnöklő Dietrich báró konkrét javaslattételre szólította fel a bizottságot, mire az négyféle megoldást vitatott meg. E megoldások közül kettő a tervbe vett és a katonai hatóságoktól is kívánatosnak mondott budai alagút építését eleve kizárta volna, s azért nem is kerültek érdemleges tárgyalásra. A két további terv közül az egyik (3. ábra) a Lánchíd budai hídfőjétől kiindulva és az Alagút előtt északnak kanyarodva, négyszeri fordulóval vezet az ú. n. Jákob-lajtorjája (a Lánchídtól a Várba vezető falépcső gyalogosok számára) fölött a Vizikapuhoz (a mai Disztérre). Ez a megoldás számolt az Alagút építésével, viszont feltételezte a régi Vizikapu és a hozzáépített várvédelmi szertár (Fortifikations-Depot) lebontását, utolsó fordulóján különösen magas és erős támaszfalakat kí-

[15] V. ö. Bánrévy György: A budavári katonai szertár (Zeughaus) 1725—1901. Tanulmányok Budapest multjából. II. Budapest, 1934. 35. l. és 28. jegyz.

[16] Főv. Levéltár: u. o.

creative commons A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából, az ISZT támogatásával készült.

vánt, végül pedig egy új kapu építését tette szükségessé, miáltal kivitele a négy terv közül a legtöbb költséget emésztette volna föl. A bizottság negyedik terve (3. ábra felső kép) az új útvonal várbeli torkolatára nézve Széchenyi elgondolásához mutat közeledést. A csupán három fordulóra tervezett útvonal Clark Ádám tervrajzától eltérően a Zeughaus és a királyi vár közti gesztenye-fasorban fut ki és a Zeughaus megkerülésével, egyrészt az udvari istálló épülete és a Teleky-ház, másrészt a Zeughaus és a Sándor-palota közt a Szent György-téren felállított Hentzi-emlékműhöz vezet. E terv kivitele az előzetes költségvetés szerint 259.515 forint 52 krajcárt emésztett volna föl, míg a korábban említett, a Vízikapuhoz vezetendő útvonal költségei 290.495 forint és 55 krajcárra rúgtak.

A bizottsági javaslatban említett négy megoldáson kívül *lovag Mitis*, a nyilvános építkezések miniszteri biztosa egy ötödik megoldást terjesztett a kabinetiroda elé, azt a tervrajzot, melyet fentebb ismertettünk, s amely a Várba vezető útvonalat Széchenyi elgondolása alapján *Clark* Ádám rajzában ábrázolja. E megoldásról Albrecht főherceg kísérőjelentése kiemeli, hogy ámbár kb. 750 lépéssel hosszabb, mint a kivitelre ajánlott két másik megoldás, a legkevesebb költséget emésztette volna fel. Viszont áradás esetén kiindulásában víz alá kerülne s járhatatlanná válna, a Vár ostroma esetén pedig egész kiterjedésében az ostromló ellenség által szem előtt tartható, a Szent Gellért-hegyről indított tüzérségi támadásnak védtelenül ki volna téve, tehát nem felelne meg rendeltetésének.

A javaslatokhoz a bizottság tagjai egyenként hozzászóltak és Walheim polgármester, valamint Weisz őrnagy véleménynyilvánítása után a tetemes költségtöbblet dacára, a Vízikapuhoz vezető megoldást ajánlották elfogadásra. Albrecht főherceg azonban más véleményen volt és egyrészt Őfelsége budai tartózkodásának eshetőségével számolva, másrészt várvédelmi okokból a gesztenye-fasorban kifutó megoldás mellett döntött. Ilyértelmű, sajátkezű aláírásával ellátott előterjesztése 1852 november 5-én kelt és *Fischer* építészeti főtanácsos, *Reitter* főmérnök és *Pribék Béla* mérnök által szignált tervrajzokkal,[17]) valamint a *Clark Ádám*-féle tervrajzzal, Ferenc József kabinetirodájába került, ahol évek során át érdemleges elintézés nélkül hevert. Az uralkodó ugyanis az útvonal kiépítését nem tartotta szükségesnek s így Széchenyi eszméje, a Várba vezető műútra nézve végleg meghiúsult.[18]

Fleischer Gyula

[17] Albertina, Wien. Arch. Zeichn. 8772—78.

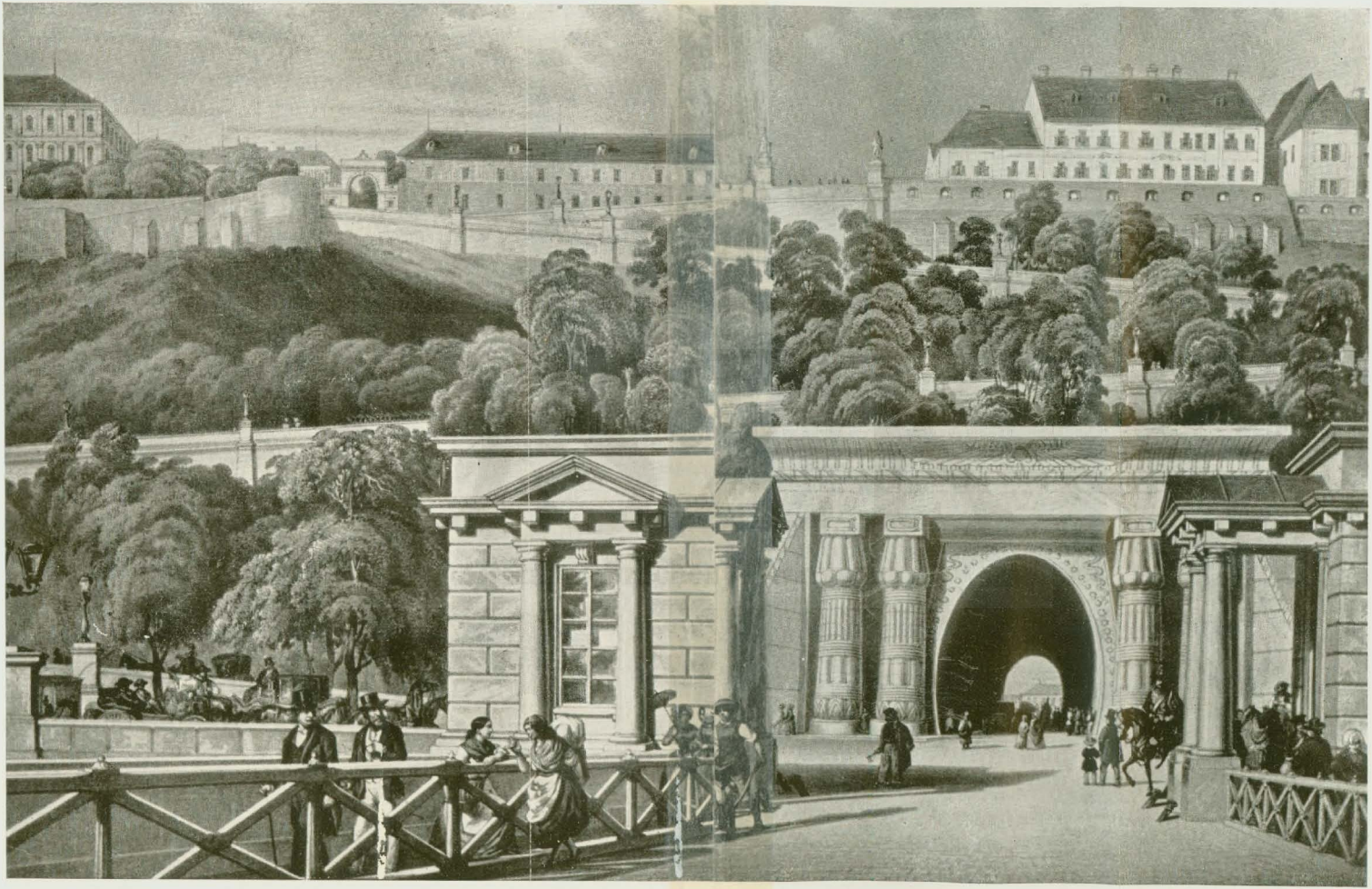
[18] Az Alagút fölötti ú. n. Elipsz-et József nádor alatt fásították be. A mintegy 12.830 m²-nyi hegyoldal területét először 1857-ben, azután 1868-ban, végül 1894-ben rendezték és alakították át parkká. V. ö. Budapest műszaki útmutatója. 374. l.

creative commons A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából, az ISZT támogatásával készült.

OSZK

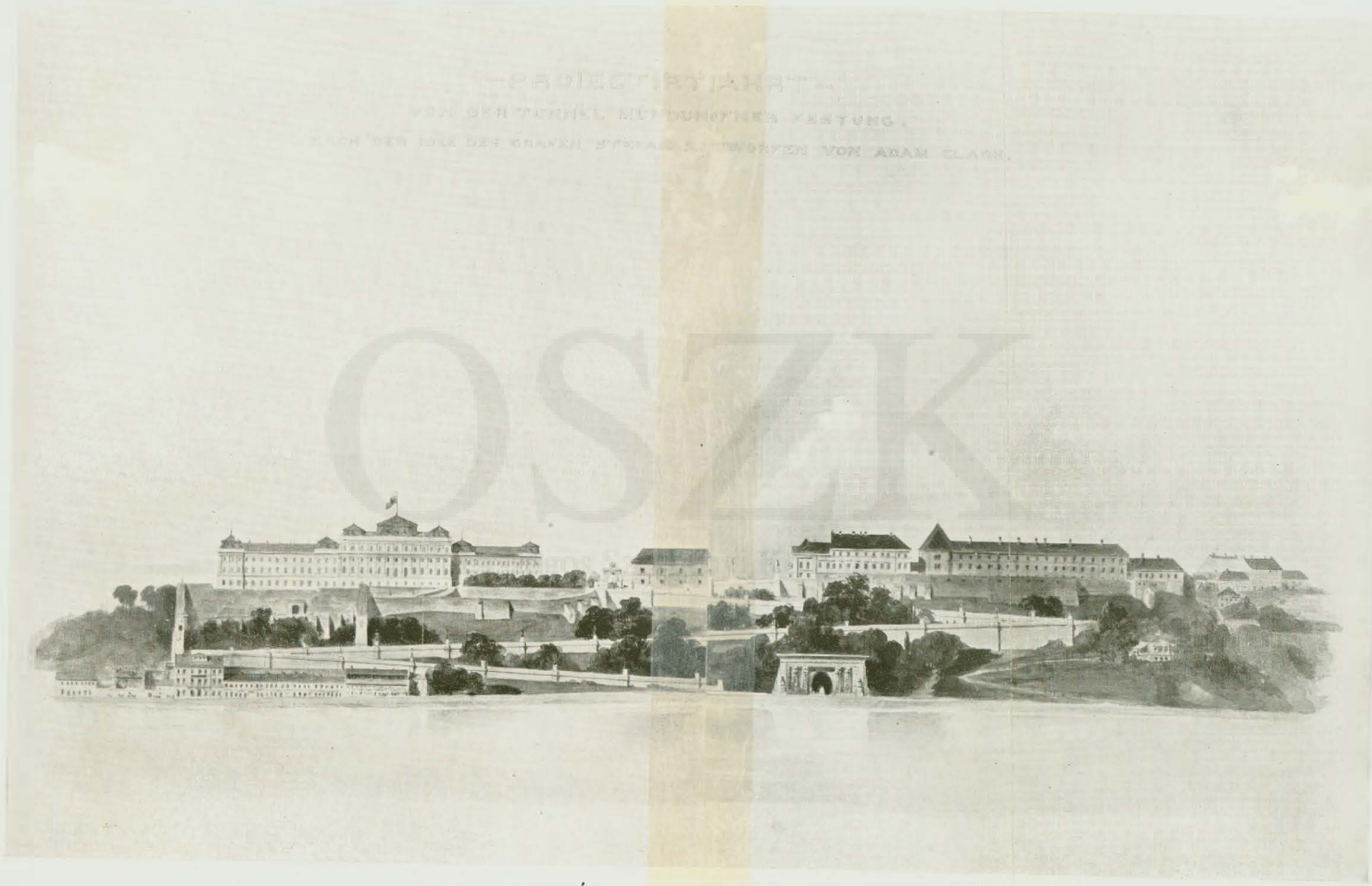
ORSZ. SZÉCHÉNYI KÖNYVTÁR

creative commons A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából, az ISZT támogatásával készült.

1. ábra. Barabás Miklós festményi—Clark-féle terv alapján.

creative commons A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából, az ISZT támogatásával készült.

2. ábra. Clark Ádám tervrajztól a Várba vezető műútról.

creative commons A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából, az ISZT támogatásával készült.

3. ábra. Az Alagúttól a Várba vezető műút két későbbi terve 1852-ből.

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából, az ISZT támogatásával készült.